

GESCHIEDENIS VAN SCHIEDAM

door

Drs. G. van der Feijst

INTERBOOK INTERNATIONAL
SCHIEDAM
1975

© 1975 by Drs. G. van der Feijst

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, macrofilm or any other means, without written permission from the author.

Inhoud

<u>Voorwoord</u>	<u>9</u>
<u>Verantwoording.....</u>	<u>11</u>
<u>I. De eerste honderd jaar.....</u>	<u>13</u>
1. oorsprong van de stad	13
2. de groei in de 14e eeuw	16
3. handel en scheepvaart in de 14e eeuw	21
<u>II. Het stadsbestuur in de middeleeuwen.....</u>	<u>27</u>
1. de magistraten.....	27
2. het stadhuis	31
3. de functionarissen.....	34
<u>III. Stedelijke instellingen van weldadigheid</u>	<u>38</u>
1. het Sint Jacobsgasthuis	38
2. het Heilige Geesthuis.....	40
3. het Leprooshuis	41
4. het Pesthuis.....	42
5. het Oude Manhuis	43
6. het Oude Manhuis van Fabri	44
<u>IV. Kerk en kloosters.....</u>	<u>46</u>
1. de Grote of St. Janskerk.....	46
2. het Bagijnhof	50
3. het St. Ursulaklooster	51
4. het St. Annaconvent.....	52
5. het Kruisbroedersconvent	52
6. Leliendaal	54
<u>V. De 15e en de 16e eeuw</u>	<u>60</u>
1. de stedelijke bebouwing	60
2. de middelen van bestaan.....	62
3. het bonte leven.....	67

4. de Schiedammers.....	71
5. ketterijen en tovenarijen	75
<u>VI. De gebeurtenissen van 1572 en volgende jaren.....</u>	<u>78</u>
<u>VII. Het stadsbestuur na de Reformatie.....</u>	<u>83</u>
1. de magistraten.....	83
2. de heerlijkheden	87
3. de openbare gebouwen	89
4. de functionarissen.....	97
<u>VIII. De 17e eeuw</u>	<u>99</u>
1. topografie	99
2. de middelen van bestaan.....	104
<u>IX. De 18e eeuw.....</u>	<u>118</u>
1. topografie	118
2. de middelen van bestaan.....	126
<u>X. Arme­n­zorg en de stedelijke instellingen van weldadigheid.....</u>	<u>152</u>
1. de Magistraatsarmenkamer.....	152
2. het Sint Jacobs­gasthuis	154
3. het Leproos- of Proveniershuis	158
4. het Pest- of Blauwhuis.....	160
5. het Hofje van Belois	165
6. het Weeshuis.....	167
7. de Bank van Lening.....	174
8. de Armenscholen.....	177
<u>XI. De kerken</u>	<u>186</u>
1. de Hervormde gemeente.....	186
2. de Doopsgezinde gemeente	196
3. de Rooms-Katholieke gemeente.....	197
4. de Oud-Katholieke gemeente	205
5. de Waalse gemeente	206
6. de Lutherse gemeente	208
7. de Joodse gemeente	210

<u>XII. Het maatschappelijk leven</u>	<u>212</u>
1. de vermaken	212
2. de schutterij	217
3. de gilden	220
4. het onderwijs	222
<u>XIII. De politieke gebeurtenissen</u>	<u>231</u>
1. het jaar 1650	231
2. het jaar 1672	234
3. de jaren 1747 en 1748.....	237
4. het jaar 1787	244
5. het jaar 1795	252
<u>Noten</u>	<u>254</u>
<u>Tekst van het stadsrecht van 1275</u>	<u>292</u>
<u>Straatnamenlijst</u>	<u>295</u>
<u>Monumentenlijst.....</u>	<u>299</u>
<u>Afkortingen</u>	<u>308</u>
<u>Lijst van illustraties</u>	<u>309</u>
<u>Index</u>	<u>312</u>

VOORWOORD

In 1975 zal de stad (thans gemeente) Schiedam 700 jaar bestaan.

Velen vragen zich ongetwijfeld wel eens af, of het jubileumjaar wel helemaal vaststaat. Als men het gebruikelijke criterium 'Wanneer werden stadsrechten verkregen' als juist aanvaardt, mag inderdaad in 1975 met een gerust hart een feestelijke herdenking plaatsvinden, want in 1275 schonk gravin(?) **Aleida van Henegouwen** aan het reeds bestaande dijkdorp Schiedam het recht zich stad te noemen en zich als zodanig te gedragen.

En daarmee begon dan de boeiende historie van een zelfstandig bestaan.

Hoe dat in zijn werk ging en hoe daarna het zelfstandig, eigen stadsleven verliep, vindt u beschreven in dit boekwerk van de hand van drs. **G. van der Feijst**, de tegenwoordige archivaris der gemeente Schiedam.

Voor hem zijn vele anderen te hooi en te gras in de rijke archieven der gemeente gedoken, om weliswaar veel waardevols op te delven, maar aan de heer **Van der Feijst** komt de eer toe, alle belangrijke archivalia te hebben doorgespit. Met grote bekwaamheid, met liefde voor zijn vak en met veel wetenschappelijk geduld heeft hij zijn spitarbeid samengevoegd in een systematische geschiedenis der stad van de oudste tijd tot aan 1795.

Dat de heer **Van der Feijst** zich heeft beperkt tot de eeuwen voor de Franse Tijd, vindt u beredeneerd in zijn 'verantwoording'. De voornaamste reden bestaat, geloof ik, hierin, dat er over een groot deel van de 19e eeuw reeds een wetenschappelijk werk bestaat. In 1962 promoveerde nl. de heer **drs. H. Schmitz** op een proefschrift 'Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw', nog altijd de meest waardevolle en meest betrouwbare gids bij de jongste geschiedenis van Schiedam. Wie Schiedam en zijn Schiedammers goed wil begrijpen, doet er goed aan **dr. Schmitz** te raadplegen.

Wie weet, of in de toekomst een historicus (onze eigen archivaris?) niet nog eens een samenvattende geschiedenis gaat schrijven over de periode 1795-1975. Hij vindt de akker bereid door vele reeds verschenen deelstudies, hoewel er nog heel wat zal moeten worden nageplozen.

Voor mijn gevoel staat dit boek over de tijd van 1275 tot 1795 van drs. **G. van der Feijst** op hetzelfde hoge niveau als dat van dr. **H. Schmitz** over de tweede helft van de 19e eeuw.

U moet trouwens het jaar 1795 niet te letterlijk opnemen, want bij de lectuur van zijn boek zult u spoedig merken, dat hij in verschillende hoofdstukken over de grens van 1795 heengrijpt, om het verband met het heden te leggen. De geschiedenis van Schiedam verschijnt op een juist moment. Nu de stad zich

opmaakt voor de viering van het 700-jarig bestaan in mei 1975, bloeit de belangstelling voor de historie zienderogen op. Vele Schiedammers willen graag weten, hoe hun stad is ontstaan en gegroeid, wat de mensen in het verre verleden heeft beziggehouden, hoe zij leefden, dachten en werkten, welke moeilijkheden en tegenslagen zij ondervonden en hoe Schiedam werd opgenomen in het grote, vaderlandse geschiedpatroon. Ik hoop, dat velen tijdens of na het lezen van dit boek de stad met andere ogen zullen gaan zien en in het heden straks een stuk geschiedenis zullen herkennen. Veel moge dan in de loop der jaren verloren zijn gegaan, er zijn nog monumenten uit oude tijden overgebleven!

Het boek van de heer **Van der Feijst** is op zichzelf ook een 'monument', waarvoor wij niet dankbaar genoeg kunnen zijn. Het heeft de schrijver veel zorg en moeite gekost en daarom verdient hij onze lof en waardering. Men heeft mij vaak gevraagd, of ik een zgn. populair boekwerk van de archivaris verwachtte. Mijn antwoord is steeds geweest: 'neen'. Het moest de heer **Van der Feijst** gaan om een objectieve, wetenschappelijke benadering onzer stadsgeschiedenis. Misschien kan een leraar of onderwijzer of een team van onderwijsdeskundigen het boek in de vorm van lesbrieven voor jonge leerlingen toegankelijk maken! U moet echter weer niet denken, dat het boek van de archivaris zo moeilijk leesbaar zou zijn. Integendeel!

Het uitgeven van een boek vraagt een uitgever. Wij konden die in de eigen stad vinden. 'Interbook International B.V.', directeur de heer **A. J. Burggraaf**, te Schiedam, bleek gaarne bereid de uitgeverstaak op zich te nemen. Hij deed het met geestdrift, omdat hij als Schiedammer er een eer in stelde, te laten zien, waartoe zijn bedrijf - buiten Schiedam misschien meer bekend dan ter plaatse - in staat was.

Het uitgeven van wetenschappelijke werken brengt een groot risico met zich mee. Dat de Schiedamse Gemeenteraad op 25 januari 1974 unaniem tot subsidiëring van de uitgave besloot, worde tenslotte met vreugde vermeld. De stad Schiedam zal bij de viering van het 700-jarig bestaan haar burgers en vele belangstellenden van elders met gepaste trots haar geschiedenis kunnen presenteren..

H. Roelfsema,
Burgemeester der gemeente Schiedam.

Februari 1974.

Verantwoording

Wie zich met de geschiedenis van de stad Schiedam bezig houdt, stuit alras op het hinderlijke feit, dat er geen samenvattend overzicht bestaat. De viering van 700 jaar stadsrecht bood de gelegenheid om in deze leemte te voorzien.

Voorjaar 1971 ben ik begonnen met het verzamelen van het benodigde materiaal uit de stadsarchieven. Na het gevondene in een voorlopige ordening te hebben gebracht, is gedurende het grootste deel van 1973 de definitieve tekst geschreven. Het voorliggende boek is geheel gebaseerd op een onderzoek van de bronnen. Wegens tijdgebrek zijn echter nagenoeg geen archieven van steden, waarmee Schiedam nauwe relaties onderhield, zoals Delft, Rotterdam en Brielle, geraadpleegd. De betrekkingen tot de rest van Holland zijn zodoende niet geheel tot hun recht gekomen. Het zelfde geldt, hoewel in geringer mate, voor de relatie tot de Staten van Holland en de andere centrale regeringsorganen.

Het hier aangeboden werk is een studie, die geenszins pretendeert het laatste en definitieve geschiedwerk over deze stad te zijn. Veeleer beschouw ik het als een uitgangspunt voor verder onderzoek. Het is mijn hoop, dat er meer belangstelling komt van de zijde der historici voor een stad, die toch wel meer aandacht verdient, zijnde immers een goed voorbeeld van vroegkapitalistische industrialisatie.

Binnen een klein bestek moesten veel gegevens worden tesamengebracht. In het verlangen om zoveel mogelijk het verleden zelf aan het woord te laten, zijn bovendien veel citaten opgenomen. Hoewel ik er mij van bewust ben, dat de veelheid van feiten en de citaten beide niet de leesbaarheid bevorderen, is toch over dit bezwaar heengestapt, daar het primair niet ging om een vlotte tekst, maar om het verstrekken van zo veel mogelijk informatie.

De einddatum vormt het jaar 1795. Wel wordt deze datum op verschillende plaatsen overschreden, bijvoorbeeld bij de behandeling van de instellingen van weldadigheid, maar de stadsgeschiedenis eindigt bij de komst der Franse soldaten. Een aantal overwegingen hebben bij de vaststelling van deze einddatum gegolden. Allereerst was het de keus tussen een zeer algemeen boek met nauwelijks ruimte voor enig detail en een werk, waarin op de verschillende onderwerpen dieper kon worden ingegaan. Ik was immers aan een bepaalde omvang gebonden. Ik koos voor het tweede, omdat de ervaring op het gemeentearchief opgedaan, heeft geleerd, dat er behoefte bestaat aan een zo gedetailleerd mogelijk overzicht van de periode vanaf de stichting tot 1795. De praktische vraagstelling vanuit het

publiek heeft dus eigenlijk de doorslag bij de keuze gegeven. De aanwezigheid van enige goede studies over de tijd na 1795 vergemakkelijkt de keus. Ik noem hier slechts de dissertatie van Dr. H. Schmitz over de tweede helft van de negentiende eeuw. Gerend het feit, dat er over de periode van 1795 tot 1850 nog heel weinig is gepubliceerd, kwam een afsluiting in 1850 eveneens in aanmerking. Een voorlopig onderzoek wees evenwel uit, dat het niet gewenst was om die periode toe te voegen. Immers, de periode vanaf 1795 tot heden vormt in alle opzichten een geheel en laat zich moeilijk verknippen. Het jaar 1795 vormt daarentegen een heel natuurlijke caesuur, markerend het begin van de 'moderne' tijd met haar geweldige veranderingen op politiek-staatkundig en technisch gebied. Een andere faktor was het ontbreken van de tijd, die benodigd is voor een diepgaand onderzoek van de periode na 1795, extra nog bemoeilijkt wegens het ontbreken van de diverse toegangen tot de archieven.

Ik mag tenslotte mijn verheugenis over het verschijnen uitspreken. Mijn dank gaat dan allereerst uit naar het gemeentebestuur van Schiedam, dat de uitgave van dit boek, financieel heeft mogelijk gemaakt. In het bijzonder denk ik aan de (bij het verschijnen: oud-) burgemeester, de heer **H. Roelfsema**, die de totstandkoming van dit werk krachtig heeft bevorderd. Dank ook aan de heren **A.C. de Voogd van der Straaten** en **C.H.A.M. van Es**, beiden medewerkers op het gemeentearchief, die tijdens het wordingsproces hun onwaardeerbare steun hebben verleend. Dank tenslotte aan de uitgever, de heer **A.J. Burggraaf**, die het manuscript in een aangenaam ogend boek heeft omgezet en voor wie moeiten niet telden.

Schiedam, januari 1974.

I. De eerste honderd jaar

1. OORSPRONG VAN DE STAD

Met **Aleida van Henegouwen**, [1] dochter van **graaf Floris IV** van Holland, zuster van **rooms-koning Willem II**, echtgenote van **Jan van Avesnes**, mederegent van Henegouwen, voogdes over de minderjarige **graaf Floris V** gedurende de jaren 1258 tot 1263, begint de geschiedenis van Schiedam.

Niet, dat zij de eerste is geweest, die zich met het latere stadsgebied heeft bezig gehouden, integendeel zelfs! Het oorspronkelijke gebied, dat is het poldertje, dat begrensd werd door de tegenwoordige Hoogstraat, Boterstraat en de Singel, is waarschijnlijk ingepolderd door een edelman, **Dirk Bokel** geheten, [2] en de omstreeks 1250 in de monding van de Schie gelegde nieuwe dam (de tegenwoordige Dam) is beslist niet op haar bevel tot stand gekomen. Zelfs de vestiging van mensen bij die 'nieuwe damme' is buiten haar wil om geschied. Het ontstaan van deze nederzetting was een spontane zaak: de monding van het afgedamde riviertje vormde een natuurlijke ligplaats voor schepen, die van wege de dam niet verder landinwaarts konden komen. De ladingen moesten overgeslagen worden op schepen, die aan de landzijde van de dam lagen, wat werk betekende. Mensen kwamen hier op af en zo ontstond er een nederzetting aan de voet van de dijk, de huidige Hoogstraat. Ambachtslieden, woningen, kooplieden, schippers en pakhuizen, dit alles en nog veel meer was er te vinden, voordat vrouwe **Aleida** zich voor de eerste maal met de monding van de Schie en de daar wonende mensen bemoeide.

De bemoeiing en interesse van vrouwe **Aleida** waren van politieke aard. De Henegouwse **Avesnes** waren in een dodelijke vete gewikkeld met hun verwanten, de Vlaamse **Dampierres** en de minderjarigheid van en het voogdijschap over de jeugdige **Floris** waren een uitgelezen gelegenheid om aan de noordflank van Vlaanderen, in het graafschap Holland, steunpunten te verwerven. [3] De monding van de Schie was een ideale plaats, omdat zij een toegangspoort tot Holland vormde en het gebied – meestendeels nog moeras - nog niet tot het territorium van een (machtig) heer behoorde.

Kort na de verwerving van het regentschap in 1258 moet vrouwe **Aleida** begonnen zijn aan de uitvoering van haar plannen. Haar eerste daad is wel geweest de aankoop van het poldertje van **Dirk Bokel**. Vervolgens liet zij in de uiterste noord-oosthoek, tegen de Schie aan - dus op een zeer strategische plek - een kasteel bouwen, haar 'woning ter Nuwer Scie'. [4] Heel kort daarop, in 1262, stichtte zij ten behoeve van de bewoners van haar dijkdorp bij de nieuwe dam een kerk en schonk zij hun een gasthuis ten behoeve van de arme mensen.

Bij verdrag, gesloten te Brugge in 1268, erkende zij haar neef **Floris V** als leenheer, [5] wat haar niet weerhield de bewoners van haar dorpje verder te begunstigen, zoals een jaar- en weekmarkt in 1270 [6] en tolvrijheid door geheel Holland in 1273. [7] Tenslotte schonk zij in 1275 aan 'onse poirteren ende inwoenlingen in die nyewe stede bij thuis van Rivier' stadsrecht. [8]

Misschien dat Schiedam zich ook zonder vrouwe **Aleida** tot een stad zou hebben ontwikkeld, maar aan haar politieke wil was te danken, dat binnen een tijdsverloop van vijftien jaar aan de bewoners van een klein dijkdorp rechten te beurt vielen, die zij anders wellicht na heel lange strijd hadden vermogen te verwerven. Vandaar, dat het niet te veel is gezegd, wanneer wij vrouwe **Aleida** de stichtster van de stad Schiedam noemen en met haar de (officiële) geschiedenis laten beginnen.

Aleida stierf in 1284 en werd te Valencijs, hoofdstad van Henegouwen, begraven. Haar zoon **Floris** volgde haar als heer van Schiedam op. Hij overleed in 1297. [9] Zijn broer **Jan II**, graaf van Henegouwen, werd na het overlijden van de laatste graaf uit het Hollandse Huis in 1299 graaf van Holland. Aan de uitzonderingspositie van Schiedam kwam hierdoor een einde: voortaan zouden de bewoners het moeten doen zonder de bijzondere aandacht van een eigen heer.

De huidige ruïne aan de Broersvest is het overblijfsel van Aleida's kasteel, het Huis te Riviere. Het is de oudste en meest eerbiedwaardige plaats van de stad, omdat de stichtster hier eens woonde [10] en hier aan haar schippers en kooplieden haar vele gunsten bewees. Nadat het kasteel in 1299 aan de grafelijkheid was teruggevallen, beleende **graaf Willem V** in 1339 **Dirk van Mathenesse** er mee. [11] Tot aan de dood van de laatste telg uit dit geslacht bleef het in het bezit van het geslacht van Mathenesse, naar wie het ook in de loop der tijden genoemd werd Huis van Mathenesse.

In 1351 werd het door de inwoners van Delft zwaar beschadigd of zelfs geheel verwoest. [12] Het kwam die klap te boven, toen de graaf in 1355 aan Daniel van Mathenesse tot opbouw van het kasteel 27 morgen lands in volle eigendom en 26 morgen lands in leen gaf. [13] De opstand van de Nederlanden tegen het Habsburgse gezag is het slot echter noodlottig geworden. Blijkens getuigenverklaringen van ooggetuigen uit 1587 en 1588 verbleven er rond 1574 Staatse soldaten op het slot, 'levende overdadich'. Tot tweemaal toe ontstonden op het kasteel branden. [14] Meer weten we niet, maar duidelijk is wel, dat het gebouw is uitgeleefd en daarna - zonder bewoner of onderhoud zijnde - langzaam tot een ruïne is vervallen. Dit proces was reeds in 1598 voltooid, want de plattegrond toont een ruïne. [15]

In 1688 verwierf de stad door aankoop de ruïne en de er bij horende goederen en rechten, waaronder de ambachtsheerlijkheden Oud- en Nieuw-Mathenesse. [16] Opgeruimd heeft men de resten nooit, zodat de Schiedammers het zelfs voor dit land toch wel zeldzame voorrecht hebben genoten om een vierhonderd jaar tegen een ruïne, een oude steenklomp, te hebben kunnen aankijken. De verlening van het stadsrecht moet een beslissende factor zijn geweest bij de ontwikkeling van de in aanvang nog bescheiden gemeenschap aan de monding van de Schie tot een volwaardige middeleeuwse stad. Op 18

maart 1275 verleende vrouwe **Aleida** een privilege, dat verder ging dan de reeds verleende markten en tolvrijheid. De jonge nederzetting verkreeg nu een eigen bestuur, een eigen wetgeving (het recht om keuren te maken) en een eigen rechtspraak, alles uit te oefenen in een eigen rechtsgebied, de stadsvrijheid genaamd. Om nieuwe bewoners aan te trekken was er de bepaling, dat wie zes weken binnen de stadsvrijheid woonde en door het stadsbestuur was aanvaard, poorter zou zijn.

Over de omvang van de stadsvrijheid wordt niet gesproken, maar aan de hand van latere uitbreidingen kan worden vastgesteld, dat het gebied een deel van het oorspronkelijke polderdje uitmaakte en begrensd werd door de Hoogstraat, Boterstraat en een sloot, genaamd de 'Ryviersloet'. Blijkens de parochiële grenzen maakte het grachtje van de latere Kreupelstraat deel van deze riviersloot uit. [17] Zuidwaarts kan de sloot het tracé van de latere Baansloot hebben gevolgd, westwaarts de Laan.

Van stadswallen en poorten was nog geen sprake: de nederzetting lag tegen de rivierdijk gevleid, een open vlek, slechts begrensd door de dijk en het kasteel. Ook van de andere uiterlijke tekenen van verworven overheidsgezag, zoals een stadszegel, stadhuis, en waag, was nog niets aanwezig. De band met de adellijke familie op het kasteel werd ook officieel vastgelegd, want de poorters behielden de plicht om in tijden van nood te hulp te komen, terwijl het personeel van de burcht voorrang moest worden verleend bij het doen van inkopen op de markt van het stadje.

Het bestuur werd gevormd door een baljuw, ook rechter genaamd, een zevental schepenen en een onbepaald aantal raden of raadslieden. De namen van deze eerste Schiedamse stadsbestuurders zijn niet bewaard gebleven. De oudste namen dateren uit 1286 en betreffen de namen van schepenen. [18] Zij heetten **Claes Arnoutsz.**, **Coenraet Gibentsz.**, **Jan van den Borghe**, **Jacob Frisekyns** neve, **Reynier die vyscher**, **Heyne Hugents.** en **Willem die lakenman**.

Zoals ieder persoon in die dagen zijn rechtshandelingen moest bekrachtigen met zijn persoonlijk teken, zijn zegel, zo moest ook de stad als collectief persoon haar rechtshandelingen bekrachtigen met een eigen zegel. Hoe gering de stad aan het einde van de 13e eeuw nog was, blijkt uit de afwezigheid van een stadszegel in het jaar 1286. Op 7 januari van dat jaar maakte de stad gebruik van haar recht om keuren of stadswetten uit te vaardigen - het betrof het Gasthuis -, doch zelf niet in het bezit van een zegel zijnde, verzocht zij haar heer **Floris van Henegouwen** en de proost van het klooster Koningsveld nabij Delft om het besluit met hun zegels te bekrachtigen. [19]

Het stuk is bewaard gebleven en toont het gave zegel van heer **Floris**. Het is een ruiterzegel. Het wapen op het schild van de ruiter is de Henegouwse leeuw, voorzien van een schuinbalk. Deze voorstelling heeft de stad overgenomen, toen zij haar eigen zegel vaststelde en het is tot op de dag van vandaag het stadswapen. Sinds wanneer was er het eigen stadszegel? De oudste vermelding is van 22 november 1306, toen schepenen en raad zegelden 'mette gemeenre poorte segel van Schiedamme'. [20] Tussen de jaren 1286 en 1306 moet Schiedam dus haar eigen zegel hebben verworven.

De bewaarde zegels tonen het beeld van een stad, dat is wallen en poorten, met hang-

end aan de voornaamste poort het boven omschreven stadswapen. [21] De Henegouwse leeuw is niet het enige stadswapen. Iedere Schiedammer kent de drie zandlopers, zoals zij tot op heden nog te zien zijn op de oude stadsgebouwen. De ouderdom is niet meer vast te stellen, de herkomst houdt ongetwijfeld verband met de visserij. Maten en gewichten waren ook aan keuring van stadswege onderworpen - precies als tegenwoordig - en wanneer deze voldeden, hechtten de keurmeesters er het stadswapen aan. Haringtonnen pleegde men het wapen in te branden, maar de haringnetten vroegen om een andere behandeling. Welke, vinden we in een ordonnantie op de haringnetten van 13 februari 1565: de keurmeesters moesten aan de netten een teken of 'loot met drye nachtglases' slaan, wanneer de netten aan de eisen voldeden. [22] Hier hebben we de drie zandlopers in nauw verband met een bedrijf, dat weinig neiging tot veranderingen had. Hoeveel eeuwen voor 1565 was men reeds bezig geweest de zandlopers aan de netten te hechten? Wie weet, misschien wel voor er van Floris' wapen sprake was.

2. DE GROEI IN DE 14E EEUW

Aan het einde van de 13e eeuw beginnen de uitbreidingen, die de stad gedurende enige eeuwen een voldoende ruimte zullen waarborgen. De stadskern, met haar straten en grachten, wordt in deze 14e eeuw gevormd, althans grotendeels. De eerste veranderingen betroffen de Dam. Op 21 juli 1299 verleende **graaf Jan II** aan de Schiedammers het recht om een 'oover off sluysse' te maken en aldus te vormen een 'toekomst off havene' voor de schepen. De aarde, die voor de oover of overtoom benodigd is, mogen zij halen uit 'Vranckelandt', het buitendijkse land, dat als aanslibbing eigendom van de graaf is. [23] In de dam lag reeds een 'spoye' of spui-sluis, alleen geschikt voor het noodzakelijk spuien van het Schiewater in de Maas. Naast deze spui, die in 1310 voor de eerste maal wordt genoemd - wanneer graaf **Willem III** verzoekt haar niet te beschadigen [24] - werd nu ten behoeve van de scheepvaart een overtoom met windas gemaakt, dat is een toestel waarmee men schepen over de dam kon trekken. Hoelang er aan is gewerkt, is onbekend, maar in elk geval was alles gereed in 1328, toen de graaf - die noch de eigendom noch het beheer aan de stad overdroeg - de 'overtocht ende windaes' in leen gaf aan de weduwe van **Jan Keijser**, in leven zijn rentmeester in Zeeland. [25] Zonder twijfel zal het uitgevoerde werk de scheepvaart hebben vergemakkelijkt en de waarde van Schiedam als havenplaats verhoogd.

De allereerste uitbreiding van de stadsvrijheid was ten noorden van de Dam. Reeds in 1275 of spoedig daarna moeten zich hier mensen hebben gevestigd. Nu behoorde het gebied ten westen van de Schie en ten noorden van de Dam tot het ambacht Kethel, dat een onderdeel was van de bezittingen der **Van Wassenaars**. In 1304 hebben de Schiedammers een 'graft in Dircs ambochte van Wassenaere' gegraven en deze verlangt hiervoor een schadevergoeding. Op 2 juni van dat jaar neemt de graaf deze voor zijn rekening [26] In 1316 beveelt de graaf, dat het binnen deze gracht gelegen gebied voortaan zal behoren tot het gebied van de stad Schiedam. [27] De vraag is, waar we deze gracht moeten zoeken. Het meest waarschijnlijke is, dat de gracht werd ge-

vormd door de huidige Breestraat en de Raam. De benaming van het nieuwe gebied kan zijn geweest Nieuwpoort, [28] waarmee dan de benaming van het Huis te Poort zou zijn verklaard. Wenden wij de blik weer zuidwaarts. Voor de rivierdijk, gevormd door de tegenwoordige Vlaardingerdijk, Dam en Hoogstraat, lag open water, een inham van de rivier. Door deze inham die langzaam dichtslibde en het karakter had van de Biesbos, stroomde de Schie - wanneer men spuide - naar de Maas. De gevormde geul fungeerde als stedelijke buitenhaven. Zolang de geul op diepte bleef, was er geen probleem, maar in 1336 was de verzanding zover voortgeschreden, dat de toestand onhoudbaar schijnt te zijn geworden. Daarom verleende **graaf Willem III** de vergunning tot het delven van 'eene Havene duere Vranckelandt'. [29] Het werk zal hebben ingehouden het kanaliseren, uitdiepen en bekaden van de riviergeul. Wat ontstond was de Lange Haven en het gedeelte van de Buitenhaven tot aan het latere Bakkershaventje. Het werk was in 1339 gereed ter gelegenheid waarvan de stad tot dekking van de hoge kosten, die het behouden van de haven met zich bracht en die ongetwijfeld de draagkracht van het stadje te boven gingen, enige geldopleverende privileges verkreeg, onder de verplichting de 'sluys binnen onsen voirnoemden poort' zo breed te houden, dat de graaf er met zijn leger doorvaren kon. [30] De genoemde sluis moet zijn geweest de sluis in de Dam - de tegenwoordige Oude Sluis -, waarvan wij dus nu en passant vernemen, dat zij is gemaakt. Waarschijnlijk is als onderdeel van de werkzaamheden de bestaande spuisluis omgezet in een schutsluis. Zo bezat Schiedam in 1339 een aan de eisen voldoende haven. Dit feit betekende overigens niet de opheffing van de overtoom en het windas: die bestonden nog in 1397, toen de stad beide eindelijk van de graaf verwierf, zij het in erfpacht. [31] Zand, aanslibbing; reeds nu, nauwelijks een vijftig jaar na de verheffing tot stad, drukken zij hun sinister stempel op de groei, welke zij in ernstige mate zullen afremmen. Van welk een omvang die aanslibbingen wel waren, blijkt uit de in 1347 door **graaf Willem V** aan heer **Daniel van Mathenesse** verleende vergunning om het buitendijkse land van Mathenesse, ook Inlaghe genaamd, te bedijken. [32] Het werd de Nieuw-Mathenesser polder, het land ten zuiden van de Rotterdamse dijk. Uit dezelfde tijd zullen de eerste bedijkingen van het Frankeland stammen. Een grote tegenslag voor Schiedam was, dat terzelfder tijd uitgezien werd naar andere mogelijkheden tot verbetering van de zeeweg van Holland naar het zuiden (Zeeland, Vlaanderen). Het koggeschip met zijn grotere diepgang was in opmars, terwijl ook de aantallen schepen toenamen. Het gevolg was, dat graaf Willem III op 9 juni 1340 aan de bewoners van het dorp Rotterdam vergunning verleende tot het maken van een open vaart vanaf de Schie tot aan de Maas. [33] Haast hadden deze niet, want in 1343 moesten zij worden aangemaand om het werk zonder uitstel uit te voeren 'want ons ende onsen Raet dunckt, dat die vaert nuttelyck is den gemeenen landen'. [34] Gelegen hoger stroomopwaarts aan een bovenbocht van de rivier had Rotterdam wat minder last van verzandingen en aanslibbingen. Terugblikkend over een zestal verstreken eeuwen, mogen we vaststellen, dat het lot van Schiedam als havenstad door het besluit van de graaf is bezegeld geworden, omdat het deze stad

van haar unieke positie berooft de enige toegangshaven te vormen naar het Hollandse binnenland.

De tweede uitbreiding van het stadsgebied, waarbij tevens aan de stad het uiterlijk van een echte stad met wallen en poorten werd gegeven, vond plaats tijdens en tengevolge van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Op 2 augustus van het jaar 1346 verleende **gravin Margaretha** het recht om 'eene veste ende eene grafte te maicken omme onse poorte'. [35] Blijkens het resultaat trok men een bijna mathematisch zuivere cirkel rondom de bestaande stad en schiep men zo de huidige Noordvest, Broersvest, Westvest en Vellevest.

De realisering van dit omvangrijke werk vond plaats tussen de jaren 1350 en 1360. We weten, dat men in 1351 aan het werk bezig is, omdat de stad Delft in dat jaar bij de graaf protesteert tegen de werkzaamheden 'an die lantside', [36] dat is aan de Noordvest. In 1355 is het grootste gedeelte gereed gekomen, want de graaf verklaart in dat jaar, dat de wallen 'met hoeren poorten' gereed zijn, [37] uitgezonderd het gedeelte, dat gelegen is tussen de Schie en de weg naar Rotterdam, waar men echter wel aan begonnen is. Dit laatste deel kwam, blijkens een uitspraak van het stadsbestuur uit 1417, gereed 'in die onruste eer men voor Delff lach', [38] dat is voor het beleg van Delft in mei 1359.

Op 12 mei 1355 verklaarde de graaf tot stadsvrijheid al hetgeen nu binnen de stadsvesten lag. [39] De dag daarop, 13 mei, verkocht hij aan de stad de helft van zijn grond, nu binnen de stad aan de noordzijde van de Schie gelegen, onder de bepaling dat de aanwezige molenwerf 'eewelic' zou bestaan. [40] De plaats van deze molen wordt niet genoemd, maar niet uitgesloten is, dat we hier met de later zo genoemde Noordmolen van doen hebben.

Enige jaren later, op 8 november 1359 deed **Dirk van Wassenaar** afstand van zijn rechten binnen het gebied, dat de Schiedammers 'nu ter tyt begrepen hebben mit poorthuysen ende mit vesten (= wallen) tot den uuytcandt (= buitenste kant) van der grafte toe'. [41] De regeling met **Van Mathenesse** moest wat langer op zich laten wachten. Eerst in 1417 stelde de stad **Daniel Jans van Mathenesse** schadeloos voor het graven van de 'corte veste van onser stede, die gelegen is van Rotterdamsche poirhuys tot adriaen van mattenesse burchlaen toe, ghedolven uut sijnre ouders ende daniels sijnre hoffstede ende lande, dair hi nu ter tijd woent'. Hij ontving 'die bruucwair', dat is het vruchtgebruik, van 'die aerden ende water vesten voirnoemd mit horen toebehoren', onder de bepaling, dat hij de vest niet zo mocht 'betunen noch bepoten', dat de jaarlijkse processie zou worden gehinderd. [42] Voor de Westvest was blijkbaar geen nadere regeling nodig, omdat deze door het eigen gebied van de graaf, het Frankeland, was gedolven. Van een schadeloosstelling aan de graaf vernemen we niets, noch van een verkoop van grond aan de stad. Van de wallen moeten we ons geen al te grote voorstelling maken. Het waren niet veel meer dan stevige aarden dijken, wellicht aan de buitenzijde of bovenkant voorzien van een stenen muur. De oudste gegevens over de wallen en vesten stammen uit de 15e eeuw, maar omdat er weinig in deze zal zijn ver-

anderd, mogen we die gegevens hier wel gebruiken. Het blijkt dan, dat zij in vreedstijd werden benut. Zo kreeg in 1432 een zekere **Baertoud Zaey** van stadswege in huur het gedeelte tussen de Overschiese poort en het Huis te Riviere, welk stuk hij mag 'besetten mit poten tot sinen orbair'. [43] De wal wordt omschreven met 'die cleye aerde ende water veste' en 'die aerden veste'. In geval van nood had de stad het recht om de beplantingen tegen vergoeding aan de huurder te hakken. Het St. Ursulaconvent kreeg in 1446 een soortgelijke vergunning, omschreven in de verhuring uit 1514 als 'die veste leggende after an den voirs. convente beginnende van den Noortmolen staende an die veste totter ketelpoorte toe'. [44] Van beplantingen is hier geen sprake en het is dus goed mogelijk, dat het convent het stuk stadswal op de andere, veelvuldig toegepaste wijze gebruikte, dat is als lijnbaan. Bij de bespreking van de lijnbanen zullen we de wallen weer tegenkomen. De diverse verhuringen laten zien, dat schuttingen en heiningen, dwars op de wallen staende, deze in parten verdeelden. [45] Het aantal poorten, dat er oorspronkelijk was, is onzeker. In de akte van 8 november 1359, waarbij heer **Dirk van Wassenaar** afstand deed van alle rechten in het nieuwe stadsgedeelte ten noorden van de Schie, is slechts sprake van 'dat zy nu ter tyt begrepen hebben mit poirthuysen ende vesten'. De eerste maal, dat een poort bij naam wordt genoemd, is in 1383. Gesproken wordt dan over 'den poirthuijse, daer men te Rotterdamme waert gaet'. [46] Het is evenwel aannemelijk, dat vanaf het begin de wallen zullen zijn doorbroken bij de voornaamste toegangswegen, zoals naar Vlaardingen, Kethel, Delft, Rotterdam en de havenmond. Achtereenvolgens hebben we zo de Vlaardingse, de Kethelse, de Delftse en de Rotterdamse poort. Een 'Delffter poirthuys' komt inderdaad voor, en wel bij de verhuur van het stuk stadswal aan Baertoud Zaey in 1432, als de oude benaming voor de Overschiese poort. [47] De vijfde en laatste poort voerde naar de havenmond. Deze droeg oudtijds twee namen, de 'sinte cristoffelspoort' en 'die vrouwe poort'. [48] Misschien waren deze benamingen ontleend aan op de poort aanwezige beeldjes? Zij lag tegenover de Rotterdamse poort en was met deze door een brug verbonden, de hoge brug genaamd, welke de kop van de Lange Haven overspande. [49] Aan de brug hing een hek, waarmee in geval van nood de haven kon worden afgesloten, maar meestentijds gebruikte men hiervoor een boom. [50] In latere eeuwen had de poort de naam van Hoofdpoort, omdat zij toegang gaf tot het Hoofd, waarmee de havenmond werd aangeduid. Uit de 16e eeuw stammen de oudste gegevens over poortwachters, maar er is geen enkele aanleiding te onderstellen, dat zij er niet vanaf het begin zijn geweest. Deze personen werden benoemd door het stadsbestuur en waren belast met het openen en sluiten van de poorten en bomen. Zij waren aan voorschriften gebonden. De oudst bewaarde ordonnantie draagt het jaar 1557 en laat zien, dat de poorten van 1 mei tot 1 augustus dicht waren van 10 uur 's avonds tot 3 uur 's morgens, van 1 augustus tot 1 oktober van 9 tot 4 uur, van 1 oktober tot 1 maart van 8 tot 5 uur en van 1 maart tot 1 mei van 9 uur tot 4 uur. Na het sluiten van de poorten mochten de poortwachters alleen 'bekende personen ofte poirters' binnenlaten, nu tegen een betaling. [51] Wie clandestien de stad bin-

nenkwam en werd gesnapt, werd door het gerecht gestraft. De poortwachters brachten na het sluiten de sleutels van de poorten naar de burgemeesters, [52] zodat vrij zeker na het sluiten alleen een klein poortje, een zogenaamde clincket, aangebracht in een der grote poortdeuren geopend kon worden voor het binnenlaten van verlate poorters.

Tussen de jaren 1420 en 1424 zijn waltorens ('bolwercken ende waichusen') gebouwd. [53] Deze verhoogden de defensieve kracht van de wallen. Een enkel woord over deze torens is hier wel op zijn plaats. Ook nu is het de 16e eeuw, die ons de gegevens verschaft. Blijkens een notitie uit het jaar 1516 waren er toen drie torens tussen de Christoffel- en de Vlaardingse poort, drie torens tussen de Kethelse- en de Overschiese poort, en drie torens tussen de Overschiese en de Rotterdamse poort. [54] In de poorten en torens, en op nog enige andere plaatsen aan de vesten stonden in tijden van oorlog enige kanonnen. In het jaar 1516 waren er tesamen dertig 'nyeuwe dobbelde serpentinaen' (of wel slangen), twee en veertig 'serpentinaen', tien 'steenbosschen' en drie 'haeckbossen' geplaatst. Uit het jaar 1517 komt de oudste vermelding van een functionaris, die de opdracht had 'omme te bewaren alle artelrye van der stede, in poorten, in toornen ende an den vesten alst van node wezen sal, ende die bossen te visiteren, schyeten ende proven alst hem bevolen sal worden by den burgermeesters indertijd wezende, ende dat boscruyt mitten clooten mede te bewaren, dattet niet gespilt en worde, ende dat zyn leven lang gedurende'. Zijn verdere taak was stadsomroeper en schoonmaker van de spui van de Roosbeek. [55] In vreedestijd was het wapentuig elders, want men verhuurde de waltorens aan particuliere personen.

Betekende het graven van de Rotterdamse Schie reeds een zware slag voor het nauwelijks ontloken stadje, aan het einde van de 14e eeuw kwam er een nieuwe en toenmaals geduchter concurrent bij. In 1389 vergunde **hertog Aelbrecht van Beieren** aan de poorters van Delft het graven van een vaart, lopend vanaf Overschie tot in de Maas. [56] Het werd de Delfshavense Schie, aan de mond waarvan Delfshaven ontstond. Zo had Schiedam als buur het machtige Delft gekregen.

Hier bleef het intussen sukkelen met zand en aanslibbingen. De verbeteringen van de jaren 1336-1339 bleken niet afdoende te zijn. Tussen de haven en de Maas had zich een nieuwe zandplaat gevormd, die de scheepvaart danig moet hebben gehinderd. Men begreep zeer wel, dat er iets moest gebeuren, wilde men niet hopeloos ten opzichte van Rotterdam en Delfshaven ten achter geraken, en daarom kocht de stad in 1390 de Noort, zoals die zandplaat heette, van de eigenaar, heer **Pieter van Mathenese**. [57] Een voorwaarde was, dat de afwatering van het 'nuwe land', dat is de Nieuw-Mathenesser polder, niet werd belemmerd. Deze vond plaats via een sluisvliet, de tegenwoordige Bakkershaven. Het te graven gedeelte wordt aangeduid als gelegen 'an die zuutzide van sluesvliet', zodat we ongeveer kunnen berekenen hoe groot die zandplaat wel was. De stad betaalde met een eeuwigdurende rente. Blijkens een aantekening van een stadsclerk was het werk in 1395 gereed. [58] Het bleef een open vaart, zonder sluisen. Dat er inderdaad concurrentie was wordt duidelijk uit een aantekening van dezelf-

de stadsklerk, 'dattie van Delf hair poirteren verboden hadden duer onse sluis te varen'. [59] En waarom zouden die van Delft ook anders handelen? Zij bezaten immers in hun eigen Schie een kortere verbinding, bovendien rechter, met de Maas?

Twee jaar later gaf de graaf eindelijk de overtoom en windas aan de stad. Deze hadden hun werk gedaan en waren eigenlijk ouderwetse ondingen geworden. Het heeft er de schijn van, dat de graaf zijn belangstelling voor Schiedam had verloren en de stad aan haar lot overliet. Van veel interesse getuigde het zeker niet, toen hij in 1397 het buitendijkse land, het Frankeland, in leen uitgaf aan **jonkvrouwe Heynric van Mandेरик**, die het gebied een jaar later zelfs in vrij eigendom ontving. [60] Voor Schiedam betekende dit de sluiting van de ring van grondeigenaars: ten noorden zaten de Van Wassenaars, ten oosten de **Van Mathenesses**, ten westen en zuiden **jonkvrouw Van Mandेरик** en haar erfgenamen. Het zou nog tot 1495 duren voor Schiedam van de graaf Frankeland verwierf. [61] De enige uitbreiding van het stadsgebied was een gevolg van de verlenging van de haven, van het graven van het stuk Buitenhaven tussen de Bakkershaven en het Hoofd. In 1394 verklaarde de graaf, dat een strook gronds aan elk van beide zijden van de nieuw gegraven haven, groot 50 gaarden (dat is omgerekend een 250 meter), tot de stadsvrijheid zou gaan behoren. [62]

We kunnen vaststellen, dat aan het einde van de 14e eeuw de stad voorlopig was uitgegroeid. Duidelijk treedt er een stagnatie in de groei in. Nieuwe ingrijpende wijzigingen zullen eerst aan het begin van de 17e eeuw, dus een tweehonderd jaar later, plaatsvinden. Daarom kan reeds hier verwezen worden naar de later ter sprake komende plattegrond van **Jacob van Deventer** uit circa 1560, wanneer we willen weten hoe de 14e eeuwse stad er uitzag. We zien dan, dat alleen het westelijke gedeelte van het door de stadswallen begrensde gebied was bebouwd, het oostelijke deel was nog een onbebouwde door sloten doorsneden open vlakte met hier en daar een boerderij. Ook de aard van de bebouwing was onaanzienlijk: naast een klein getal van stenen woningen stond het overgrote getal van houten huizen, voorzien van een rieten dakbedekking. Het getal der inwoners moet dienovereenkomstig gering zijn geweest.

3. HANDEL EN SCHEEPVAART IN DE 14E EEUW

Uit de groei van de stad en de aanleg van de sluis en havens blijkt, dat Schiedam in deze eeuw een niet onbelangrijke havenplaats was. In de oorlog met Vlaanderen was de stad het verzamelpunt en vertrekpunt van de grafelijke vloten en legers. Zo schrijft **Melis Stoke**, dat Jan II in 1303 'vergaderde tesar noet te Sciedamme een here groet'. [63] Ook de wapenstilstand in mei van het zelfde jaar werd hier gesloten.

Zoals is opgemerkt, zou het graven van de Rotterdamse en de Delfshavense Schie een einde aan de unieke positie van Schiedam maken. Op de langere duur zullen deze vaarten zelfs de ondergang van Schiedam als havenstad gaan betekenen, haar terugdringen tot de bescheiden plaats van vissersstadje. Echter, alleen op de langere duur, want in de eigen tijd was zulks zeker niet het geval. Integendeel zelfs, want de economische groei

hield aan en daarbij waren nieuw verleende privileges evenzo krachtige stimulansen. Belangrijk was ook nu het jaar 1339, toen de graaf ter bestrijding van de kosten, die het graven en onderhouden van de haven met zich brachten, enige grafelijke inkomsten verleende, te weten 'die biertolle, die wage, die mete penninghe, die cooren maete ende die sluys binnen onsen voirnoemden poirt'. [64] Anders gezegd, men kreeg de belasting uit het gebruik van bier en op de handel in koren (brouwerijen) en andere goederen, alsmede de inkomsten uit het gebruik van de sluis, de sluisgelden.

Voorals de Waag was belangrijk. De stad was ook marktplaats en het stadsbestuur waakte over de juistheid van maten en gewichten. Men deed dit laatste door middel van een 'stede ellen, die an der stede huijs hanget' [65] en door middel van de waag en van geijkte gewichten. De stadswaag ontleende haar belangrijkheid aan de bepaling, dat alle binnen de stad verkochte of gekochte goederen daar moesten worden gewogen, en wel tegen een betaling aan de stad. Volgens de bewoordingen van de keur: 'soe zel men alle guet, dat men binnen der poirte coopt of vercoopt ende boven ses ponden wecht, brengen tot der poorte waghe, optie buete van 20 scellingen, alsoe dicke als hijt dede'. [66] Functionarissen zorgden voor de naleving van de stedelijke keuren, zoals de koren- en de turfmeters, allen gezworen, dat is beedigde personen. [67]

Hoezeer men uit was op de strenge naleving van de bepalingen en zodoende op een eerlijke handel, mag blijken uit een vonnis, geveld op 16 december 1458. Een vrouw, genaamd **Agnies**, weduwe van **Adriaen Eekenzoen**, heeft op een wagen meer turf geteld dan er werkelijk op was. Men kan deze fraude niet tolereren en daarom is het vonnis zwaar. **Agnies** 'sel mit een bant vol turven om haeren hals hangen ende een jonc mit een becken sel voir hair terstont gaen langhes der stede van strate te strate, ende daerentenden en sel sij niet meer gesworen telster wesen binnen onser stede'. [68]

Naast de wekelijkse vrijdagse markt was er de jaarmarkt, die acht dagen duurde van 11 tot 18 september en nog was ingesteld door vrouwe **Aleida** en graaf **Floris V**. [69] Het oprichten van een kruis was het officiële begin, dat aangaf, dat de bezoekers een bijzondere vrede, de zogenaamde marktvrede genoten. Deze hield in, dat de marktbezoekers gedurende de reis naar, het verblijf op en de terugkeer van de markt niet wegens schulden konden worden gegijzeld, en dat jegens hen gepleegde strafbare feiten zwaarder werden gestraft.

De meeste gegevens over de marktfunctie stammen uit de Bourgondische tijd. Vooral het zo genoemde oudste keurboek is hiervoor een rijke bron. [70] Dit facet van het stedelijk leven komt daarom later uitvoeriger ter sprake.

De stad speelde een rol in het transitoverkeer. In de grafelijke rekeningen komen we meermalen Schiedam tegen als schakel in het vervoer van goederen, die voor het grafelijke hof in Den Haag waren bestemd. [71]

De handel bracht kooplieden naar de stad en met deze kwamen de bankiers van die dagen, de Lombarden. Reeds in 1317 worden deze vermeld, wanneer de graaf zich borg stelt voor heer **Hugo van Putte**, die van hen de som van 550 hollandse ponden heeft geleend. [72] De Lombarden hadden een huis of kantoor, waar zich nu nog de Lombardsteeg

bevindt, waarschijnlijk een der hoekpanden van deze steeg met de Hoogstraat. Het huis wordt reeds in 1322 genoemd. [73] De positie van deze bankiers - veelal van Italiaanse afkomst - was niet benijdenswaardig. Immers, volgens middeleeuwse normen waren zij, omdat zij zich met rente (veelal woeker) bezig hielden en met geld, in plaats van met arbeid, de kost verdienden, zondaren, overtreders van de goddelijke en kerkelijke geboden. De kroniekschrijver **Wilhelmus Procurator** geeft een aardige illustratie, wanneer hij verhaalt van een zeer zwaar onweer, dat zich in de zomer van 1327 na grote droogte boven de stad ontladde en de mensen zulk een schrik aanjoeg, dat zij hun huizen ontvluchtten en een toevlucht zochten in de parochiekerk. Het werd ook de Lombarden te benauwd en zij vluchtten eveneens, hoewel zij een stenen huis bewoonden, naar de kerk. Zij werden daar niet vriendelijk ontvangen, want 'bij hun komst morden bijna alien, die aanwezig waren, omdat zij openbare zondaren waren. Want niemand, hoe wijs ook, was er, die naar de bliksem uit de wolken keek en niet verwachtte, dat hij spoedig zou sterven'. [74] Voor het overige zagen de Schiedammers tijdens het noodweer op diverse plaatsen de Satan rondwaren, de mensen kwaad berokkenend. Dun was nog - als elders - de laag, die de mensen van het voorvaderlijk geloof, het heidendom, scheidde, dat zij de god Odin of Wodan meenden te aanschouwen bij de donder en bliksem, zij het ook in de gestalte, hun door de kerk onderwezen, als de duivel. [75]

In 1351 kreeg de stad het recht om een eigen wisselbank te openen, wat de omloop van veel vreemde munten en dus een omvangrijk handelsverkeer met vreemdelingen insluit. [76] Er was echter niet alleen transitoverkeer, er waren ook Schiedamse schippers, die op schepen voeren, welke in de Schiedamse haven hun thuishaven hadden. Allereerst waren er de vissers. Hoewel de gegevens voor deze eeuw ontbreken, is het aannemelijk, dat de visserij ook dan het hoofdmiddel van bestaan voor de bevolking vormde. We vinden althans vis (haring en bokking) herhaaldelijk als uitvoerprodukt vermeld, terwijl veel zout wordt ingevoerd, juist zoals in vissersplaatsen pleegt te geschieden. [77]

Dan waren er de koopvaarders, die op Frankrijk, Engeland en de Oostzeelanden voeren. Uit Engeland haalden zij wol en brachten vis en wijnen uit Frankrijk. De namen van sommige vissers en reders-kooplieden zijn ons overgeleverd. Ik noem er enigen: **Petrus Hunghere** (1293), **Heinrijs Vrese of Vriese** (1344), **Hugo Johannessone** (1377) en **Hugo Coke** (1378). Het is moeilijk uit te maken, of we te doen hebben met schippers, reders, bevrachters of kooplieden, veelal was men zowel het een als het ander. Soms worden zij echter nader aangeduid, zoals de kooplieden **Boudijn Clayssone**, **Johannes de Sile** en **Claes Hein**, en de bevrachter **Petrus Muskyn** (1378). De namen van hun schepen hebben soms een kostelijke klank: De Skenkewyn, De Skonewedir, Heli-day, Seintmarie, Welldane, Fredaghe, Mariknyght, Paschedey, Qwytecost, Heligost, Paskedaugh, Seynt George, Seint Paule, Christofre, Kateryne, Godesknyght, Crusimbergh, en anderen. [78]

Door de voortdurende oorlogen was het varen in die dagen vol risico's. Zo was er een bevel van koning **Richard II** van Engeland aan zijn ambtenaren om de genoemde **Johannes de Sile**, burger van 'Skyedam' met diens dienaren, schip en goede-

ren te beschermen (1386). Dit bevel weerhield **Willem Wodewarde van Greenwich** echter niet om het schip de Seint Mariscoute van de zelfde **De Sile** in het zelfde jaar als vijandig bezit in beslag te nemen met een lading van 652 quarters (of wel 652 vaten van circa 150 liter het stuk) tarwe. Er was een bevel van de koning nodi³ om schip en lading vrij te krijgen. Hetzelfde overkwam in 1387 de genoemde **Boudijn Claesz.**, die met het schip van eene **Arnout Jansz.** vanaf Schiedam naar Winchelsea 4,5 last verse haring en 4 last bier verzond. De balliuw van Winchelsea nam de goederen in beslag en verkocht ze als vijandig vermogen. Ook nu was een bevel van de koning aan de slotvoogd van Dover en de Cinque Ports nodig om **Boudijn** voor de geleden schade schadeloos te stellen.

Vermeldenswaard is ook de koopman en schipper **Heinrijc Vriese**. Hij woonde te Schiedam in een huis, dat de graaf toebehoorde. [79] Te oordelen naar de huur, die hij betaalde, moet het een flinke woning zijn geweest. Van deze **Vriese** weten we, dat hij in 1332 een 25 ponden Tournoois ontving van de schepenen van Schiedam als zoen-geld voor de dood van eene **Willem Willemsone**, die met **Ghysebrecht Bokel** sneuvelde te Vere. [80] Verder, dat hij in 1333 in de Engelse stad Ipswich door de inwoners werd gevangen genomen en van schip en lading beroofd, omdat hij enige boeten weigerde te betalen. **Koning Edward III** gelastte een onderzoek, dat blijkbaar gunstig voor hem uitviel, want drie jaren later, in 1336, kreeg hij toestemming om 200 quarters tarwe naar Holland uit te voeren, tesamen met een vrijgeleide en bescherming van koningswege. In het zelfde jaar is hij te Norwich, waar zijn schip geladen wordt met wol-vellen en huiden. Het jaar daarop, in 1337, vervoert hij vanuit Great Yarmouth tarwe naar Dordrecht. [81] Nog in 1363 woont hij te Schiedam.

'Over de nijverheid is heel weinig te zeggen. Naast bier, dat hier werd gebrouwen en ook uitgevoerd, zijn er stellig touwslagerijen of lijnbanen geweest voor de vervaardiging van touw voor de scheepstuigages en spinbanen voor de vervaardiging van garens voor de netten. Ook de tonnen voor de haring zullen wel ter plaatse zijn gemaakt. Scheepswerven moeten er eveneens zijn geweest, die zich waarschijnlijk daar bevonden, waar wij ze in de 16e eeuw aantreffen, aan de westzijde van de Lange Haven, veelzeggend aangeduid met 'over de Haven'. De lakennijverheid komt voor het eerst voor in de 15e eeuw.

De molens moeten we zeer zeker tot de nijverheid rekenen en mogen dus niet ontbreken, ook al is het - evenals bij de wallen en poorten - onmogelijk zich tot de 14e eeuw te beperken.

De oudste vermelding van een molen is uit 1272, wanneer gesproken wordt van een molenwerf ten westen van de nieuwe dam. [82] Deze molen, die we ergens ten westen van de toenmalige bebouwde kom, aan de overzijde van de Schie moeten zoeken, kan een windmolen zijn geweest, omdat uit het einde van de 13e eeuw de oudste vermeldingen van zulke molens stammen, maar te bewijzen valt hier niets. [83]

In 1355 is wederom sprake van een molenwerf, nu gelocaliseerd 'binnen der veste van Sciedamme ... op die noordzyde van der Schie [84]. Een volgende vermelding is uit 1363,

wanneer in een grafelijke rekening wordt gesproken van 'heyken die moelnaer'. [85] In deze beide laatste gevallen - misschien betreft het dezelfde molen - kunnen we voor zeker aannemen dat we te doen hebben met een windmolen. Waar deze molen of molens gestaan hebben, blijft verder onbekend. Eerst uit 1446 komt de vermelding van een molen op de noordvest: bij de verhuring van het stuk stadswal aan de zusters van St. Ursula. [86] Meerdere vermeldingen zijn in een vonnis van 3 november 1489, waarin voorkomt 'Symon die molenair van den noirtmolen', [87] in een charter uit 1541, waarin wordt gesproken van het 'Convent van Sinte Annen, gelegen bij de noortcoornmolen binnen Scyedam', [88] en in een transportacte van 5 mei 1548, waarin staat 'die noirtmolen over tConvent van Sint Anna'. [89] Dit klooster stond op de hoek van de Noordmolenstraat en Sint Annazusterstraat. Het kan dus niet missen, of deze molen was op of omtrent de plaats van de huidige Noordmolen. Haar functie was koren te vermalen voor de broodbakkers. De molen staat getekend op de kaart van Van Deventer uit c. 1560.

In het charter van 27 maart 1383 komt voor 'eenen moelenwerff, die geleege is bij den poirthuijse, daer men te Rotterdamme wairt gaet, up dat eijnde vanden thoornevesten ende up den kandt van der haven'. [90] De stad ruilt deze werf voor een andere, welke vroeger toebehoorde aan eene **Claes Bettenzoen**. De plaats van de molen is nauwkeurig omschreven, bij de Rotterdamse poort, aan het einde van de Broersvest ('thoornevest'), ongeveer waar nu de Koemarkt is. Dezelfde molen komt voor in een besluit van de vroedschap uit 1546 en is dan genoemd 'die moelen opt eijnde bij die Rotterdamsche poort' met vermelding van 'die moelenwerff, daer die moelen op staet'. [91] In het reeds genoemde vonnis van 3 november 1489 wordt ook gesproken van '**Sijmon** die molenair van den zuytmolen', [92] waarmee wel dezelfde molen zal zijn bedoeld. Verkoopingen van de molen uit 1568 tenslotte spreken van 'die zuytcorenmoolen', staande 'opt eijnde, bij de hooghe brugghe'. [93] Het 'eijnde' was de populaire benaming van het laatste stuk van de Hoogstraat, de hoge brug was de benaming van de brug over de Lange Haven bij de Koemarkt. Deze brug was hoog om de doorvaart van schepen niet te hinderen. Haar tegenhanger was de 'Laeghe Brugge', gelegen over de sluis in de Dam. [94] Ook deze molen was dus een korenmolen. Op de kaart van **Van Deventer** uit c. 1560 staat zij getekend.

In een besluit van de vroedschap uit 1507 is sprake van een 'Zuytmolen' die niet de molen bij de Rotterdamse poort kan zijn geweest. De bezitter moet namelijk de weg onderhouden vanaf 'die brugge leggende an Vlairdingpoorte totter molen toe beneden die veste, dat men mitter wagen riidt ter molen'. [95] Deze beschrijving klopt alleen, wanneer we de molen situeren ergens tussen de Vlaardingse en de Sint Christoffel-spoort. Dan komen we ook niet in strijd met een aanbesteding tot het uitdiepen van de Westvest uit het jaar 1501, waarbij het betrokken gedeelte is omschreven met 'van sinte cristoffels poirte totter moelen toe'. [96] De kaart van **Van Deventer** geeft echter geen molen ter plaatse, wat kan betekenen, dat de molen geen wind-, maar een rosmolen was, of in het jaar 1560 niet meer bestond. Deze molen mag niet verward worden met de molen, die in 1580 aan het einde van de nieuw aangelegde straat achter de nieuwe

erven van de Korte Haven verrees en die de naam van Westmolen ontving. [97] Deze staat aangegeven op de kaart van **De Gheyn** uit 1598.

In de lijst van middeleeuwse molens mag de getijdemolen niet ontbreken. In de stadsrekening van Bergen op Zoom over 1481/1482 komt een post voor, die betrekking heeft op een onderzoek, dat deze stad instelde naar watermolens in Middelburg, Vere, Vlissingen en Schiedam. [98] Uit het verdere verloop van zaken te Bergen op Zoom blijkt, dat het hier getijdemolens betrof, molens dus, die gebruik maakten van de verschillen tussen eb en vloed. Uit deze post volgt, dat Schiedam reeds in dat jaar een dergelijke molen bezat. Waar deze zich bevond, blijft onbekend. In elk geval is zij niet identiek met de molen in de Vlaardingerstraat, want deze werd eerst in 1596 gemaakt. [99]

II. Het stadsbestuur in de middeleeuwen

In het stadsrecht van 1275 ontmoetten we het oudste stadsbestuur. Met de groei van de stad en de politieke ontwikkelingen in het graafschap Holland, waarvan zij deel uitmaakte, wijzigden zich de gezagsorganen en de gezagsverhoudingen. In het algemeen valt te bespeuren een streven naar grotere autonomie en naar aristocratische. Middeleeuwse gezagsverhoudingen zijn een ingewikkelde materie en we zullen ons - mede gedwongen door de schaarsheid der gegevens - tot de hoofdzaken moeten beperken. Achtereenvolgens zullen de diverse colleges en magistraten ter sprake komen.

1. DE MAGISTRATEN

De eerste, die genoemd moet worden is de baljuw. De aanwezigheid van een eigen Schiedamse baljuw is terug te voeren tot de bijzondere status, die Schiedam in de eerste tijd van haar bestaan innam onder de Henegouwers. Toen in 1299 **Jan van Avesnes** graaf van Holland werd (Jan II), voegde men de stad niet onder het baljuwschap van Delf- of Schieland, maar behield zij haar eigen baljuw. Het baljuwschap viel samen met het schoutambacht van Schiedam.

De baljuw was vanouds de belangrijkste gezagsdrager in de stad. De namen van de personen, die dit ambt bekleedden, wijzen reeds uit, dat deze magistraat benoemd werd uit de adellijke of met deze geparenteerde geslachten. In latere tijden komen ook baljuws uit Schiedamse regentenfamilies voor.

Hij was ten naaste bij te vergelijken met de tegenwoordige burgemeester: zoals deze vertegenwoordigde hij de hoge overheid, in zijn geval de graaf van Holland, van wien hij zijn aanstelling ontving. De wijze waarop verschilde wel van het tegenwoordig gebruik. De graaf, die dikwijls in geldgebrek was, leende van een zeker aanzienlijk heer een som geld en gaf dan als onderpand voor de terugbetaling van het geleende geld een ambt als het baljuwschap. Een bijzonderheid was daarbij, dat de zo geworden baljuw niet kon worden afgezet voordat de graaf zijn schuld aan hem had voldaan. [1] Het ligt voor de hand, dat dit systeem de zuivere rechtsbedeling niet in de hand werkte en tot misbruik van macht aanleiding kon geven. De omstandigheid, dat des baljuws inkomsten voor een deel kwamen uit aan wetsovertreders opgelegde boetes, was evenzeer niet bevorderlijk voor een juiste rechtspraak. Of er in Schiedam misbruiken bij de rechtsbedeling hebben plaatsgevonden, laat zich gissen, doch niet meer bewijzen.

Hij was voorzitter van de rechtbank en kon beslissen over leven en dood. Zijn taak was het om in naam van de landheer, de graaf, recht te eisen. De schepenen vonden dan het recht, vanwaar het woord vonnis. Hij trad dus op als tegenwoordig de Officier van Justitie. In het vonnis werd de rechtbank omschreven als 'die bailiu mitten goeden luden van den gherechte'.

Als hoofd van het stadsbestuur behoorde tot zijn taak het kiezen van dat bestuur. Graaf Willem V had dit zo geregeld in een handvest, dat hij op 23 december 1351 uitvaardigde.

de. [2] Volgens deze wet benoemde hij jaarlijks op dinsdag na het feest van Maria Lichtmis, dat is op de eerste dinsdag na 2 februari, de schepenen en de raden. Op diezelfde dag legden de oud-schepenen en de oud-raden verantwoording van het gevoerde beleid of aan de nieuw benoemden. Met de raden zijn hier de burgemeesters bedoeld. In het jaar 1463 kwam verandering in zijn bevoegdheden, toen **hertog Philips van Bourgondie**, bijgenaamd De Goede, aan een uit de vroedschappen samengesteld kiescollege van 21 personen het recht gaf om uit haar midden de twee burgemeesters en de twee trossiers te kiezen, waarna de baljuw uit de overige 17 personen de zeven schepenen mocht benoemen. [3] Tegelijk verplaatste de hertog de verkiezingsdag naar 3 november. Het keizerlijk octrooi van 24 januari 1528 betekende een verdere achteruitgang van zijn bevoegdheden door de bepaling, dat voortaan het kiescollege uit de vroedschappen een dubbeltal voor burgemeesters en schepenen ter benoeming aan de keizer of diens stadhouder moest voorleggen. [4] Hiermee was ook de benoeming van schepenen aan de baljuw ontnomen. Baljuw, burgemeesters en schepenen benoemden vervolgens tezamen de trossiers.

Deze achteruitgang van de bevoegdheden van de baljuw betekende niet tegelijk een vermeerdering van de macht van de vertegenwoordigers van de Schiedamse burgerij. Het was de centrale overheid, die ook hier aan de touwtjes begon te trekken. Er zou een opstand nodig zijn (1572) om een einde te maken aan de pogingen tot centralisatie en unificatie.

Naast de baljuw was er te Schiedam een schout. Hij wordt voor het eerst vermeld in een akte uit 1294. [5] Over zijn taak valt weinig te zeggen. Bij diverse handelingen treedt hij samen met schepenen en burgemeesters namens de stad op, zoals bij de aankoop van de zandplaat in 1390. [6] Hij schijnt de stad te vertegenwoordigen.

De samenstelling van de rechtbank is in de loop der tijden nogal verschillend geweest. Uit de bewaarde vonnissen blijkt, dat de schout er soms deel van uitmaakte. In een vonnis uit 1434 wordt hij genoemd onder de 'goede lude van den gherechte', tezamen met de burgemeesters, schepenen en raden. [8] In een rechtszaak gehouden op 5 augustus 1451 wordt het gerecht omschreven met baljuw, schout, burgemeesters, schepenen en raden. [Het lijkt er op, dat bij zeer belangrijke aangelegenheden, zoals doodslag en verbanning uit de stad, de rechtbank samengesteld was uit alle stedelijke magistraten.

De aanstelling van de schout geschiedde als regel door de baljuw. Soms was de baljuw tegelijk schout. Sedert 1578 zijn beide ambten ononderbroken verenigd geweest. [9]

De schepenen behoren evenzeer tot de oudste magistraten. Hun getal heeft immer zeven bedragen. Zij werden voor de duur van een jaar benoemd, aanvankelijk door de baljuw, later door de landsheer.

Oudtijds vormden zij met de baljuw een bestuurlijk en rechterlijk college. De eerste taak is langzamerhand door anderen overgenomen. Een aandeel in de wetgevende taak hebben zij steeds behouden: samen met de baljuw en burgemeesters maakten zij keuren en ordonnanties. Het dan gevormde college werd aangeduid als de WETH.

Samen met de baljuw vormden zij de rechtbank. Zij bezaten competentie voor civiele en criminele zaken. Een aantal schepenzegels was vereist voor de geldigheid van diverse rechtshandelingen, bijvoorbeeld de verkoop van onroerende goederen.

De burgemeesters zijn reeds enige malen genoemd. Het eerst worden zij genoemd in een octrooi uit 1317, waarbij **graaf Willem III** het recht verleende om accijns te heffen. [10] Zoals elders zullen zij van de schepenen hebben overgenomen het financieel beheer en op den duur de gehele administratie van de stedelijke eigendommen hebben gevoerd. In 1434 komen zij het eerst voor onder de lieden van de rechtbank. [11] Aan de hand van de stukken is aan te tonen, dat hun invloed in de rechtbank sedert de 16e eeuw sterk toenam. Hun aandeel in de stedelijke wetgeving is reeds bij de schepenen vermeld. Tot hun taak behoorde ook de zorg voor de wezen, onder andere de aanstelling van voogden belast met het beheer van de goederen van de wezen. [12] Elk jaar moesten deze personen, soms ondervoogden genoemd, aan de burgemeesters rekening en verantwoording doen van het gevoerde beheer. In 1560 kwam aan deze situatie een einde met de instelling van de Weeskamer. [13] Dit college bestaande uit twee weesmeesters kreeg toen het beheer over de goederen van de wezen.

Zij benoemden eveneens de curators van insolvente boedels en zaken een echtscheiding betreffende.

Hun aantal bedroeg aanvankelijk twee. Oudtijds benoemd door de baljuw, werden zij sedert 1463 door het kiescollege uit de vroedschap, sedert 1528 door de landsheer of diens stadhouder benoemd. Hun aanstelling gold voor een jaar. Evenals de schepenen werden zij genomen uit de vroedschappen.

Van de vroedschap in de 16e eeuw had men kunnen zeggen, dat zij heel oud en heel jong was. Heel oud, omdat haar voorgeschiedenis teruggaat tot het allereerste begin van de stad, heel jong, omdat het college van de vroedschap eerst in de 16e eeuw is ontstaan.

Oorspronkelijk, toen er nog maar weinig inwoners waren, kwam bij belangrijke aangelegenheden de ganse poorterij bijeen om tesamen met de baljuw en schepenen beslissingen te nemen. Een van deze was, toen in 1286 de schepenen en 'die mene port', dat is de algemene poort of wel de ganse burgerij, het besluit namen in zake het beste kleeid, waarover we later nog komen te spreken. [14] Toen de stad groeide en er meer onderscheid kwam tussen de diverse standen, riep de baljuw niet meer alle burgers bijeen, maar slechts de gegoeden, de 'rijkdom'. [15] Deze, de 'vroede', dat is de wijze, verstandige, rechtschapen mannen, als collectief aangeduid met de vroedschap, vormden echter nog niet een vast gezelschap, maar waren een nog onbepaald aantal.

Deze situatie bleef tot aan de komst van de graven uit het Bourgondische huis. Hun streven om wat orde te brengen in de vaak verwarde en hoogst ingewikkelde overheidsstructuur, waardoor tevens een grotere greep op de diverse bestuursorganen kon worden verkregen, richtte zich vanzelfsprekend ook op de stedelijke vroedschappen. **Hertog Philips de Goede** (1428-1467) bevorderde de beperking van het aantal vroedschappen en de vorming van vaste colleges. In Schiedam vinden we het resultaat terug in de instel-

ling van een college van 40 personen, 'guede eerbairre mannen', gemachtigd om in handelszaken even als de schepenen te getuigen, benoemd voor één jaar en allen genomen uit de vroedschappen. [16] De mannen worden bij naam genoemd. Dit college, dat in 1489 de 'gemene vroedschap' werd genoemd [17] en blijkens verrichtte rechtshandelingen nog in de 16e eeuw fungeerde (nog in 1524 onderscheidde men de XXI, die op stadskosten op Hubertusdag, d.i. 3 november, en de gehele vroedschap, die op Valentijnsdag, d.i. 14 februari, mocht maaltijden) [18] kreeg in 1463 naast zich een nieuw college van 21 personen, allen uit haar midden gekozen en verder aan te duiden met de XXI. Haar functie was om uit haar midden de burgemeesters en tesoriers te kiezen, terwijl de baljuw uit de overigen de zeven schepenen koos. Het was dus een -kiescollege, dat het recht had zich zelf aan te vullen: 'ende waert oock zoe, dat een van den bovengenoemden een en twintich personen offlivich worde ofte mit zijn alinger woonstadt uuyt onser voorscreven stede voere, soe sullen dye anderen van denzelven een en twintich personen, noch aldaer blivende, by den meesten stemmen van henluyden, in die stede van then offlivighen off wechvarende by heuren eede andere kiezen van den poorteren aldernutste daertoe wesende'. [19] Op 23 maart 1477 bevestigde **Maria van Bourgondie** dit privilege.

Op 24 januari 1528 regelde zijne Keizerlijke Majesteit **Karel V**, graaf van Holland, opnieuw de verkiezing van het stadsbestuur. Het college van de XXI wordt dan een college van 24 personen, verder aan te duiden met de XXIV. De bevoegdheden ondergingen enige wijzigingen. Zij mochten niet meer zelf de burgemeesters kiezen, doch dienden een dubbeltal aan de landsheer of diens stadhouder voor te leggen, waaruit deze een keus kon maken. Hiertegenover mocht zij ook een dubbeltal aanbieden ter benoeming van schepenen, een recht, dat aldus aan de baljuw werd onttrokken. De benoeming van de tesoriers werd een aangelegenheid van baljuw, burgemeesters en schepenen, dus van het college van de Weth. Ook veranderde de benoeming tot vroedschap. Overeenkomstig de gehele tendens naar grotere invloed van de kant van de hogere overheid op de lokale besturen, was de zelf-aanvulling voorbij en de herbenoeming door de landsheer voorgeschreven: 'Ende als een van den voorscreve XXIIII sterft, zoe sullen die anderen, binnen zes weecken daerna, ons ofte onsen voorscreven stadthouder van Hollandt presenteren drie andere personen, nut ende bequame, om daaruyt een genomen te worden, die den bailliu eeden sail als vooren. [20] Wie zat de vroedschap voor? Het meest voor de hand liggende is te onderstellen, dat de baljuw voorzitter van de XXI en later de XXIV was. Maar hiertegen spreekt een bepaling uit circa 1500, die zegt: 'wanneer die XXI of die gemene vroetscap vergaderen angaende der stede saicken, soe en sullen den baeliu noch den scoudt in den raedt met comen'. [21] Het is duidelijk, dat hij toen geen voorzitter was. Misschien leidde het oudste vroedschapslid de vergaderingen.

Het college kwam bijeen, voornamelijk voor de verkiezing van nieuwe bestuurders en bij taken van grote importantie. Incidenteel, niet geregeld ter bespreking van alle voorkomende stadszaken. Na de opstand van 1572 zou de vroedschap een der belangrijkste

stedelijke organen worden, in wezen het centrale bestuursorgaan.

De gemene vroedschap is langzamerhand verdwenen. De kleinere colleges van XXI en XXIV zullen het grotere college van XL hebben verdrongen, misschien door taken te zijn gaan behandelen welke tot de taak van de gemene vroedschap behoorden. Andere, niet meer te achterhalen omstandigheden kunnen deze ontwikkeling hebben bevorderd. Zo is het twijfelachtig, of de stad voor beide colleges de nodige personen heeft kunnen leveren, zodat de XL bij gebrek aan geschikte personen is uitgestorven. Hoe dit zij, tenslotte was het kiescollege identiek met de gemene vroedschap, was het DE vroedschap geworden. De terminus a quo kunnen we stellen op het jaar 1524, de terminus ad quem op het jaar 1572.

2. HET STADHUIS

De stedelijke magistraat zetelde en vergaderde in een eigen gebouw, het 'stede huys' genoemd.[22] Uit de beschikbare bronnen valt te constateren, dat Schiedam reeds aan het einde van de 14e eeuw een stadhuis bezat. Waar het precies stond, is onzeker, maar de huidige plaats op de markt is niet uitgesloten. In 1346 had gravin Margaretha het marktveld en alle ledige erven binnen de stad aan de poorters van Schiedam geschonken[23] en het is zo mogelijk, dat men tussen dat jaar en het einde van de eeuw een stadhuis op het marktveld heeft gebouwd. De eerste plaatsaanduiding is tamelijk vaag en zegt ons alleen, dat we het gebouw aan of nabij de 'cruys straet' moeten zoeken, dat is nabij het punt waar tegenwoordig de Hoogstraat, Dam en Boterstraat samenkomen.[24] Aan het einde van de 15e en het begin van de 16e eeuw komen enige nadere gegevens over het uiterlijk aanzien van het stadhuis en blijkt het voorzien te zijn van trappen met een hordes, voorzien van 'twe leuwen'. [25] Dit lijkt erg veel op wat de kaart van De Gheyn uit 1598 ons toont en op wat ons uit de 18e eeuw bekend is. Mogelijk hebben we dus reeds in deze jaren - 1499 en 1508 - te doen met het huidige gebouw. Eerst in het midden van de 16e eeuw staat het gebouw bewijsbaar op het marktveld. In 1547 staat in een vonnis opgetekend: 'zijn te wagen droncken in gecomen, roupende ende half singende: nu ende bennen wij nijet uut gegaen, mer zijn uut gereeden; ende hebben sulcks gereeden omme t'stadhuijs'. [26] Nuchter of dronken, het rijden om een gebouw gaat slechts, wanneer het pand geen belendende percelen heeft. Het jaar daarop wordt bij de verhuur van het marktveld onder andere gesproken over 'die stallen staende upt marctvelt rondts omme der stede huijs'. [27] Twee transporten van huizen uit het zelfde jaar bevestigen wat de verhuur der stallen reeds bewijst, namelijk dat het stadhuis toen op de huidige plaats stond. [28]

In 1514 was het gebouw in een slechte staat. Het stadsbestuur gaf aan de grafelijke enqueteurs, die in dat jaar een onderzoek instelden naar de financiële omstandigheden van de steden en dorpen, op, dat 'heurluyder stede huys oock gescepen is te vervallen, dat oock gerepareert sal moeten wesen, ende sal hem wel kosten 1000 t'. [29] Lang heeft die vervallen toestand niet geduurd, want nog tijdens het bewind van keizer **Karel V** heeft men het stadhuis vernieuwd. Vrij zeker vond deze vernieuwing plaats om-

streeks het jaar 1537. Immers, op 9 januari 1538 wordt een grote partij hout en stenen openbaar verkocht, voor een deel afkomstig van het stadhuis. Met name worden genoemd 'oudt houdt vant stadhuijs' en '2 kosijnen', verder tegelen, waaronder een partij van 7200 stuks 'want stadhuijs an die zuijtzijde'. Totaal in vier partijen een aantal van ruim 28.000 tegelen of stenen. [30] De vernieuwing moet zeer ingrijpend zijn geweest en het karakter van slopen en opnieuw bouwen hebben gehad. Mogelijk slaat een gegeven uit het jaar 1535, een twee jaar voor de verkoping van al dat hout en al die stenen, op dit werk. Temidden van ordonnanties uit dat jaar lezen we: 'Item is geordonneert by den XXIV, dat **Kerstiaen Ottezoen** geen houdt leggen en sal dan binnen zyn ghote; ende sal wercken an d'ander zy van der stede huys'. [31] Is het mogelijk, dat de uitdrukking 'wercken an' niet slaat op de verplaatsing van een timmermans-werkplaats, maar op het verrichten van werkzaamheden aan de andere gevel van het stadhuis? De eerste alinea kan dan slaan op de opslag van het voor de reparatie benodigde materiaal. Overigens kan de term 'an d'ander zy' slechts slaan op een vrijstaand gebouw, wat betekent, dat reeds in 1535 het stadhuis op de huidige plaats stond of werd gebouwd. Want dat is het probleem: hebben we in de jaren rond 1538 van doen met de bouw van een geheel nieuw gebouw op een nieuwe plaats, dat is de huidige; en is het verkochte materiaal afkomstig van het gesloopte oude stadhuis, dat misschien wel in de buurt van het nieuwe stond, doch niet op exact dezelfde plaats, of hebben we van doen met de reparatie, met de restauratie en modernisering van het oude stadhuis. [32] Gegevens van elders en een bouwkundig onderzoek zullen deze vragen wellicht weten te beantwoorden.

De aanleiding tot de vernieuwing - want dat was het zeker - blijft evenzeer onzeker. Misschien is er wel een brand geweest, of was de ruimte te klein geworden en moest het gebouw worden uitgebreid, of betreft het hier niet anders dan een inwendige verbouwing en een aanpassing van het exterieur aan de heersende stijl (zoals in de 18e eeuw zal plaatsvinden). Hoe dit alles ook zij, wat te voorschijn kwam was een prachtig gebouw, opgetrokken in laat-gotische stijl met renaissancistische elementen. Tot aan het einde van de 18e eeuw zou het een sieraad voor de stad zijn, ondanks de in die eeuw reeds aangebrachte veranderingen.

De functie van het stadhuis was die van bestuurscentrum. [33] In eigenlijke zin was slechts de eerste etage het 'stede huys', omdat daar de bestuurlijke colleges en de rechtbank zetelden en vergaderden. Als in latere tijden zal de rechtbank haar zittingen hebben gehouden in het zogenaamde voorhuis, dat is het lagere gedeelte direct achter de hoofdingang op het hordes gelegen. In het meer achterwaarts gelegen gedeelte zullen de baljuw, burgemeesters, schepenen en vroedschappen hun kamers en vergaderruimten hebben gehad. De preciese indeling is niet meer na te gaan. Waarschijnlijk onmiddellijk na de instelling van de weeskamer hebben ook de weesmeesteren een ruimte in het stadhuis gekregen.

De begane grond vormde 'die Halle', de hal. Deze had een menigvuldige functie. Zo hing er 'die grote wage', nodig voor het wegen van de binnen de stad verhandelde goede-

ren. [34] Tot aan 1579 zal de Waag onder het stadhuis zijn gevestigd. [35] Naast Waag fungeerde de hal als lakenhal. [36] 'Beneden in die halle' brachten de poorters, die thuis lakens wilden maken hun wol om deze door de keurders of vinders' te laten keuren. Waren de lakens vervaardigd, dan werden zij evenzeer hier naar toe gebracht om te worden gekeurd en om na goedkeuring van een lood te worden voorzien. Ook de verkoop van de lakens, het vlas en de garens vond plaats in de hal. [37] Na de noon, dat is na 12 uur in de middag, was de verkoop thuis echter geoorloofd. In het stedelijk verhuurboek wordt onder het hoofd 'Van die lakenhalle' de gang van zaken nauwkeurig beschreven. [38] We vernemen er uit - het is circa 1500 -, dat elke vrijdag de hal een lakenhal was, dus op de wekelijkse marktdag, wanneer de markt rondom het stadhuis vol staat met kramen en er veel volk van buiten (boeren uit de omtrek, die hun vee verhandelden, en hun vrouwen, die hun inkopen deden) in de stad was. Vooraan in de hal stonden de verkopers van wollen lakens, achter in de hal de verkopers van linnen lakens, vlas 'ende diergelijcke wair'. Wie geen plaats binnen meer kon bemachtigen, mocht 'buyten die halle' zijn lakens verkopen, [39] hetzij op de markt, hetzij 'openbairlic op hair veynster' (thuis). Deze uitwijk gold voor de poorters, niet voor de vreemde kooplui.

De verkoop geschiedde in zogenaamde 'bancken'. Een voorbeeld mag dit verduidelijken. We lezen dan: 'Item soe wie vlas in der stede huijs te coop brenct, die sal eerst een scoon linnen cleet spreiden optie bancken onder t'vlas ende die bancken also bedecken, datter die gemeente gene misquaem of en hebbe, optie bueten van 10 sc(ellingen)'.

De hal en de bancken deden de rest van de week dienst als vleeshal. [40] Donderdags lootten de vleeshouwers om de bancken, 'wie voir of after staen sel'. In de gelote bank stonden zij dan de hele week, uitgenomen de vrijdag. Dan immers gold: 'Item soe en sel een ijgelic sDonredages sijn stede ende banck scoonmaken, aldair hij alle die weke gestaen heeft, ende zijn vleijsch uter halle dragen, ist dat hem wat overblijft, optie buete van 10 sc. Ende sVrijdages sullen die lude aldair staen mit laken, vlas ende diergelijcke ende dan salt wesen die lakenhalle, sonder die vleijschouwers dair yedt of te hebben'. Men was zeer streng in de handhaving van de bepaling, dat vlees uitsluitend in de vleeshal mocht worden verkocht. De enige uitzondering was 'omtrent Bamis', dat is omtrent 1 oktober of 'in die slachtijt'. In beide gevallen mocht men vlees aan huis verkopen. Tot aan 1727 zal de vleeshal onder het stadhuis zijn gevestigd. [41]

Op de begane grond was ook de stadswacht gevestigd, belast met de veiligheid van de stad. De nachtwakers en poortwachters waren een onderdeel van het systeem. De mannen werden gerecruteerd uit de stedelijke schutterij. De rechtbank heeft een aantal gevallen behandeld, waarbij de veiligheid van de stad en het gezag van de wacht in het geding waren. Op 6 augustus 1445 kwam de zaak voor van **Wouter Vrancken zoen**, die 'bij nachte ende mans slape buten wete van den hooftmans ende den wakers, die poirte gesloten, in der stede geclommen ende gecomen is'. [42] Voor dit vergrijp werd hij veroordeeld tot zes jaar verbanning uit de stad, een zeer zware straf. Op dezelfde dag veroordeelt het gerecht **Pieter Jacobs zoen**, ook genaamd **Pier Leeu**,

omdat hij de hoofdman van de wacht kwalijk had toegesproken en dezen ongehoorzaam was geweest, toen hem was vermaand 'van der halle te bedde te gaan'. [43] Hij werd veroordeeld tot het maken van een bedevaart naar Onse Lieve Vrouwe te Aken en daarenboven nog tot een verbanning van een jaar uit de stad. Hier is de Halle duidelijk genoemd als de plaats van de wacht. Ook dit voorval speelt zich des nachts af. Een derde vonnis, tenslotte, gedateerd 8 augustus 1483, heeft betrekking op een paar onverlaten, die 'bij nachte ende ontide' binnen de stad zijn gekomen en 'der stede wakers gequest ende geslagen ende lelike onbetamelicke woirden gesproken' hebben. Daarbij zijn zij 'opter stede hujs gelopen ende hebben den waker gedreecht'. [44] Zij werden veroordeeld tot het maken van bedevaarten, de een naar 'sint Jacob in Galisien', de ander naar 'sinte Pieters ten hogen rome', en verder respectievelijk tien en vijf jaren uit de stad verbannen.

3. DE FUNCTIONARISSEN

Het is dus duidelijk, dat het stadhuis het middelpunt van het stedelijk leven vormde. Zoals nu was er een aantal personen, die de besluiten van het stadsbestuur uitvoerden. De eersten onder hen waren de reeds genoemde twee tesoriers. [45] Gekozen uit de vroedschappen, hadden zij het beheer over de stedelijke financiën. Elk jaar legden zij over het gevoerde beleid rekening en verantwoording af. Zij moesten vermogende mannen zijn, omdat zij soms genoodzaakt waren aan de stad geld te lenen. Zulks geschiedde, wanneer een jaar met een voor de stad nadelig saldo eindigde: in zo'n geval schoten zij geld voor en had de stad aan hen een schuld. Dit systeem is niet veranderd vóór het einde van de 18e eeuw! Helaas is geen enkele van de middeleeuwse stadsrekeningen bewaard gebleven, waardoor een bron van de eerste orde is verloren gegaan.

Belangrijk was eveneens de 'clerc' of stadssecretaris. Op 26 december 1392 benoemde **hertog Aelbrecht** eene **Willem Hendrix soen** tot stadsklerk, toen deze functie openviel door het overlijden van **Pieter Willems soen** 'der stede clerc'. [46] Twee jaar later verleende dezelfde hertog, op 23 september 1394, aan de stad het 'clercq ambocht', ook wel schrijfbambacht genaamd. [47] Dit privilege hield in, dat de stad voortaan zelf een secretaris mocht aanstellen. Waar deze secretaris zijn kantoor hield, blijft tot nu toe duister. Misschien op het stadhuis, misschien wel thuis. Voor het laatste pleit, dat hij zijn boeken thuis bewaarde, althans in de 16e eeuw. Op 22 september 1537 besloot de vroedschap, dat wie een extract wenste uit het register, waarin de besluiten van de Weth stonden aangetekend, zich moest vervoegen aan het huis van de secretaris. [48] Het meeste van zijn tijd heeft hij ongetwijfeld op het stadhuis in de nabijheid van de bestuurders doorgebracht. Over de stedelijke administratie vinden we enige gegevens in de keurboeken. [49]

Er waren het 'poortersboeck' voor de optekening van diegenen, die in de stad woonden en deel hadden aan haar privileges, het 'stedeboeck', het 'vertichtboeck' voor de optekening van de boedelscheidingen, het 'wedboeck' voor de optekening van de besluiten van het college van de Weth, dan 'den boeck dair men dengenen in teijkent, die self-

mondich gemaect worden', 'tboeck van der ordonnancie dair men der stede goede bij verhurt', en 'der stede giftboeck' voor de registratie van de verkopeningen van huizen en andere onroerende goederen. Oorspronkelijk hield de secretaris dit alles - en nog veel meer - zelf bij. Hij ontving voor zijn werkzaamheden 'zijn scrijfgelt', dat soms in natura werd uitbetaald, bijvoorbeeld in wijn. Bij inschrijvingen van kinderen in het weeskinderboek werd hij beloond met een mengele ofwel twee pinten wijn. Het is jammer, dat van deze administratie zo weinig is overgebleven. Naast de inschrijvingen in de registers maakte hij de betreffende officiële stukken als schepenbrieven, tolbrieven, certificaten en rentebrieven.

De stadsadvocaat moest de stedelijke belangen voor het hoogste gerechtshof in het graafschap, het Hof van Holland, verdedigen, wanneer daar een zaak voorkwam, waarin de stad partij was. Hij was de juridische adviseur van de stad en zijn werkzaamheden omvatten vanzelfsprekend meer dan het voeren van rechtszaken. De oudst bekende benoeming dateert uit 1499, toen de vroedschap meester **Jacob Holy** benoemde 'om advocaat van der stede te wesen in den hove van Hollant in saicken, die dstede te doen sal hebben voir denselven hove van Hollant'. [50] Voor zijn werk ontving hij het salaris van acht ponden hollands jaarlijks. Het lag voor de hand om deze functie te verenigen met die van secretaris, omdat men niet alleen voor rechtszaken, maar ook voor bestuurlijke zaken een juridisch geschoold ambtenaar nodig had. In 1528 waren beide functies verenigd blijkens de bewaarde eedformule: Tat sweer ick, pensionaris ende secretaris van der stede van Schiedam, de K.M. (= Keizerlijke Majesteit), de burgemeesters ende myn heeren van de XXIV-en ghehou ende ghetrou te wesen, de stedezaecken te bewaeren, te bedijnnen, na myn beijste weetenscap ende myn vyff zynnen, ende voerts alle te doen, dat een goet pensionaris ende secretaris sculdich is te doen. Soe waerlijck moet myn Godt helppen ende alle zyn heiligen'. [51] De combinatie moet hebben ingehouden, dat het eigenlijke schrijfwerk werd gedaan door andere, lagere ambtenaren, zodat we nu kunnen spreken van een echt kantoor, een Secretarie.

Stadsboden, twee in getal, dragende als teken van hun functie een zwarte roede of staf 'daer men hem by kennen mach', fungeerden als de boodschappers van het stadsbestuur. [52] Toen bijvoorbeeld in 1448 eene **Pieter Claes Koeytgensoen** veroordeeld werd tot een bedevaart naar Rome, werd hem, die niet ter rechtzitting was verschenen en bij verstek veroordeeld, het vonnis aangezegd door 'beide den boden' en drie poorters als getuigen. [53] Anderzijds lieten zij, wanneer de burgemeesters een vergadering van de vroedschap wilden, aan de betrokkenen weten wanneer de vergadering was vastgesteld. [54] Soms deden zij zelfs dienst als stadsomroeper. [55] Blijkens hun eed fungeerden zij ook als deurwaarders en werden zij uitgestuurd om achterstallige huren en dergelijke te innen. [56]

Controleurs of vinders zorgden voor de naleving van de stedelijke keuren. Zij werden elk jaar benoemd en beedigd. [57]

Modern doet de functionaris aan, die we het beste kunnen omschrijven als vuil-

nisophaler. In 1511 werd voor het gedeelte Cruysstraet, Goysstraet en Butterstraet, respectievelijk de huidige Boterstraat en Hoogstraat, benoemd eene **Claes Jacobsz.** Zijn taak was om 'die karre te voeren' en wel 'omme te laden die vulnes van den straten ende die sal by mitter karre voeren an den vesten, dair men hem van der stede wegen wysen sal'. [58] Eene **Louwerys** 'die karreman' werd in het zelfde jaar aangesteld 'om die karre te voeren alle dage by den straten', dat is voor de rest van de stad. [59]

Publieke werken, zoals het maken van kaden en het leggen van dammen, werden door burgemeesters aanbesteed. Zo in 1548 de aanleg van twee dammen, zijnde een onderdeel van werkzaamheden ter verbetering van sluis en haven. [60] Toch moet men reeds vroeg iets bezeten hebben, dat te vergelijken valt met de tegenwoordige dienst van Gemeentewerken. In 1546 althans is er sprake van de 'stedetimmerwerf', gelegen 'opt eynde van de Goijstraet', en wel 'bij die Vrouwepoort'. [61] Misschien is dezelfde werf in 1508 bedoeld, wanneer men in dat jaar de vest verhuurt 'beginnende van den kade van den tymmererve streckende ten halven cristoffels poorte beneden die veste'. [62] De plaats is dus zo ongeveer, waar nog aan het begin van deze eeuw zich de stadsmetselwerf bevond en nu de HAV Bank staat. Blijkbaar voerde men sommige werken zelf uit, vandaar die eigen werf (voor de opslag van materialen) en de benoeming van een eigen 'tymmerman'. In 1524 benoemden de burgemeesters en de schepenen in die functie eene **Cornelis Dircksz.**, wiens taak was om 'trouwelick te wercken dairt van noode is an der stede'. [63]

Met dit lijstje is het aantal functionarissen niet uitgeput, want er waren nog de poortwachters (reeds vermeld), de klokkenluider, de vroedvrouw, chirurgijn, de dokter van het Sint Jacobsgasthuis, en anderen. Een aparte groep vormden de pachters van de stedelijke inkomsten, tot wie behoorden de huurders of pachters van de lakenhal, vleeshal, visbanken en waag. [64] Ook de accijns, de stedelijke indirecte belasting, werd verpacht. De huurder of pachter betaalde een zekere som gelds - als regel per jaar, soms ook voor een langere periode'- en dan waren de opbrengsten, voortvloeiende uit het object, voor hem. Wanneer die opbrengsten de pachtsom te boven gingen, had hij winst gemaakt. Die winst was zijn inkomen.

De accijnsen omvatten nagenoeg alle consumptiegoederen. Naast de accijnsen van het zout, de 'zoutmate', het brood en de turf, was van belang de accijns van dranken, zoals bier, rinswijn (rijnwijnen), malevezeij (een zoete wijn) en romanije (zoete Spaanse wijn). Het was verboden deze dranken en andere - niet nader genoemd -- te drinken of zelfs maar in huis te hebben voordat de accijns was betaald, een maatregel niet ongelijk aan de huidige. [65] Natuurlijk waren er ook groepen, die van de accijns waren vrijgesteld, hetzij geheel, hetzij tijdens bepaalde gebeurtenissen. Tot deze bevoorrechten behoorden de stadsklerk, die - wel ter aanvulling van zijn schamele inkomsten - elk kwartaal drie halve vaten bier accijnsvrij had, en de gilden tijdens hun feesten. Geheel accijnsvrij van bier - van veel belang, omdat deze drank bij afwezigheid van onze koffie, thee en frisdranken, de volksdrank was, dagelijks genuttigd - waren de pastoor en zijn huishouding, de kloosters inclusief de bagijntjes, de leprozen en het Hei-

lige Geesthuis, en de timmerlieden op de scheepswerven gedurende de tijd, dat zij met de bouw van een schip bezig waren. [66] Alle groepen zijn hiermede niet genoemd, maar de genoemden geven een indruk van de gehanteerde normen. De zone, waarbinnen het verboden was om bier e.d. te drinken, waarvoor aan de pachter van de accijns te Schiedam niet betaald was, strekte zich uit tot 300 roeden buiten de stadswallen. [67] Het schijnt heel moeilijk te zijn geweest voor de toenmalige poorters om zich aan dit gebod te houden. Het was ook wel heel verleidelijk om bier te kopen in Kethel of Mathenesse, het mee te nemen naar de stad of het ergens buiten in het veld te drinken. Gezien de verschillen in prijzen kon deze handelswijze niet onvoordelig zijn. Het was de taak van de 'exsijsener', zoals de pachter officieel heette, om deze ontduikingen tegen te gaan. Het was ook een welbegrepen eigenbelang. Gevolg is, dat er nogal wat vonnissen zijn bewaard tegen mensen, die de accijns ontdoken hadden. [68] Het is niet te verwonderen, dat de mensen niet van de belastingpachter hielden, en daar hun aard nogal heftig was, was de pachter meerdere malen in levensgevaar. Ook uit welbegrepen eigenbelang moest de stad de pachters beschermen en de euveldaders straffen. Dat laatste onderzocht **Symon Willemszoen** 'die den exsijs ghehuyert heeft' in 1458, toen hij in de woning van een verdachte, die bier 'in Mathenesse' had gehaald, met een mes werd bedreigd en de woning uit moest vluchten. De euveldader werd gestraft met een bedevaart naar Rome en een verbanning uit de stad gedurende de tijd, dat de rechtbank zulks nodig oordeelde. [69] Het zou tot het midden van de 18e eeuw duren voor dit systeem werd afgeschaft!

III. Stedelijke instellingen van weldadigheid

1. HET SINT JACOBSGASTHUIS

Het bestaan van het gasthuis is terug te voeren op vrouwe **Aleida van Henegouwen**. Waarschijnlijk heeft de stichting tegelijk met die van de kerk in 1262 plaatsgevonden.

[1] Hierdoor is het gasthuis de oudste inrichting van de stad.

De instelling was bedoeld 'ter armer behoef', was een 'hospitale pauperum', een tehuis voor arme mensen. [2] Onder deze armen begreep men de behoeftige zieken, de behoeftige oude mensen en de zwervers. In een notariële acte uit 1468 worden ze genoemd, de 'senes, decrepiti, debiles et ceteri huiusmodi valetudinarii', de bejaarden, afgeleefden, zieken en de overigen van dit ziekenhuis. [3] De functie van het gasthuis was die van herberg (baaierd), bejaardentehuis en ziekenhuis. [4]

Daar er geen archief bewaard is gebleven, vernemen we weinig over de bewoners. In het midden van de 15e eeuw komen we er een tegen. Het is eene **Jan Pietersz.**, die in 1460 tegen de stedelijke keur binnen de grens van 300 roeden buiten de stadsmuren bier heeft gedronken en vervolgens de hem betrapende belastingambtenaar kwalijk heeft toegesproken. Voor straf moet hij nu ontberen 'die proven int gasthuys die hij tot desen dage toe gebruyckt heeft'. [5] De prove is hier te nemen in de betekenis van aalmoes, ondersteuning, onderhoud, zodat hem bij vonnis van de rechtbank het verdere verblijf in het gasthuis werd ontzegd. Rond 1470 schijnt het de bedoeling te zijn geweest om van het gasthuis een ziekenhuis te maken, met uitsluiting van de vele andere tot dan toe opgenomen arme mensen. Immers, men bepaalde toen: 'men sal nyemant int gasthuys annemen dan diegene die beddevast sijn en siec te bedde leggen', [6] en elders heet het: 'soe en sal nyemant int gasthuys duyren noch proeven hebben dan die gene dye te bedde leggen'. [7]

De bevolking bleef echter even gemeleerd als daarvoor, met als enig samenbindend element hun armoede en ellende. Hoe ruim de opvatting in deze was, bleek in 1548, toen eene **Heinrick Gillisz.** opgenomen werd, die 'cranck van sinnen' of wel krankzinnig was.[8] Ongetwijfeld was hij niet de eerste, zeker niet de laatste opgenomen krankzinnige.

In de 16e eeuw komen ook mensen voor, die zich voor een bepaalde som gelds inkochten, dat is tegen een bepaalde som gelds hun onderhoud in het gasthuis verwierven. In 1569 was het ene **Gerrit Pietersz.**, wiens dochter voor 42 gulden zijn 'alimentatie ende onderhoudenisse zijn leven lanck gedurende' kocht. [9] In 1572 verwierf eene **Pietergen Roelendochter** tegen de afgif te van een hypotheekbrief voor haarzelf een levenslange alimentatie. [10] Het lijkt allemaal in strijd met de doelstelling van het gasthuis, maar wie weet, hoeveel de instelling op deze mensen moest toeleggen?

Er zijn twee categorieën te onderscheiden, de zieken en de arme oude mensen. Een deel van de bewoners leefde geheel van de inkomsten van het tehuis, een (kleiner) deel was in staat een gedeelte van de kosten zelf te dragen. Oorspronkelijk heeft men alle zieken

opgenomen, later stichtten de stadsbestuurders ten behoeve van bijzondere, besmettelijke zieken enige aparte verpleeginrichtingen, zoals het Leproos- en het Pesthuis. Het gasthuis stond waarschijnlijk slecht bekend. Het was immers een armenhuis en het zal veel gespuis hebben bevat. Veelzeggend is de gevangenneming van eene **Janus Aelyaesz.** in 1459, omdat hij de plaatsvervanger van de baljuw had uitgemaakt voor 'een gasthuys boeff'. [11] En wat te denken van **Willem Janssen**, die in 1507 de stad binnenkwam en naar het gasthuis ging, 'ende heeft aldair die moeder geslagen mit een stoele op hair hoof t mit crachte datten stoele an stucken spranck'. [12] Bij een geval als het laatste gaan de gedachten allereerst uit naar een wraakneming op de 'moeder' wegens kwalijke behandeling tijdens een verblijf in het tehuis. Zijn straf was overigens niet gering, want hij werd veroordeeld tot het maken van een bedevaart naar Rome. Als laatste voorbeeld is te noemen mr. **Gerrit Jacobsz.** in den Draeck, die in 1542 voor het gerecht verscheen, omdat hij de burgemeester **Cornelis Mathijsz.** had uitgescholden. [13] Hij had de burgemeester ondermeer beledigd door dezen toe te voegen dat diens ouders in het gasthuis waren gestorven.

Over het personeel worden we niet ingelicht. Behalve de 'moeder', [14] te vertalen met *directrice*, zijn ons geen verdere functionarissen bekend.

De verpleging was naar twee zijden gericht. Ten behoeve van het geestelijk welzijn was er een kapel met een altaar, gewijd aan Sint Jacob en de maagd Maria. Deze kapel en de er bij behorende kapelanie, dat is fonds tot betaling van een priester en andere benodigdheden, gaan zeker terug tot de stichting van het gasthuis. In een verklaring van **bisschop Guido van Utrecht** uit 1315, opgemaakt ter beslechting van een conflict tussen de stad en het klooster Koningsveld nabij Delft, wordt uitdrukkelijk gezegd, dat vrouwe Aleida, die de moeder van genoemde bisschop was, niet alleen het gasthuis heeft gesticht, het met goederen begiftigd en regels voor het huis opgesteld, doch er ook een kapelanie heeft gesticht. [15] Met deze summiere aanduiding moeten we het doen. De volgende vermelding is uit 1419, wanneer een priester genaamd **Johannes Vullinc** tot kapelaan wordt benoemd. Sedertdien zijn de namen van de priesters bewaard gebleven. [16]

De zorg voor het lichamelijk welzijn omvatte de aanstelling van een arts. De oudst bekende is de benoeming door het stadsbestuur op 31 oktober 1430 van 'meyster **Willem Hughen** zoon van Muden (tot) onser stede meyster'. Het was zijn taak om 'den armen zieken int gasthuys leggende ende die de heyliger geest heeft leggende te visiteren ende te cureren'. [17] Hij was dus zo iets als een stadsdokter, die de taak had om de arme zieken in het gasthuis en de arme thuisliggende zieken te bezoeken en te trachten weer gezond te maken.

Het gasthuis is in diverse gebouwen gehuisvest geweest. Tot aan het jaar 1322 in een huis genaamd Wildenberch of Weeldenburch, daarna in een huis genaamd Vrederixhuys, beide staande aan of bij de huidige Korte Dam. [18] Uit het jaar 1547 is het mij oudst bekende gegeven, dat de plaats van vestiging aan de Hoogstraat was. [19] In 1560, op de kaart van **Van Deventer** staat het tehuis op de plaats, waar het nu nog

staat. Aangenomen mag worden, dat in 1547 dezelfde plaats ingenomen werd. Het huffs Vrederixhuis stond tegenover de Lombarden, dat is tegenover de huidige Lombardsteeg. [20] In 1469 moest het gasthuis een steeg in orde houden, welke toegang gaf tot de Schie, hetgeen kan overeen komen met een steeg naast het Vrederixhuis. In 1532 nam de stad deze verplichting 'weder' op zich. [21] Het is niet onmogelijk, dat het gasthuis in dat jaar verhuisd is naar de plaats tegenover de huidige Appelmarkt.

De inkomsten kwamen uit verschillende bronnen. Naast de opbrengsten uit eigen bezit en de inkoopsummen, was er het zogenaamde recht van het opperste of beste kleeft van belang. Op 7 januari 1286 bepaalden de schepenen, dat het beste kleeft van iedere poorter na diens overlijden komen zou aan het gasthuis en dat twee mannen, aan te stellen door de Heer van de stad en de schepenen, het beheer over deze inkomsten zouden voeren. [22] Omgezet in een geldbedrag hield deze bepaling in, dat iedere Schiedammer na zijn overlijden nog een betaling aan het gasthuis schuldig was. Het is curieus te weten, dat deze belasting op de nalatenschap van overleden ingezetenen uitgeoefend is tot aan het jaar 1843, onafgebroken wanneer afgezien wordt van een korte onderbreking gedurende de Bataafse en Franse tijd, omvattende de jaren 1798-1804. [23] Verder droeg de 'Tafel van de Heilige Geest', zoals de Middeleeuwse armenzorg heette, bij in het onderhoud van de armen in het gasthuis, die in 1470 zijn aangeduid met hen 'die aelmissen van den heyligen geest ontfangen ende van den heyligen geest leven.'

Het beheer over het gasthuis oefende - onder stadstoezicht - een - door het zelfde stadsbestuur benoemd - college van regenten uit, genaamd Gasthuismeesteren. Van de regeling van vrouwe **Aleida**, waarover in de verklaring van 1315 wordt gesproken, weten we niets. In de bepaling van 1286 komen we twee mannen tegen, die belast worden met het beheer van de inkomsten, voortvloeiend uit het beste kleeft. Misschien zijn zij de voorgangers van de latere Gasthuismeesteren. Het aantal regenten bedroeg in 1482 drie. [24] De namen van deze oudst bekende luiden: **Jacob Aertsz.**, **Mees Jansz.** en **Jan Oudsierss.** Veel is van hen niet bekend, maar niet onwaarschijnlijk is dat alle drie lid van de vroedschap waren. **Jan Oudsierss.** althans was in elk geval in 1482 schepen, en deze werden toen door de baljuw uit de vroedschappen gekozen. De oudste lijst van vroedschappen is uit het jaar 1528 en daarop komen de drie fungerende gasthuismeesteren voor. [25] Hetzelfde geldt voor het jaar 1563. [26] De maatschappelijke en politieke status van de regenten van het Sint Jacobsgasthuis is overeenkomstig de herkomst, de ouderdom en het gewicht van deze instelling.

2. HET HEILIGE GEESTHUIS

Van dit huis weten we alleen, dat het ten noorden van de Schie stond, nabij de Raam. [27] Het werd geëxploiteerd door de Heilige Geestmeesters, die er waarschijnlijk hun voorraden levensmiddelen opsloegen en er aan de armen hun gaven uitdeelden.

De Heilige Geestmeesters beheerden de Tafel van de Heilige Geest, zoals de middeleeuwse armenzorg werd genoemd. Zij verzorgden de huiszittende armen en droegen

bij aan de alimentatie van de in haar registers ingeschreven en in de diverse tehuizen of gestichten opgenomen armen. [28] Haar werking is vergelijkbaar met de latere Magistraats Armenkamer. Omdat haar goederen niet gebezigd werden voor kerkelijke, doch voor de algemene armenzorg, werden deze niet na de reformatie in 1572 door de stad in beslag genomen of aan de Hervormden toegewezen. De Heilige Geest bleef als instituut voortbestaan en vond in het begin van de 17e eeuw haar voortzetting in het Weeshuis.

3. HET LEPROOSHUIS

De oudste vermelding is uit het jaar 1468, toen iemand werd veroordeeld, omdat 'hij gecomen is buten oudersciepoort dair die siecke luden wonen ende heeft aldair die siecken hair eenden doot geslegen ende gegeten ende daren tenden gecomen is ende heeft den siecken man lelike ende dreichlike woorden gegeven'. [29] De veroordeling luidde een boete van tien stuivers 'toten sieckenhuse' en een bedevaart naar 'Insetel' of wel Einsiedeln. Aan de hand van dit vonnis weten we, dat buiten de Overschiese poort een huis stond, dat als ziekenhuis dienst deed. Over de aard van de ziekte worden we niets wijzer, maar we worden nader ingelicht door een overeenkomst van de stad met de pastoor van Overschie, meester **Jan Hugenz. van Noertich** (Noordwijk), gesloten op 22 oktober 1485. De stad heeft 'in behoef onsen armen lazaren siecken menschen' zonder toestemming van genoemde pastoor binnen diens parochie van Overschie 'een sieckhuys tymmeren ende laten setten', en geeft nu als schadevergoeding een 'ewige rente', grout een rijngulden van 40 groten jaarlijks. [30] Het was een aantasting van de rechten van de pastoor, omdat de Kreupelstraat de parochiegrens tevens was en voor de oprichting diens toestemming nodig was. Wanneer het huis is gebouwd, staat er niet bij, maar hoe lang kan een geschil slepen? Veiligheidshalve zullen we de bouw rond het jaar 1485 zetten. Voordien was er dus een ander gebouw, terwijl een complex van huisjes natuurlijk niet uitgesloten is.. Ik denk hierbij aan her geschil, dat 1380 te zien gaf tussen de stad en de heer **Van Mathenese** over de jurisdictie over enige 'huse ende woningen die staen buyten an die stede van Schiedam, als men ten Delfwart gaet'. [31] De gebezigde terminologie onderstelt deze huizen even buiten de Overschiese poort, wat slechts kan zijn aan de noordzijde van de weg naar Overschie en Delft, daar aan de zuidzijde de burcht van Mathenese stond. Het is niet uitgesloten, dat deze woningen reeds dan tot huisvesting van de zieken dienden en dat om die reden de kwestie, tot wiens jurisdictie zij en hun bewoners behoorden, van belang was. Indien deze onderstelling juist is, hebben reeds in 1380 de lijdens aan de lazarusziekte of lepra of melaatsheid 'buten Oudersciepoort' gewoond, eerst wellicht in aparte woninkjes - tezamen een ziekenhuis vormend -, sedert circa 1485 in een hiertoe neergezet gebouw.

De kwestie welke ziekte men toentertijd begreep onder de benaming van 'lazaren' kunnen we hier buiten beschouwing laten en volstaan met te verwijzen naar de betreffende literatuur. [32] Naast de eigenlijke melaatsheid zullen andere huidziekten zijn voorkomen, die men niet als zodanig wist te onderkennen en voor melaatsheid aanzag. De

verpleging, of beter de isolering van de zieken geschiedde, als elders, buiten de stad. Of de lijdens eens in het Sint Jacobsgasthuis zijn verpleegd, zal een open vraag blijven. Wellicht is voor hen, zodra de ziekte - een nasleep van de Kruistochten - zich voordeed, de plaats buiten de Overschiese poort aangewezen. Daar de zieken voor hun onderhoud voornamelijk op bedelen waren aangewezen, was de positie even buiten de poort voor hen het meest geschikt.

In 1566 mochten de protestanten hun diensten houden op het 'ziekenveld buyten de Ouwerschiesche poort'. Er stond hier een schuur, die op kosten van de stad werd 'geleegd', dat is ontruimd. [33] De zieken verhuisden naar enige huisjes in het St. Annazusterhuis. In de jaren 1594, en 1609 verkochten de Leproosmeesters deze huisjes, die dan genoemd worden 'het oude Leprooshuys'. [34] Het zou tot 1591 duren voor de leprozen mochten terugkeren naar de oude plaats buiten de Overschiese poort. Op 13 november van dat jaar gaf het stadsbestuur de leproosmeesters toestemming 'omme buyten dese stede wederomme te moghen timmeren ende oprechten een leprooshuys'. [35] Blijkens het 'wederomme' was het oude verdwenen, misschien in de woelingen van 1572 en volgende jaren. De kaart van **De Gheyn** toont ons het nieuwe gebouw, dat blijkens de verkoop der huisjes in 1594 gereed moet zijn gekomen. De plaats was ongeveer ter hoogte van het achtergebouw van het huidige Proveniershuis.

Het gedeelte tussen de stadspoort en het leprooshuis, omschreven in 1595 met 'seecker ledich erve leggende buyten d'ouwerschiesche poorte streckende van de heijninge van 't leproos buys aff totte paelen van den draijboom, staende by de Ouwerschiesche poort' diende tot houtopslag ('houttuin') en tot stortplaats voor vuilnis ('misstael'). [36] Eerst in 1635 trok men dit terrein bij het dan reeds als proveniershuis fungerende leprooshuis. [37]

Het huis stond onder een eigen bestuur van regenten. Sedert 1482 bezitten we hun namen. Zij worden dan 'syeckmeesters' (ziekenmeesters) genoemd. Pas in 1524 krijgen zij de benaming van 'leprosenmeesters', ter onderscheiding van de bestuurders van het omstreeks dat jaar gestichtte ziekenhuis ten behoeve van de lijdens aan die andere geveesde ziekte, de pest. [38]

4. HET PESTHUIS

De oudste vermelding van de aanwezigheid van een instelling voor de verpleging van lijdens aan de pest stamt uit 1526, toen het stadsbestuur eene **Geertruudt Petersdr.** aanstelde om 'te bewaren den syecken van der gave Goods, te weten dat zy huysvestinge hebben sal hair leven lang gedurende in den huyse, staende in de Butterstrate ... by der stede dairtoe gecoft ende geordonneert'. [39] Vrij zeker was het de eerste keer, dat een huis voor dit doel werd aangewezen. Uit enige besluiten genomen in de jaren 1518 en 1519 blijkt, dat de pestlijdens toen thuis werden verzorgd of gebracht naar het 'syeckhuys', waarmee het Sint Jacobsgasthuis is bedoeld. [40] Ik vermoed, dat de rijken zich thuis lieten verzorgen, maar dat de armen opgenomen werden in Sint Jacobsgasthuis of in de inrichting aan de Boterstraat. Immers, in het besluit van 1526 staat

uitdrukkelijk, dat de kosten gedragen zullen worden door 'die heylige geest ende tgasthuys half ende half', wat alleen zin heeft wanneer er sprake is van arme mensen. Bovendien zijn er nog in 1571 bepalingen uitgevaardigd, die er op wijzen, dat met alle pestlijders in het pesthuis werden overgebracht. [41] Het aandeel, dat het gasthuis in de kosten op zich nam, toont aan, dat het pesthuis een afsplitsing van het gasthuis was en dat de zieken voor de stichting van een aparte inrichting in het Sint Jacobs-gasthuis werden verpleegd.

In 1537 was het huis te klein geworden en werd het uitgebreid met de woning van **Jorys Claeysen** 'staende naest dat pestilencijhuijs'. In het zelfde jaar stelde men **Neeltgen Poert** en haar dochter **Janneken** aan tot verzorgsters. Hun taak was om 'die siecke te dienen'. [42]

Het eerste reglement voor het pesthuis is uit 1558. Wij vernemen er uit, dat er een vader en moeder zijn, belast met de ontvangst van en de dienst aan de zieken. Zij staan rechtstreeks onder de burgemeesters, zijn verplicht tot het bijhouden van een nauwkeurige administratie en genieten van elk binnengebracht persoon een 24 stuivers. Zij hebben vrije huisvesting en het gebruik van de tuinen, die behoorden bij de beide huizen. [43]

Voor de huisgenoten en diegenen, die de zieken verzorgden golden een strenge afzondering, die hen verbood om binnen de tijd van zes weken na het overlijden van een zieke te komen 'binnen die prochiekercke, vleyshalle, vismarck ende stedehuys'. Bovendien mochten gedurende die tijd geen vensters geopend worden om de woning te luchten: men meende in die dagen, dat de ziekte zich door de lucht verspreidde. [44]

In 1571 verplaatste men het pesthuis naar de omgeving van het Sint Annaconvent. Op 15 januari verkocht het convent aan de stad een huis en erf staande en gelegen ten zuiden van het klooster 'tot een gasthuijs'. [45] Deze plaats, in 1594 bij gelegenheid van de uitvaardiging van een nieuw reglement aangeduid met 'int convent van St. Anna', [46] is nader te localiseren aan de westzijde van het huidige Spinhuispad en wordt weergegeven op de kaart van Bol'Es (1770). [47]

5. HET OUDE MANHUIS

Op de 5e juli 1477 schonk **Pouwel Pouwelsz.**, 'poorter der stede van Delff doir grote minne ende begeerte die by heeft gehadt ende noch heeft toten huysse der ouder mannen tot Schiedam ... dat selve huys, dair die oude mannen nu ter tyt in wonen mitten erve mit alsulke renten als dair van outs opgestaen hebben'. Hij doet daarbij nog een groot aantal relieken, toentertijd een kostbaar geschenk. De 'bewairers van den manhuse' nemen de taak op zich om missen 'in onser capelle' voor de ziel van **Pouwel Pouwelsz.** 'ten ewigen dagen' op te dragen. [48] Dit is het oudste gegeven, dat op het bestaan van een oude mannenhuis betrekking heeft. Verder komen er in de electieboeken (sedert 1482) regenten van een dergelijk huis voor, en op 13 oktober 1487 noemen de baljuw en de schepenen in een bepaling aangaande het verhuur van landerijen

onder anderen de 'manhuysmeesters'. [49] Dit is de gehele oogst! Wij kunnen slechts vaststellen, dat er een oude mannenhuis is geweest. Van het huis zelf weten we alleen maar, dat het een kapel had en dat het ouder was dan het jaar van de schenking. Waren het oude zeelieden, die er in woonden? In zijn beschrijving en kroniek van Schieland en Rotterdam schrijft de 17e eeuwse Dr. **Nicolaas Zas**: 'Het is apparent, dat dit Godshuys wel het oudste Godshuys van Rotterdam is, want by de oude Hollanders placht men de eerste en voorste sorge te dragen voor de affgesloofde oude luyden ende sulx voornamentlijk onder de visschers, waertoe wy ooc de geringste zeedorpen tot getuygen konnen bybrengen, die meest alle met Oude Mannenhuysen voorsien sijn'. [50] De idee is te aardig om niet waar te zijn!

6. HET OUDE MANHUIS VAN FABRI

Over een ander Oude Mannenhuis zijn wij beter geïnformeerd. Op 1 februari 1564 maakte de priester [51] en haringreder Meester **Servaes Pietersz. Fabri van den Hoogewerff** ten overstaan van de notaris **Alart Jacobss. van der Wijellen**, terwijl hij ziek te bed lag, zijn testament. Meester **Servaes** was een vermogend man, die behalve een haringplaats en taanshuur enige huizen bezat, onder welke te Delft het Wapen van Savoye aan de Oude Delft, [52] thans huisvesting biedend aan het gemeentearchief. In zijn testament [53] beschikte hij, dat een aanzienlijk deel moest worden bestemd voor de oprichting van een gasthuis. Achtereenvolgens was dit bestemd voor zijn arme bloedverwanten, voor arme reders, arme stuurlieden, bootsgellen en arme ingezetenen van Schiedam.

In 1566 blijkt de instelling te zijn gehuisvest in een huis aan de Lange Kerkstraat met een achteruitgang in de Boterstraat. [54] Op de kaart van **De Gheyn** is de plaats aangegeven.

Het bestuur moest worden uitgeoefend door bloedverwanten van de stichter. In 1566 benoemde het stadsbestuur als zodanig twee neven van meester **Servaes**, te weten **Arent Danckertsz. van Smalevelt** en **Cornelis Jacobsz. Fabri**. [55] Beiden waren tevens de executeurs van het testament van hun oom.

In 1597 vond het stadsbestuur goed, dat ook oude mannen, die enig vermogen hadden, werden opgenomen. [56] Het Oude Mannenhuis maakte met hen contracten. Daar sommigen niet onbemiddeld waren en bepaald was, dat hun goederen na hun overlijden aan de instelling vervielen, betekende de opneming van deze commensalen een vermeerdering van het bezit van het tehuis. Het aantal geheel door het tehuis onderhouden oude mannen beperkte men tegelijkertijd tot zeven of acht. Wanneer de inkomsten het toelieten, zou dit aantal worden vermeerderd. Zo betaalden de commensalen mede aan het onderhoud van de geheel op de bedeling aangewezenen. Hoewel buiten het bestek vallend van ons tijdperk, wordt wat de verdere lotgevallen van **Fabri's** stichting betreft, hier vermeld, dat het einde van het Oude Mannenhuis kwam in het jaar 1843, toen op de 18e februari het pand en de er bij behorende

grond aan de gemeente werd verkocht. [57]

De Regenten gingen tot de verkoop over wegens de zeer ongunstige geldelijke toestand, het ontbreken van enige bewoner (de laatste was in 1837 overleden) en de slechte toestand van het gebouw. De opbrengst van het huis en het aanwezige kapitaal werden in een fonds bijeengebracht, bestemd voor het onderhoud van arme oude mannen, die in het Sint Jacobsgasthuis werden geplaatst. De Regenten continueerden als administrateurs van het sedertdien genoemde Fabri-fonds.

IV. Kerk en kloosters

1. DE GROTE OF ST. JANSKERK

De oudste akte, waarin van Schiedam sprake is, is die waarbij bisschop Hendrik van Utrecht de bouw van de kerk en haar begunstiging door vrouwe **Aleid** goedkeurde. We schrijven dan 5 december 1262. [1] Het kerkje, dat in 1271 werd ingewijd, [2] besloeg het voorste gedeelte van het huidige middenschip en hoogkoor. Toen de stad groter werd en het kerkje te klein, bouwde men op dezelfde plaats een groter. Van deze bouw is helaas niets bekend, doordat de kerkrekeningen zijn verloren gegaan en er ook geen geschreven verhaal van de kerkbouw is overgeleverd. Op grond van het gebruikte materiaal en de gebezigde bouwstijlen is echter vast te stellen, dat de bouw midden 14e eeuw moet zijn begonnen en omstreeks 1500 beëindigd. Gedurende deze periode was er in 1428 een grote stadsbrand, die waarschijnlijk ook de kerk heeft aangetast. [3] Wellicht verband houdende met die brand is men in de tweede helft van de 15e eeuw begonnen met de vergroting van de kerk. Tussen 1433 en c. 1500 kwam de zuiderbeuk gereed. [4]

De toren moet tegelijk zijn aangevat en voltooid. Oorspronkelijk bekroonden vier kleine torentjes de hoeken van de bovenste omloop. De totale hoogte bedraagt 54 meter, bereikbaar via een wenteltrap van 202 treden. Twee klokken hingen in de klokkenzolder. [5] De oudste, de brand- en noodklok genaamd, is gemaakt in 1455 door de klokkengieters **Willem van Cloterdiec** en **Steven Butendic**. Het randschrift luidt: *Laudo Deum verum - voco plebem - colligo clerum - MCCCCLV - defunctos ploro - fugo pestem - festa decoro*. Dat is vertaald: Ik loof den waren God - ik roep het volk - ik verzamel de geestelijkheid - 1455 - ik beweene de gestorvenen - ik verjaag de pest - ik luister de feesten op. Het is hiermede duidelijk bij welke gelegenheden de klok is geluid. De tweede, de heeluurklok genaamd, is gemaakt in 1519 door **Wilhelmus Jasper**. Het randschrift luidt: *Chrismata perlita dicor Baptista Joannes jugiter hymnidicos aggero celo choros Wilhelmus jasper me conflavit ere tonante anno Domini MCCCCCXIX*. Dat is vertaald: Met chrisma gezalfd word ik genoemd Johannes de Doper, voortdurend voer ik aan de hymnezingende koren uit de hemel. Wilhelmus jasper heeft mij gegoten uit klinkend brons in het jaar des Heeren 1519. Het was deze klok, die de tijden aangaf, wanneer de stadspoorten moesten worden gesloten.

Zoals het stadhuis had de toren voornamelijk een wereldlijke functie. Hij diende als uitkijktoren, van waaruit de omgeving van de stad kon worden beschouwd, wat vooral in tijden van oorlog erg prettig was. Dan vervulde hij een rol bij het waken over de veiligheid 's nachts - immer een tijd gunstig voor het uitbreken van branden - en bood hij plaats op de bovenste omloop voor de torenwachter. Tenslotte zal hij vanaf de rivier als een baken hebben gediend.

Van het interieur weten wij weinig. De ruimte moet zijn verdeeld in kapellen, die gebouwd waren tegen de buitenmuren van noorder- en zuiderschip. Naast de toren was een grote kapel annex doopkapel, thans de voormalige Waag. De huidige consistoriekamer moet de sacristie zijn geweest, de ruimte waar de kerkelijke gewaden werden bewaard en de priesters zich voor de dienst gereedmaakten. [6]

Naast het hoogaltaar, dat in het hoogkoor of hoge koor (bij deze kerk is daar eigenlijk geen sprake van, zelfs is het koor van het middenschip enigszins lager dan het middenschip!) stond, waren andere altaren aanwezig, staande in de zijkoren en de diverse kapellen. In de 16e eeuw tellen we er dertien, gewijd aan de heiligen Christophoor, Eligius, Franciscus, Georgius, Jacobus, Jerusalem (het Heilige Graf), Joseph, Maria, Michael en Anna, Petrus, Paulus en Johannes de Doper, Vincentius, Obertus en de Tienduizend Martelaren (Ursula, Symon en Judocus). [7] Aan deze altaren waren vicarieën of kapelanieën verbonden, dat zijn stichtingen bestemd voor het lezen van missen ten behoeve van overledenen, welke door priesters werden bediend. [8] Sedert 1380 beschikte de kerk over een bijzonder Mariabeeld. In de levensbeschrijving van **Lidwina** door **Johannes Gerlacus** lezen we over de verwerving van dit beeld het volgende: 'daer dese maecht gheboren waer, quam een beelde maker te Sciedam met een beelt van onser liever vrouwen ende woude dat voeren in die Andwerse marct om te vercopen, maer doen tat beelde int scip was ende die scipluden dat scip wouden van den lande stueren, doen was dat scip alsoe swaer ende onberoeric om die jeghenwoerdicheit des beeldes, dat een man wel draghen mochte, dat doen 20 sterke mannen of meer met allen haren crachten dat scip van den lande niet of en conde brenghen, soe dat sij ten lesten dachten dat dat beelde een sake was, dat sy dat scip niet en conden van den lande stueren, rechte of onse lieue vrouwe woude segghen, dat sij dat beelt in die kerke van sciedam een stede ende een woninghe hadde vercoren. Doen nam die beelde maker enen corten raet met den meesters van Sciedam ende vercoftet hem om min gheldes dan't wel weerdig was. Ende dese kerc meesters gaven desen beelde een sunderlynghe stede in der kerken. Ende vergaderden namels een broederschap van mannen ende vrouwen, die den voerseiden beelde in der eeren onser lieuer vrouwen grote reverencie bewisen'. [9] Beelden, die zich niet verder lieten vervoeren, kwamen wel meer voor. Opmerkelijk is, dat het jaar daarop in 1381 de Nieuwe Kerk te Delft ook aan zo'n beeld kwam, eveneens van een beeldenmaker, die op weg was naar de Antwerpse jaarmarkt en niet van de Voldersgracht kon wegvaren met zijn schip. [10] Dit beeld stelde Maria voor 'in der Noodt, also si onder den cruce sat droeflick mit horen gebenediden kinde, op hair scoot leggende'.

Het beeld, dat een rol heeft gespeeld in het leven van **Lidwina**, werd verzorgd door de reeds genoemde broederschap, genaamd 'die Noot Gods gilde'. [11] De naam van het gilde maakt duidelijk, dat het Schiedamse beeld van gelijke voorstelling was als het Delftse beeld, misschien wel van dezelfde maker afkomstig.

Terwijl het Delftse beeld echter volgens de overlevering wonderdoend, miraculeus was, is van het Schiedamse beeld een dergelijke werkzaamheid niet overgeleverd.

Spaarzame gegevens over het interieur van de kerk zijn te vinden in sommige van de vonnissen van de rechtbank. Zo is er in 1465 iemand veroordeeld om een kaars 'opten choer te brengen ende settense voir den heiligen sacrament', [12] dat is op het hoogkoor vóór het hoogaltaar, waar in het sacramentshuisje de geconsacreerde hosties werden bewaard. In 1484 heeft iemand 'die glazen van onser lieven vrouwen huysgens uut geslagen'. [13] Deze van weinig pieteit getuigende daad betrof waarschijnlijk een van glas voorzien kastje, waarin zichtbaar de aan het Mariabeeld, de Nood Gods, toebehorende kostbaarheden werden bewaard. In 1507 is sprake van 'onse lieve vrouwe in der tonne'. [14] In Delft bekroonde een dergelijke afbeelding - Maria omgeven door zonnestralen - het daar in 1501 vervaardigde tabernakel, welke stond in de kapel van de Nood Gods. [15] Het is niet onmogelijk, dat de Schiedamse kerk over een soortgelijk tabernakel beschikte, eveneens in de aan Maria gewijde kapel. In 1530 weigerde de timmerman **Kerstiaen Ottezoen** 'omme den deure van den sacristie in de kerck te helpen opviselen'. [16] Over het meubilair horen we wat meer in 1534, wanneer een spotter tot straf tijdens de hoogmis moet 'die sermoen horen, sittende optie groote bancke jegen die preeckstoel over'. [17] Er staat een grote bank tegenover de preekstoel. Deze bank kan niet een van de huidige zijn, want die zijn beide vervaardigd in de 18e eeuw, noch is het waarschijnlijk, dat de preekstoel de huidige is, want deze is vrij zeker gemaakt in de jaren 1550-1570. De tegenwoordige preekstoel is het enige uit de 16de eeuw tot ons gekomen kunstvoorwerp en behoort met dergelijke kansels te Delft, Den Haag en Enkhuizen tot de oudste in ons land. De vijf panelen stellen voor De Goede Herder en de vier Evangelisten, alle kunstig met perspectief in het bout gesneden. [18] Ook het orgel is van oude datum. Op 6 oktober 1498 stelden de vroedschappen de priester **Allaert Dircksz.** aan als 'organista in der kercken'. [19] Men spreekt van een herbenoeming - 'als by tot desen dage toe gedaen heeft' - zodat er vóór deze datum reeds van orgelmuziek kon worden genoten. Later heeft men dit orgel vervangen door een ander, dat vrij zeker vóór het jaar 1553 is gebouwd door de toen bekende orgelbouwer meester **Hendrik Niehoff**. De kasten van hoofdwerk en rugpositief zijn nog afkomstig van dit orgel. [20]

Zeven-getijdenmeesters zorgden voor het doen zingen van de getijden als de metten, vespers en completen. Hiertoe was een fundatie opgericht, welker vermogen door deze meesters werd beheerd. [21]

Op het kerkkoor slaat wel de bepaling, dat 'die musiick als zy hair hoechtiit houden' een half vat bier accijnsvrij mochten nuttigen. [22]

Schiedams kerk kende ook het college van Memoriemeesters. Gelovigen stichtten soms een fundatie, die diende om na hun overlijden een priester in staat te stellen missen voor hun zielerust op te dragen. Deze priesters hadden een 'memorie' of een gedachtenis. Het was soms profijtelijk, wanneer deze priesters een aparte stichting of college gingen vormen. In 1470 troffen de Schiedamse priesters zo'n overeenkomst betreffende de regeling van de memorien. [23] Toegelaten tot het college werden allen, die minstens drie missen per week deden. Men kende een bestuur: 'Item soe wie memoriemeester ge-

coren wort, die sal borge setten den gesellen hair gelt te besorgen'. Voor de gelovigen was zo'n stichting een uitkomst, want hij behoefde nu niet meer zo rijk te zijn, maar kon volstaan met een gift - voor een eigen fundatie te gering, maar voldoende om de memoriemeesters in staat te stellen een of meerdere van de aangesloten priesters missen te doen opdragen. Voor de priesters was de regeling ook een uitkomst, omdat zij nu verzekerd waren van een voldoende levensonderhoud, doordat de samengevoegde gelden dezer fundaties ter beschikking kwamen aan een vrij gering aantal priesters.

Het klooster Koningsveld nabij Delft had het recht om de pastoor ter benoeming aan de bisschop van Utrecht voor te dragen.[24] Hij werd bij voorkeur gekozen uit de leden van de Premonstratenser orde, ook Norbertijnen of Witheren genaamd. Dit kwam, omdat Koningsveld tot die orde behoorde. De pastoor woonde aan het Oude Kerkhof, 'besijden aent kerckhoff'. [25] De woning stond ongeveer tegenover de sacristie. Op de verschillende plattegronden is het terrein zichtbaar, omgeven door een sloot. De tuinen achter de woning waren tot in de 17e eeuw de 'Pastoorsthuynen'. [26] De woning bleef tot 1638 eigendom van de kerk. Op 8 mei van dat jaar verkochten de kerkmeesteren aan **Rogier van der Houven**, baljuw en schout, 'zeeker huis genaamt het Pastoorshuis mitsgaders den tuijn daar agter ter zijde aangeleegen'. [27] Thans staat ter plaatse de L.E.A.O.-school. (inmiddels: stond, SL)

Kerkmeesters beheerden de kerk en de deze toebehorende goederen. Zij werden door de overheid benoemd en waren eigenlijk stedelijke functionarissen, belast met het beheer van een publiek gebouw. [28] De kerk en de voor het onderhoud benodigde goederen vormden een stichting, die de naam had van kerkfabriek, 'fabrica ecclesiae'. De reformatie veranderde hieraan niets.

Tot de kerk behoorde het kerkhof. Evenals de kerk zelf was het immuun, dat is ontoegankelijk voor de gerechtsdienaren, een asyl. Het terrein heeft tot op heden zijn vorm en afgeslotenheid bewaard. Gewelddaden hier werden zwaar gestraft. In 1463 strafte het gerecht een ingezetene, die een andere poorter van het kerkhof trachtte te sleuren met een bedevaart. De motivering van de rechters was 'wanttet kerchof mit recht veilich wesen soude'. [29] Niet altijd hield de wereldlijke overheid zich echter aan deze wet, een 'gebot van den heylige kercke', want in 1456 besloot zij eene **Heynriic Jansz.** de hoefslager te arresteren, 'al wair hij oech opten kerckhoff'. [30]

De processies vormden een belangrijk onderdeel van het stedelijk en kerkelijk leven. Op heilige sacramentsdag (donderdag na Trinitatis) en 'kercmisdach' (Dominica ante Johannis Baptiste nativitatem, de zondag voor de geboorte van Johannes den Doper, dat is de zondag voor 24 juni) en andere dagen trok men 'om die stede'. [31] Zij, die de stadswallen hadden gehoord, bijvoorbeeld de zusters van Sint Ursulaklooster in 1446 en **Huych Arnsz.** in 1503, waren gehouden om 'alle die scutten ende heyningen op te doen op zyne coste tot allen tyden als men mit die processie gaen sal an die voirsz. veste'. [32] De stoet trok op de stadswallen rond de stad. De gilden speelden bij de processie een grote rol. Onze 15e eeuwse stadsklerk heeft opgetekend, dat de gilden in de processies moesten gaan 'mit hair kaerssen' en verder in een vaste volgorde,

'dats te weten ende verstaen: eerst die dragersgilde voren, die snydersgilde, **Jan Willemsz.** gilde, die comans ende smeden, t'gilde optie hoge brugge, die weversgilde, die volresgilde, die backersgilde, sinte Jacops gilde, sinte Barberen gilde, sinte Cristoffels gilde, Noot Goeds gilde, t'heylich Cruis ende sinte Pieter gilde, sinte Sebastiaen gilde, sinte Jorys gilde'. We schrijven dan het jaar 1465. [33] Voorop ging het Sint Anthonys- of dragersgilde, daarna de andere gilden of ambachten, vervolgens de religieuze broederschappen, en tenslotte de beide schutterijen.

Geheel voorop zal als overal elders de geestelijkheid met Kruis en Sacrament zijn gegaan, direct gevolgd door de stedelijke overheid. [34] Hoewel niet vermeld, is het verre van uitgesloten, dat de processie trok van west naar oost, van zuid naar noord om de stad, daarmede de loop van de zon volgend, precies zoals de heidense voorouders hadden gedaan met de heilige zonnwagen. De betekenis was gelijk gebleven: voor de stad veiligheid en geluk zeker te stellen.

2. HET BAGIJNHOF

De Bagijnen worden reeds genoemd in het testament van vrouwe **Aleida** gedateerd 18 oktober 1271. [35] Onder de begunstigde instellingen is het Schiedamse Bagijnenhof, aan welke zij 15 ponden vermaakte. In de 16e eeuw worden wij weer aan hun bestaan herinnerd door de bepaling van stadswege, dat 'die baghinen int baghijnhof van des zij tsamen opleggen ende tsamen drincken, dair en zullen zij gheen exsijs of geven, mer wes elck van hemzelve inleijt tot zijns selfs drinckebier, dair zullen zij exsijs of geven als van drinckebier'. [36] Met andere woorden, de communititeit was vrij van bieraccijns, niet de bagijnen elk voor zich. De bagijntjes, vrouwen met gebonden aan een ordesregel, woonden in een eigen huisje. Temidden van gevelde vonnissen komt in 1471 de inventaris van zo'n huisje voor. Het is de eigendom van **Griete Claesdr.** 'die bagijn' en omvat: '1 bedde mit een deken, 3 slapelaken, 2 oircussens, 4 zitcussens, 4 biercannen, 3 platielen, 1 scuttel, 1 sausier, 1 zoutvat, 1 wijwatervatgen, 1 tresoer, 1 sponne, 1 castgen, 3 stoelen, 1 kinstoel, 1 voutafel, 1 rondetafel, gordinen mit 1 roe, 1 ketel, 1 roester'. [37]

De Hof was een afgesloten ruimte, voorzien van een kapel. De kaart van Van Deventer geeft de plaats nauwkeurig aan. De Reformatie van 1572 betekende het einde van de Bagijnenhof. De kapel is op een zeker ogenblik verbouwd tot vier huisjes, huisvesting biedende aan arme mensen en eigendom van de stad. In 1756 is de dan vervallen voormalige kapel afgebroken. Ter plaatse staat (stond, SL) nu het Gemeentearchief. [38] De huisjes hebben ook nog lang gestaan. Uit 1600 is de vermelding, dat zij met riet bedekt zijn. [39] Ook de kaart van De Gheyn geeft de huisjes weer. Aan de zijde van het Oude Kerkhof was de 'Poort ofte inganck van't Bagijnhoff'.

3. HET ST. URSULAKLOOSTER

Van dit vrouwenklooster is de datum van stichting precies bekend. Op 17 september

1405 droegen **Machteld**, weduwe van **Elyas van der Specke**, en **Clays Woutersone**, haar schoonzoon, beiden erfgenamen van genoemde Elyas, aan de stad over in eigendom een huis, staande ten oosten van de kerk, dat is aan het Oude Kerkhof. [40] De woning moest worden bestemd tot zusterhuis. Binnen een jaar moesten zusters uit Delft en Rotterdam het huis betrekken, anders zou het vervallen aan de kerk, de Heilige Geest en het gasthuis, elk voor een derde part. De stad slaagde er in aan deze voorwaarde te voldoen en zo was er sedertdien een woning van besloten zusters, behorende tot de derde orde van S. Franciscus. Het droeg in de eerste tijd de naam van St. Katrinenhuis. Pas in 1439 komt voor de eerste maal S. Ursula als de patrones voor. [41]

In 1424 kregen de zusters van de pastoor van Schiedam en de proost van Koningsveld enige voorrechten, onder welke het recht van slot en van een eigen gewijde kapel, alsmede toestemming tot het houden van een eigen priester voor de bediening van de sacramenten en het afhoren van de biecht. [42] **Mathias van Buduane**, wijbisschop van Utrecht, wijdde op 13 maart 1425 de kapel en het altaar en verleende aan degenen, die op die dag de kapel zouden bezoeken of anderszins zich jegens de zusters zouden verdienstelijk maken, een aflaat van veertig dagen. [43] Op 10 oktober van het zelfde jaar gaf **Zweder**, bisschop van Utrecht, de opdracht om de zusters in te sluiten voor een jaar, wat betekent, dat het zusterhuis was omgezet in een klooster. [44]

De grote stadsbrand van 1428 verwoestte het klooster. Reeds het volgende jaar verleende de stad aan de zusters toestemming tot de herbouw van het verwoeste huis, wederom 'binnen onser vryhede'. [45]

Hoewel de juiste plaats met is aan te wijzen, kan op grond van de diverse koopbrieven en het bewaard gebleven register van landerijen, aan het klooster toebehorende, worden aangenomen, dat het gebouw stond op het terrein, dat begrensd wordt door de Kethelstraat, stadswallen en de huidige Zijlstraat, toen nog niet bestaande en aangeduid met de wel bestaande Breestraat. De kaart van Van Deventer bevestigt de indruk, die de archiefstukken ons geven. [46] Het zelfde jaar verleende de bisschop van Utrecht verlof om de grond en de resten van het oude klooster en kapel te verkopen en het klooster te verplaatsen. [47] De pastoor van Kethel, binnen wiens parochie het betrokken terrein viel stemde eveneens in met de herbouw. [48] In de zomer van 1430 moet de herbouw zijn voltooid, want op 19 juli van dat jaar verleende de bisschop van Utrecht ter gelegenheid van de altaarwijding verschillende voorrechten aan hen, die op het feest van de altaarwijding de kapel zouden bezoeken. [49] Door middel van schenkingen, uiterste wilsbeschikkingen en aankopen breidde het bezit zich aanzienlijk uit.

In de jaren volgend op de brand maakte het klooster een bloeiperiode door. Reeds in 1438 kreeg men toestemming om het terrein te vergroten en - meer oostwaarts - een nieuw huis te bouwen. [50] In 1439 verleende de bisschop een aflaat aan hen, die op bepaalde feestdagen het convent bezochten en schenkingen deden ten behoeve van de nieuw te bouwen kapel. [51] De nieuwe kapel is er inderdaad gekomen, want op 20 december 1447 doet de bisschop mededeling, dat zijn vicaris-generaal op 10 juni van dat

jaar de nieuwe kapel heeft gewijd. [52]

Schaars zijn de gegevens over de zusters. [53] De neergang van het kloosterleven aan het einde van de middeleeuwen ging ook dit klooster niet voorbij. In 1507 bezoeken visitateurs van de orde van S. Franciscus het klooster en bevelen dan aan de zusters om de kloostertucht te onderhouden. Met name noemen zij het zwijgen en de clausuur. [54] Het is duidelijk, dat er veel gepraat en veel bezocht werd in het klooster. Met andere conventen verzette het klooster zich in 1521 tegen een hernieuwde visitatie - nu door de bisschop van Utrecht - en ging in beroep bij Rome. [55] De reformatie bracht de ondergang. Over de gang van zaken worden we niet ingelicht, maar het meest waarschijnlijk is, dat het convent in 1572 is opgeheven. [56] Misschien stonden de gebouwen toen reeds verlaten. Kapel en klooster zijn tussen de jaren 1572 en 1598 verwoest [57]

4. HET ST. ANNACONVENT

Dit tweede vrouwenklooster stond bij de Noordmolen, zo ongeveer aan het einde van 'het padt van St. Anna Zusterhuijs', [58] het huidige Spinhuispad. Van het klooster is nagenoeg niets bekend, zelfs niet het stichtingsjaar. Uit een akte van 1540 blijkt, dat het convent behoorde tot de orde der Augustijnen. [59] Volgens de kaart van Van Deventer bezat het een kapel. Het einde van het klooster is eveneens duister. In 1571 verkoopt men aan de stad een huis tot pesthuis, zodat we mogen aannemen, dat het convent dan nog bewoond is. [60] De gebeurtenissen van 1572 en volgende jaren zullen noodlottig zijn geworden. Verlaten door de nonnen, zijn de gebouwen deels verwoest, deels voor andere doeleinden gebruikt. De Leprozen vestigen zich in enige huisjes en uit de verkopen door Leproosmeesters in 1594 en 1609 weten we, dat zij stonden aan de St. Annazusterstraat. [61] Twee van hen zouden later dienst doen als loodwitmolen. De refter of eetzaal staat er nog in 1603 en wordt dan bewoond door eene **Stoffel van Ree**. [62] **De Gheyn** tekent in 1598 het klooster niet op zijn kaart, zodat we mogen aannemen, dat het hoofdgebouw of eigenlijke klooster reeds is verdwenen. [63] Het terrein van het klooster zal nog tot aan het einde van de 18e eeuw worden aangeduid met 'in St. Annazusterhuis'. Haar begrenzingen waren zo ongeveer het Spinhuispad, Noordmolenstraat, St. Annazusterstraat en Groene Weegje.

5. HET KRUISBROEDERSCONVENT

Eind 1442 of begin 1443 begon men met de bouw van een klooster op het terrein, [64] nu begrens door Lange Kerkstraat, Broersveld, Herenpad en Broersvest. [65] De monniken, die hier kwamen, waren Kruisheren, zo genoemd naar het kruis, dat zij op de borst droegen.

De vestiging was mogelijk gemaakt door een schenking van **Daniel Jansz. van Mathenesse**. [66] In 1448 droeg hij het terrein officieel aan de monniken over, omschreven als 'die husinge, lande ende erve als hi staende ende leggende hadde an die Corte

Vesten'. [67]

Volgens de mei 1443 verleende pauselijke toestemming bestond het klooster uit een huis of monasterium, een kerk met klokketoren en een kerkhof. Verder waren er een onbebouwd, doch ommuurd terrein, een slaap- en eetzaal, benevens niet nader genoemde andere gebouwen. Tot deze zal het 'waschhuysken' hebben behoord, dat aan de Lange Kerkstraat stond. [68]

Het huidige Herenpad, de vroegere 'Broertgens laen' [69] vormde de zuidelijke grens van het ommuurde terrein. Ten zuiden hiervan strekte zich tot aan de Hoogstraat 'het velt van de Cruijse broeders', of 'der crucebroeders lant' uit. [70] Uit de verkooping is op te maken, dat ten westen van het klooster en het veld van de kruisbroeders een aantal lijnbanen lag, die zich in een aaneengesloten complex uitstrekten vanaf de Lange Kerkstraat zuidwaarts en vanaf de Hoogstraat noordwaarts.

Over het kloosterleven is niets bewaard gebleven, behoudens de memorie van een geschil tussen de pastoor en het klooster over de wederzijdse rechten en de stichting van een tweetal vicarieen.[71]

Het klooster onderging in 1572 het lot van alle kloosters in die dagen. Hoe de verwoesting in haar werk is gegaan, is niet bekend, doch wel weten we, wat er daarna met de ruïne en de gronden gebeurde. In 1577 besloten de Staten van Holland, dat alle binnen de stadswallen der steden gelegen kloostergoederen aan de betreffende steden zouden vervallen.[72] Voor Schiedam betekende dit onder andere de verwerving van de bezittingen van het voormalige Kruisbroedersconvent. In 1582 nam de Vroedschap het besluit om de gronden van het klooster of te palen. [73] Twee jaar later droegen men een deel van de grond over aan het S. Jacobsgasthuis.[74] De stad zelf behield het eigenlijke kloosterterrein, de boomgaard en een niet nader aangeduid stuk van de grond. Op 29 april 1586 verhuurde men aan de tuinman **Allert Anthonisz.** de oorspronkelijke clausuur, dat is het door muren en sloten omgeven kloosterterrein, in de verhuuring omschreven als 'den boomgaert ende geheele erff daert Cruycebroeders clooster hier ter Stede op gestaen heeft'. Genoemde Allert moest de vervallen muur van het convent herstellen, waartoe 'hy de steende ueeyte ruynne vant voorsz. Convent zal moghen nemen, mits laetende t'overschot van den steen vant Convent ten behoeve van de Stede'. De verhuurakte vervolgt dan: 'Noch zal de voorsz. Allert gehouden zyn de oude reynen ende fundamenten uuyt te royen ende te slechten, ende de geheele plaetze ofte erve vant convent tot een huys ofte boomgaert te maecken. Ende aldaen te stellen by goede ordre alrehande fruyctboomen ofte oefftboomen seshien ofte weijnich meer voeten uuyt d'eene van den anderen'. [75]

Het klooster is dan dus reeds een ruïne. De huurder moet zelfs de fundamenten uit de grond halen! Wanneer de tuinman grondig heeft gewerkt, zal nimmermeer de juiste plaats van het klooster zijn te vinden. Maar misschien heeft hij tenslotte het werk verwent en restanten in de grond laten zitten, zodat eens een opgraving ter plaatse de nodige gegevens opleveren zal.

De verhuuring liep in 1592 ten einde. Het volgende jaar gaven Gasthuis en stad het land

uit in erven, nadat zij eerst hadden gegraven 'een sloot door Broertges velt, doorgaens totter lant van beloften toe'. [76] Het Land van Beloften was de benaming voor het stuk Lange Kerkstraat, dat gelegen was nabij de stadswallen. [77] De benaming is vrij jong en komt voor 1571 niet voor. De nieuw gegraven sloot en de aan deze liggende erven heeft de naam van Broersveld gekregen.

Zoals de St. Annazusterstraat de herinnering aan het vrouwenklooster van die naam vasthoudt, zo houden de namen van Broersvest, Broersveld en Herenpad de herinnering aan het Kruisherenklooster vast. Het is weinig, maar soms laat de Tijd minder over.

6. LELIENDAEL

De geschiedenis van dit klooster vindt haar begin in het overliden van een in haar tijd alom vermaarde Schiedamse, geheten **Liedwij** of **Lidwina**, bijgenaamd 'die maghet te Schiedam'.

Geboren in 1380 te Schiedam en overleden in 1433, eveneens te Schiedam, zou zij vermaardheid verwerven door haar lijden. Haar leven is beschreven in een alleraardigste biografie door eene **Johannes Gerlacus**. [78] De titel van het in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag berustende handschrift luidt: Dat leven der Maghet te Sciedam. Daarnaast is er een verklaring van het stadsbestuur uit 1421, waarin haar lijden wordt beschreven en welke is geauthoriseerd door **hertog Jan van Beieren**, oom van **gravin Jacoba van Beieren**, eveneens in 1421. [79]

De verklaring bevat een summiere samenvatting van de 'zeer wonderlijcken stucken ende dingen', die binnen de stad aan Lydewij geschiedden en nog dagelijks geschieden. De tekst, hoezeer ook vol vreemde woorden, geeft beter en aardiger dan in hedendaagse bewoordingen mogelijk is, de aard van het lijden van De Maagd weer en volgt daarom hier in haar geheel.

'Allen goeden kerstenen ende gelovigen luyden, beyde geestelic ende wereltlic, grote ende cleyn, edelen ende onedelen van wat Staten off van wesen, dat sij sijn of wair dat sij geseten off wonechtich sijn, te water ende te lande, bynnen steden ende dair buyten, Bailiuu, Scout, burchmeysteren, scepenen ende Raide der stede van Schiedam, gelegen in Hollant onder den sticht van Utrecht, oitmoedige Saluyt te voren mit kennysse der wairheit. Want Redene bewijst ende Recht begeert, dat men warachtige dingen ende saken orkonden mach ende billiken orkonden ende tuygen sail, ende sonderlingen dair die loff ende eere ende die werken Goids in gelegen mogen wesen.

So certificeren wij ende geven te kennen, bidden te weten alien goeden luyden voirss., orkonden ende tuygen in der wairheit mit desen brief van zeer wonderlijcken stucken ende dingen, die bynnen der Stede van Scyedamme voirss. gevallen ende geschiet sijn ende dagelix aen eenre maget geschien genoemt Lydewij Peters dochter, dats te verstaen, dat die selve maget ziec geweest ende gequelt heeft in hair bedde, dair sij noch also in leit wel 24 fair langk tot Onser Vrouwen Lichtmisse lest voirleden, ende ni bynnen de-

ser tijt gebesicht en heeft dan ter weke omtrent een pinte wijns mit wat water off mit wat sukers off mit een cleyn luttelkijn pijpcanneels gewreven, uutgesteken binnen drie der ierste jaeren, dat sij doe tusschen tijden een luttels van enen appel ende een luttelkijn broets ende wat zoeten melc att off dranck. Ende bynnen 7 jaren lestleden niet mit allen gebesicht en heeft noch tesar tijt niet en besicht noch niet en slaept, noch bynnen alien die voirss. jairen nie en sliedt, dat dragen mach tesamen gerekent twee nachte. Ende leyt also deerlijck, dat sij hair darmen verliest ende quijt wordt, ende dat vele graewe wormen die vol graew waters sijn also groff als een spil t'enden is ende also langk als een lit van enen vinger mit oirlove gescreve, hair vleesch eten sonder enigen stanck off sonder enige quade roke dair aff te comen. Ende als men se plach te verporren, so moest men dat lichaem boven om die scouderen binden ende vesten mit een zwachtel off met een dwele off desgelix, off het soude in stucken gevallen ende gesceyden hebben, mer nu ter tijt en mach men se niet verporren noch yet verleggen, noch nie en mochte bynnen den 7 lesten jairen. Ende heeft gelegen bynnen desen 7 jairen ende noch leyt op haren rugge ende en mach niet roeren dan hoir hoeft ende den enen arme. Ende tusschen tijden, ten monde, ter nosen, ten oren ende tot anderen canduten vele bloets loset, boven dat sij niet gebesicht heeft anders dan als voirss. staet ende nu niet en besicht.

Ende dese selve maight heeft bynnen desen voirss. jairen gehadt ende noch heeft telken om den derden dach enen groten swaren corts, die hair toecoempt yerst mit een onsprekelike hitten ende onlang dair na soe coempt een onsprekelike coude, ende dan weder die hitte ende dan weder die coude. Ende als sij den corts quijt is, so en weet sij van hair selven niet bynnen 10 off 12 uren; ende s'nachs als sij den corts heeft, so geeft sij also vele roeds water over ten monde, dattet ter weke wail beloopt een kijndelkijn van een vate vol water. Oic so heeft sij an hoir lijff drie grote gate, elx wail also groet als een tennen platteel, ende sijn also swart in te kijken off te sien gelijcken peck; ende uut dat een gat ende staet in den buyck lopen tusschen tijden van den wormen voirss. 200 teffens, ende dair leyt men op een plaester gemaict van honich ende versche bloemen, dair die wormen an zughen, off sij souden se quellen ter Boot toe. Ende waeren't oude ende niet versche bloemen, die wormen en souden dat plaester niet zugen noch besagen, dwelk al besocht ende ondervonden is.

Ende telken 14 dagen, so ontfaet dese maight dat heilige waerdige Sacrament, ende dair moet die priester subtijlheit ende synnicheit in besigen als hij't hair geeft, off sij en mochtet niet nutten noch in nemen; ende dan so geeft hij hair al te wench waters, dat sij oic niet wail nutten en mach, ten leyt yerst een wijl ende nocket ende gordelt in hair keel, ende somwijl so en geeft hij hair geen water, om dattet hoir also suer wordt te nutten off in te nemen.

Voirt so en is dese maget beneden totten buyck toe verrot ende dair moet men't stoppen met enen cussen, dat dair toe gemaict is, off dat ingewant soude mit allen uut vallen. So dat in der wairheit die wonderlicheyden te grote ende te vele, ende also clairlic niet te scrijven en sijn, als an desen maget geschiet sijn ende dagelix geschien.

Ende sij was oud 11 jair doen hair die siecte yerst toe quam. Ende want wij Bailiuu, scout, Burgermeesters, scepenen ende Raide voirss. wail ende volcomelic informiert ende onderwijst sijn van alien stucken voirss. ende dagelix wail vernemen, so hebben wij desen brief tot enen warachtigen betoge open ende uuthangende besegelt mitten stede zegel ten sake. Int jair ons heren 1421 op sint Marien Magdalenenavont 21 dage in Julio'.

De hertog bevestigt de verklaring 'want wij die maget voirn. oic gesien hebben'. Wij zullen deze verklaring laten voor wat zij is. Volgens de biografie verdiepte Lidwina zich in het lijden van Christus en het zijn dan de Franciscanen, die zich om haar lot bekommerden. Met name komt voor een **pater Warbout**, overste van de broeders en zusters van de derde Orde van St. Franciscus te Utrecht, die naar Schiedam reisde, **Lidwina** bezocht en in de parochiekerk het volk berispte, omdat de mensen haar niet hielpen. Contact had zij volgens dezelfde biografie met de 'susteren van Sciedam', die voor haar linnen hemden maakten en haar bezochten. Die zusters kunnen slechts geweest zijn de zusters van het St. Ursulaconvent. De pretenties van Lidwina omvatten naast wonderen een zeer intieme omgang met engelen. Een der pastoors, heer **Andries**, wantrouwde al deze dingen, kwam met haar in conflict, wekte de toorn van het volk op, en ontliet tenslotte zijn lot niet, 'mer corts na syn doet waert by haer ghewyst van die enghel gods in die pynen, hoe by van die een pynlike stede tot den anderen waert gheworpen van die duvelen'. Een andere beproeving was de komst van een Dominicaan, die haar ondervroeg over geloofszaken, wat haar zeer verstoorde. Hoewel ongeletterd, wist zij de monnik te overtroeven, die dan verder niet anders over haar wilde spreken als over 'een warachtyghe vriendinne Gods'. De nieuwe pastoor, heer **Jan Enghel**, was haar welgezind. Omstreeks 10 oktober 1425 bezocht **hertog Philips van Bourgondië** de stad 'ende worde daer ontfanghen tot een regent als hem in den anderen steden van Hollant wort ghedaen'. Sommige personen uit zijn gevolg nemen de kans waar en bezoeken met de pastoor **Lidwina**. Wanneer zij daar zijn, beginnen zij zich kwalijk te gedragen, de pastoor verzet zich, maar wordt haar kamer uitgezet, 'ende seyden dat si sijn concubijn waer, dat is sijn bisitte'. Vervolgens gaan zij tot een onderzoek en handtastelijkheden over. Daar Lidwina in het donker ligt, halen zij de gordijnen op en zien haar 'naect' liggen. De aanblik heeft hen niet ontzet, want - alles volgens de kroniek - zij zeggen 'dat sy des nachtes gulselije plach te hoveren (= eten) ende also oncuslic te leven, dat sy 14 kinderen hadde ghewonnen'. De 'pickaerden' ontlieden hun lot niet, want alle vier kwamen spoedig daarna aan hun bittere eind. In 1428 's nachts 'na sinte Frederijcus hoechtijt' (18 juli) verbrandde het grootste deel van de stad 'met die kerecke ende des susterhuys'. De brand naderde haar huis, de vrienden en geburen bereidden een verplaatsing van Lidwina reeds voor, maar de brand werd voor het zover was, reeds overwonnen. Kleurrijk is het verhaal van de krans. In het jaar 1428 eens 'uut haer selven ghetoghen' ontmoette haar 'onse lieve vrouwe Maria', die haar een krans op het hoofd zette. Volgens opdracht geeft zij de krans aan heer **Jan**, haar biechtvader, die op haar aanwijzingen naar de

koster van de Grote Kerk gaat, een ladder staande 'opten hoghen coer' pakt, deze draagt naar de plaats waar het beeld- van 'onser liever Vrouwen' staat, en opklimmende de krans op het hoof d van het beeld zet. Het ligt voor de hand te onderstellen, dat het bewuste beeld de Nood Gods is geweest, of anders 'onse lieve vrouwe in der zonne'.

Op 14 april 1433 stierf zij na een lijden, dat 38 jaar heeft geduurd. Het dode lichaam wordt dan gekleed 'als die susteren van der derder ordenen in een wollen rock', dat is in het gewaad van de derde orde van St. Franciscus. Op haar hoofd wordt gezet een perkamenten muts met de woorden Jesus en Maria beschreven. Een laatste wonder geschiedt dan voor allen, die toezagen: het lichaam ziet er uit alsof het geen ziekten en kwetsuren had gekend. Vrijdag 17 april werd zij begraven 'aen die suyt syde van den kerchof van sinte Johan Baptisten kerck te Schiedam in een opghemetselt graf van stenen'. Het graf, dat nu binnen de kerk ligt, is bij de restauratie van de kerk in de jaren 1945-1949 teruggevonden. In het jaar 1434 lieten de kerkmeesters boven het graf metselen een stenen kapel met een altaar.

Voor onze kennis van het vroeg-15e eeuwse Schiedam bevat de biografie van **Johannes Gerlacus** aldus waardevolle gegevens. Later - in 1456 - heeft de bekende **pater Brugman**, franciscaan, het leven van Lidwina gemodelleerd naar de mystieke voorwaarden, waaraan een heiligenleven had te voldoen. [80] Zo schreef hij op voorbeeld van de heilige Franciscus de stigmatisatie (het voorhanden zijn van de wondetekenen van Christus) toe aan Lidwina.

Wat is Dichtung, wat is Waarheit? Zij zijn bij **Lidwina** evenmin te scheiden als bij de 17e eeuwse **Johanna van de Engelen!** [81] Voor de lichtgelovige middeleeuwer met zijn veel geringere kennis van de menselijke geest, was veel miraculeus (onverklaarbaar en dus van bovennatuurlijke oorsprong), dat voor ons tot de natuurlijke orde behoort.

Het klooster Leliendaal is het derde vrouwenklooster geweest. Van dit convent weten we nauwkeurig de stichtingsdatum, omdat de akte van stichting bewaard is gebleven, zij het ook in afschrift. Op de 12e maart 1461 schenken de Heilige Geestmeesters aan 'die zusteren van der derder orden van Sinte Fransiscus uuyt dat convent van Haerlem tot Sinte Claren den vrijen eygendom van alsulcke huse ende erve mit alle hoere toebehooren, staende in der bogenstraet, op welke hoofdstede ende erve **Lyduiwy Pietersdochter** zaliger gedachten gestorven is'. [82] In de akte is verder sprake van 'dese capelle, huysinge ende erven', en van 'die arme luden aldaer wesende', die 'hoer woonstat behouden in sulcker manieren als zij tot desen dagen toe gehadt hebben'. Zij mogen blijven totdat de zusters hun van stadswege een ander huis hebben bezorgd. Vermeldenswaard is ook de bepaling, dat de zusters 'alle jaers nae der ouder costuijmen delen (zullen) ter eeren Gods ende der zaliger maget Ludwij eenen ijgelyck comende, jonck off out, rijck off arme, een wyt broot ende des zullen zy ontfangen alsulcke renten als dair toe gegeven ende beset zijn'. Tenslotte is er de voorwaarde, dat de zusters geen prelaat of wereldlijk persoon mogen bewegen 'om te doen transfereren (= overbrengen) dat Lichaem Liedwy uuyt onser moeder der heyliger kercken'. Overzien

wij deze gegevens, dan krijgen wij dit beeld. In de Bogen- of Bogaardstraat, de huidige Lange Achterweg, stond het sterfhuis van **Lidwina**. In 1461 blijkt het te bestaan uit een huis of hofstede met een kapel. De eigenaar is de Heilige Geest, of wel het Armbestuur. Over de grootte van het huis wordt niet gesproken. In het sterfhuis wonen arme mensen en er vinden jaarlijks uitdelingen van wit brood plaats. Deze laatste doen denken aan wat **Gerlacus** zegt over uitdelingen, die Lidwina aan de armen deed uit de zogenaamde 'Jhesus budel'. Anderzijds was Lidwina volgens de zelfde biograaf arm en leefde zij van de aalmoezen. Wanneer het huis in 1461 eigendom van de Heilige Geest was, was het vrij waarschijnlijk in 1433 eveneens eigendom van de Heilige Geest. In 1461 wonen er arme mensen in, wat betekent, dat het een armenhuisje was, bestemd voor mensen die geen huur konden betalen en er om niet woonden. Dat wil zeggen, dat Lidwina eveneens in een armenhuisje woonde en stierf.

De aanwezigheid van een kapel - mogelijk in de sterfkamer ingericht - wijst er op, dat de plaats in 1461 verering genoot. We mogen aannemen, dat de verering ter plaatse direct na of althans spoedig na haar overlijden is begonnen.

Wederom ontmoeten wij de Derde Orde van St. Franciscus. Reeds tijdens het leven van Lidwina was er een band, zoals we hebben gezien. Hoe sterk was die band? In de 17e eeuw liep in de kringen van de Franciscanen het verhaal, dat Lidwina een lid van de Derde Orde was geweest. Haar doodskleed - boven vermeld - doet mij afvragen, of dit gerucht niet waar is geweest. We mogen aannemen, dat het St. Ursulaklooster de verering heeft bevorderd. De stad droeg in de personen van de Heilige Geestmeesters haar steentje bij en maakte de stichting van het nieuwe zusterhuis der Derde Orde mogelijk. Later heeft de druk van pater **Brugmans** beschrijving van het leven van **Lidwina**, in 1498 verschenen en vervaardigd in opdracht van het stadsbestuur, een nieuwe steun van stadswege betekend. [83]

Uit Haarlem kwamen de zusters, omdat St. Ursula, dat intussen was overgegaan tot de zogenaamde Tweede Orde van St. Franciscus en een echt klooster met slotzusters was geworden, geen zusters meer kon leveren. Hoeveel ernst bij deze nieuwe onderneming aan de dag werd gelegd, mag volgen uit de bepaling, dat de zusters van het lichaam van Lidwina moesten afblijven. De pastoor was beslist niet bereid om het kostbare reliek aan het klooster of te staan. De opneming van deze bepaling moet ongetwijfeld zijn ingegeven door de wetenschap, dat de zusters op zeker ogenblik met een dergelijke eis voor de dag konden komen. Intussen is het jammer, dat wij niet weten, hoe het ging met de kapel, die op het graf van Lidwina was gebouwd. Er zijn nu eenmaal geen aantekeningen bewaard, welke ons enige indruk kunnen geven over de toeloop van pelgrims en genezing zoekende mensen. [84]

Het klooster moest het dus doen zonder enig reliek. Hoe het verder ging, is een open vraag. Zelfs weten we niets van het kloostergebouw, noch van de naamgeving, noch van de bewoonsters. Het enige nog bekende is, dat aan het convent een priester was verbonden en dat in de kapel een 'altaar van S. Liduina' stond. De laatste benoeming van een priester vond plaats in 1561. [85]

Het gebouwencomplex overleefde de storm van 1572. In elk geval stond het klooster nog in 1598, toen **De Gheyn** zijn kaart tekende. In het jaar 1604 ging men over tot de oprichting van een Weeshuis. Het stadsbestuur wees aan de Heilige Geestmeesters toen Leliendael toe voor de huisvesting der wezen. [86] Of was het alleen de grond, waarop het klooster eens gestaan had?

V. De 15e en de 16e eeuw

1. DE STEDELIJKE BEBOUWING

Over de omvang bezitten we een waardevol document in de plattegrond, welke omstreeks 1560 door de kaartenmaker **Jacob van Deventer** in opdracht van koning **Philips II** van Spanje is vervaardigd. Zij geeft aan, dat de dichtste en meest aaneengesloten bebouwing stond aan en direct achter de oude rivierdijk. Rondom deze kern - oostwaarts begrensd door ongeveer de lijn van de huidige Lange Achterweg, Nieuwstraat, Oude Kerkhof, Lange Kerkstraat en Kreupelstraat-westzijde - lag in een wijde boog open, onbebouwd terrein. In die boog zijn westwaarts van de Lange Haven de scheepswerven, ten noorden van de Schie twee kloosters en wat boerderijen, boomgaarden, lijnbanen en de Doelen van het St. Jorisgilde. Oostwaarts zijn er twee kloosters, lijnbanen, boomgaarden en de Doelen van het St. Sebastiaensgilde. Uiteraard is de opsomming niet compleet.

Het middelpunt was het kruispunt Korte Dam-Hoogstraat, waar toentertijd de belangrijkste bebouwing stond en de naam droeg van 'Drie Weechscee', dat is: de scee of scheiding van drie wegen. Vanuit dit geografisch middelpunt begon het stadsbestuur in het midden van de 15e eeuw met de maatregelen, die een verbetering van de kwaliteit van de bebouwing beoogden. Men keurde, dat in het stadsgedeelte 'van **Hein Pieterzoens** huijs ende erve, staende in die Goijstraet, an beiden zijden tot Drie Weechscee toe, ende van Drie Weechscee an beiden ziden tot **Adriaen Wouterszoens** huijs ende erve toe opten Dam, ende voirt noch van Drie Weechscee nederwairt in die Butterstraet tot **Sijmon Duenstege** toe an beiden zijden, mit die husen staende bij der kercken' alle huizen van 'harde' daken moesten worden voorzien. [1] Dit betekende de verwijdering van de rieten daken. De eerder genoemde stadsclerk tekent aan, dat circa 1470 een aantal met name genoemde personen belooft hun huizen met rieten daken af te breken.[2] De reden voor deze maatregelen is duidelijk. De huizen waren voor het grootste deel gebouwd van hout met rieten daken - slechts een gering aantal was van steen - en werden zo gemakkelijk een proof der vlammen. Diverse malen wordt van zo'n grote stadsbrand melding gemaakt. In 1428, in 1494 en op andere tijden brandde een deel van de stad af. [3] Overigens kwamen de muren eerst in 1563 aan de beurt, toen op 3 augustus de Vroedschap bepaalde, dat 'van nu voordaen, wat huijsen men binnen deser steede van nieuwe optimmert, ghemaect sullen werden vóór ende achter met een steene ghevel, mitsgaeders aen weerszijde ghemuijrt ende ghedeckt met hardt dack'. Ook de loodsen en schuren vielen onder de nieuwe bepaling. [4] Een groot deel van de huizen is dan nog met een rieten dak. Zelfs in 1600 zijn er de lijsten van mensen, wier huizen met riet zijn bedekt en die binnen een bepaalde termijn harde daken moeten aanbrengen. Onder hen is de woning van de rector van de Latijnse school in de Nieuwstraat. [5]

Het was dus ter voorkoming van brand, dat deze maatregelen werden afgekondigd.

Het is eigenlijk verbazingwekkend, dat het zo lang heeft geduurd met de uitvoering van deze toch noodzakelijke verbeteringen. Immers, stenen had men genoeg, want bij het Hoofd waren enige steenplaatsen, eigendommen van de stad en door deze verhuurd. Wanneer **Ghijsbert Heyndrickss.** in 1523 een der steenplaatsen huurt, moet hij naast geld ook stenen aan de stad leveren ter voldoening van de huurprijs. [6] Het materiaal was dus zeker voorhanden en toch werd eerst tegen het einde van de 16e eeuw het bouwen met steen voorgeschreven. De oorzaak zal gelegen hebben in de geringe welvaart van de stad. Men had eenvoudig geen geld voor toch altijd nog kostbare voorzieningen als stenen muren en harde daken.

De toestand van de stad in 1514 vernemen we uit het onderzoek, dat de landsregering instelde naar het vermogen van de steden en dorpen in Holland en Friesland. Ook wanneer de 'Informacie' een overtrokken beeld geeft (het onderzoek diende belasting en ook toen zal men er toe geneigd zijn het eigen vermogen zo gering mogelijk voor te stellen), ook dan blijft, wanneer we rekening houden met een zwartere voorstelling van zaken dan de werkelijkheid was, er de indruk over van een bepaald niet welvarende stad. De twee hoofden, het ooster- en westerhoofd, zijn 'geheel vergaen', vijf waltorens staan 'ongedeckt' met nagenoeg vergaen houtwerk, de stadsvesten zijn 'verdroecht' en moeten nodig weer op diepte worden gebracht, de sluis 'lect buyten omme de deuren', het stadhuis is vervallen. De getoonde stadsrekening over 1511 en de nog verschuldigde renten en belastingen vertonen tesamen een tekort van rond 5600 ponden.

Over het aantal huizen zijn we geïnformeerd voor de jaren 1494 en 1514. Toen in 1494 een soortgelijk onderzoek als in 1514 werd ingesteld, gaven de Schiedamse regenten op, dat ten tijde van **hertog Karel** (1466-1476) een 574 'haertsteden', dat is huizen, binnen de stad stonden. Op 14 mei van het zelfde jaar 1494 waren echter 109 huizen verbrand, niet gerekend de 'geestelicke huysen'. Over alzo een 465 huizen, 'onder welcke zijn daer alzo veel nu verarmt ende vergaen, overmidts quade neringhe ende quade fortuyne, datter nyet meer en zijn dan 300 haertsteden die de voorsz. stede bistancecheyt (= mede-betalen in de lasten van de stad) mogen doen'. [7] In 1514 wordt dezelfde vraag gesteld door de enqueteurs. Het antwoord is dan, 'dat in die stede zijn 470 huysen, daervan de 97 arm zijn ende 6 priesterhuysen. Daerenboven hebben zy 1 mannclooster, 3 vrouwencloosters, te wetene St. Anna, St. Ursele ende Lelyendale, oock een baghijnhof. Voert zoe zijnder noch 5 huysen buyten in de vrijheyt van derselver stede'. Men heeft duidelijk de in 1494 afgebrande huizen niet meer opgebouwd. In 1557 zijn er een 650 huizen volgens de opgave van de belasting over dat jaar. [8]

Het aantal inwoners is moeilijk vast te stellen. In 1514 geeft de pastoor op, dat tot zijn parochie behoren een 1600 'communicanten', ongerekend diegenen, die tot de parochie van Kethel behoorden. Aannemende een gelijke bezetting per woning als in de volgende eeuwen, mogen we het aantal inwoners stellen op rond 2500. Voor het jaar 1494 zullen dan de zelfde getallen hebben gegolden. De vermeerdering van het aantal hui-

zen betekende ook een vermeerdering van het aantal inwoners, die we in 1557 aldus op een rond 3500 mogen stellen.

2. DE MIDDELEN VAN BESTAAN

Toen hertog **Philips van Bourgondie** op 18 juni 1460 aan de stad het privilege verleende, dat binnen de grens van driehonderd roeden buiten de wallen en poorten geen dranken mochten worden genuttigd zonder de betaling van de verschuldigde accijns aan de stad, deed hij dit op verzoek van het stadsbestuur, dat geklaagd had 'hoe sy by fortune van brande, die tot drie stonden hem ontsteecken heeft in dezelffde onse stede, verarmt syn, ende desgelijcx die harinckteelt, van ende op denwelcken den voorscreven stede principalick onderhouden is of onderhouden moet worden, en heeft van geenre waerden geweest den tijdt van vier jaren herwaerts, ten minsten luttel ofte nyedt'. [9] In het onderzoek van 1494, de zogenaamde Enqueste staat, dat ten tijde van hertog Karel een 36 haringbuizen hun thuishaven te Schiedam hadden, maar nu niet meer dan 14 buizen, 'welcke buyssen alzo snoode zijn van ouderdomme, overmidts dat men geen nyeuwe buyssen en heeft mogen maecken van armoede'. Als reden voor de achteruitgang wordt genoemd 'de oorloghe van Vranckrijck', waardoor geen schip kon uitvaren of 'zij zijn gevangen worden, geransonneert ende doot gheslagen'. Bovendien heeft Schiedam moeten bijdragen in de vele andere oorlogen, zoals die 'van Utrecht, Rotterdam, Montfoorde, Leyden', alle episoden uit de zogenaamde Jonker Fransenoerlog. Het inliggende garnizoen en de kosten ter versterking van de stad deden het hunne, tesamen met de dure tijd, om de stad 'tot dese armoede' te brengen. De Informacie uit 1514 vermeldt, 'dat die gemeene neringe es die harinckvaert ende datter dit jaer van 1514 gevaeren hebben, onder goet ende quaet, groot ende cleyn, 20 buyssen'. Een 10 jaar geleden waren er nog een 26 buizen.

Naast de haringvaart was er de koopvaart. Volgens dezelfde bronnen, voeren er ten tijde van hertog Karel een 4 of 5 koopvaarders, in 1494 maar 1 'die binnen der voorscr. stede thuyt behoort, welcke coopvaerder is wel 14 jaer oudt', in 1504 een 11, en in 1514 een 7 van dergelijke schepen. Het aantal eigen schepen is uiteraard niet bepalend voor de omvang van de zeevaart, noch van het gebruik, dat van de haven is gemaakt. Van de eerder genoemde anonieme stadsklerk vernemen we, dat ook buitenlandse schepen de Schiedamse haven aandeden. In 1470 lag er een schip uit 'Nijecasteell', dat is Newcastle. Dordrechtse pogingen om dit schip, dat volgens de Dordrechtenaren hun recht van stapel had geschonden, weg te slepen naar hun stad, mislukten echter dank zij het optreden van de baljuw en burgemeesters. Volgens onze zegsman zou bij die gelegenheid de baljuw gezegd hebben 'onse haven is vrij. Soe wie daer comt, die mach vrij comen. [10] Schiedam betoonde zich hier voorstandster van de vrije handel.

Het belangrijkste voor ons is het bericht, dat de haringvangst of wel de visserij het hoofdmiddel van bestaan vormde. De Informacie van 1514 voegt er aan toe, dat 'veel van den wijfs ende kinderen met netten te spinnen ende te breyden hem generen'. Het is

het beeld, dat elke vissersplaats te zien geeft en dat wij in Schiedam in de 17e en 18e eeuw rijker gedocumenteerd weer zullen tegenkomen.

De visserij heeft veel sporen in de bewaard gebleven documenten achter gelaten. Diverse keuren of ordonnanties regelden de visvangst. De oudste is uit 1434 en bevat allerlei bepalingen over de kwaliteit en de verkoop van de haring. [11] Vandaar zijn er de vele onderwerpen, zoals de tonnetjes, haringnetten, het gebruikte zout en de afslag. Ook de rechten en plichten van de zeelieden onderling en tegenover de reders, alsmede de ligplaats der schepen worden geregeld. Van elke last haring, die werd aangevoerd, moest een belasting, het zogenaamde lastgeld worden betaald, gelijkelijk te verdelen tussen de stad en de kerk. Achteruitgang van de visserij betekende zo vermindering van de inkomsten van de stad en de kerk. Tijden van oorlog konden derhalve ruïneus worden voor de visserij en bij gevolg voor de stad.

Een aantal nevenbedrijven bezorgde eveneens werk aan velen. In de allereerste plaats dient hier genoemd te worden de lijnbaan. De schepen bezaten een tuigage, welke uit touwen bestond. Op de banen, zoals de touwmakerijen werden genoemd, vervaardigden de touwslagers uit hennep deze touwen. Behalve deze grofbanen bestonden spinbanen, waar de garens voor de netten werden gemaakt. De vrouwen en kinderen der vissers waren in het bijzonder geeigend voor dit werk, dat op eigen kleine baantjes achter de huizen gelegen werd verricht.

Het aantal lijnbanen is niet vast te stellen, maar het moeten er zeer veel zijn geweest. Een deel was eigendom van de stad, die deze banen niet zelf exploiteerde, maar verhuurde. Doordat de verhuringen zijn opgetekend, is het aantal van de stedelijke banen bij benadering vast te stellen. In april 1539 zijn 27 banen verhuurd, de meeste liggende op de stadswallen. Op het stuk Broersvest lagen drie banen, nader gepreciseerd als de baan 'van den vervallen toern an die Rotterdamsche poert tot die broertges laen tue', de baan 'van daen off totten blaeuwen toern toe' en de baan 'van Couwenhoven tot die ondersciese poert tue'. [12]

Deze verhuringen leveren ons diverse topografische gegevens. Naast een 'Ockers hoeft' is er de eveneens niet nader gepreciseerde vermelding van 't Wyel', ergens aan de Westvest. Hebben we hier van doen met de installatie, die gebruikt werd voor het ophalen en neerlaten van een schuif in een spuisluis? En stond deze installatie aan het einde van de Korte Haven? Het eerste uitvoerige gegeven over dit spuisluisje stamt uit het jaar 1577 en wekt de indruk, dat er voordien nooit een sluis ter plaatse heeft gelegen. [13]

Doordat niet tegelijk alle banen zijn verhuurd, zijn de aantallen der verhuringen niet identiek met de aantallen banen. In 1544 zijn wederom verhuringen opgetekend en dan tellen we eveneens 27 banen. [14] Deze banen schijnen de zelfde te zijn als die van 1539. In 1545 echter worden niet meer dan 15 banen verhuurd, dat is en bloc. [15] Losse verhuringen vinden namelijk tussen de massale verhuringen plaats. In 1554 zijn 10 banen opgetekend, maar op een losliggende, gedeeltelijk bewaarde notitie komen liefst 38 banen voor! [16] Er valt dus weinig over de aantallen op te maken, noch over

de grootte en hoedanigheid. Zijn altijd de grof- en de spinbanen uit elkander gehouden? Het complex lijnbanen tussen de Lange Kerkstraat en de Hoogstraat gelegen, is bij de bespreking van het Kruisherconvent reeds even ter sprake gebracht. Deze banen, waarvan de oudste vermelding uit 1548 stamt - zij zijn uiteraard veel ouder -, zullen in een volgend hoofdstuk gezien worden.

Kuipers vervaardigden de haringtonnen. Ook zij waren aan strenge regels gebonden. Men kende tonnen van verschillende afmetingen, de grootste waren voor duizend haringen. Het gebruikte materiaal moest deugdelijk zijn en in geen geval 'wormstekelig'. [17]

De vis moest worden gezouten. In de zogenaamde zoutketen sloeg men het zout op. Degene, die de 'zoutmate' van de stad had gehuurd, ontving van de kopers de zoutaccijns. Men onderscheidde diverse soorten. De beste soort was het 'zelzout', dat gewonnen werd uit veengrond. Toen dit zout te duur werd, mocht ook 'bajzsout of Luneburgersout' worden gebruikt. Ook waren er nog het 'aschsout' en het 'clijsout'. De schippers waren verplicht om goed zout mee naar zee te nemen, zulks om een goede haring te verkrijgen. [18]

De plaats van de zoutketen was waarschijnlijk de zelfde als aan het einde van de 16e eeuw, te weten in de bocht aan het einde van de Lange Haven, tussen deze en de Westvest.

Scheepswerven waren aan de westzijde van de Lange Haven, toen 'over de Haven' genaamd. Eigenlijk weten we van deze weinig af. De stad bezat daar een werf, die in erfpacht werd uitgegeven. In 1508 pachtte eene **Gerijt Cornelisz.**, 'scriptymmerman' deze werf voor drie ponden hollands per jaar. [19] Uit de verhuringen van stedelijke eigendommen is op te maken, dat er zowel gerepareerd ('oude scepen die vermaect worden') als nieuw gebouwd werd ('wanneer men enige nyeuwe buyssen op staple zettet'). [20]

De schepen werden gelost door de leden van het St. Anthonys- of dragersgilde. Als overslagplaats moeten vanaf het begin van de nederzetting aan de schiedam dragers zijn geweest. Wanneer zij zich hebben verenigd in een ambacht of gilde, is niet bekend. In de grafelijke rekeningen komen posten voor van betaalde draaglonen. Zo betaalde de grafelijke rentmeester - om een voorbeeld te geven - in 1345 voor de overslag van 5500 leien de som van 14 duiten, wat zelfs voor die dagen niet veel moet zijn geweest. [21] Het feit, dat het St. Anthonysgilde in de grote processie rond de stad vooraan ging, is een aanwijzing, dat dit gilde zowel het oudste als het belangrijkste der ambachtsgilden was. In 1486 komt het verbod om enig goed te dragen, tenzij men poorter is en lid van het dragersgilde. [22] Uit 1577 is een ordonnantie bewaard gebleven, die het loon voor allerlei vrachten vaststelt. [23] Het bedrag was afhankelijk van de aard van de vracht en de of te leggen afstand. De lijst begint met de haring, wat eigenlijk vanzelf spreekt. Ook het koren neemt een voorname plaats in, naast gerst en mout, de grondstoffen voor de bierbereiding. Gedragen moet worden in schuren, staande aan de Haven, in huizen, in het Oude Manhuis, in het Heilige Geesthuis, en in de brouwerijen. Andere waren zijn bieren, wijnen, hout, zout, turf, kolen, hennep,

huiden en teer. Als namen van straten komen in deze ordonnantie nog voor de Dijkstraet, misschien een andere benaming voor de Hoogstraat, de Cruijssstraet, de Schie, de Crepelstraet, de Lange Kerkstraet, om het Kerchoff, dat is het Oude Kerkhof, de Nieuwstraet, de Overmaessestege, de Jacob Scharpensteeg, de Achterwech, de Taensteech, de Dam en Voor den Raem, de Butterstraet en Omme t'stedehuijs, dat is de Grote Markt. Het is wel dienstig om deze straten te noemen, omdat zij een concrete kijk op het bebouwde gebied geven. Aan de hand van verkopeningen van huizen kunnen we er nog aan toevoegen - alle vermeld in dezelfde tijd, dus midden van de 16e eeuw, ten tijde van de kaartmaker **Jacob van Deventer**, de Adriaen Fransenstege, de Breedstraet, Over't Schie in dieffhouck, Groenendaell, t'Corte Groenendaell, t'Groen weechjen, de Jan Cornelissenstege, de Cortte Kerckckstraet, de Coninckstraet, de Kuperstege en de Meester Servaes Pietersstege, die Padt, de Roesbeeck, de Vlaerdingstege en de Vranck Pieterssen stege. [24] De stegen zijn moeilijk te situeren, doch vallen beslist binnen het eerder aangegeven bebouwde stadsgedeelte. Het lijstje is uiteraard niet compleet. Hoewel de goederen veelal gedragen werden, was er sommig goed 'datter krane toebehoirt'. [25] Deze zogenaamde stadskraan stond aan de waterkant van de Lange Haven tegenover de Vismarkt, dus precies in de bocht van de haven. [26] Zij kon worden gehuurd. Die haar bediende, heette de kraanmeester. Het mechanisch hulpmiddel, waarvoor de energie geleverd werd door mannen, die in 1713 worden genoemd 'Craankinderen', [27] loste uit de schepen de zware goederen, zoals molenstenen en grote vaten wijn.

Taanhuizen dienden voor het tanen, dat is conserveren van de zeilen en netten. Met name meester **Servaes Fabri**, de stichter van het Oude Mannenhuis, bezat in 1553 in de Hoogstraat een taanhuis. [28] Een andere bekende Schiedammer uit de tweede heeft van de 16e eeuw, **Arent Danckertsz. van Smalevelt**, bezat eveneens in de Hoogstraat een taanhuis of taanshuur. De naam Taensteech is aan dit - overigens kwalijk riekende - bedrijf ontleend. [29]

Minder verband houdende met de scheepvaart, waren de brouwerijen. Als elke middeleeuwse stad waren er de fabriekjes voor de bereiding van de volksdrank, het bier. In 1494 hadden van de acht brouwers echter nog slechts twee of drie werk, in 1514 zijn er nog vier over. [30] De reden van de achteruitgang is wellicht de invoer van bier van betere kwaliteit, bijvoorbeeld het Delftse. Anderzijds hoeft de vermindering van het aantal der producenten nog niet te betekenen een vermindering van de hoeveelheid geproduceerd bier.

De lakennijverheid is naast de visserij eenmaal een belangrijk middel van bestaan geweest. In 1494 geeft het stadsbestuur op, 'dattet waer is, dat huijden ten dage gheen draprye binnen der voorscr. stede en is, daer men off scrijven mach, overmidts armoede van den drapenierders'. De nijverheid bestaat dan dus nog wel, maar is het noemen niet waard. De ondergang moet snel in haar werk zijn gegaan, omdat weinige jaren daarvoor enige regelingen zijn uitgevaardigd, die niet wijzen op een spoedige neergang.

In 1485 verving de nieuwe ordonnantie op de 'draperie' de tot dan bestaande, uit het

midden van de 15e eeuw stammende regeling. [31] Uit beide keuren vernemen we, hoe de nijverheid was georganiseerd. Het belangrijkste gegeven is, dat duidelijk blijkt, dat we met een huisindustrie van doen hebben: de mensen vervaardigden thuis de lakens, die vervolgens door specialisten als de vollers en de verwers worden behandeld. De 'man off wijff', die lakens willen gaan maken, worden eerst ingeschreven in een register. Een ieder krijgt dan zijn eigen 'teyken'. Het weefgetouw werd van de stad betrokken. Een voorbeeld: op 4 november 1496 vermeldt het zogenaamde Stadboek, 'Item 4 dagen in Novembri anno 96 cofte **Allaert Aerntsz** een weefgetouwe jegen den burgemeesters, comende van **Symon Jacobsz.** om een pont groten, solvende sinte Jansmisse naist comende die een helft, ende Kersmisse dairanvolgende dander helft; borge **Dirck Allaertsz.**'. [32] Het getouw heeft eerst gestaan bij **Symon Jacobsz.** en wordt nu door de burgemeesters verhuurd tegen een pond jaarlijks aan **Allaert Aerntsz.** Wanneer de wever zijn laken had gemaakt volgens de voorschriften (grondstof, afmetingen, e.d.), ging hij naar de lakenhal om daar het product door de controleurs te laten keuren, die - wanneer aan de gestelde eisen was voldaan, het laken van een loodje voorzagen. In de hal kon hij terecht 's morgens van 8 tot 9 en 's middags van 4 tot 5 uur. Het goedgekeurde laken ging dan naar de voller en vervolgens terug naar de lakenhal om opnieuw gekeurd te worden. Het verwen was de volgende behandeling. Tenslotte spande men het laken op ramen voor het drogen. De plaats, waar dit gebeurde, was een veld gelegen aan de tegenwoordige Raam. Het eindproduct kreeg het 'groten loot'. Voor de behandeling aan de ramen zorgden de zogenaamde 'lakenbereders'. De verkoop van de lakens is reeds besproken en kan hier voorbijgegaan worden. Opmerkelijk is, dat van tussenpersonen of handelaren niet gesproken wordt en dat de makers kennelijk zelf hun product aan de man of vrouw brachten. De wevers waren in een Gilde verenigd. Het zal nog ter sprake komen.

In 1514 is er weer wat draperie binnen de stad. De Informatie deelt ons mede, dat een twee of drie jaar geleden (opnieuw) met de nijverheid is begonnen, dat er een tien of twaalf drapeniers zijn, dat de meeste anderen opgehouden zijn, doordat de wol te duur en de opbrengst van de lakens te gering is, en dat de gehele jaarlijkse productie ongeveer 500 lakens bedraagt. Van het weversgilde en de draperie horen we na dit jaar niets meer, zodat is aan te nemen, dat deze tak van nijverheid spoedig na 1514 is te gronde gegaan. Waren het betere en goedkopere lakens zoals de Leidse en de Delftse, die de ondergang hebben bewerkt?

Er rest ons nog een tak van bedrijf, namelijk de veehouderij en de fruitteelt. Boerderijen stonden in de groene boog, die liep vanaf de Kethelpoort naar de Rotterdamse poort, onder andere aan de Breestraat, bij St. Annazusterhuis, in de Koningstraat, en aan de Boterstraat, boomgaarden nabij de Noordmolen, aan het Groeneweegje en bij het Kruisbroedersconvent. De verschillende verkopeningen en de belastingkohieren geven ons de gegevens uit het midden van de 16e eeuw. Het aantal is niet te bepalen, wel valt uit de omschrijvingen de aard van de bedrijven vast te stellen. Zo wordt bij de verkoop in 1548 van een boerderij aan de Boterstraat het bedrijf omschreven met 'een

huys ende eerve mit koeijen, paerden, schuijr ende barghe'. [33] Het landelijk karakter van het noordelijk en oostelijk stadsdeelte werd nog versterkt door de boomgaarden. [34] In de straatnaam Groenweegje is het oorspronkelijk aanzien van dit wegje bewaard gebleven.

In 1501 verhuurde de stad 'dat groene weechgen 6 jare lang gedurende ende die huyr zal ingaen kersmisse naestcomende en heeftet gehuyrt om 5 stuvers groot, borge **Jacob Adriaensz.** stoeldrayer. Des zynt voirwaerden, dat Beytgen (de huurder heet Beye Dircksz.) steken zal een hondert pothen op zynen coste ende niet op kosten van der stede ende tenden dese 6 jaren voirsz. zal alle geboomte bliven staen totter stede profyte'. [35] Het Groene weegje is hier de aanduiding voor een veld. Dezelfde **Beytgen** huurt in 1508 wederom het veld en dan lezen wij: 'Item 12 dagen in januario hebben **Beytgen** die lyndrayer ende **Jan Jacobsz.** gesamender handt gehuyrt dat groene weechgen omme te spinnen den tijt van ses jaren an een volgende, aldair dat eerste fare of ingegaen is kersmisse 15-hondert ende seven, des zullen zy betalen alle jare tot kersmisse twe pondt derthien stuvers vier penningen hollants. Des zynt voirwaerden, dat beytgen ende Jan voirs. zullen behouden die vruchten van den poten staende in dat groene weechgen, bedragende tot hondert poten toe ende tenden ses jaren, soe coemen die voirsz. poten altesamen an der stede. Actum by den burgermeesters **Peter Veenlant Jacobsz. ende Willem Anthonijss.** Scepenen omnes preter **Dirck Arent'**. [36] **Beytgen** is dus van beroep een touwslager, die het gehuurde terrein gaat bezigen tot een spinbaan. De gepote bomen blijken vruchtbomen te zijn, tesamen met honderd stuks een respectabele boomgaard vormend.

3. HET BONTE LEVEN

De ambachten en broederschappen, alsmede de schutterijen, rederijkers, kermissen en jaarmarkten vormden een kleurrijk aspect van de middeleeuwse samenleving. We hebben reeds gezien, dat de diverse organisaties op de kerkelijke hoogtijdagen, wanneer processies werden gehouden, een belangrijke rol speelden.

Elk gilde had bovendien haar 'hoochtijt', de tijd dat zij 'hoir gilde hield'. [37] Deze tijd viel samen met de feestdag van de patroonheilige van het gilde. Op die dag werd een plechtige mis in de parochiekerk opgedragen en vandaar misschien, dat er in een geval, te weten bij het dragersgilde, gesproken wordt van die dag als van 'hair kermis'. [38] Het was een waar feest met veel belastingvrij drinken van bier, en een grote maaltijd. [39] Blijkens een latere toevoeging duurde het feest drie aaneenvolgende dagen. In aanmerking genomen het groot aantal der gilden - nagenoeg elk ambacht was georganiseerd - en broederschappen, moet een groot deel van de bevolking in wisselende samenstelling het jaar door hebben gefeest.

De plaats van het feest was tot 1511 het stadhuis. Op 11 februari van dat jaar besloten de XXI, dat 'van nu voitran gheen gildens opter stede huys hoir gildens houden zullen, uitgesondert dat Heylige Sacraments gilde, Onser Liever Vrouwen gilde, ende

der stede scutters'. [40] Aan te nemen is, dat alleen de maaltijden daar plaats vonden. In welk deel van het stadhuis staat er niet bij vermeld, maar de hal op de begane grond komt mij het meest waarschijnlijk voor.

Behoeftige leden ontvingen uit de gildekas, wanneer zij oud waren geworden, een ondersteuning en overleden leden werden door de gildebroeders begraven. In de ordonnantie op de draperie wordt uitvoerig over zo'n begrafenis gesproken.

De broeders van het gilde droegen tesamen de gestorvene naar zijn laatste rustplaats. Wie niet verscheen, kreeg een boete te betalen. Het gilde fungeerde hier als een verzekering of bus. De term 'dootscult' komt voor, waarschijnlijk te verstaan als de bijdrage aan de bus. [41]

De schutterijen waren twee in getal, de één gewijd aan Sint Joris, de legendarische drankdoder (zinnebeeld van de strijd tussen goed en kwaad), de ander aan Sint Sebastiaan, de door pijlen doorboorde christelijke martelaar. Elk had een plaats, waar men zich in de wapenhandel kon oefenen. Naar deze schietbaan met zijn opgestelde doelen, heette het gehele complex van banen annex het bijbehorende gilde-gebouw, ten slotte de Doelen. Na de verdwijning van de schietbanen bleef de naam behouden voor het gebouw.

De Doelen van het St. Jorisingilde stond waar zij nu nog staat, ten noorden van de Schie. De verhuring van de lijnbanen in 1539 situeert de 17de baan als liggende 'van die huysges luttel voerby den duel tot die hoel tue', dus vanaf de Doelen tot aan de heul toe. [42] In 1554 bij de verhuring omschreven met 'van den grooten thoorn off bezyden sint Joris duellen streckende lancks den sloote ter ouderschie poorte ende hoele toe'. Of misschien identiek met de baan liggende 'boven up die vest van den voirscr. grooten thoorn luttel voerby sint Joris duellen tot die hoell toe'. [43] Men had een uitgang in de Coninckstraet, dat is het stuk Schie nabij de stadsvesten, bestaande in een poort, de 'doelpoorte' geheten. [44]

De Doelen van het St. Sebastiaansgilde bevond zich aan het einde van de Lange Kerkstraat, op het terrein gelegen tussen de Kreupelstraat en de stadswallen. [45] In de verkoopakte van 7 mei 1588 is zij omschreven als 'gelegen aan de Oostvest'. De lengte bedraagt dan 20½ roeden, de breedte is 5 roeden, dat is respectievelijk circa 80 bij 20 meter. [46]

Over de organisatie van de twee schutterijen is weinig te vertellen. Uit een keur uit 1572 blijkt, dat zij tesamen bestonden uit acht kwartieren of afdelingen. Het zullen dezelfde eenheden zijn, die later met vendels worden aangeduid.

De taak van de schutterijen was te waken over de veiligheid van de stad. Uit ordonnaties van 1572 en 1573 volgt, dat zij de mannen voor de stadswacht leverden. [47] Het onderscheid tussen beide schutterijen zat in de bewapening. Een besluit uit 1535 luidt: 'Item die scutters van sinte jorys, die een clover hebben, die zullen die onderhouden, ende wie geen clover en heeft, die sal een hellebaersse hebben mit een degen. Ende een ygelyck scutter sal zyn boge onderhouden omme haer maenscut mede te scieten'. [48] De bewapening bestond alzo uit een clover of voetboog, een hellebaard of

schachtbijl, en een degen of dolk. [49] Met andere woorden het St. Jorisingilde was het voetboogsgilde. Het St. Sebastiaensgilde zal bewapend zijn geweest met de zo veel lichtere handboog. Van vuurwapens wordt in 1535 nog niet gesproken. Toch bezat de stad vele bossen of kanonnen, die zich op de wallen bevonden [50] en bovendien verhuurd werden aan schippers ter bewapening van hun schepen. [51] Misschien werd zelfs een deel van deze moderne bewapening in de stad zelf vervaardigd. In 1523 althans besluiten de XXI, dat 'alle bossen, die men maect binnen der stede, tsij gewellet, gedreven oft anders' ook in de Waag moesten worden gewogen. [52] Gezien deze bewapening, kan het bijna niet anders of de schutterij was in de 16e eeuw uitgerust met vuurwapens. Het is overigens een feit, dat de bong lang in ere bleef en - tot op de huidige dag - vooral op feesten een belangrijke rol speelde.

Het feest van de schutterij, ook te Schiedam, was het zogenaamde 'papegay scieten'. [53] De papegaai was de naam van een nagemaakte vogel, welke als doelwit voor de schutters diende. Op dat feest hadden de schutterijen elk acht vaten accijnsvrij bier tot hun beschikking, wat de vreugde ongetwijfeld sterk heeft bevorderd. [54] De winnaar heette schutterskoning. Als beloning genoot hij onder andere de beproefde en op prijs gestelde geste van een zekere hoeveelheid belastingvrij bier. In een besluit uit 1551 werd dit voorrecht hernieuwd voor 'den coninck van Sint Joris schutterijen' en 'die coninck van die schutterije van sinte Sebastiaen'. [55]

We hebben reeds gezien, dat de schutterijen een aandeel in de processies en optochten hadden. Uit 1549 komt de terloopse opmerking voor: 'in der tijt wesende als men den draeck stack'. [56] De grote drakenbestrijder was Sint Joris. Uit andere steden is bekend, dat hij in processies meereed, vergezeld van een grote draak. [57] Gedurende of na de optocht stak de ridder de draak veer, wat een ieder blijkbaar heel vermakelijk of stichtend vond en is blijven voortleven in een gezegde. De terloopse opmerking is een tijdsaanduiding, voorkomende in de kwestie van een eis tot de betaling van een som gelds, gesteld aan de hoofdmannen van het Sint Joris gilde. Het is duidelijk, dat Sint Joris deel uitmaakte van de optocht van de schutterij van die naam. Naast dit spectaculaire aandeel zorgden trommels voor de vereiste begeleiding. [58]

De rederijkers waren eveneens een groep, die bijdroeg tot de bontheid van het leven. In het oudste verhuurboek van stadseigendommen komen zij tweemaal voor. In de eerste vermelding worden 'die retoryckers' weer toegelaten tot degenen, die vrij bier mogen drinken bij hun feesten, 'behoudelick dat zy hair spul den heere verthonen zullen eer zy spelen; ende spelen zy enige spelen, die quaet zyn, zullen zy zelve verantwoordten, ende dstede sal heur niet voirstaen'. Het spel is aldus verkeerd bij de heren magistraten gevallen en bijgevolg worden zij voorlopig onder censuur gesteld. In de tweede vermelding wordt de toegestane hoeveelheid belastingvrij bier gesteld op een vat per kwartaal. [59]

Over de aard van de opgevoerde toneelstukken, noch over de plaats van de opvoeringen vernemen we iets naders. Misschien voerden zij voornamelijk de zogenaamde moraliteiten op. Het is onmogelijk, dat deze stukken bij de stadsregering in

slechte aarde zijn gevallen. Het is jammer, dat geen preciese datering bij de vermelding van de kwade spelen staat. Waarschijnlijk betreft het besluit opvoeringen uit het begin van de 16e eeuw, te vroeg om te denken aan wat bij placcaat van 26 januari 1559 verboden werd, te weten kamerspelen en liederen met een antikerkelijke en anti-clericale strekking. [60] De eis, dat de spelen eerst moesten gezien worden door de pastoor, schout en de Weth, komt wel goed overeen met de voorwaarde, dat de Schiedamse rederijkers hun spelen eerst moesten 'verthonen' aan de baljuw of pastoor.

De jaarmarkt duurde acht dagen en zal, gelijk elders, wel met feest, gepaard zijn gegaan. De feestelijkheden droegen de naam van kermis. Bij deze onderstelling moeten we het helaas laten, omdat geen van de bewaarde papieren iets bevatten, dat op de kermis betrekking heeft! Zelfs in de oudste vonnissen komt geen enkele verwijzing naar een vechtpartij op de kermis voor!

Meer weten we van de weekmarkten. Met een variatie op een beschrijving van de stad Rotterdam, kunnen we zeggen: 'Alsoo de stad Schiedam uyt de visschers ende uyt de visch sijn begin ende opkomste genomen heeft, zullen wy hyer van de marcten spreekende eerst van de vischmarkt handelen'. [61] In deze tijd bevond de vismarkt zich in een steeg of straatje, gelegen tussen de huidige Korte Dam en de Lange Haven, later genoemd de Oude Vischmarkt. [62] Alleen hier mocht vis worden verkocht. Deze maatregel was mede genomen om controle op de versheid van de vis te kunnen uitoefenen. De markt verhuurde men aan een pachter, volgens het systeem, dat we bij andere verhuringen reeds zijn tegengekomen. In de voorwaarden van de pacht vinden we de gegevens over de wijze van verkoop, de soorten vis, en andere. [63] Het blijkt tevens, dat de wijze van verkoop de afslag was. De handel vond iedere dag plaats tussen zonsopgang en zonsondergang. Ter plaatse waren banken, zoals ook in de vleeshal stonden. Kennelijk waren zij vast geplaatst, want een functionaris was speciaal belast met het schoonmaken. Of er een dak boven de banken was aangebracht, valt niet meer uit te maken. Uit een keur van het jaar 1678 weten we, dat toen een dak aanwezig was. [64] Immers, men heeft gestolen het gootlood van het dak van de visbanken. De kaart van De Gheyn vertoont geen overdekte visbanken, waaruit we misschien mogen concluderen, dat een overdekking eerst in de 17e eeuw is aangebracht.

Even ten zuiden van de vismarkt was de plaats, waar in de 16e eeuw de 'hoenderen, ganssen, voghelen, eyeren, warmoes ende dierghelycke' werden verhandeld. Deze groente- en kippenmarkt was 'die Overmaesche merct', zo genoemd naar de 'lantluijden van Overmaes', die aldaar hun waren te koop aanboden.' Deze markt, waaraan de Overmaessesteeg zijn naam heeft ontleend, was of bij genoemde steeg aan de havenzijde of aan de zijde van de Hoogstraat. Het komt mij voor, dat de Hoogstraat het meest waarschijnlijke was, gerekend de schepen en de overslag van goederen aan de havenzijde. Wanneer in 1575 in de ontstane chaos orde wordt gebracht en de markten opnieuw toegewezen, krijgen de lieden van het Overmaesse het begin van de Hoogstraat toegewezen, dat is het stuk gelegen tussen de Korte Dam en de Overmaessesteeg. [66]

Alle andere goederen werden op de markt in stallen of kramen, staande 'rondts omme der stede huijs' verkocht, uitgenomen de turf, het vlees en de lakens. [67]

Onder de kramers komt voor de 'meester mit peterolije, wormcruijdt, salff ofte tandttrecker'. [68] Zieke Schiedammers en marktende buitenlieden wisten waar zij verlost konden worden van wormen en rotte tanden en kiezen! Het openbare trekken van kiezen moet een schoon spektakel zijn geweest, en bijgedragen hebben tot de kleurrijkheid van de wekelijkse markt.

De dobbelschool was het speelhuis, waar men mocht dobbelen. In 1357 verpachtte de graaf het recht aan eene **Jan Catteborne** voor het leven, tegelijk het spelen anders dan in dit huis verbiedende. [69] Veel vernemen we niet over deze inrichting, zelfs niet hoelang zij heeft bestaan. In 1549 is er een veroordeling wegens het dobbelen 'int groen weechgen ende tot anderen plaetsen'. [70] In 1556 trachtte men het spelen met 'taerlingen' of teerlingen (de gangbare benaming voor dobbelstenen) wat in te perken. Verboden werd het gebruik van de stenen 'sonder scijven' en de beoefening 'in de Doelen ofte an de vesten ofte anders op die straeten ende andere heijmelicke plaetsen'. Of deze maatregelen ter inperking en controle hebben geholpen, is de vraag. Tegelijk poogde men het beoefenen van het kaatsspel tegen de muren van het stadhuis, het koten (een spel verwant aan knikkeren), 'stuypen' en kaarten om geld tegen te gaan, waaruit we de lering mogen trekken, dat het puritanisme geen uitvinding van de Calvinisten of Hervormden is geweest. [71]

Verdere typerende zaken waren nog het te kijk stellen van wetsovertreders op de 'kaek' en het openbaar berechten van misdadigers 'opt scavot hier bezijden t'stadthuys'. [72]

4. DE SCHIEDAMMERS

De bewoner van de stad Schiedam hebben we maar weinig ontmoet. Dit is geen wonder, want de tijd is ver weg en de overgeleverde papieren zijn schaars en te officieel om de gemiddelde, gewone burger te kunnen beschrijven. Zelfs van de meest vooraanstaande Schiedammers weten we heel weinig. Slechts van twee weten we, hoe ze er uit zagen, omdat zij zich hebben laten portretteren. Zij zijn Pieter **Jacobsz. Veenlant** en meester **Servaes Pietersz. Fabri**.

Pieter Veenlant leefde in de tweede helft van de 15e eeuw/**eerste helft 16^e eeuw**. Hij moet - gerekend naar plaatselijke maatstaf - zeer vermogend zijn geweest, want in de Informatie van 1514 wordt van hem gezegd, dat hij in een stadslening de hoogst ingeschrevene was. Hij bekleedde verschillende stedelijke functies, zoals het burgemeesterschap (vanaf 1482 tot 1515 is hij zeventien maal benoemd) en het tresorierschap (1486-1496). Daarnaast was hij gedurende een groot aantal jaren kerkmeester (oudst vermelde benoeming in 1482, laatste in 1516). Hoezeer in deze tijd de ambten en functies binnen de besloten kring van zekere families bleven, mag blijken uit de functies, die zijn zoon **Jacob Pietersz. Veenlant** bekleedde, te weten - ik noem slechts de voornaamste - tresorier (1508-1512), schepen (vanaf 1514 tot 1530 een 10-maal

benoemd), heilige geestmeester (1514-1516), kerkmeester (1517-1521, 1525-1532) en vroedschap (benoemd in 1528).⁷³ Over het vermogen van Jacob weten we iets, doordat zijn weduwe in 1562 en 1566 een testament heeft laten maken. Gelegateerd worden huizen, landerijen en losrenten (soort van obligaties). Tenslotte wil zij, 'dat men binnen t'eerste jaer naer dat sy dese werelt overleeden sal sijn tot vier reijsen van den selven jaere ten goetduncken van heure voorsz. executeurs geven ende deijlen sal soe elcken armen mensch als in alle die cloosteren, gasthuijsen ende oude manhuysen deser stl?ede elcken persoon een witte broet van een halve stuvers'.^[74] Hoewel we dus geen nadere gegevens over de burgemeester **Pieter Veenlant** bezitten, hebben we toch de mogelijkheid aan de hand van de ambtelijke carrière van zijn zoon en het testament van zijn schoondochter iets te proeven van het milieu, waarin hij leefde.

Meester **Servaes Pietersz. Fabri**, de stichter van het Oude Mannenhuis, heeft eveneens zijn portret achtergelaten. Als priester kon hij geen openbare functies bekleden.^[75] De zoon van zijn broer, zijn neef **Cornelis Jacobsz. Fabri**, had deze handicap niet en zo treffen we hem - geheel volgens de regels van het spel - aan als schepen, burgemeester (1575, 1576 en 1578), Tresorier (1577), Weesmeester (1579-1580), regent van het Oude Manhuis (1566-1582) en Vroedschap. Zijn eerste benoeming tot schepen is uit 1565, zodat hij toen reeds lid van de vroedschap moet zijn geweest.^[76] Uit dit college immers werden de schepenen genomen. Op 7 oktober 1582 overleed **Cornelis** en hield zijn lidmaatschap van de vroedschap op. ^[77] Ook hier als bij Veenlant was het behoren tot, het verwant zijn aan een voorname familie voldoende om posten in de stedelijke regering te bekleden. Bij **Fabri** zien we bovendien reeds, dat de gebeurtenissen van 1572 en volgende jaren geen breuk betekenden.

Thielman Oem Danielsz. was eveneens een voornaam man. Misschien heeft hij zich nooit laten portretteren of is zijn portret zoek geraakt, maar in elk geval hebben we helaas geen afbeelding van hem. In 1538 was hij zevengetijdemeester, verder vroedschap (tot zijn overlijden in 1599), schepen (1541, 1544, 1548 en 1559), tresorier (1545 en verder nog zesmaal, de laatste keer in 1573), kerkmeester (1551-1573), burgemeester (1557, 1558, 1560 en 1561) en weesmeester (gedurende zes periodes, de eerste in de jaren 1563-1564, de laatste in 1588). ^[78] Het grootste deel van zijn lange leven heeft hij dus aan de stad gewijd. Ook hij overleefde ambtelijk de troebelen van 1572. ^[79] **Thielman** bezat huizen, een schuur en haringplaats. Hij was reder van vissersschepen, handelde in vlees en deed in obligaties. ^[80] Onder zijn huizen was het later zo bekende Huis te Poort, staande op de Dam en door hem in 1549 gekocht van eene **Pieter Willemsz. van Beveren**. ^[81] De familieverhoudingen binnen de betrekkelijk kleine groep van de 'rijckdom' waren waarschijnlijk zo, dat in meerdere of mindere mate een ieder verwant was aan de ander. **Thielman** bijvoorbeeld had een dochter, **Maria Thielman Oemsdr.** genaamd, die met eene **Pieter Pietersz. van der Burch** trouwde. Zij hadden een zoon, ter onderscheiding van zijn vader genaamd **Pieter Oem van der Burch Pietersz.** ^[82] Na het overlijden van Maria huwde **Pieter van der Burch** met **Annetgen Aryensdr. van Smalevelt**, dochter van **Arent Danckertsz. van**

Smalevelt. [83]

Pieter Pietersz. van der Burch, de schoonzoon van **Thielman Oem** bekleedde ook vele functies, waaronder die van tesorier (tussen 1575 en 1595 vijfmaal), vroedschap (tot zijn overlijden in 1610), schepen (1578-1579, 1582-1583), regent van het St. Jacobsgasthuis (1579-1598), van het Oude Manhuis (1599-1610) en burgemeester (1596, 1597, 1599 en 1600). [84]

Arent Danckertsz. was de neef van **Servaes Pietersz. Fabri** en een der twee executeurs van zijn testament. Ook hij bekleedde vele overheidsfuncties: leproosmeester (1556-1560), tesorier (1573 en 1574), schepen (tussen 1557 en 1581 tienmaal), regent van het Oude Manhuis (1566-1598), burgemeester (tussen 1575 en 1587 viermaal), kerkmeester (1586) en Vroedschap (zeker vanaf 1557 en eindigend bij zijn overlijden in 1605). [85] Zijn dochter zullen we nog tegenkomen als de grote promotrice van het herstel van de Roomse gemeente te Schiedam.

Het taanhuis van **Arent Danckertsz.** in de Hoogstraat is reeds eerder vermeld. 'Over de Haven' stond een schuur en haringplaats, die nog in 1610 op naam stonden van **Arent Danckertsz.** en zijn schoonzoon **Pieter van der Burch**. Arent bezat verder huizen en eveneens 'over de Haven' een zoutkeet, nog in 1610 op zijn naam staande. [86]

Pieter Pietersz. van der Burch en **Arent Danckertsz.** waren aldus zeker betrokken bij de visserij, het meest waarschijnlijk als reders van schepen en handelaren in vis. Beiden ook weten de storm van 1572 te overleven en op het kussen te blijven zitten.

De gewone man, de doorsnee Schiedammer, valt nog moeilijker te ontdekken. Hij heeft rustig binnen zijn vertrouwde wereldje geleefd, zich wijdend aan zijn werk en op tijd zijn vertier nemend. Voor het verrichten van heldendaden had hij weinig gelegenheid, daar de stad nooit is belegerd geworden.

Nagenoeg de enige bron, waaruit we iets van hem vernemen, is het boek, waarin de vonnissen van de rechtbank staan opgetekend. De meeste zaken betreffen de ordinaire gevallen van vechten, beledigingen, belastingontduiking en andere overtredingen van de stedelijke wetten. Toch zijn er enkele tussen, die ons iets - al is het weinig - mededelen over zijn mening over wat in zijn tijd in de grote wereld gaande was.

De stad deelde in de algemene verplichting om de graaf in tijd van oorlog hulp te bieden, onder meer door mankracht te leveren. Deze zogenaamde heervaart bedroeg in 1301 een 13 man en een koggeschip met 25 man; [87] in 1398 een 100 gewapende mannen, 4 timmerlieden, 3 smeden en 3 metselaars; [88] in 1405 voor de belegering van kasteel Hagestein in de Arkelse oorlog een 40 gewapende mannen, 4 gravers en 1 wagen. [89] Later had men nog te zenden, in de jaren 1407 en 1408, een 100, 80, 25 en 50 man.[90] Deze dienstplicht was verre van populair, zeker bij een vissende bevolking, temeer daar de krijgstochten bij voorkeur gedurende de zomer, dat is gedurende het visseizoen plaats vonden.

In 1481 kwamen de burgemeesters tesamen om door loting uit te maken, wie zich zouden voegen bij het grafelijk leger voor een krijgstocht tegen Utrecht. Onder leiding

van eene **Geryt Claesz. Visch** verzetten een vijf of zes man zich tegen het bevel om zich bij de grafelijke troepen te voegen. In de bewoordingen van Geryt: 'ghy heren, is en sel mit een roer met trecken, ghij en selt selven voir trecken'. [91] Anders gezegd: ga zelf maar. Deze onwil komt wel overeen met een notitie van onze stadsklerk: 'Anno 1420. Item ontfangen van veel persoën boeten, omdat sy ter heervaert geboden waren ende thuyt bleven'. [92]

Ernstiger was de weerstand, die het bezoek van de **graaf van Egmond** als stadhouder van de graaf opriep, toen hij in 1489 de stad bezocht om te beraadslagen met de vroedschap over de verdediging tegen **Francois van Brederode**. Deze had Rotterdam ingenomen en bedreigde ook Schiedam. Een achttal mannen drong de vergadering binnen en wenste te weten, wat er beraadslaagd werd. Tevens eisten zij de sleutels van de stad op, die de burgemeesters naar hun mening lang genoeg hadden bewaard. Het laatste geeft te denken. Was het hun bedoeling om de poorten voor **Frans van Brederode** te openen? Het vonnis hekelt het ongeroepen binnenkomen en het willen meepraten bij de beraadslagingen en spreekt van 'rebellie ende oprijnsinge', dat is van rebellie en opstand. De aanvoerder van deze mannen was eene **IJsbrand Zandersz.**, lijndraaier van beroep. Enige anderen hadden toen de stadhouder 'mit d'stede van Delft quamen bij Ketel poirte ende begeerden in te wesen om mitten heeren te spreken' vele 'lelicke' woorden gezegd. [93] Hoe deze luidden wordt niet herhaald, maar zonder twijfel waren zij weinig vleidend voor stadhouder en stadsbestuurders. Van verzet getuigt ook de houding van **Jan Pietersz.** de timmerman, die lelijke en qualike woorden sprak 'als men van der stede ende t'gemene lants wegen zijn houdt haelde ende besichde tot profijt van der stede'. [94] Een ander weigerde - alles in het zelfde jaar 1489 - zelf naar de wacht te komen en zond zijn knecht. Op de aanmaning om zelf te komen zei hij, dat 'hij op nyemant en paste ende hadden den heeren dair selver geweest, hij soude se op hair kinnebacken geslagen hebben'. [95] Nog anderen boden weerstand bij de inkwartiering van soldaten, zoals eene **Heynrick Jansz.**, die 'hem selven opgesteld heeft jegen den knechten (=de soldaten), die dan t'sinen huysse gelogiert waren ende woude dair jegen vechten'. [96] Deze soldaten waren mannen van Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en 's-Gravenzande, binnen de stad gelegerd ter verdediging. [97] Weer anderen stoorden zich niet aan het gebod om de stadswallen vrij te houden en lieten er beesten op lopen. Onder hen waren de beide molenaars van de Noord- en de Zuidmolen, die rustig hun paarden 'an der veste' lieten lopen. [98] Zwaar werd het ene **Andries Willemsz.** aangerekend, dat hij had gezegd, dat de heren magistraten gemeenschapsgelden ten eigen bate aanwendden. [99] Hij mocht een bedevaart maken of 20.00 stenen aan de stad geven. Het bontst maakte **Gerrit de hoefslager**, die staande aan de vest, zeide 'dat hij den bosschen ter stede wairt in schieten soude nae die gemeente', [100] terwijl weinig voor hem onder deed eene **Cornelis Scoonweer**, die zei, dat hij wel wenste, dat de stad 'scont ende barnde', dat is te gronde ging en brandde. [101]

Zij allen waren uitzonderingen, maar toch lijkt het mij niet te veel gezegd, wanneer we

een zeker verzet, een bepaalde weerstand tegen de overheid constateren. Het is typerend misschien, dat de opstandigen, voorzover het van hen valt na te gaan, tot de middenklasse behoorden. Ik vind onder hen een lijndraaier, een kuiper, een kleermaker, een timmerman, een hoefsmid, twee molenaars en enige smeden. Het gezag was in handen van een kleine, steeds geslotener wordende groep vermogende mensen, en dit kan zeker bij het meedenkende, doch niet meebeslissende gedeelte van de bevolking verzet hebben opgeroepen, precies zoals zulks gebeurde in een vergelijkbare situatie als de tweede helft van de 18e eeuw. Toch zal alle verzet wel spoedig verdwenen zijn, want de soldaten van **Frans van Brederode** plunderden en brandschatten het land op een duchtige wijze en wanneer Schiedam in zijn handen was gevallen, zou het een kwaad lot hebben ondergaan. Aan de verschillende krijgshandelingen tegen Van Brederode namen dan ook veel Schiedammers deel. Wie hier meer over wil weten, leze de kroniek van **Willem van der Sluys**, pastoor te Rotterdam.[102] Eén van de episodes was de aanslag op Schiedam op St. Valentijnsdag 1489, dat is op 14 februari. Deze mislukte, waardoor de stad gespaard bleef. In de Grote Kerk is nog een tastbare herinnering aan de gevechten van die dag aanwezig in de vorm van een grafsteentje, dat vermeldt het sneuvelen van eene **Wybrant Jacobsz.** uit Amsterdam.[103] Nog een slachtoffer was eene **Engelbrecht Danielsz.**, die in een waltoren op wacht stond en door een buskruitontploffing het leven liet.[104] Na het jaar 1520 komen weer berichten over Schiedammers, die weerspanning zijn. Op 24 september veroordeelde de rechtbank een man, die gezegd had, dat de stadsbestuurders gelden van de Heilige Geest naar hun eigen goeddunken aanwendden, [105] en in 1528 komt een inwoner voor het gerecht, omdat hij de heren van de Vroedschap 'bloetsuypers' heeft genoemd, mensen die 'bloet ethen' en 'niet en doegen', mensen die niet deugen en bloedzuigers zijn. [106]

5. KETTERIJEN EN TOVENARIJEN

Uit dezelfde tijd stammen berichten over de aanwezigheid van afwijkingen van de kerkelijke orthodoxie. Onschuldig was misschien nog de man, die op aswoensdag, dat is in de grote vasten, spek at, wat was 'tot scande ende confuys (= verwarring) van allen kerstenmensen', [107] maar ernstiger was wat **Jan Claess.** deed. Deze legde onder de mis op St. Franciscusdag 1530 twee dobbelstenen op het altaar, zijnde 'een groote derisie (=schande) ende bespotting onder goodesdienst'. [108]

Meer gestalte krijgt de ketterij in het jaar 1534, een belangrijk jaar omdat toen de Wederdopers te Munster het nieuwe Sion hebben gesticht onder de leiding van **Jan Beukelsen** uit Leiden en velen uit Holland er naar toe trokken. Ook uit Rotterdam gingen mensen naar Munster[109] en het is zeer aannemelijk, dat ook mensen uit Schiedam zich bij hen hebben aangesloten. Of we met deze wederdopers van doen hebben, is niet duidelijk, maar het is niet uitgesloten, dat zij, die in hetzelfde jaar 1534 veroordeeld zijn, omdat zij oneerbiedig over de Mis spraken, tot hen hebben behoord. Een viertal personen wordt voor dit vergrijp veroordeeld tot openbare boetedoening. [110] In een drietal gevallen in de volgende jaren is sprake van een onderzoek naar

'lutherije, hardoperije ofte andere ketterije', twee in het jaar 1535 en een in 1537. In alle drie gevallen werd de beklagde vrijgesproken.[111] Uit het jaar 1537 is er nog een geval van valse beschuldiging met betrekking tot het clandestien bezit van vuurwapens en verboden boeken. [112] Helaas zijn geen titels van boeken genoemd, zodat de aard van deze litteratuur ons verder onbekend blijft. Ook hier ging echter de beschuldigde vrijuit. Naast deze enkele, bekend geworden gevallen, moeten er vele zijn geweest, die niet tot de rechtbank zijn doorgedrongen. Parallel lopend met de uitgesproken ketterij, zijn uit deze tijd de berichten over onverschilligheid jegens de officiële kerk. Wat te zeggen van het gebod van het stadsbestuur van 16 maart 1535, dat een iegelijk ingezetene op kerkelijke feestdagen en zondagen de Mis moest bijwonen, op straffe van de boete van een carolus gulden. [113] Evenzo is het een feit, dat de overheid bang was voor oproer. Hoe anders valt de bepaling te lezen, dat vreemdelingen zich moesten melden bij de baljuw en dat niemand op straat mocht lopen 's avonds zonder een lantaarn te dragen; dat niemand overdag noch 's nachts met een wapen over straat mocht gaan en niemand zijn wapens mocht verkopen dan met toestemming van het stadsbestuur; dat de schutters hun wapens goed moesten onderhouden en zich oefenen; dat - tenslotte - de schutters zodra enige 'commosie', dat is oproer, zich voordeed zich moesten verzamelen bij het stadhuis? [114] Al deze maatregelen werden afgekondigd in 1535 en kunnen slechts genomen zijn uit voorzorg en beveiliging tegen oproerige elementen, onder wie - naast de ontevreden uit armoede - de wederdopers zijn te rekenen, die - voor een deel althans - niet terugdeinsden voor het gewelddadig vestigen van het godsrijk op aarde. De overheid toont zich in deze dagen beslist onzeker, geeft van weinig vertrouwen in haar onderdanen blijkt.

De wederdopers vonden in het algemeen onder de handswerklieden en de kleine burgerij hun aanhang. Godsdienstige en sociale motieven speelden hierbij een rol. Was hun aanhang in Schiedam groot? De baljuw **Klaas Willemsz.** wordt later voor het Hof van Holland er van beschuldigd op velerlei wijzen de ketters geholpen te hebben. Van de stadsbode, **Cornelis Vlam**, wordt gezegd, dat hij in de vergaderingen van de wederdopers is geweest en verboden boeken heeft gelezen. [115]

Toch zou het niet deze groep zijn, die de oude kerk zou gaan vervangen. Voor die rol waren de strak georganiseerde en dogmatisch beter toegeruste - een waarlijke tegenkerk vormende - volgelingen van de Geneefse hervormer **Johannes Calvijn** voorbestemd. Aanhangers van hem, de zogenaamde gereformeerden, in het vervolg om verwarring te voorkomen aan te duiden met de hervormden, waren er te Schiedam in ieder geval in 1566. [116]

Tussen 1556 en 1593 werd Schiedam nog berucht in den lande wegens het grote aantal heksenprocessen, dat er gevoerd werd. De slachtoffers van het eerste proces, in 1556 gevoerd tegen drie vrouwen genaamd **Griete Dircken**, **Trijn Jansdr.** en **Marye Heynen**, werden voor het stadhuis levend verbrand, maar na de overgang van de stad tot de reformatie kwam het nog wel tot processen, maar niet meer tot doodstraffen. [117] Het laatste proces, in 1591 ingesteld tegen vijf vrouwen genaamd **Maritgen**

Arentsdr. Schoenmakers, Dieuwer Dirksdr., Anna Claas Laanges, Bay Buysen en Anna Hondert Theunen, kwam voor de Hoge Raad van Holland via een door **Maritgen Arentsdr. Schoenmakers** ingestelde beroepsprocedure. Dit hoogste rechtscollege sprak op 8 juni 1593 de beschuldigten vrij en veroordeelde de baljuw tot de kosten van het geding. [118] Voor **Anna Hondert Theunen**, die inmiddels uit natuurlijke oorzaken was gestorven en voor de zekerheid was begraven 'bij nacht op het galgenveld', had dit vonnis weinig zin meer, maar **Maritgen Arentsdr.** heeft op 19 september 1601 een christelijke begrafenis in de Grote Kerk gehad. [119] Het belang van het vonnis uit 1593 bestaat hierin, dat de rechtbank op advies van hoogleraren van de pas opgerichte Leidse universiteit tot de conclusie kwam, dat tovenarij en hekserij onbestaanbare zaken waren. Hoewel in de rest van Nederland nog enkele processen zijn gevoerd, die met de doodstraf eindigden, was sedert dit proces de grote rage voorbij en was Nederland het eerste land in West-Europa, dat vrij raakte van deze plaag, die in de middeleeuwen tienduizenden slachtoffers moet hebben gemaakt. Het bijgelovige volk bleef Schiedam nog heel lang als heksenest beschouwen, getuige **Constantijn Huygens**, die een kleine honderd jaar later een rijke vrijster beschrijvend, van haar zegt: 'Haar ooge spreekt Schiedams, zijn uitgestraalde geest betoovert menschen, vlees, maar beesten aldermeest'. [120]

VI. De gebeurtenissen van 1572 en volgende jaren

Met de storm, die vanuit het Vlaamse Steenvoorde over het land joeg, de beelden in zijn vaart vernietigend, begint de laatste fase in het voorspel van de grote gebeurtenissen, die zouden leiden tot het ontstaan van de zelfstandige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In augustus 1566 vielen de beelden in de Grote Kerk, in navolging van wat geschied was in de naburige steden Delft en Rotterdam. [1] De stedelijke overheid reageerde niet. Zij kon moeilijk, omdat zij - ook wanneer zij dit zou hebben gewild - haar gezag niet kon laten gelden. Immers, de schutterijen en de gilden waren onbetrouwbaar en namen het op voor een kapelaan, die opruiende taal vanaf de kansel van de Grote Kerk deed horen en vermoedelijk aan de zijde van de hervormden stond. [2] De baljuw, **Salomon van der Houven**, was verdacht eveneens de nieuwe leer te zijn toegedaan. Onder **Alva** zou hij later worden gevangen genomen en in de Gevangenpoort te Den Haag worden opgesloten. Hij moest daaruit te ontsnappen en zich te voegen bij de Watergeuzen. Bij de inneming van Brielle bevond hij zich als scheepskapitein onder hen. Volgens **Arent Vinck jr.**, een 18e eeuwse Schiedamse stadsbeschrijver, wist de baljuw dat 'er vele mennonieten (=wederdopers) waaren, want dien Bailliu verstond niet, dat men soo wel een opinie als een misdaat moest straffen, want na zijn oordeel konnen wel onnozelen doolen'; anders gezegd achtte hij het bezitten van een afwijkende mening geen misdaad. [3] Ook de pastoor, **Clemens Jacobsz. Hueckenhorst**, was verdacht. Bij de nadering van **Alva** vluchtte hij naar Amersfoort. Later werd hij predikant bij de hervormden in de Betuwe. [4]

De reactie kwam aan het einde van het jaar, mede onder de druk van de centrale regering te Brussel. Nu blijkt, dat de hervormden reeds enige tijd de Grote Kerk gebruikten! Deze wordt hun in december ontzegd en een schuur buiten de Overschie poort aangewezen.[5] Maart 1567 verzoekt de stad aan de predikant **Arent Fransz.** om zijn predikatie voor een tijd lang te staken en op 25 april daaraanvolgende verbant men hem uit de stad.[6] Met hem zullen vele anderen zijn uitgeweken. Hun goederen werden later geconfisceerd en vervolgens verkocht.[7] De actie van de overheid tegen de hervormden vond plaats nog voor de komst van hertog **Alva**, die eerst op 22 augustus 1567 in Brussel zijn intocht hield. Het stadsbestuur was er dus in geslaagd om zonder geweld van buiten of weer met de landsregering in de pas te gaan lopen.

Behalve bij een drietal weigeringen om een kind te laten dopen 'nae de ordonnantie van de heylighe kerk' [8] in de jaren 1568 en 1569, vernemen we niets meer van de hervormden: **Alva** was in het land en het was om die reden veiliger om zich verborgen te houden. De katholieke kerk was ook te Schiedam weer de enige toegelatene. De hand van **Alva** is merkbaar in de nieuwe eedsformule, die de regeringspersonen moesten afleggen in 1570 en waarbij zij zwoeren goed katholiek te zijn, geen deel te hebben aan enige ketterij, en loyaal te zijn jegens hun enige heer en natuurlijke vorst, koning **Philips II** van Spanje, graaf van Holland. [9] Met de inname van Brielle op 1 april 1572 door de

watergeuzen kwam een einde aan de kort geduurd hebbende periode van hersteld centraal gezag en begon eerst recht de opstand tegen de Spaans-Habsburgse overheersing. Na de mislukte poging om Brielle te heroveren, was Schiedam frontstad geworden en verkreeg zij een bezetting van gezagsgetrouwe, Spaanse troepen. De stedelijke overheid bleef in de pas lopen en reageerde met een reeks van besluiten. Verboden werden alle samenscholingen en het gewapend op straat lopen. De schutterijen en leden van de overheid moesten dag en nacht op straat patrouilleren. [10] Na dit besluit, genomen op 4 april kwam op 10 juni het bevel, dat een ieder zijn wapens op het stadhuis moest inleveren.[11] De volgende dag verbood men om over te steken naar het land van Voorne en in het bijzonder naar Brielle. Vooral vrouwen maakten zich hieraan schuldig en verschaften op die wijze aan de geuzen inlichtingen over de toestand op de rechter Maasoever, terwijl zij bovendien bij terugkeer allerlei geruchten verspreidden. Men stelde tegelijk een avondklok in door te bepalen dat iedereen na tien uur 's avonds binnen de stad moest zijn, uitgezonderd de stadsbestuurders en degenen, die de schepen in de haven bewaakten. [12] Op 11 juli viel het besluit, dat alle vreemdelingen en burgers, die langer dan twee maanden uit de stad waren geweest, en terug gekeerd waren, de stad moesten verlaten. Van de tweede categorie werden de vissers uitgesloten. [13] De tendens is duidelijk: de bescherming van de stad tegen de watergeuzen en de vrees voor een gewapend oproer van geuzen-aanhangers. De situatie veranderde plotseling, doordat graaf **Lodewijk van Nassau**, broer van de Prins de stad Bergen in Henegouwen innam en hertog Alva zijn troepen uit Holland naar Henegouwen dirigeerde om Bergen te heroveren. Op 23 juli verlieten de Spaanse troepen Rotterdam en die datum mogen we ook wel aannemen voor Schiedam. [14] Met de troepen trokken uit Holland weg het Hof van Holland, de Rekenkamer en enige duizenden priesters en burgers, hetzij streng katholiek, hetzij door collaboratie met Alva gecompromitteerd. Zij trokken naar Utrecht, en ook Schiedammers zijn onder hen geweest, zeker drie bestuurders, onder wie de baljuw **Nicolaas van Beveren**. De andere twee waren de vroedschappen **Sebastiaen Anthoniszoen** en **Eelant Dammiszoen**. [15] Korte tijd daarna moet de stad de zijde van de Prins hebben gekozen. Hoe de overgang heeft plaatsgevonden, is nergens opgetekend! Zelfs in de resoluties van de vroedschap, die over deze jaren in afschrift bewaard zijn gebleven, komt geen enkele aantekening voor. Waarschijnlijk zijn de geuzen zonder meer de stad binnengedrongen, nadat aanhangers of de stadsregering zelf de poorten hadden ontsloten. Op welke dag kan dit zijn gebeurd? **Arent Vinck** jr. vermeldt, dat de geuzentropen tijdens hun beleg voor Delft, dat zich niet zonder slag of stoot wenste over te geven en voorwaarden stelde, 'dagelijks tot voor Schiedam' liepen en aldaar in de Grote Kerk verwoestingen aanrichtten.[16] Wanneer deze informatie juist is, zou Schiedam reeds voor de 27e juli - de dag, waarop Delft na een overeenkomst met de bevelhebber van de geuzen, **Willem van Lumey**, graaf van der Marck, gesloten te hebben, zich aan de zijde van de Prins schaarde - aan de Staatse zijde hebben gestaan. Het meest waarschijnlijk komt mij voor, dat Schiedam op de zelfde dag als Rotterdam is over-

gegaan, te weten op de 25e juli.[17] Terwijl Rotterdam echter voorwaarden bedong en een overeenkomst sloot, zoals twee dagen later Delft, schijnt Schiedam zich zonder slag of stoot te hebben overgegeven.

Van enig verzet, noch van de kant van de overheid, noch van de kant van de bevolking, blijkt ook maar het geringste. Het eerste besluit na de gebeurtenis van de 25e juli was een hernieuwing van het besluit tot strenge bewaking van de stad, genomen en uitgevaardigd op 1 augustus.[18] Op de 23e augustus wordt overeenkomstig de wens van de Prins en het besluit van de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht (gehouden van 19 tot 22 juli) de godsdienstvrede afgekondigd en de kerken verdeeld. De hervormden kregen de Grote Kerk (parochiekerk) toegewezen, de katholieken kregen de beschikking over de kapellen van kloosters en godshuizen.[19]

De aanwezigheid van de Geuzen was geen onverdeeld genoegen. Een van hun eerste daden was de zuivering van de Grote Kerk. Het werd onder de aanvoering van hun kapitein **Barthel Entes** een tweede beeldenstorm. Op 9 december was het puin van 'kassen, beelden en anders, outaaren en sacramentshuysen' nog niet opgeruimd, reden voor de hervormden om zich bij de Prins te beklagen over de lautheid van het stadsbestuur. [20] Het accoord in zake de godsdienstvrede was onderwijl een dode letter geworden. Op 5 oktober reeds verbood men met nadruk de plundering van kloosters en conventen, de beschadiging van het goed van priesters en katholieke gelovigen en het stoken van vuren in de gebouwen.[21] Het laatste vooral is belangrijk, doordat het mogelijk de wijze aangeeft, waarop de kloosters van St. Anna, St. Ursula en de Kruisheren zijn ten onder gegaan. Van een geregelde katholieke godsdienstbeoefening in de toegevoegde ruimten kon onder deze omstandigheden geen sprake zijn. Het verbod heeft bovendien weinig uitgewerkt, want op 24 december moest het worden herhaald. Op een zeker ogenblik moet er een einde zijn gekomen aan de katholieke kerkdiensten, zodat we kunnen concluderen, dat het ideaal van de Prins ook in Schiedam niet is verwerkelijk kunnen worden. De stedelijke regenten namen een neutrale, afwachtende houding aan. Op de drie genoemden na continueerden zij hun positie en van een omzetting was geen sprake. Volgens de hervormden was de overheid niet hervormingsgezind, zelfs het tegendeel. Zo was zij weinig genegen om de bestaande kerkelijke fondsen aan de protestanten over te dragen. De hervormden moesten hiertoe de Prins te hulp roepen en in een van hun brieven, geschreven begin 1573, staat het oordeel: 'gemerkt de borgeemeester, kerkmeesters en regeerders der voorsz. goederen gansch en geheel de Christelijke religie en gemeene zaken afgangstig en niet toegedaan en zijn'. [22] Zelfs het verbod der Staten tot uitoefening van de 'roomsche religie' genomen in de zomer van 1573 en de hiermee samenhangende eis van uitsluiting van katholieken van openbare ambten, zal hen niet tot hervormden hebben gemaakt. [23]

Nadat Bergen in Henegouwen was heroverd, begonnen de Spanjaarden een groot offensief om de rebellie neer te slaan. De strijd om de onafhankelijkheid kwam in de beslissende fase. De Spaanse troepen keerden via Naarden, dat zij uitmoordden, en Amsterdam terug in Holland. De Prins van Oranje, **Willem de Zwijger**, kwam naar dit

gewest 'om er zijn graf te vinden'. [24] Op 21 oktober 1572 zette hij voet aan land te Enkhuizen. Het eerste doel was Haarlem, dat op 12 juli 1573 in Spaanse handen viel. Het garnizoen en velen uit de burgerij werden afgeslacht. Een volgend beleg voor Alkmaar mislukte echter, zodat bij deze stad de victorie begon. Ook na deze nederlaag bleef de vijand evenwel in het hart van Holland. Ook Schiedam liep gevaar, want voor 2 november 1573 was hij bij de Vijf Sluizen, en Maassluis en Vlaardingenvielen in Spaanse handen. [25] In december begon het beleg van Leiden. De zaak van de opstand zag er hope-loos uit. De verbinding van Delft, waar de Prins verbleef, met het zuiden (Zeeland) werd beschermd door een schans, die lag op het punt, waar Poldervaart en Schie samen-komen. [26] Pogingen van de Spanjaarden om deze belangrijke schakel te veroveren, mislukten gelukkig.

Binnen de stad Schiedam lagen volgens een tijdgenoot wel een duizend man. [27] Zij waren ook op de burcht van Mathenesse, dat door hen zodanig bewoond werd, dat er meerdere malen brand uitbrak. Het was door hun toedoen, dat het kasteel tot een ruïne verviel.

Wederom bracht het water uitkomst. Toen de nood het hoogste was, stak men de dij-ken van de IJssel door en toen het water hoog genoeg was, bereikten de geuzen met platboomde schuiten de stad Leiden. De Spanjaarden waren intussen door het water geenoorzaakt het beleg op te heffen. Toen kort daarop de Spaanse troepen aan het mui-ten sloegen en naar het zuiden aftrokken, was niet alleen Leiden buiten verder ge-vaar, doch ook geheel Holland bezuiden het IJ verlost van de vijand. De prijs was hoog en vooral het platteland was kind van de rekening. Kethel bijvoorbeeld was totaal verwoest en veel land heeft jaren onder water gestaan.

Hoe de stemming binnen de stad was in die benauwde maanden van 1573 en 1574 blijkt uit de molestatie van twee zusters van het St. Annaconvent, die weigerden haar geestelijk habijt of te leggen, [28] en uit de mishandeling door soldaten van de priester **Gerrit Jacobsz.**, die zodanig werd geslagen, dat hij aan de verwondingen overleed. [29]

Eind 1574 was het grootste gevaar geweken en Schiedam had sedertdien nog slechts in algemene zin deel aan de krijgsverrichtingen. De verplichtingen waren van verschil-lende aard. Zo bekostigde de stad ter bescherming van de haringteelt een schip, dat de haringschepen begeleidde en beschermde en genaamd was de buysconvoyer. Samen met andere soortgelijke schepen vormde het een vloot, aan het hoofd waarvan een admiraal stond.[30] Binnen de stad lag een garnizoen, dat van tijd tot tijd last veroorzaakte we-gens baldadigheden. [31] Verder behoorden de bijdragen in de algemene oorlogskas tot de lasten. Van tijd tot tijd trachtte men een deel van de kosten terug te krijgen in de vorm van opdrachten tot bouw en uitrusting van de oorlogsschepen. [32]

De kloostergoederen kwamen vooreerst onder het beheer van de Rekenkamer van Holland in Den Haag. Deze stelde voor de binnen Schiedam gelegen kloosters en voor de goederen van de gevluchte personen op 28 februari 1573 de vroedschap **Willem Jan Aertsz.** als rentmeester of ontvanger aan. [33] Krachtens een besluit van de Staten van

Holland, genomen op 23 november 1577 kwamen de goederen aan de stad. [34] Een 'ontfangerschap ofte rentmeesterschap van de conventualis goederen' beheerde sedertdien de voormalige kloostergoederen. [35] Haar administratie is helaas verloren gegaan, maar we weten, dat in 1582 de Vroedschap besloot tot het doen 'affpaelen ende ten oerbaer vercoepen'. [36] Tot in de jaren 1609 en 1611 komen dan verkopingen van deze goederen voor. [37] De voormalige kloosterlingen ontvingen een alimentatie, eerst van de Rekenkamer, sedert 1577 van de stad. [38] Een deel van hen bleef hier wonen en nog in 1614 komen zij voor, wanneer wordt besloten om aan de 'conventualen alhier ter stede' in plaats van 84 gulden een jaarlijks bedrag van 100 gulden uit te keren. [39] Politiek ging het toch kleine stadje een belangrijker rol spelen dan voorheen. Als de negende stemhebbende stad maakte zij nu deel uit van de soeverein geworden Staten van Holland en Westfriesland.

VII. Het stadsbestuur na de reformatie

1. DE MAGISTRATEN

Het belangrijkste regeringscollege na de opstand van 1572 werd de Vroedschap. Het keizerlijk privilege van 1528 bleef ook nu van kracht, zodat in de samenstelling geen verandering kwam en het aantal leden 24 bleef bedragen. De enige uitzondering vormden de jaren 1704-1748, toen het aantal 20 bedroeg. [1] Zoals vroeger droeg men aan de stadhouder de dubbeltallen van burgemeesters en schepenen voor, met uitzondering van de stadhouderloze tijdperken (1650-1672 en 1702-1747), toen men de vrije electie of keuze had. Hoe deze vrije keuze in haar werk ging, staat uitvoerig in het octrooi van de Staten van Holland, gedateerd 22 december 1650. [2] Hierin lezen we: 'Soo ist dat wy ... uuyt onser rechter wetenschap, Souveraine macht ende auctoriteyt ... vergunnen, consenteren ende octroyeren mits desen, dat van nu voortaan de vierentwintich Raden ende vroetschappen der selver Stadt absolutelyck sullen mogen eligeren ende setten in plaetse van twee, drye Burgemeesteren, zeven Schepenen, ende suppleren de vacante plaets of plaetsen in de Vroetschappen der voorsz. Stede, Ende dat tot dien eynde de gemelte vroetschappen Jaerlycx daechs voor den eersten Mey op haren Eedt yder sullen inbrengen een toegevouwen beslooten billiet inhoudende ses personen tot Burgemeesteren ende gelycke billiet van veertien personen tot Schepenen ende mede een van drye personen tot yedere vacante plaetse in de vroetschap, die sy in goeder consciencie sullen achten te wesen van de redelycxste, rechtvaardichste, ryckste, verstandichste ende vreedsaemste poorteren dersselver Stede, Liefhebbers van het Vaderlant, ende van de ware Christelycke gereformeerde Religie, ende dat die geene dewelcke bevonden sullen werden onder de voorsz. zes, veerthien ende drye personen respectieve te hebben de meeste stemmen daer mede sullen wesen respectivelyck gekooen ende geëligeert tot Burgemeesteren, schepenen ende Vroetschap der meergemelte Stadt Schiedam'. Naast de eis van verstand en rijkdom, was de eis dat men minstens drie jaar poorter was. De verboden graden van verwantschap (vader en zoon, broers en zwagers tegelijk in functie) bleven onveranderd gehandhaafd. Ook de duur van het ambt werd geregeld en voor burgemeester en schepen beperkt tot twee jaar maximaal achtereen. In handen van de baljuw of bij diens afwezigheid in handen van de oudste vroedschap legde men nog de zelfde dag de vereiste eed af.

Na de opstand geeft de vroedschap een voortdurende uitbreiding van zijn bemoeiingen te zien. Het oude, middeleeuwse college kwam incidenteel bijeen, voornamelijk voor de verkiezing van nieuwe stadsbestuurders en wanneer importante zaken aan de orde waren, zoals in 1489 de bedreiging van de kant van **Frans van Brederode**. [3] De opstand zelf zal het aantal gevallen, dat het college bijeenkwam talrijker hebben gemaakt en tot gevolg hebben gehad, dat de vroedschappen steeds meer verlangden in alle zaken van belang te worden gekend. De resoluties van de vroedschap tonen aan, dat zij vanaf het einde van de 16e eeuw geregeld bijeenkwam en alle stadszaken

behandelde.

Uit haar midden vaardigde de vroedschap vertegenwoordigers af naar de Staten van Holland in Den Haag, naar het College van gecommiteerde raden ter Admiraliteit op de Maze in Rotterdam en naar de bestuurscolleges van de hoogheemraadschappen van Delf land en Schieland.

In afwisseling met de steden Schoonhoven en Brielle had voor de duur van twee jaar een lid zitting in het College van gecommiteerde raden van de Staten van Holland. Dezelfde drie steden stelden om toerbeurt een lid in de Kamer ter auditie van de gemeene lands rekeningen.

Nieuw na de opstand is het College van gecommiteerde vroedschappen, bestaande uit de burgemeesters en vijf leden van de vroedschap. Oorspronkelijk ingesteld om toezicht op de stedelijke financiën te houden, nam zij later van het College van de Weth de zorg voor de openbare werken over. [4]

In 1576 kocht de stad van de Staten van Holland het baljuw- en schoutambacht. [5] Beide functies werden in het jaar 1578 aan één persoon, **Melchior Willemsz. Welhoek** geheten, verpacht en na diens dood in 1598 besliste men, dat de beide ambten voortaan verenigd zouden blijven. [6] Op dezelfde dag, 5 september 1598, ontnam men de baljuw het voorzitterschap van de vroedschap, waarvan hij voortaan niet noodzakelijk lid behoefde te zijn. Pogingen in 1599 en 1618 door de baljuw aangewend om het voorzitterschap te herkrijgen mislukten. [7] Op 12 februari 1629 besloot men zelfs, dat de baljuw geen lid van de vroedschap meer zou mogen zijn, [8] maar later stelde men toch weer een lid van het eigen college tot baljuw aan. In 1673 besloot men, dat voortaan voor de duur van drie jaren het baljuwschap zou worden verleend, [9] in 1688 verlengde men de ambtstermijn tot zes jaar. [10] Het is duidelijk, dat de vroedschap bewust de macht van de baljuw, die sedert 1576 haar dienaar was, steeds meer heeft ingeperkt. Op bepaalde ogenblikken heeft men het ambt ver beneden de waardigheid van vroedschap getaxeerd en daarom niet verenigbaar met het lidmaatschap van het eigen college geacht.

De baljuw bleef voorzitter van de schepenbank en voorzitter van de Weth. Alle ordonnaties en keuren bleven als vanouds op zijn naam staan.

De zeven schepenen werden jaarlijks door de vroedschap voorgedragen aan de stadhouder of werden zelf gekozen. Zij werden uit het midden van de vroedschap genomen, maar soms ook wel van buiten dit college. Met de baljuw vormden zij de rechtbank.

Sedert 1650 waren er drie burgemeesters, allen gekozen uit de vroedschap. [11] Begin van de 18e eeuw komen er burgemeesters uit de burgerij voor, die geen toegang hadden tot de stadsresoluties en geen ambten konden verlenen. [12]

Hun werkzaamheden waren velerlei. Zij zijn te beschouwen als het dagelijks bestuur van de stad, zoals heden ten dage het College van Burgemeester en Wethouders.

Een van hun taken was het toezicht op de toestand van de openbare gebouwen, straten en vesten. Zij riepen de vroedschap ter vergadering bijeen.

Reeds enige malen is het college van de Weth genoemd. Het bestond uit de baljuw, die voorzitter was, de burgemeesters en de schepenen. De Weth maakte de keuren en ordonnanties, sedert 1671 onder de goedkeuring van de vroedschap. [13] Volgens de electieboeken, waarin de benoemingen staan aangetekend, stelden zij de trossiers, weesmeesters, officieren van de schutterij, wijkmeesters, regenten en regentessen van de godshuizen aan. De zorg voor de openbare werken ging na verloop van tijd over op de Gecommitteerde Vroedschappen.

Het beheer van de boedels van wezen bleef overgedragen aan de Weesmeesters. In 1597 regelde het stadsbestuur opnieuw de werkzaamheden van de Weeskamer, waarbij het aantal leden van twee op drie werd gebracht, allen gekozen door de Weth en de Vroedschap. [14] Het college was zo belangrijk, dat het op het stadhuis een eigen kamer, de weeskamer geheten, bezat.

Met deze bestuurders en bestuurscolleges zijn alle overheidsorganen genoemd. Beleidszaken kwamen uitsluitend hier aan de orde. Zoals is opgemerkt was in het systeem de Vroedschap het centrale orgaan. Daar dit college klein was en zelf grotendeels (en in bepaalde tijden geheel) voor de noodzakelijke aanvullingen zorgde, lagen hier alle bouwstenen voor de gesloten regenten-stand gereed.

Nauw verbonden met de stadsregering waren een tweetal voorzieningen, die het reizen naar en verblijf in Den Haag vergemakkelijkten. De eerste was het bezit van een eigen huis of logement ter plaatse, waar men ongestoord kon verblijven en van gedachten wisselen met de vertegenwoordigers van andere steden. De eerste berichten over een Schiedams logement stammen uit het jaar 1660. In de stadsrekening van 1679 komt bij de uitgaven een post voor van 14 gulden en 2 stuivers voor de 'conciierge van het logement in den Haagh', zijnde 'over verteerde kosten van de drie Steeden int hueren vant huys'. [15] De drie steden waren Schiedam, Gorcum en Schoonhoven, die gezamenlijk een huis huurden, alle dus kleine steden, voor wie een eigen huis te kostbaar was en zo gezamenlijk een logement hielden.

In de jaren 1771 en 1772 gingen zij over tot de aankoop van een huis. Op 2 september 1771 bracht de pensionaris **Van Staveren** namens de burgemeesters een rapport uit over de aangewende pogingen om gezamenlijk een 'bequaem huijs tot een logement voor de heeren Gedeputeerden te verwerven'. Er deed zich nu - aldus de pensionaris - een gunstige gelegenheid voor om een huis te kopen, wat men niet voorbij moest laten gaan. Het betreffende huis stond 'op de fluwele burgwal, laast bewoond zijnde geweest door wijlen den Heer **Scheideruit**, wegens de provincie van Zeeland sessie gehad hebbende in den Raad van State, en toebehoorende aan **Pierre Barnard le Vasseur des Rosques**, major ten dienste dezer landen, en deselfs suster **Constantia des Rocques**'. De koopprijs bedroeg 22000 gulden. Een ingesteld onderzoek had uitgewezen, dat het huis hecht en sterk was en zo 'geconstitueerd, dat het boven een nieuw gebouw te prefereeren zoude zijn'. Men besloot de gelegenheid aan te grijpen, het huis te kopen en te doen vertimmeren. En alzo is geschied. [16]

Over het gebruik van het logement worden we ingelicht in een drietal stukken, alle uit

1772 en in de resoluties van de vroedschap vermeld.[17] Het eerste is de 'Acte van conventie tussen de respectieve Regeringen der steden Gorinchem, Schiedam en Schoonhoven'. Volgens deze overeenkomst mochten alleen toegelaten worden tot het logement de leden van de stedelijke regeringen, hun dienaren en de vrouwen en kinderen van deze. In het gebouw waren kamers voor algemeen gebruik en 'apartementen voor ieder der geconvenieerdens bijzonder', verder de ruimten voor de kastelein en de bodens en knechten. De kamers van de afzonderlijke steden werden bij loting toegewezen.

Het tweede was de 'Instructie voor den Castelain'. Hij moest aan bepaalde eisen voldoen, te weten 'een beleefd, nugteren en bescheiden persoon van de Protestantse religie, staande ter goeder naam en faam, een bekwaam kok, in staat om een ordentelijke en geschikte tafel aan te regten'. Het laatste is erg sympathiek en een der vele bewijzen voor de goede smaak en levenskunst van de toenmalige stedelijke regenten. Voor zijn werkzaamheid en ontving hij 900 gulden als vast salaris jaarlijks, alsmede bedieningsgeld, dat naar vast tarief werd berekend.

Het derde is het 'Reglement of provisioneele orders voor de bodens en domesticques'. Beide instructies geven een aardig beeld van wat zich zoal in het logement afspeelde. Na lezing is de indruk gevestigd, dat niets werd nagelaten om de door zorgen en arbeid vermoeide en gekwelde geesten en lichamen van de arme vertegenwoordigers snel en doeltreffend weer tot rust te brengen door middel van goed eten en drinken, een goede stoel bij het haardvuur en tot slot een goed bed. De verdere geschiedenis geeft weinig belangwekkends te zien. Op 29 juni 1807 verkochten de drie steden hun overbodig geworden logement voor 15000 gulden aan het Koninkrijk Holland. [18] Het moet hebben gestaan, waar nu het gebouw staat, dat tot voor kort de Staatsdrukkerij huisvestte.

Reeds vroeg bezat de stad een eigen vervoersdienst. Blijkens een resolutie van de vroedschap uit 1616, bezat men reeds toen een wagen, genaamd de 'overdecte wagen', die alleen mocht worden gebruikt ten behoeve van 'stedesbesongnen'. [19] Een 'stedes voerman' komt reeds voor in 1596. [20] Dit zijn de oudste gegevens aangaande het bestaan van eigen vervoersmiddelen, staande ten dienste van de overheid.

De oudste vermelding van een schip is uit 1618, wanneer op 7 april de burgemeesters door de vroedschap worden gemachtigd om te onderhandelen met ene **Frans Willems** over zijn schuld aan de stad 'nopende t'voeren van de heeren mette schuijt ende wagen'. [21] Dezelfde man wordt op 1 oktober 1618 'aangenomen tot stedess voerman'. [22] De condities staan in extenso in de resoluties van genoemde datum, en daaruit vernemen we, dat de wagen en schuit uitsluitend door de stedelijke overheid mochten worden gebruikt, wier reizen gratis was. De wagen reed op Den Haag, Delft en Rotterdam. Het lijkt er op, dat wagen en schuit eigendom van de stadsvoerman waren en dat men beide van hem huurde.

Op 20 oktober 1625 besloot men met eenparigheid van stemmen om 'een schuijtte ofte jacht voor de stad te laten maken'. [23] **Vranck Willemsz.** is dan nog stadsvoerman.

man, want in 1629 vindt eerst met hem een eindafrekening plaats. [24]

Het stadsjacht ging niet lang mee. Reeds in 1642 besloot men 'om een nieu in plaetse vant Oude jacht te maken'. [25] De zaak wordt verder overgelaten aan de burgemeesters en de fabriekmeester. Nieuwe jachten worden verder gebouwd in de jaren 1712, 1734, 1758 en 1782.2 Het bestek van de bouw uit 1734 is bewaard gebleven en licht ons in, dat de lengte van het schip was 44 Rijnlandse voeten of circa 13,5 meter. **Gerrit Janse**, scheepsbouwer aan de Rotte, nam het werk aan voor 1500 gulden. [27]

Het jacht lag in het 'jachthuis' bij de Overschiese poort. [28] Misschien was het schip in staat een zeil te voeren, maar gewoonlijk zal wel een paard met het jagertje voor de voortstuwing hebben gezorgd. In 1785 tenminste klaagt de schipper, dat het moeilijk is om een jager te krijgen, omdat het loon zo laag is. Het stadsbestuur was het met de klacht eens en besloot de jager een jaarsalaris van 25 gulden toe te kennen, plus de gewone jaaggelden, die de schipper moest betalen. Hij zou bovendien van stadswege een hoed, wambuis of rok krijgen, die hij moest gebruiken wanneer hij in functie was. [29]

De schipper had een instructie. In 1771 was de eis, dat hij was 'een ordentelijk, nugter, bescheiden persoon, zig jegens elk en een iegelijk reverentelijk (=eerbiedig) gedragende, particulier (=bijzonder) de leden der Regeeringe benevens derzelve Ministers, en in het bijzonder omtrent de Heeren regeerende Burgemeesteren, wiens orders hij ten allen tijden gehouden zal zijn stiptelijk te observeeren (= gehoorzamen)'. [30] Het is duidelijk, dat men prijs stelde op beleefde, niet tot tegenspreken neigende dienaren.

Ook de andere steden hadden zulk een jacht en soms kwamen die in de nauwe vaarwateren elkander tegen. In een tijd, zo gehecht aan prestige en rang, was het een brandende en uiterst belangrijke vraag, wie dan moest wijken. In 1693 speelde zo'n kwestie tussen Delft en Schiedam. De plaats van de twist was de Schie. Men poogde eerst met de zusterstad tot een minnelijke schikking te komen, maar toen dat mislukte, bleef niet anders over dan te besluiten om het 'respect en fatsoen van Schiedam' ten koste van alles te handhaven. En dus besloot men op 11 oktober van het zelfde jaar aan de schippers de opdracht te geven, wanneer het Delftse jacht niet wilde uitwijken, om 'daer tegens in te vaeren ende het geweld met geweld tegen te gaen sonder in eenige manieren 't beschadigen van 't jacht te ontsien'. [31] Krasse taal met mogelijk kostbare gevolgen. Of de schipper ooit eens het Delftse jacht heeft geramd, is helaas onbekend. Het jaar 1795 bracht het einde voor het stadsjacht. Met zoveel andere symbolen, had ook het jacht afgedaan. Op 1 oktober besloot de (nieuwe) vroedschap om het vaartuig te verkopen. Het schip kostte jaarlijks een 1000 gulden een overwegende dat het uitsluitend diende voor de reizen van de afgevaardigden naar en van de vergaderingen van regeringscolleges in Den Haag, vond men de kosten gewoonweg te hoog. [32]

2. DE HEERLIJKHEDEN

Het is hier wel de plaats om enige aandacht te besteden aan Frankeland en enige territoria, waarover de stad de jurisdictie uitoefende. Frankeland had men in 1495 verworven. [33] Het bestuur over dit gebied, dat oorspronkelijk buiten de stadsvrijheid viel, oefenden uit de dijkgraaf en ambachtsbewaarders of heemraden. In 1500 bepaalde de vroedschap, dat de oudste burgemeester steeds dijkgraaf zou zijn: 'item soe sal den ouden burgermeester altijd dijkgraef wesen van Vranckelant ende tlant gelegen buyten der stede, ende dat kueren ende scouwen bij den bewaerrers van den lande ende bi den gerechte van der stede, sonder den baelju of den scout enich seggen dairinne te hebben, dan alleen in saicken angaende mynen genadigen here; dair sal den baelju of den scout inne doen nae inhoudt der hantveste dairvan wesende'. [34] Dus: dijkgraaf en ambachtsbewaarders en schepenen van Schiedam vaardigden de keuren uit, schouwden de sloten en dijken, de baljuw en schout van Schiedam oefenden het politionele toezicht uit. Na de opstand van 1572 en de uitbreiding van de stad in het Frankeland (Hoofd en Nieuwe Werk) breidden de stedelijke bestuursorganen, met name de burgemeesters, hun gezag over het gebied uit. De uit de middeleeuwen stammende regeling bleef echter nog tot aan het einde van het ancien régime in 1795 bestaan. Daarna behandelde men Frankeland als behorende tot het stadsgebied van Schiedam.

Op 15 januari 1688 kocht de stad bij openbare verkoping in de herberg De Toelast te Delft voor de som van 13.400 gulden 'de oude en vermaerde ambachtsheerlijkheit van Out Mathenesse, mitsgaders de hooge heerlyckheyt van Nieuw Mathenesse, ende van het Huys te rivieren, sijnde derselven jurisdictie groot omtrent drie hondert seven en dertigh mergen, ende dat met het overblijffsel van het oude Slot, staende ende gelegen bij ende omtrent de poorte van de voorsz. Stadt Schiedam, van outs geheten het Huijs te rivieren - mette boomgaerden ende mette heijnwerken, alsoo groot ende kleijn als begrepen was binnen der oude Vestgracht'. Blijkens de goedkeuring door het Hof van Holland van 30 juli 1688 was de hoge heerlijkheid van het Huis te Riviere 'een onsterffelijck erfleen', maar waren de hoge heerlijkheid van Nieuw-Mathenesse en de ambachtsheerlijkheid van Oud-Mathenesse 'beyde allodiael'. [35] Dit betekende, dat het slot moest worden 'verleid', dat is krachtens het leenrecht door de graaf worden beleend. Deze belening geschiedde na de opstand door zijn opvolgers, de Staten van Holland. Aangezien niet de stad als zodanig met het leen kon worden beleend, maakte men gebruik van een zogenaamde hulder of sterfman, een titulaire ambachtsheer. Een lid van de vroedschap fungeerde als zodanig. De eerste was **Dirck van Bleijswijck**, oud-burgemeester en vroedschap. [36] Het bestuur van de heerlijkheid werd door de stad benoemd. [37] De rechtszaken van de beide Mathenessen en Riviere werden gehouden in de St. Jorisdoulen. [38]

In 1697 verwierf de stad door een accoord met **Jacob Muys de Brauw**, ambachtsheer van Kethel, de heerlijkheden Nieuwland, Kortland en 's-Graveland.[39] Ook hier vond een verlei door de Staten plaats en hebben de vroedschappen een ambachtsheer-titulair aangesteld. In samenwerking met deze benoemde men de diverse functionarissen.

[40] De rechtszaken van Nieuwland c.a. zijn eveneens in de Doelen gehouden.[41]

Met de heerlijkheden, gelegen tegenover de stad aan de overzijde van de rivier, bestonden van oudsher banden. Boeren brachten vandaar hun waren naar de Schiedamse markt, nu nog genoemd de Overmaassesteeg.

In 1731 kocht de stad van de Staten van Holland de heerlijkheden Pernis, Poortugaal en Hoogvliet.[42] In 1735 kocht men een gedeelte van de gemene goederen van de ambachtsheren van Langebakkersoord en Deyffelsbroek, zonder echter ooit deze heerlijkheden te verwerven.[43] In 1739 kocht men de heerlijkheid Oud- en Nieuw-Engeland. [44]

Ook in deze heerlijkheden nam een sterfman namens de stad de titel van ambachtsheer op zich, één persoon voor alle. De eerste was Mr. **Martinus den Beer**, de tweede - tot aan de omwenteling in 1795 - **Jan David Pichot**.

De aanstelling van de diverse overheden en functionarissen geschiedde ook hier door stad en ambachtsheer-titulair samen. Het beleid was er op gericht om zoveel mogelijk ambten onder zo weinig mogelijk personen te verdelen. Als gevolg van dit streven kregen de heerlijkheden Pernis, Poortugaal en Hoogvliet een en dezelfde schout. [45]

De aankoop van deze heerlijkheden betekende uiteraard geen uitbreiding van het grondgebied van de stad. Het betekende alleen, dat de stad haar zeggenschap in de haar omringende gebieden uitbreidde, iets dat nagenoeg alle steden in de 18e eeuw deden. Er kwamen inkomsten uit de heerlijkheden en bovenal verhoogde het bezit van deze heerlijkheden het aanzien van de bezittende stad. Uitgezonderd Frankeland, dat bij het grondgebied van de stad is gevoegd, werden deze heerlijkheden door de omwenteling van 1795 zelfstandige gemeenten. Alle overgebleven rechten werden in 1861 verkocht.

3. DE OPENBARE GEBOUWEN

De 17e eeuw zette voor het stadhuis in met een grote ramp. In het jaar 1604, op 4 mei tussen 3 en 4 uur in de morgen, brandde het gebouw af. In de vergadering van de vroedschap van 18 mei is de brand een punt van bespreking, omdat men moet bezien, waar men zou vergaderen. Wij lezen het besluit: 'Is geresolveert dat de vergaderingen van de Vroetschappen midtsgaders van Schoudt, Burgemeesteren ende die van de Gerechte gehouden sullen worden ten huysse van de Doelen alhyer ter steede ende dat alle resolutien, sententien ende appointementen die aldaer besloten ende gewesen sullen worden van sulcke waerden ende soe bondich ende crachtich sullen worden gehouden, als off de selve op den Stadthuysse deser stede geresolveert ende gedaen waren. Ende sal oock ordre gestelt worden, dat het tappen de voorsz. Vergaderingen nijet hinderlick en zijn. Ende soe veele als de Weescamer belangt, syn de Burgemeesteren ende de Weesmeesteren geautoriseert ende gelast omme te besijen de Consistorij-camer ende aldaer ofte elders daer't henlyuden bequaemste duncken sal, bij provisie de Weescamer te doen houden ende de selve van een casse ofte kisten provisionelick te

accommoderen'. De vergaderingen zullen aldus gehouden worden in de Doelen, waar-
bij er voor gezorgd moet worden, dat de werkzaamheden aldaar – samenhangend
met de functie van herberg, logement - de vergaderingen niet zullen hinderen. De
weesmeesters zullen een plaats kunnen vinden in de consistoriekamer van de Grote
Kerk, waarover de stad duidelijk de beschikking had.

De vraag, die zich voordoet, is die van de omvang van de brand. Is het stadhuis in zijn
geheel of gedeeltelijk afgebrand. In de resoluties die op het herstel betrekking hebben,
wordt gesproken van restauratie, reparatie, weder optimmering, opbouwen en van het
'affgebrande Stadthuijs'. Veel houvast geven deze uitdrukkingen niet. De stadsrekenin-
gen over de jaren 1604 en 1605 zijn verloren gegaan en wat rest is een 18e eeuwse af-
schrift, bovendien een uittreksel. In deze rekening komen posten voor van gekochte
en gebruikte kalk, tras (= cement), steen en hout. [46] Bij resolutie van 14 juni 1604
vormde men een commissie, die tot taak kreeg 'omme naerder te examineren het mo-
del ofte patroon daernae men het Stadthuijs soude repareren ende opmaecken'. [47]
Ook dit geeft geen enkele informatie over de omvang van de brand, hoewel de ver-
vaardiging van een model toch wel een aanduiding is, dat de brand grote schade
heeft aangericht. Meer duidelijkheid geeft het besluit van 28 december 1605 om 'in
de glazen op het stadthuijs in der vroetschappen Camer te doen stellen des steedes wa-
penen'. [48] De vroedschappen zelf worden voor hun wapens verwezen naar het Weeshuis.
Dit besluit maakt duidelijk dat de kamer van de vroedschap, dus de eerste etage,
schade heeft opgelopen. Dat betekent, dat de zolder wel vrij zeker zal zijn afgebrand.
Het feit, dat veel archiefbescheiden behouden zijn gebleven, hoeft in geen geval te be-
tekenen, dat de begane grond onbeschadigd is gebleven. Wij weten immers niet, waar
het archief toen is bewaard! Het kan zijn bewaard op de eerste verdieping, waar de col-
leges zetelden, het kan aan huis bij de secretaris zijn geborgen. Van de middeleeuwse
papieren is zeer veel verloren gegaan, onder andere de oude stadsrekeningen. Het staat
echter in het geheel niet vast, dat dit verlies door de brand van 1604 is geleden. [49]

Het herstel werd voltooid in 1605 met het maken van de toren. [50] De financiering zocht
men niet in de gebruikelijke extra-belasting, doch in het sluiten van leningen tegen
relatief geringe rente. [51]

Verbouwingen schijnen onverbreekelijk met het gebouw te zijn verbonden. In de jaren
1717 en 1718 veranderde men het exterieur door het aanbrengen van een nieuwe trap
aan de voorgevel. [52] Wat vervaardigd werd, is de huidige dubbele trap, voorzien van
twee middelbordessen en een bovenbordes, die de oude enkele trap verving. Het bo-
venbordes was oudtijds voorzien van een baldakijn, zodat ook bij slecht weer vanaf
die plaats de stedelijke afkondigingen konden plaatsvinden. Bij deze verbouwing is
de baldakijn verdwenen. [53]

In 1747 bracht men veranderingen aan de voorgevel aan. De oude ingang werd hierbij
geheel gewijzigd. Tot dan was hij laat-gotisch van stijl, nu werd hij recht, opgebouwd
uit pilasters met een rechte bovendorpel. Het resultaat is tot op heden te zien. In het
bestek staat vermeld, dat boven de oude ingang 'het keijzers wapen' in hardsteen uitge-

voerd was aangebracht. Het moest nu worden uitgehakt en vervangen door het stads-wapen. Ook de oude ramen zijn toen veranderd in de modernere schuiframen. [54]

Hoe het gebouw er uitzag vóór het jaar 1717, dus nog met de oude ingang, weten we dank zij een beschrijving van **Arent Vinck Sr.**, dat in handschrift is bewaard, en luidt: 'Het Poorter of Stadts Raathuijs mach men met recht noemen een schoon en luchtig Stucks werck, aan alle de vier zijden met lichte en glase vensteren voorsien: een langh-werpijgh vierkant, te weten hondert en twintig voeten langh, en sestig voeten breed, gemetselt met banden van wit hartsteen en grauw gebacke steen: het praalt boven op het dack met een doorluchtig torentje, hangende daar in een luijklock; en het gehele gebouw is gedeckt met een blaeuwe schalie dack; het heeft ten zijden van voren een blaeuwe arduijn steene trap van negentien treden, die soo aan de oost als aan de west-zijde wert opgegaan met witte hartsteene leuning; de vierkante peuij boven die trap voor de ingang van de deur, daar men afleest, is overdeekt, en soo aldaar als beneden op de leuning versiert met wapenen van Hollant en van de Poorte; boven op de suijt voorgevel van het gebouw is geplaatst het hartsteene beelt van keijzer **Karel de vijfde**, graaf van Holland, en wat lager in deselve voorgevel is gemetselt het wapen van den-selven keijser in hartsteen gehouwen, omdat dat Raathuijs ten tijden van sijne bedie-ninge of regeringe getimmerd en gebouwt is'. [55] Deze beschrijving is daarom belang-rijk, omdat zij ons het gebouw laat zien, zoals het vóór het aanbrengen van veran-deringen er uitzag en zoals het er dus na de vernieuwing van het jaar 1538 of daar-omtrent moet hebben uitgezien. Ook na deze verbouwing bleef het een aan-trekkelijk gebouw. Tekeningen uit die tijd geven een goed beeld van het uiterlijk, van de speklagen in de muren, van de brandgevel op de zuidgevel, van de pedestallen met dierfiguren op alle gevels, van de hardstenen plint rond het gehele gebouw, voorzien van ijzeren ringen voor het vastbinden van koeien, van de ankers in de achtergevel, vormend het jaartal 1605, van de twee poortjes in de noordgevel, van het ene poortje in de zuidgevel. [56]

De grootste en ingrijpendste wijziging van het exterieur kwam echter in het jaar 1782. In de vergadering van de vroedschap van 12 november 1781 melden de burgemeesters, dat zij door de stadsarchitect het stadhuis hebben laten onderzoeken en tot de conclu-sie zijn gekomen, dat een vernieuwing en reparatie noodzakelijk is. Helaas vermelden zij niet, wat er dan zoal aan het gebouw mankeerde. De architect heeft op hun verzoek een rapport opgesteld en een kostenberekening gemaakt. De vroedschap stelt de zaak in handen van de Gecommitteerde Vroedschappen met verzoek om advies. Op 14 mei 1782 beraadslagen de Gecommitteerden over deze affaire, dat is 'over de best mogelijke, meest sierlijke en minst kostbaarste wijze om het Raadhuys dezer Stad aan de buijten zijden te doen vernieuwen', en gaan accoord met de plans en tekeningen van de stadsarchitect.[57] Na goedkeuring van de Vroedschap[58] wordt de 'vernieuwing en reparatie' aanbesteed aan twee aannemers, te weten **Dirk Koper** en de weduwe van **Jan Baptist Dielwart**, tesamen voor de som van 9.519 gulden.[59] De bestekken zijn bewaard gebleven en geven een gedetailleerd verslag van de werkzaamheden. Verwij-

derd zijn alle middeleeuwse elementen, zoals de pedestallen en het beeld van de keizer. De oude ramen zijn veranderd in schuiframen, in navolging van wat reeds aan de voor-gevel in 1747 was geschied. De brandgevel is afgebroken en het geheel nieuw bekleed met Lekse mopstenen, waartoe in de hardstenen banden gaten zijn uitgehakt om een goede bevestiging van de nieuwe buitenmuur te verkrijgen. Wat te voorschijn kwam, is het tegenwoordige gebouw.[60]

De functie van het stadhuis bleef die van bestuurscentrum. De diverse colleges waren als in de vroegere tijden gehuisvest op de eerste etage, het eigenlijke stadhuis. [61]

De secretarie was aan het einde van de 16e eeuw duidelijk niet op de eerste etage gevestigd. In 1597 immers besluit de vroedschap, dat men 'de vergaderingen van sommige van de vroetschappen, die volgende 't gebruyck tot noch toe gehouden bij burgemeesteren in de secretarije geleyt sijn geweest, van nu voortaan sal leggen ende laeten geschyeden opt 't stadt huijs'. [62] Bedoeld zijn hier commissies uit de vroedschap of particulier geïnteresseerde vroedschappen, bijeenkomende buiten de officiële vergaderingen om. Was de secretarie dan gevestigd op de begane grond of wel onder het stadhuis? In 1647 lezen we in de vroedschapsresolutie van 19 mei: 'Is goetgevonden ende geresolveert, dat de Burgemeesteren ende gecommiteerde Vroetschappen andermael souden inspectie nemen off men geen gelegentheit soude connen vinden omme het Secretarie beneden ofte onder het Stadhuijs te maecken, zoo niet het selve te doen maecten, daer het bequaemst bevonden sal werden'. Ik meen hieruit te mogen concluderen, dat de secretarie, dat is het kantoor van de secretaris, in 1647 nog ergens buiten het gebouw op de Grote Markt was gevestigd. In dit jaar ondervindt men het als een nadeel en zoekt men een mogelijkheid om de secretarie op de begane grond onder te brengen.

Los van de secretarie staat in dit geval de secretaris. Deze heeft ongetwijfeld een vertrek op de eerste etage gehad, in de nabijheid van het stadsbestuur. Waar moeten we de plaats van de secretarie voor 1647 zoeken? Zoals reeds eerder is gesuggereerd, mag de woning van de secretaris niet worden uitgesloten. Wanneer in 1647 gezocht wordt naar een vertrek in het stadhuis, hangt dit ongetwijfeld samen met het feit, dat in het zelfde jaar de secretaris **Willem Nieuwpoort** was overleden.[63] De vroedschap stelde kort nadat men besloten had wederom een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid van de huisvesting in het stadhuis, een commissie in 'omme alle t'geene t'Secretarij was concernerende over te nemen' van de erfgenamen. Deze weigerden echter 'het consignatie boeck mitsgaders de voordere behoufte tot het Secretarij' over te geven. [64] De aanwezigheid van stukken, tot de secretarie behorende, ten huize van de overleden secretaris hoeft natuurlijk niet te betekenen, dat de secretarie ter plaatse was gevestigd. Uiteindelijk was het een ingewortelde gewoonte om stukken mee naar huis te nemen en daar te bewaren. Nog in 1695 moest men besluiten, dat 'van nu voortaan geen boecken tot de secretarie deser stede specteerende door ijmant tsij bail-luw, burgermeesteren, vroedschappen, schepenen, secretaris, klerck, bode ofte wie het

oock soude mogen wesen, van het stadhuis sullen mogen werden gebracht', uitgezonderd de tesoriers en de ontvangers, die hun kohieren en rekeningen mee mochten nemen, zolang zij deze nodig hadden. [65] En zelfs dit heeft niet afdoende geholpen, want in 1733 legde men een register aan van alle op het stadhuis aanwezige boeken, waarbij de burgemeesters werd opgedragen om alle boeken, die 'in het vervolg' nog zouden worden gebracht, in dit register te doen bijschrijven. [66] Maar toch, het is wel heel opvallend dat men nu ernstig zoekt naar een nieuwe huisvesting voor de secretarie en uitgerekend in het stadhuis. Het ziet toch wel heel erg uit naar een verplaatsing, nu mogelijk geworden door het overlijden van de secretaris en lijkt mij meer te zijn dan enkel het terug vragen van enige boeken. Beide gebeurtenissen vallen wel te zeer met elkander samen om niet ook met elkander samen te hangen.

Over het interieur en de indeling van het stadhuis is reeds het een en ander gezegd. Vooreerst kwam er weinig verandering. De verplaatsing van de Waag en de onderbrenging van de secretarie waren tot aan de 18e eeuw de enige grote wijzigingen. Na de verwijdering van de Waag in 1579 en de huisvesting van de secretarie in - laten we dit aannemen - 1647, is volgens de reeds geciteerde **Arent Vinck Sr.** de indeling deze: 'De eerste verdieping van het binnen gebouw beslaat van voren de vleijschal, en van achteren het comptoir van de accijns of van de wijn en biervoerders, mitsgaders den achtertrap om van onderop tot boven het Stadthuys te komen; de tweede en voornaamste verdieping bevat de voorzaal, de plaats voor de borgerwacht en die voor de Secretaris; de vierschaar voor den Bailliuw, Schout en Schepenen, den uijtgangh naar de plaats van het gerecht, óf van de kaak óf van het Schavot; en voorts de Kamer van Burgermeesteren, van de Raden of Vroetschappen en voor de Weesmeesteren; op de derde verdieping is het gevangenhuijs, en de verdere ruijmten om het geweer te bewaren'. [67] Over de juiste ligging van de vertrekken worden we niet ingelicht. De secretarie wordt zelfs niet genoemd, hoewel we uit het geciteerde besluit uit 1695 weten, dat zij in dat jaar op het stadhuis een plaats had, zodat het besluit van 1647 is uitgevoerd geworden. [68]

De trap naar de zolder verdient nog enige aandacht. Zij bevond zich in de uiterste noord-oosthoek met de toegang aan de noordzijde. Zij diende tot overbrenging van gevangenen naar de zolder, zonder dat deze over de eerste etage hoefden te worden geleid, hoewel er op die etage een toegang tot deze trap was, dienend voor de voorleiding van de gevangene voor de rechtbank. Het poortje is nog aanwezig, maar leidt nu tot niets.

In 1727 bracht men de vleeshal naar elders over. Aan de hand van een beschrijving uit circa 1770, [69] het bestek uit 1782 en een plattegrond uit 1908 [70] is een reconstructie van de indeling rond 1770 mogelijk. Er zijn dan op de begane grond zes vertrekken. Gerekend van voren naar achteren zijn deze achtereenvolgens aan de noordzijde de wacht, het accijnskantoor en de trap naar de zolder, en aan de zuidzijde de gewerkkamer, rekenkamer, charterkamer en secretarie. Op de eerste verdieping zijn achtereenvolgens aan de noordzijde de weeskamer, burgemeesterskamer, ook wel de commis-

siekamer genoemd, de spreek- of vertrekkamer en de trap naar de zolder, en aan de zuidzijde de vierschaar (rechtbank), bodenkamer, het vertrek voerend naar het schavot of de kaak, de kamer van schepenen en vroedschap. Op de zolder waren de gevangenis en de gijzelkamer. In 1772 bracht men de gewerkamer over naar het Boterhuis en voegde men deze kamer en de rekenkamer tesamen, zodat de volgende werd: charterkamer, rekenkamer en secretarie.

Het interieur van de bestuursetage was overeenkomstig het aanzien van de toenmalige regenten. [71] De burgemeesterskamer bezat een Italiaanse marmeren schoorsteen met een schoorsteenstuk, geschilderd door **Augustus Terwesten** in 1744 en verbeeldende 'de Achtbaerheid en Politie' (twee vrouwen, de één met een scepter en een roeispaan over de linkerschouder, de ander met een hoorn van overvloed). Het plafond was Italiaans stucwerk, de wanden waren gelambrizeerd en met rood gebloemd trijp behangen. De vertrekkamer diende voor de aantekening van huwelijken, het ijken van maten en gewichten en wachtkamer van hen, die het schavot moesten betreden ('treurkamer'). Hier hingen schilderijen van Koningstadhouder **Willem III** en Koningin **Mary van Engeland**, zijn echtgenote, een afbeelding van het Huis te Riviere (de burcht van Mathenesse) in welstand en een tekening van twee kanonnen. Het grootste en aanzienlijkste vertrek was de schepen- en vroedschapskamer: 'Aen de oost en zuidzijde is een fraei gestoelte met zitkussens pronkende met Stadts wapenen belegt, in het midden staet een tafel met stoelen'. **Arent Vinck** jr., schrijver van een andere, nooit in druk verschenen Beschryving der Stadt Schiedam, deelt ons mede, dat het interieur er rond 1770 zo uitzag: 'een tamelijk groot bijna vierkant vertrek, rondom behangen. De plaats, daar de Schepenen Heeren aan een lange tafel zitten, is met een houten balluster afgeschooten. Ter zijde zijn de zitbanken voor de Heeren Vroedschappen. De schoorsteen pronkt met een schoon schilderij'. Dit schilderij was eveneens van Augustus Terwesten, geschilderd in 1744 en verbeeldende 'De Deugt, voerende den scepter van de Heylige justitie, bekroont den Keizer **Justinianus**, die zijne wetten uitdeeldt'. Opmerkelijk hier was een aan het plafond bevestigde katrol, waarover een touw liep naar een ijzeren kram in de grond. Deze inrichting diende om misdadigers te pijnigen of te geselen. De Weeskamer was eveneens behangen en pronkte met een schoorsteenstuk van de zelfde **Aug. Terwesten**. Dit stuk bestaat nu nog en vertoont een vrouw met een klein kind. In het zogenaamde voorhuis, het lager gedeelte direct achter de ingang, lag rechts de vierschaar. Daar zag men 'vlak voor zich de vierschaar afgeschooten met een ijzer hek. In dezelve is een halfronde zitplaats, waer op schout en scheepenen het vonnis uitspreken over een of meer misdadigers, staende voor een tafel, die in 't midden van die vierschaer is geplaatst'. De bodenkamer was klein en diende tevens voor hen, die de burgemeesteren of schepenen wensten te spreken, tot wachtkamer. In het vertrek, dat naar het schavot voerde, was een buitendeur. De misdadigers werden hier ontkleed en 'voorts ten straffe geleid'. Deze deur is het huidige vierde raam aan de zuidzijde, gerekend vanaf de ingang. Het zou tot de tweede helft van de 19e eeuw duren, voordat wederom wijzigingen werden aangebracht. Deze be-

troffen alle het interieur en resulteerden in het gebouw, zoals het nu staat op de Grote Markt. De ingrijpendste veranderingen in 1893 waren de verbouwing van het voorhuis [72] en in 1923 de vergroting van de oude vroedschapskamer met vertrekkamer en trap naar de zolder, waardoor de huidige, in 1973 buiten gebruik gestelde, raadszaal ontstond. [73] Tegelijk verbouwde men de begane grond, die het aanzien van een schoolgebouw kreeg, compleet met een van tegeltjes voorziene gang.

In de resoluties van de vroedschap van 19 september 1579 lezen we, dat de plaats van de waag onder het stadhuis te klein was geworden en dat men haar zal overbrengen 'in het Artillerij huis bezijden den toorn, als weezende aldaar meer ruijmt en bequaamheid'. Het artillerie-huis, dat is het stedelijk wapenarsenaal, verhuisde naar de oude plaats van de waag onder het stadhuis. De nieuwe huisvesting naast de toren was de sedert 1572 buiten gebruik gestelde kapel annex doopkapel. [74]

Naast de grote waag was een 'cleijne Waeghe', die de waagmeester thuis hield. In 1586 schijnt hem dit recht ontnomen te zijn en deze kleine waag evenzo naar het waaggebouw te zijn overgebracht. [75] Veel nieuws vernemen we verder niet. In 1614 kocht men een nieuwe ijzeren balans en waag. [76] Van de gehele inrichting is niets over dan de ijzeren haak, waarmee het weegtoestel aan de balken was bevestigd, terwijl de balans en schalen zich thans in het Stedelijk Museum bevinden.

Het uiterlijk van het gebouw ontkwam niet aan de golf van verbouwingen, die in de tweede helft van de 18e eeuw over de stad sloeg. In 1748 voorzag men het gebouw van een 'fraajen voorgevel', dezelfde die nu nog te zien is. [77]

Op 16 maart 1727 brachten burgemeesteren aan de vroedschap ter kennis dat wegens verbouwingen 'onder het raadhuijs' de vleeshal was te niet gedaan en dat naar een andere geschikte plaats moest worden omgezien.[78] Reeds op 2 juni daaraanvolgende berichtten burgemeesters, dat zij en de gecommitteerde vroedschappen 'op de Beestemarkt omtrent voor de huysinge van de heer **Jan Burghwal** de plaats hadden geordonneerd tot het maken van een nieuwe vleeshalle'. [79] Over de bouw vernemen we verder niets. Het gebouw, dat stond 'op het pleijn van de Beestemarkt', dat is op het plein waar Boterstraat en Herenstraat samenkomen met de Grote Markt, is op een afbeelding bewaard gebleven.[80] Bovendien weten we uit een oude 18e eeuwse stadsbeschrijving, hoe het gebouw er tegen het einde van die eeuw inwendig uitzag. We lezen: 'Dit gebouw zijnde een langwerpig vierkant, pronkt in zijn voorgevel boven den ingang met een slachtrund en heeft van binnen bequaame winkels of banken ter wederzijden, wordt verlicht door eenige tralivengsters, en heeft van achteren mede eenen uitgang. De bovenste vertrekken of kamers worden aan particulieren verhuurd, en de hal zelf hoewel zeer bequaem gelegen voor de vleeschhouwers en inwoonders, is meermaals van de eerste weinig gebruikt en van de laetste ook ter drilplaetse genoomen voor de Burgers om, door een Drilmeester in de wapenoefening onderwezen te worden'. [81] Op de plattegronden staat een langwerpig pand, de voorgevel gericht naar de Grote Markt. Het gebruik was inderdaad veelvoudig. Reeds in 1748 diende zij tot exercitieruimte der schutterij, want op 4 februari staat de vroedschap de officieren van de huur-

soldaten (waardgelders) toe, dat zij voor hun manschappen gebruik maken van 'de Halle op die tijden en uren, wanneer die door de Burgers en Schutters deser Stad tot het voors. eynde niet word gebruikt'. Het is niet onmogelijk, dat men de vleeshal vanaf de bouw voor dit doel bezigde.

Een der gebruikers van de kamers op de eerste verdieping was het Chirurrijngilde. In 1756 stond men hen toe om de 'Kamer boven de Vlees Halle n.1' te gebruiken voor de berging van haar gildeckas, instrumenten en al hetgeen aan het gilde toebehoorde.[82] Latere gebruikers van deze vertrekken waren in 1841 de administratie van de schutterij en de 'Branders-, Brouwers- en Moutersknechtsbusse'. [83]

Wanneer de hal buiten gebruik is gesteld, is niet exact aan te geven, maar te stellen op circa 1851.[84] Twee jaar later vond de eigenlijke hal tijdelijk een nieuwe bestemming als noodkerk voor de Rooms-Katholieken.[85] Na deze mochten in 1859 de 'Christelijke afgescheidene Gemeente' (de mensen van de afscheiding van 1834 van de Hervormde Gemeente) de ruimte als kerk gebruiken. [86] Begin 1871 was de hal een punt van discussie in de Gemeenteraad. Daar de meerderheid met de burgemeester van mening was, dat het gebouw het verkeer in de weg stond (wanneer in de Boterstraat wagens bij de branderijen stonden, was de passage naar het station belemmerd en moesten de lijkstatiën naar de begraafplaats bij de Burcht van Mathenesse wachten), besloot men tot de afbraak. [87] Na openbaar te zijn verkocht, viel het gebouw - dat volgens velen nog hecht en sterk was - onder de slopershamers. [88]

Nauw verbonden met het stadhuis was ook het Boterhuis, de plaats waar onder stadstoezicht de aangevoerde boter werd verhandeld. Op 3 februari 1697 kocht de stad 'seeker huys ende erve, bij den voorn. **van der Schep** (de verkoper) met consent en toestaan van burgemeesteren voornoemt in den Jare 1685 geappropriert tot een boterhuijs, staende ende gelegen aan de westsyde van de goijstraat'. [89] We vernemen hier, dat er reeds enige jaren aan de Hoogstraat een boterhuis stond, voordat het pand in stedelijk bezit overging. Uit plattegronden en huizenregisters kunnen we vaststellen, dat het gebouw het vijfde huis was ten noorden van de Bokkensteeg, thans Hoogstraat nr. 137. [90] Waarschijnlijk heeft men na de aankoop het pand vertimmerd. Er heeft althans een contract bestaan tussen de fabriekmeester **Willem 't Hart** en de eigenaar van het belendende perceel over het 'optimmeren van het stads boterhuijs'. **Willem 't Hart** was fabriekmeester van 1696 tot en met 1709. [91]

Het gebouw heeft weinig sporen in de archieven achtergelaten. In 1772 vernemen we, dat wegens verbouwing in het stadhuis de 'geweerkamer boven het boterhuijs wierde geplaatst'. [92] We weten nu althans, dat de bovenverdieping voor andere doeleinden werd gebruikt, precies als bij de vleeshal. Hoelang het boterhuis als zodanig heeft dienst gedaan, is nog niet gevonden. In 1840 vindt in het pand een openbare verkoop plaats door de vendumeester **W. C. Kimmijser**. Het pand is dan genoemd 'de Kleine Vleeschhal der Stad'. [93] Het is het zelfde pand, blijkbaar gebruikt voor de verkoop van vlees. De term komt bij andere verkopeningen voor en is duidelijk ter onderscheiding van het pand achter het stadhuis, in het zelfde jaar aangeduid als 'de groote

Vleeschhal'.^[94] Het ligt voor de hand te onderstellen, dat op een nog onbepaald ogenblik de ruimte van de eigenlijke vleeshal te klein is geworden en het boterhuis dit tekort heeft opgevangen. In 1842 brak men het oude pand af en trok men een nieuw gebouw op. Volgens het bewaarde bestek bleven alleen de fundamenteën intact en werd het gehele gebouw vernieuwd. Ook dan is de benaming 'de Kleine Vleeschhal'. Van de nieuwe voorgevel is de tekening over. Zij vertoont een dubbele deur met bovenlicht en twee kleine zijramen. ^[95]

Vijf maanden later is het gebouw in gebruik als 'het nieuwe Magazijn van kleeding en Wapenen voor de Stedelijke Schutterij'. Volgens de opgave van verricht timmer-, metsel- en verfwerk in 1842, stond beneden een vurenhouten tafel met twee banken en waren boven 'al het ameublement, kleeding en wapenstukken, benevens de houten rekenen en kapstokken'. Daar stond ook een schrijftafel. Kennelijk zat de wacht beneden en waren magazijn en administratie boven gevestigd. ^[96] In een register van stadseigendommen luidt de omschrijving: 'pakhuis - in gebruik bij de Schutterij tot magazijn van wapenen en kleeding'. ^[97] Dit bleef zo tot 1890. In dat jaar besloot de gemeenteraad het dan nog bij de Schutterij (die er niets voor betaalde) in gebruik zijnde gebouw (in het voorstel van Burgemeester en Wethouders omschreven als 'het zoogenaamde Boterhuis aan de Hoogstraat') kosteloos aan de Bell-Telefoon-Maatschappij te Amsterdam af te staan. Spoedig daarna is de telefoonmaatschappij er in getrokken en was de centrale er gevestigd.^[98] Tot zover - met een uitstapje naar de 19e eeuw - de direct met het stadsbestuur samenhangende gebouwen. Naast deze waren de personen, de functionarissen, verbonden aan het bestuur en te zamen het ambtelijk apparaat vormend.

4. DE FUNCTIONARISSEN

De Tresoriers of Thesauriers bleven belast met het beheer van de financiën. In 1581 bracht men hun aantal van twee terug op één. ^[99] Deze, later de ordinaris thesaurier genaamd, inde verreweg de meeste stadsinkomsten, zoals de accijnsen, renten en pachten, betaalde de vaste lasten, zoals renten, aflossingen en salarissen. De verschijning en legering in 1587 van een afdeling Engelse soldaten leidde tot de aanstelling van een 'thesaurier van oorlog'.^[100] In 1614 heette hij 'extraordinaris thesaurier of thesaurier van oorlog'.^[101] Hij was belast met de inning van buitengewone ontvangsten en de betaling van buitengewone uitgaven, zoals de serviesgelden, dat zijn de vergoedingen van 's landswege voor de inkwartiering van soldaten, en de stedelijke openbare werken. In zijn rekening treffen we bijvoorbeeld het ladder- of emmergeld (een belasting van huiseigenaren ten behoeve van de brandwering), het lantarengeld (een belasting ten behoeve van de stadsverlichting), de opbrengst van het havengeld, de waterkorenmolens.

De stadskas werd sedert 1725 beheerd door een college van rekenmeesters, ook genaamd de Rekenkamer, bestaande uit drie leden van de vroedschap.^[102] Als in de middeleeuwen waren de belangrijkste functionarissen de secretaris en de pensionaris

of stadsadvocaat. Beide functies heeft men op een niet nader te preciseren ogenblik weer gescheiden. In 1675 ging men over tot het aanstellen van een substituut- of tweede secretaris. [103] Om verwarring te voorkomen stelde men in 1693 een reglement of instructie op, die een oudere wegens de opgetreden 'disharmonie' tussen beide secretarissen verving. De verdeling was, dat de eerste secretaris de bestuurscolleges waarnam, met de thesauriers de rekeningen opmaakte en de blafferts (registers) samenstelde, dat de tweede secretaris de vergaderingen van de Weth en van de Schepenen waarnam, verpachtingen en verhuringen noteerde, het eigenlijke secretarietwerk deed. Hij verving bij afwezigheid de eerste secretaris.[104] De pensionaris of stadsadvocaat bleef de rechtskundige adviseur van de stad en woonde met de officiële afgevaardigde de vergaderingen van de Staten van Holland bij.[105]

De Fabriekmeester was een nieuwe functie, in 1581 ingesteld. Zijn instructie omschrijft zijn taak met 'goede opsicht te nemen opte stedes wercken en werckcluyden ten eynde de selven totten meesten voordeel, oerbaer ende stedes profyte benaersticht ende ghevordert sullen worden'. Hij moest de benodigde materialen inkopen, toezien op de bouwactiviteiten der ingezetenen, opdat de stedelijke eigendommen geen schade opliepen, werklieden benoemen en ontslaan, burgemeesters en gecommitteerde vroedschappen van advies dienen, enzovoort. [106] De eerste functionaris was **Sebastiaan Thonisz.**, ongetwijfeld het vroedschapslid, dat in 1572 voor de Geuzen vluchtte en nu was teruggekeerd. [107] Zijn benoeming maakt te meer duidelijk, dat het jaar 1572 beslist geen breuk met het verleden op bestuurlijk niveau heeft betekend.

Deze functie zal tot aan het einde van de 18e eeuw blijven bestaan. Zo dikwijls het stedelijke werken betreft komen we in de stukken de 'heer Fabriek', zoals hij kortheidshalve werd genoemd, tegen.

Hij mag niet worden verward met de stadstimmerman. We bezitten zijn instructie uit 1582, toen een nieuwe functionaris werd benoemd. Samengevat was zijn taak het maken van 'stedes wercken', precies als zijn middeleeuwse voorgangers. Hij kreeg later de titel van stadsarchitect. [108]

Het aantal functionarissen steeg in de loop der tijden. Een bijzonder soort waren de 'Commissarissen opt stuck van de trouwe'. In 1576 besloten Schout en Schepenen, omdat velen onwillig waren in de Hervormde Kerk te trouwen, dat trouwlustigen zich op het stadhuis moesten laten registreren, dat is voor de wet in ondertrouw gaan. Het huwelijk kon vervolgens bij de hervormden door de predikant worden gesloten, bij de niet-hervormden was sluiting door burgemeesters verplicht. [109] Aan deze regeling hebben zich de Katholieken, Doopsgezinden, Luthersen en andere niet-hervormde kerkelijke groeperingen gehouden. Overzien wij het in dit hoofdstuk besprokene, dan kunnen we samenvattend vaststellen, dat het middeleeuwse bestuursstelsel is gehandhaafd. Mag het zwaartepunt zijn verlegd van de baljuw naar de vroedschap, de zelfde toch betrekkelijk kleine groep van mensen bleef aan het bewind. Het meerdere aanzien van de stad en dientengevolge van henzelf, brachten de regenten tot uitdrukking in het stadsjacht en de aankoop van heerlijkheden. In al deze zaken

volgden zij de grote steden. De houding tegenover de burgerij en de (nu hervormde) kerk komen elders aan de orde.

VIII. De 17e eeuw

1. DE TOPOGRAFIE

Na de benauwenis van de eerste jaren kwam allengs een geweldige economische bloei, die bekend is gebleven onder de benaming 'De Gouden Eeuw'. In deze ontwikkeling deelde ook Schiedam. De plattegrond van **Jacob van Deventer** laat nog veel groene plekken zien, maar spoedig zal dit beeld gaan veranderen.

Het bebouwde oppervlak nam snel toe. Het proces begon reeds in 1580, toen de 'nieuwe haven', de tegenwoordige Korte Haven zuidzijde, werd verdeeld en verkocht in 17 erven, totaal 175 strekkende meter bedragende.[1] Onder de kopers treffen we de namen van enige stadsbestuurders aan, te weten **Arent Danckertsz. van Smalevelt**, **Cornelis Pietersz. van der Burch** en **Adriaen Cornelisz. Duijst van Santen**. Aangezien de kaden in de koop begrepen waren en gerekend de ligging van deze erven, hebben we bepaald met de uitgifte van industrieterrein van doen. Achter de erven kwam een straat, de huidige Westmolenstraat, te liggen.

Het jaar daarop kwam het Groene Velt aan de beurt, een open stuk grond, gelegen achter de Lange Kerkstraat en ongeveer begrensd door de Boterstraat en Heerenstraat. Met de verplichting om er 'goede bequaeme huysen' neer te zetten, werden door de stad 14 erven verkocht.[2]

Aan het Groene Weegje, naast het 'syeckhuys', waarmee het Pesthuis is aangeduid, een plaats waar tot dan bomen stonden en spinbanen lagen, verrijzen in 1590 een zevental woningen.[3] De grote bouwactiviteit uit 1593, toen het Broersveld ontstond, in erven verdeeld en ter bebouwing werd verkocht door de stad en het gasthuis beide, is reeds bij het Kruisherenconvent ter sprake gekomen. Totaal kwamen hier 85 erven.[4] Verdere uitgiften van grond, alle door de stad, volgden in de komende jaren. In 1595 bij de Kethelpoort,[5] bij de Rotterdamse poort[6] en op het terrein van het 'susterhuys aen den achterwech' (Leliëndaal).[7] In 1596 kwamen huizen in een slop achter de huizen, staande aan de oostzijde van de Nieuwstraat,[8] verkocht men erven gelegen aan de westzijde van de Lange Haven[9] en aan het Oude Kerkhof,[10] bezijden de Grote Kerk. In 1597 kochten tijkwerkers erven 'in den Raem'. [11] Meerdere uitgiften van erven aan de westzijde van de Lange Haven volgden in de jaren 1598 [12] en 1602.[13] Er ontstond ook een voorstad, toen in 1599 twintig erven 'ontrent het Hooft' werden uitgegeven.[14]

Het aantal huizen bedraagt volgens het verpondingskohier van 1610 1106 woningen. [15] Gerekend met een bezetting van 5,5 inwoners per huis, krijgen we een totaal inwonertal van c. 6000. Vergeleken met de voorgaande tellingen, waarbij de zelfde bezettingsgraad is aangehouden, is dit een aanzienlijke vermeerdering.

Deze vermeerdering is mijns inziens niet te verklaren uit een natuurlijke aanwas alleen,

maar er moet immigratie hebben plaatsgevonden. Het ligt voor de hand te onderstellen, dat vluchtelingen uit de zuidelijke nederlanden zich in de stad hebben gevestigd, zoals ook in andere steden van Holland is geschied.

Van de toestand in het jaar 1598 bezitten we een bijzonder document. Op 25 juni van het jaar 1597 nam de vroedschap het besluit om aan **Jacques de Gheyn**, plaatsnijder, opdracht te geven een plattegrond van de stad te maken. [16] De kaart kwam gereed in 1598. [17] Hoe zag de stad er toen uit? De dichtste en belangrijkste bebouwing is op dezelfde plaatsen als op **Van Deventer's** plattegrond. De boven gesignaleerde uitbreidingen staan er voorzover reeds gerealiseerd alle op. De wallen en de nog open plekken zijn in gebruik als spinbanen en lijnbanen. Van de kloosters staat alleen Leliëndaal nog, bovendien heeft hij de Bagijnhof kapel ingetekend. Het Pesthuis is nabij het voormalige St. Annazusterhuis, het Leprooshuis staat buiten de Overschiese poort, het Oude Manhuis in de Lange Kerkstraat en het St. Jacobsgasthuis op de Hoogstraat. Op de wallen zijn drie windmolens, in de Vlaardingerstraat is de watermolen, compleet met een watergang en aangeduid met 'papiermolen'. De Sebastiaansdoelen zijn verdwenen en haar plaats is ingenomen door lijnbanen, het kasteel is een ruïne, en - tenslotte - de sluis in de Dam is op de plaats waar zich nu de Oude Sluisstraat bevindt.

Op grond van onze uit de archieven verkregen gegevens kunnen we niet anders dan vaststellen, dat **De Gheyn** met zeer grote nauwkeurigheid is te werk gegaan. De loop van straten en grachten, de plaats van de openbare gebouwen, alle zijn met veel precisie weergegeven en verdienen zeker vertrouwen in de juistheid. Met de huizen is het moeilijker gesteld. Vreemd is zeker, dat geen houten huizen zijn te onderkennen, terwijl zulke er beslist toen nog waren. De geveltjes zelf geven weinig individualiteit te zien en schijnen zonder acht te slaan op de werkelijke toestand te zijn getekend. Details zullen daarom met de nodige reserve moeten worden beschouwd. Maar al met al, het is een gelukkige omstandigheid dat de kaart er is.

Op de kaart staan nog een drietal zaken, waarop ik gaarne de aandacht wil vestigen. De eerste is die merkwaardige uitstulping van de vest ter hoogte van de Soutketen. Deze nog gedeeltelijk bestaande knik gaat terug tot 1595, toen de Vroedschap op 22 maart besloot, 'dat men des steeedes wallen ende vesten tusschen de zoutkeeten uuytzetten ende aen erven van 24 voeten breed uuijtgeven ende vercopen zal'. [18] In de besteding van het werk, gedateerd 4 april 1595, staat als plaatsbepaling: 'tusschen de toorns van de soutketen ende **Willem Arijens. Swart**, scheeptimmerman'. [19] Gedolven moest worden 'door de cingel'. Gerekend het nuttig effect was het een zeer zware en kostbare onderneming. Maar misschien waren andere, ruimtelijke overwegingen doorslaggevend, want de Lange Haven lag op dit punt wel erg dicht bij de stadswal en bood zeer weinig mogelijkheid voor de vestiging van scheepswerven.

Het tweede opmerkelijke is het wiel aan het begin van de Korte Haven bij de Vlaardingse poort. De vermelding van een dergelijk wiel zijn we tegengekomen bij de verhuuring van lijnbanen in 1539. Men haalde met behulp van zo'n installatie een schuif op voor de doorspuiging van water. De spui tussen de Westvest en de Korte Haven is in

1577 gemaakt. In de vroedschapsresoluties van 23 mei 1577 staat opgetekend, dat men na rijp beraad besloten heeft om 'de nieuwe Speuije te leggen bij de Vlaardingse Poort ter geconcipieerde afgepaalde plaatze, mitsgaders de nieuwe haven daer aen te doen schieten, ende maken tot in de oude haven toe, soo wijt, diep ende groot, als t'werk iegenwoordiglijk, meede op de linie afgepaalt, en de voorwaarden daar van gemaakt is'. [20] De oude haven hier is de Lange Haven, de nieuwe is de Korte Haven. Het doel van de spui wordt duidelijk omschreven in de resolutie van 3 mei 1580, te weten het uitdiepen van de haven, 'die iegenwoordig in groote vervallentheijd ende ondiepte is'. [21] De Westvest diende bij dit alles als reservoir. Bij vloed liet men het water in de vesten stromen, dan sloot men alle toegangen naar de haven toe, en vervolgens liet men bij eb de spui openen, waardoor het in de vesten opgezamelde water met kracht zich stortte in de lager staande haven en deze uitschuurde. Een voorwaarde was, dat de haven in open verbinding met de rivier stond. Dat was inderdaad nog het geval. Wel kwam in 1590 onder de Hoge Brug bij de huidige Koemarkt een zogenaamde keersluis, [22] maar de Buitenhaven is eerst omtrent of in 1622 van een sluis voorzien. [23]

Het derde opvallende is een soortgelijke schuif tegenover die van de Korte Haven, een brede sloot afsluitende, welke aan de voet van de Vlaardingerdijk liep. Op 11 mei 1594 besteedde de stad aan het schieten en maken van een 'nieuje Spueijwater buijten de Vlaerdingsche poort' lopend vanaf het bruggetje **van Pieter Claesz. Land** westwaarts naar de kromming van de dijk bij Spieringshoek. [24] Uit een volgende resolutie uit 1594 blijkt, dat de Westvest als reservoir onvoldoende was en dat deze 'boesem van de Spueij' was aangelegd om meer water te kunnen opzamelen. [25] Echter: de toestand bleef slecht. In de jaren volgend op de delving van het spuiwater langs de dijk naar Vlaardingen had men nog aldoor te kampen met verzanding. Zelfs het baggeren hielp niet, zodat men in 1603 besloot hiermede te stoppen, dat is te 'cesseren ende afschaffen'. Een uit de vroedschap samengestelde commissie werd belast met het zoeken naar nieuwe middelen en nog in dezelfde vergadering gemachtigd om contact op te nemen met hen, die het Kamperdiep hebben uitgebaggerd, en tevens om eens een proef te nemen met 'het instrument genaemt de Mol'. [26] Helaas weten we niet, of deze proef is genomen. Op 29 januari 1607 besloot men om de beide hoofden te verlengen met 'twee rijsehoofden', de een dienend voor de eb, de ander voor de vloed. [27] Ik lees hierin, dat houten havenhoofden de stroom moesten geleiden en zo de haven op diepte houden.

De toestand van de havens werd weer precair, toen de spui aan de Korte Haven het begaf. Op 13 november 1611 rapporteerden de burgemeesters aan de hiervoor speciaal bij elkander geroepen vroedschap, dat de spui defect was, doordat de deur was gebroken en het houtwerk nagenoeg vergaan. [28] We mogen ons afvragen of het werk uit 1577 wel degelijk genoeg is geweest. Na eerst te hebben besloten om de spui slechts te vernieuwen, viel op 11 februari 1613 een besluit van verder strekkende betekenis, te weten om 'd'oude spuye te repareren ende den nieuwe haven aen de westsijde van

de Oude Haven te concipiëren'. [29] Het spreken over oude en nieuwe havens is tamelijk verwarrend, maar uit het vervolg is duidelijk dat met oude haven nu is bedoeld het complex van Korte en Lange Haven, het reeds bestaande havengebied. Blijkens het gebruik van het lidwoord 'de' (nieuwe haven) had men er reeds lang over gesproken, zodat het idee langzamerhand gemeengoed was geworden. De genomen beslissing moest de oplossing brengen voor de twee meest knellende problemen. Het één was het op diepte houden van de havens (tevens de verversing van het water binnen de stad), het ander het scheppen van voldoende ligplaats voor de schepen.

Over het graven worden we helaas slecht geïnformeerd. Het bestek is ook verloren gegaan, zodat wij niet weten op welke wijze het werk is uitgevoerd. Uit de stadsrekeningen valt echter op te maken, dat het voornaamste werk reeds in het zelfde jaar 1613 is verricht, en dat het gehele werk in het volgende jaar 1614 is gereedgekomen. [30] Waarschijnlijk begon men met het graafwerk bij de zoutketen, dat is bij de uitstulping van de vest, in 1598 ontstaan, en werkte men in één lijn door tot aan de Buitenhaven, waar aan het einde een sluis is gelegd, de tegenwoordige Varkenssluis. Wat ontstond was een geweldig reservoir, dat aan beide zijden afsluitbaar was en zo uitnemend geschikt om als spuiwater voor de oude havens te dienen. Bovendien was deze nieuw gegraven 'haven' uitstekend geschikt voor de berging van schepen.

Samenhangend met de Nieuwe Haven volgden nog enige werkzaamheden. Het spuiwater buiten de Vlaardingse poort aan de voet van de dijk, was overbodig geworden en kon worden gedempt. Na op 25 april 1620 tot de demping te hebben besloten, kon reeds op 30 november daaraanvolgende besloten worden tot 't'vercopen want spuijwater, nu tot lant ghemaect'. [31] Het stuk westvest, dat niet in de Nieuwe Haven was begrepen, was eveneens aan verbetering toe. In juni 1621 besteedde men aan het op diepte brengen van de vest 'van de spuije bij de Vlaerdingpoort aff tot de nieuwe haven omtrent de Soutketen toe'. De aannemers, die het werk aannamen waren voor het merendeel afkomstig uit Brielle. [32]

Door het graven van de Nieuwe Haven was een gedeelte van de oude Westvest overbodig geworden. Men besteedde daarom in 1621 'ten versoucke van de aennemers van de bovengenoemde wercken' tegelijk aan het dempen van het gedeelte, dat lag tussen de Nieuwe Haven en de Vrouwe- of St. Christoffelspoort. [33] De uitgaven komen merkwaardigerwijs niet voor in de stadsrekeningen. Met de wal had men overigens geen rekening meer te houden, doordat deze reeds in 1613 - dus tegelijk met het graven van de nieuwe haven - was geslecht. [34]

Als gevolg van al deze werkzaamheden was een groot, nieuw, door water omgeven terrein ontstaan, uitermate geschikt voor de vestiging van industrieën. Reeds in de loop van het jaar 1614 begint de stad met de uitgifte van erven ter plaatse. [35] De benaming van 'Nieuwe werck' wordt reeds in de officiële stukken in 1613 gebezigd. [36] Het terrein werd onderverdeeld door middel van straten, die de naam droegen van 'eerste, tweede en derde dwersstraet', totaal 98 erven omvattende. Zij komen voor de eerste maal voor in 1614, wanneer in de stadsrekening de 'renten van de erven buijten de

Hooftpoort' worden verantwoord. [37] De gif tboeken geven geen verkopingen van de erven te zien, wat mét de ontvangen renten overeenkomt en tot de conclusie leidt, dat de grond in erfpacht is uitgegeven.

Heeft de haven, hebben al deze werken aan de verwachting voldaan? In het nieuwe werk bleef het aantal vestigingen gering. In 1632 stonden aan de Lange Nieuwstraat, de west- en oostzijde tesamen, nog maar 22 woningen. [38] In 1700 was het aantal opgelopen tot 28 stuks. [39] Ook de industrievestigingen waren gering, wat in de 18e eeuw een gunstige omstandigheid was en de reservering van de grond voor de vestiging van de Schiedamse aristocratie vergemakkelijkte en leidde tot de stichting van het stadspark, de Plantage.

Het aantal huizen was - parallel lopend aan de uitbreidingen - toegenomen. In 1632 tellen we 1396 woningen, waarvan 61 in het nieuwe werk en bij het Hoofd. In 1660 zijn er 1389, in 1700 1381 woningen. [40] We kunnen dus vaststellen, dat rond 1630 de toestand zich heeft gestabiliseerd.

Uitgaande van een bezetting van 5,5 personen per woning, kunnen we het aantal inwoners in 1632 begroten op rond 7500, wat vergeleken met 1610 een kleine vooruitgang heeft betekend. Voor de jaren 1660 en 1700 kunnen we het aantal inwoners van Schiedam eveneens stellen op rond 7500. Hoezeer deze cijfers ook een benadering zijn en geenszins exact, geven zij toch een zekere mate van inzicht in de groei en stilstand van het bevolkingsaantal. De vermeerdering met rond 1500 inwoners tussen de jaren 1610 en 1632 zal voornamelijk te danken zijn geweest aan een natuurlijke aanwas, een geboorte-overschot. De spanningen van de oorlog ebden weg en er vond een herstel plaats van het biologisch evenwicht, zoals we ook uit de ervaringen na de jongste oorlog weten.

De toestand, zoals deze boven is geschetst, wordt zichtbaar aan de hand van een plattegrond. Het is in dit geval de kaart, die verscheen in **Boxhorn's** Toneel ofte Beschryvinge der Steden van Hollant en het jaartal 1632 draagt. Het enige verschil met onze schets is, dat het spuiwater langs de Vlaardingerdijk als nog bestaand wordt weergegeven. Daartegenover staat, dat de sedert 1580 uitgegeven erven staan ingetekend, zodat het zeer waarschijnlijk is, dat de plattegrond op waarnemingen ter plaatse berust. Anders is dit het geval met de zozeer bekende kaart in Blaeu's stedenatlas uit 1649, welke een nagenoeg getrouwe copie is van Boxhorn's kaart.

Bij de kaart zouden wij de beschrijving kunnen lezen, die eene **Will Brereton** maakte, toen hij op doorreis vanuit Engeland in Schiedam aankwam. Hij schreef in 1634 deze regels: 'I went this 26 of May to see this town on foot; it stands about four miles English from Rotterdam, a dainty, sweet, pleasant town, larger than Namptwitch; a delicate spacious market-place; a fine church; a great channel, walled on both sides with freestone, runs along the middle of the Street, whereunto their ships come: this street, paved evenly with brick, easy to go upon, and dry, be the weather never so moist'.^[41] Vertaald luidt dit: 'Ik ging op de 26e mei naar deze stad om haar te voet te bekijken. Zij ligt ongeveer vier Engelse mijlen van Rotterdam, en is een

nette, liefelijke en aangename stad, groter dan Namptwitch, met een keurige markt en een mooie kerk. Een groot kanaal, aan beide zijden voorzien van hardstenen kaden, loopt in het midden van de straat. Hier liggen hun schepen. Deze straat is gelijkmatig geplaveid met baksteen en gemakkelijk te begaan, en bovendien droog, daar het weer nooit zo heel vochtig is'.

Wij herkennen in de beschrijving de Grote Markt, de Grote Kerk en de Lange Haven. Wat indruk heeft gemaakt, waren de netheid en de begaanbaarheid van de geplaveide straat.

2. DE MIDDELEN VAN BESTAAN

Hoofdmiddel van bestaan blijft in de 17e eeuw de visserij, precies als in de voorgaande eeuwen het geval was. Wanneer aan het einde van de 16e eeuw, in het jaar 1585 door de Staten van Holland een extra belasting wordt opgelegd ter bestrijding van de zeer hoge oorlogskosten, wijst Schiedam deze af. De vroedschap motiveert, 'dat die van Schiedam boven heuren vermoghen gherepartieert ende ghestelt worden, als dat den harinck wesende heure hooftneringhe opgehouden worden in omlegghende landen ende verbuert'. [42] Dat wil zeggen, dat de inkomsten uit de haringvangst achteruit zijn gegaan, doordat de schepen niet kunnen uitvaren en de lading soms verbeurd verklaard is in de omliggende landen. Het zijn de oorlogshandelingen, die de visserij veel schade berokkenen.

In 1590 lezen we dezelfde klacht: de stad kan de belasting van 1589 niet betalen wegens 'den soberen Staet dezer Stede, de crancke neeringhe van den haringvaert, de groote schade ende verlies van de gemeene borgeren daer uuyt spruytende'. [43]

De omvang van de visserij is vast te stellen aan de hand van de aanvoer van haring. Tot de beschikking staat een reeks van registers, lopende van 1597 tot 1788, waarin nauwgezet is opgetekend welke stuurman (zo heette de schipper van vissersschepen) met welk schip de vis aanvoerde. De gebezigde maat is de last, gelijk aan 14 tonnen, elk goed voor een 1000 vissen. [44]

In tabelvorm verwerkt ziet de jaarlijkse aanvoer er als volgt uit:

Jaar	Vangst	Jaar	Vangst	Jaar	Vangst	Jaar	Vangst
1598	1098½	1608	1732	1618	916	1628	787½
1599	1185	1609	1759	1619	1656	1629	921½
1600	443½	1610	1531½	1620	1241	1630	878
1601	770	1611	2788	1621	1634½	1631	803½
1602	1763	1612	2415	1622	1273½	1632	590½
1603	1048	1613	1998	1623	1980	1633	644
1604	1542	1614	1959	1624	1945½	1634	1054
1605	1639	1615	2008	1625	1209	1635	643½
1606	2351	1616	1780	1626	796½	1636	1003

1607	2183	1617	1671	1627	698	1637	659
1638	817	1676	1170½	1714	1913	1752	129
1639	1220	1677	1015½	1715	2266	1753	198½
1640	808½	1678	1515	1716	1757½	1754	298
1641	757	1679	1437	1717	2108	1755	274
1642	1136	1680	1780	1718	1964½	1756	343
1643	1015½	1681	1603½	1719	1528½	1757	289½
1644	1435½	1682	1056	1720	718	1758	107
1645	1559½	1683	1309½	1721	1017	1759	233
1646	1351	1684	1170½	1722	828½	1760	182½
1647	1493	1685	2309½	1723	968	1761	115
1648	1227	1686	1757½	1724	538	1762	175½
1649	1430	1687	1082	1725	1140	1763	119
1650	1369	1688	1114	1726	999	1764	163
1651	1464	1689	1597½	1727	601	1765	209
1652	467	1690	1455	1728	276½	1766	234
1653	353	1691	919	1729	230	1767	303½
1654	1450	1692	1179½	1730	254	1768	375
1655	921½	1693	1465	1731	223	1769	358
1656	718	1694	1711	1732	294	1770	283
1657	897	1695	1523	1733	455	1771	285
1658	1011	1696	923½	1734	386½	1772	234
1659	1104	1697	702	1735	606½	1773	205
1660	1460	1698	2218½	1736	658½	1774	88½
1661	1508½	1699	3027½	1737	587	1775	74½
1662	1657	1700	3069	1738	416½	1776	58
1663	1408	1701	1552	1739	311	1777	59
1664	1749	1702	880½	1740	165½	1778	21½
1665	0	1703	189½	1741	228	1779	26
1666	3	1704	423½	1742	120	1780	10½
1667	740	1705	386½	1743	131	1781	0
1668	1964	1706	647½	1744	115½	1782	0
1669	1170½	1707	763	1745	175	1783	27
1670	776½	1708	1152	1746	255	1784	40
1671	1624½	1709	1423	1747	104	1785	22
1672	31½	1710	1141	1748	97	1786	41½
1673	35	1711	1220	1749	110	1787	6
1674	1205	1712	1092	1750	80½	1788	13
1675	1671½	1713	2528	1751	186½		

Bij beschouwing van de tabel vallen in de eerste plaats op de oorlogsjaren van 1652-

1653, 1665-1667, 1672-1673 (de Eerste, Tweede en Derde Engelse oorlogen) en van 1702-1707 (de Spaanse Successieoorlog), welke alle sterk verminderde vangsten te zien geven. Het is duidelijk, dat of weinige schepen zijn uitgevaren, of schepen zijn buitgemaakt of anderszins verloren gegaan. Zo ongeveer in 1720 begint het proces van langzame vermindering van de aanvoer, die op twee uitzonderingen na niet meer boven de 1000 last komt, na 1738 niet meer boven de 500, en na 1774 zelfs niet meer boven de 100 last!

Vatten we de vangsten, of beter de aanvoer gemiddeld per 10 jaar samen, dan krijgen we het volgende beeld:

PERIODE	AANVOER	PERIODE	AANVOER
1601-1610	16.318½	1701-1710	8.558½
1611-1620	18.432	1711-1720	17.095
1621-1630	12.124	1721-1730	6.853
1631-1640	8.243	1731-1740	4.103½
1641-1650	12.772	1741-1750	1.416
1651-1660	9.846	1751-1760	2.241
1661-1670	10.978½	1761-1770	2.335
1671-1680	11.485½	1771-1780	1.062
1681-1690	14.455	1780-1788	149½
1691-1700	16.737½		

Deze cijfers geven aan, hoe na 1700 met een korte opleving in de periode van 1711-1720 de aanvoer langzamerhand, doch heel zeker is verminderd.

Deze ontwikkeling kunnen we illustreren met een drietal voorbeelden, twee uit de literatuur, één uit de archieven.

Wanneer rond 1700 de Engelsman **John Nortleigh** op een tour door Europa ook Schiedam aandoet, schrijft hij in zijn reisverslag naderhand: 'It abounds in Fishery; and abundance of Busses, Cord and Network are there made for that purpose'. [45] Hetgeen overgezet zijnde, betekent: De stad is vervuld (overvloedig in) van visvangst; een overvloed van buizen (dat is een type schepen), touw en netten worden er voor dat doel vervaardigd.

Een zelfde voorbeeld wordt ons voorgehouden in een keur uit 1712. Men heeft onderzonden 'dat veele jongens en kinderen haar niet ontsien te loopen in haringbuijzen ofte schepen leggende in de Havens ofte aan sHeeren veste dezer stede, en uijt dezelve endens van gabeltouwen, reepen, haringwant, ijzere coussens met reepen daaraan, planken en alle andere soorten van goederen, die zij in de voorsz. haringbuijzen ofte schepen vinden, te halen ofte stelen, alsmede dat veele baedzoekende luijden haar ook niet ontsien van de voorsz. jongens en kinderen aan te houden omme de voorsz. goederen van haar te koopen, daar zij nogtans wel weten dat de voorsz. jongens en kinderen op geen directe wijzen aankomen, en zoo doende de voorsz. jongens en kinderen tot

dieverij aanleijdinge comen te geven, t'welke zijn zaaken, die strekken tot groote praesjuditie en naedeel van de Coopluijden en Reeders van de voorsz. haringbuijzen en scheepen, en aengemerkt de haringrederij een van de considerabelste en grootste hoofnring dezer stede is, en zulx ten hoogste noodig is hier inne te voorzien, Zoo ist...'. [48] De nu volgende verboden en aankondigingen van straffen bij overtreding interesseren ons minder dan de constatering, dat de visserij in het betreffende jaar wordt genoemd de grootste nering van de stad. Hier vinden wij de cijfers, getrokken uit de aanvoer van haring, bevestigd.

Dertig jaar later in 1744 zegt de Tegenwoordige Staat van alle Volkeren, een werk verschenen bij **Isaak Tirion** over Schiedam: 'Inzonderheid bloeide 'er de Haringvischery, en de Stad kriede van Menschen, die zig met breien en boeten van Vischwant geneerden. Doch deeze neering is merkelyk verlopen en veel naar elders geweeken'. [47] Ook deze beschrijving klopt met onze uit de aanvoer verkregen cijfers.

Het constateren van de achteruitgang en de uiteindelijke ondergang is één ding, het verklaren van het fenomeen is een andere zaak. Zoals nog zal blijken, is de plaats van de haringvisserij ingenomen door de moutwijn-fabrikage, door de branderijen. Welk verband bestaat tussen beide? Een aantal mogelijkheden voor de neergang van de visserij is wel op te noemen, zoals:

1. voor de vissersschepen en haringpakhuizen was ten gevolge van het opdringen van de industrie en de voor deze benodigde ligplaatsen voor de koopvaarders, die het graan aanvoerden, niet genoeg plaats meer over aan de kaden in de havens. Gebrek aan ruimte zou in dit geval hebben geleid tot de geringere aanvoer en de schepen hebben doen uitwijken naar andere havens, bijvoorbeeld Brielle en Vlaardingen. Concrete gevallen of sterke aanwijzingen in deze richting zijn echter niet aan te wijzen, zodat we deze mogelijkheid verder moeten laten rusten.

2. de reders hebben hun geld teruggetrokken uit de schepen en zijn zich steeds meer gaan interesseren voor de branderijen. Reden hiervoor was de grotere rentabiliteit van de branderijen, die bovendien minder risico's met zich bracht dan het immer gevaarvolle visserijbedrijf. Vastgesteld kan worden, dat er relaties hebben bestaan tussen reders en branderijen. Wanneer in 1707 een inventaris wordt gemaakt van de goederen van **Daniël van Boshuizen**, in leven vroedschap en schepen, treffen we aan twee branderijen en twee aandelen in een haringboot. [48] De inventaris van de nagelaten goederen van de weduwe van **Willem 't Hart**, in leven vroedschap, uit het jaar 1716 bevat onder meer een mouterij, hypotheek verleend op drie branderijen, drie haringbuijzen en aandelen in drie andere haringschepen. In zijn kantoor zijn aanwezig 'eenige boeken so wegens de mouterij als de haringschepen'. [49] Dezelfde **Willem 't Hart** liet in 1708 notarieel vastleggen, in zijn kwaliteit van koopman en boekhouder van het buisschip genaamd 't Hart, dat dit schip was geaapt. [50]

De boedelinventaris van **Simon Ghysen**, in leven vroedschap en burgemeester, uit 1740 bevat onder meer twee branderijen, een aandeel in de zoutketen, aandelen in twee molens, een buisschip en aandelen in elf andere haringschepen. Verscheiden personen

zijn hem geld schuldig wegens geleverde moutwijn en haring. [51]

Een vierde geval is **Carel Bosschaert**, in leven vroedschap en burgemeester, van beroep koopman. In de jaren 1704 en 1709 komt hij voor als de eigenaar en reder van haringschepen, in 1729 geeft zijn weduwe flinke sommen als hypotheek op branderijen. [52] Tegenover deze staan echter reders als **Abraham Koning** en **Ewout Juijst** en **Jacob Niesen**, die zich blijkens hun boedels uit de jaren 1711, 1720 en 1731 in het geheel niet met de branderijen hebben bemoeid, doch zich hebben gehouden aan de visserij. [53]

Ik meen te mogen vaststellen, dat er beslist geld van de reders - in wezen kooplieden - is gebruikt voor de financiering van de nieuwe industrie. Toch was zeker van een algehele omschakeling geen sprake, zodat we niet mogen stellen, dat de branderijen zijn gefinancierd met geld uit de visserij afkomstig. In dit verband mag ik verwijzen naar de schuldbrief van 18 oktober 1710, waarbij eene **Gerrit Sam** en juffrouw **Johanna Hodenpijl** bekennen schuldig te zijn aan **Jan Osijen** en **Cornelis Graeffweg**, kooplieden uit Rotterdam, de som van 6000 gulden. Tot onderpand dient onder andere de brouwerij De Witte Leeuw, staande aan de Dam waarbij zij moeten beloven deze brouwerij 'ten spoedigste te appropriëren' tot een koornbrandewijn of rouwstokerij en daarin te stellen drie ketels, drie slangen en verder gereedschap. [54] Het is een geval van financiering met vreemd kapitaal, dat niet alleen heeft gestaan.

3. de slechte bedrijfsresultaten van de visserij hebben tot de ondergang geleid. Het is een feit, dat vanaf 1700 tot circa 1710 zeer grote schade is geleden, doordat kapers uit Duinkerken en Calais de schepen buitmaakten. [55] De boten kostten al naar gelang van grootte en bouwjaar tussen de 2000 en 3000 gulden, wat voor die tijd een aanzienlijk bedrag was. Bovendien ging door de kapers kostbare lading verloren. Het is ook een feit, dat de opbrengst van een vangst niet zo groot was. In 1711 wordt een haringschip geveild tesamen met zijn vangst. Het schip is uitgevaren met 13 man aan boord, wat aan lonen en proviand *f* 4100,- heeft gekost. De opbrengst van de 29 last haring was *f* 4500,-, zodat globaal een 400 gulden winst is gemaakt. Van dit bedrag zijn af te trekken de nodige reparaties aan schip en netten, zodat met een zuivere opbrengst van zeg een 300 gulden, dat is een 7% van de uitrusting per vangst, mag worden gerekend. [56] Maximaal voer het schip driemaal per seizoen op de visvangst. Van de winst, die zijn schip of schepen maakten moest de reder zijn huishouding bekostigen, zijn kantoortje, en zo voort. Het komt mij voor, dat genoeg reders op een bepaald moment zijn gestopt met varen en geen schepen ter visvangst meer hebben uitgerust.

4. schepen zijn omgebouwd en gebezigd als vrachtvaarder voor de aanvoer van granen en de afvoer van de moutwijn. Zoals is te begrijpen, betekenden de branderijen eerder een vermeerdering van het scheepsverkeer dan een vermindering. Er zijn een aantal bewijzen aan te voeren, dat buizen inderdaad zijn omgebouwd tot vrachtschepen. In 1707 bijvoorbeeld wordt een 'opgetimmert buisschip' door de eigenaar verhuurd aan een Rotterdams koopman, [57] in 1714 heeft een schipper ter zee (de benaming van de kapitein van een koopvaarder) vrachtpenningen te vorderen, die hij heeft verdiend

met zijn buisschip, [58] in 1716 wordt de inhoudsmaat van een haringboot uitgedrukt in 'ten haring 32 lasten en ter coopvaardij 72 à 73 vat', [59] en in 1722 wordt verkocht een 'coopvaardybuis'. [60] Deze laatste verkoop is ook daarom interessant, omdat de verkopers zijn de weduwe en zonen van **Anthony van Vollenhove**, allen kooplieden en reders en de eigenaren van lijnbanen. Voor zover is nagegaan zijn deze kooplieden, die tot de mennisten of doopsgezinden behoorden en als zodanig geen openbare functies mochten bekleden, nooit overgegaan tot de aankoop of de financiering van branderijen.

5. de stadsregering, bestaande uit de rijkdom van de stad, ging langzamerhand bestaan uit de rijke distillateurs en branders. Gevolg van deze ontwikkeling is geweest, dat de industrie bevoordeeld werd boven de visserij. Het is misschien veelzeggend, dat uitzonderd in de jaren 1762 en volgende, toen de armenschool werd gesticht, geen maatregelen zijn genomen om het getij te keren of minstens de visserij te redden, noch het lot van de vissers te verbeteren. [61] De rijke branders moeten rijker zijn geweest dan de rijke reders, omdat de bedrijfsresultaten van de branderijen veel groter waren. De oorlogen, die de visvangst knakten, betekenden voor de jeneverstokers een gouden tijd wegens de levering aan de diverse legers. De bedrijven konden bovendien het gehele jaar door werken en waren niet seizoen-gebonden. De winsten zullen de eigenaren in staat hebben gesteld de bedrijfjes te ontwikkelen tot bedrijven. Naast dit persoonlijk belang was er het stedelijk. De inkomsten uit de visserij, dat is de betaalde lastgelden, was heel veel minder dan de inkomsten uit de belasting op de granen, de kolen en het gedistilleerd! Ook uit dien hoofde lag de bevoordeling van de industrie en bij gevolg de achteruitstelling van de visserij voor de hand.

Overzien wij het geheel, dan heeft vrij zeker een complex van oorzaken gewerkt bij de neergang van de oudste hoofdnering. De hogere profijten uit de industrie hebben mijns inziens de doorslag gegeven. [62]

Hoe het de zeevarende bevolking verging is een nogal duister punt. Een deel is wellicht weggetrokken naar andere havens, een ander deel is overgestapt op de vrachtaart, een enkeling is in de branderijen gegaan. Een van hen was de stuurman **Jan Kleijn**, die in 1715 verklaarde 'nooijt voor geen meester in de branderij van **Ariaentje Wasenaar**, weduwe van **Cornelis van Dijck**' te hebben 'gedient of waergenomen voor den jare 1713, maar wel als dienstknecht in deselve branderij'. [63] Hij was een uitzondering, want uit andere bron weten we, dat de arbeidskrachten voor de industrie uit het buitenland kwamen, van de zijde der Roomse en Lutherse Duitsers. Het merendeel der vissers zal werkeloos zijn geworden, zodat het geen wonder was, dat in de jaren 70 van de 18e eeuw onder hen een bittere armoede heerste. Ik vermoed, dat de werkeloosheid en de met deze gepaard gaande armoede spoedig na 1720 haar intrede heeft gedaan en de oude vissersbevolking geteisterd. [64]

De haringvaart of Grote Visserij was in Holland gesteld onder het toezicht van een eigen college, gevormd door de plaatselijke regeringen van alle vissersplaatsen. Dit college zorgde voor de voorschriften, voor de naleving van deze, lette op de beëdiging

der schippers en op de taakvervulling van de plaatselijke keurmeesters van de haring. Convooischepen tot beveiliging van de vissersvloten rustte men uit. De vergaderingen vonden als regel te Delft plaats. Bij plakkaat van de Staten van Holland mochten sedert 1582 de 'Gedeputeerden van de steden, hen geneerende metten Haringvaart ende groote Visserye' eigen keuren maken voor de visserij. Schiedam maakte van het college deel uit. [65] Zodoende komen we in de resoluties van de vroedschap veel zaken tegen, dit college en de visserij betreffende. Zoals duidelijk zal zijn, nemen deze zaken en ook de interesses in de loop van de 18e eeuw af. Tenslotte komen nog alleen maar de formele zaken ter sprake en zijn de vroedschappen - ook wegens gebrek aan zakelijke kennis - niet meer geïnteresseerd. Hoewel niet meer een vissersplaats zijnde, zou de stad toch tot het einde van het ancien regime in 1795 zitting in dit college houden.

Naast de vissersvloot bezat de stad een koopvaardijvloot. Van hoeveel belang de scheepvaart wel was, wordt ons nogmaals duidelijk uit een resolutie van de vroedschap. Op 19 februari 1597 beraadslaagde men over de punten, die ter Statenvergadering zullen worden behandeld. Het heet dan: 'Opt 6e point omme tot verallinge (= verlichting) van de voorgaende ende aenstaende lasten van de Collegien ter admiraliteit eenige datelijcke subsidie te doen, Sullen de gecommiteerde ernstelijcken aenhouden ende insisteren dat het Equiperen (=uitrusten) ende arriveren van de Schepen van Oorloge uijter Maze buijten duijn varende binnen Schiedam sal geschieden, alsoe de selve stede geheel dependeert ende bestaet bij de neeringe van de visserije ende handelinghe ter zee, als hebbende wel 70 haringschepen, soe Buijschen als Boots, ende wel dertich Coopvaarders, wesende te samen over de hondert schepen de zee frequenterende'. Men beveelt vervolgens de stad aan als de meest geschikte plaats om de oorlogsschepen te repareren, zijnde 'veel commodieuser ende avantagieuser (= geschikter en voordeliger) als tot Rotterdam'. [66]

Het aantal koopvaarders wordt alzo gesteld op 30. In tegenstelling tot haringsschepen beschikken we niet over een bron, waaruit we van jaar tot jaar de aanvoer van koopmansgoederen kunnen aflezen. De exacte vaststelling van de omvang van de handel is derhalve niet mogelijk. Een bron voor de aard van de scheepvaart vormen evenwel de zogenaamde certificatieboeken, dat zijn boeken, waarin verklaringen staan opgetekend over gebeurtenissen, waarbij schepen zijn betrokken en verliezen geleden, zoals verdrinkingen van zeelieden, aanvaringen, overmeesteringen door kapers, en verliezen door natuurrampen. [67] In deze registers komen zowel vissers als kooplieden aan het woord. Het is soms boeiende lectuur, waaruit veel te vernemen valt over de Schiedamse scheepvaart. Daar alleen de ongelukken staan opgetekend, is het opstellen van een tabel, weergevend van jaar tot jaar de reizen en de vrachten van de schepen een zinloze bezigheid. Beter is het om een aantal steekproeven te nemen en te bezien. Ik kies hiervoor de jaren rond 1600, 1650 en 1700.

In 1591 vinden we een schip vermeld, dat geladen met rogge, talk en hennep en kaas naar Rouaan in Frankrijk gaat, maar ter hoogte van Dieppe een oorlogsschip ontmoet en

dan wordt opgebracht naar een plaatsje in de monding van de rivier de Somme. [68] In het zelfde jaar is er een schip, genaamd De Fortuijn, dat zout uit Lissabon haalt, doch onderweg door de Engelsen wordt opgebracht. [69] Dan zijn er de vermeldingen van schepen, die tarwe vervoeren, zoals de vlieboot De Neptunus, die in 1592 naar Genua vertrok, [70] en de vlieboot De Swarte Arent, die op St. Lucia in West-Indië voer. [71] De volgende jaren geven het zelfde beeld: invoer van zout uit Portugal, uitvoer van kaas en tarwe. In deze jaren was het varen een bijzonder gevaarlijke onderneming. Een tweetal verklaringen uit het zelfde jaar 1591 onderstrepen dit. De een is van een door Duinkerkers gevangen genomen Schiedamse zeeman, die op zee de achtervolging van het kaperschip door een oorlogsschip meemaakt, terwijl hij in het ruim zit vastgebonden en vreest met schip en al te vergaan, de ander is van een chirurgijn en een zeeman, die in dienst van Engeland naar Spanje varen, daar gevangen worden genomen en tenslotte na hun vrijlating in de Oostfriese stad Emden terecht komen. [72]

Rond 1650 is de situatie niet wezenlijk veranderd. Men haalde uit Brazilië de suiker, uit Frankrijk wijnen, brandewijnen, pruimen en andere producten, uit de Baltische landen - met name Danzig - tarwe, uit Portugal zout. Zij nemen uit Holland mee de haring als - naar het mij toeschijnt - voornaamste uitvoerproduct. Zelfs naar het hoge noorden varen de schepen, naar Moscoviën, dat is Archangel, en naar Trondheim in Noorwegen. Het is een typische wilde vaart. Een voorbeeld is de reis, die de pinas De Liefde in 1647 maakte. Op 9 mei vertrok het schip uit de Maas richting Madeira onder de schipper **Huybrecht van Rhee**. Eind mei kwam men daar aan en nam als lading wijnen en likeuren in. Vervolgens ging de reis naar de Caraïbische eilanden. Op 17 juli arriveerde het schip bij het eiland Barbados, vandaar ging het naar de eilanden St. Christoffel en Martinique. Op het eerste eiland nam men tabak in. Omtrent het eiland Dominica ontmoette De Liefde echter twee schepen van de Westindische Compagnie en aangezien de schipper geen vergunning kon tonen van de Compagnie, werd zijn schip in beslag genomen en als prijs naar St. Christoffel opgebracht, hetgeen een onfortuinlijk einde betekende. Wat de inbeslagname betreft, het was nu eenmaal alleen aan de Compagnie door de Staten Generaal in 1621 vergund om op de West handel te drijven. [73] **Van Rhee** had reeds eerder ervaring met ongelukken opgedaan, want op de terugreis vanaf Madeira in 1645 had hij een Vlaams fregat ontmoet, dat zijn schip had beschoten en vervolgens geënterd. [74] Tijdens het volgende gevecht was de bemanning genoodzaakt geworden 'haer achterschip te laeten springen', waardoor veel schade was aangericht en onder andere 'een nieuwe bloetvlagge met een Prinse geus' was verloren gegaan.

Rond 1700 lijkt de situatie veranderd. Gevallen van scheepsrampen, waarbij Schiedamse schepen zijn betrokken, komen weinig of nagenoeg niet meer voor. Is het toeval, dat we in de jaren 1695-1705 slechts één koopvaarder tegenkomen, het schip Fortuin? Op 26 februari 1697 voer het schip vanuit Schiedam naar 'Rosse int Ierlandt alwaer sij hebben ingenomen hare ladinge bestaande in booter en eenige vatens speck, waar mede syluijden wederom directelijk sijn gevaren naar dese Stad'. [75]

De conclusie, dat het rond 1700 slapjes gesteld was met de koopvaardij, is echter voorbarig en waarschijnlijk ook onjuist. Rond 1700 was de industrialisatie in volle gang en deze heeft zeker stimulerend op de zeevaart gewerkt. De behoeften aan grondstoffen - graan en kolen - en de noodzaak van de afvoer van het produkt - de moutwijn - vereiste in de eerste plaats schepen. Over de verbouwing van haringschepen tot vrachtschepen is reeds gesproken.

De tweede helft van de 18e eeuw heeft volle havens te zien gegeven. In een verzoekschrift van de bewoners aan het Hoofd uit 1748 staat, dat de kaden veel schade oplopen 'door de menigvuldige Engelsche scheepen en door de dommigheid van dat Scheepsvolk'.^[76] Het waren de schepen, die de Engelse kolen voor de branderijen aanvoerden. Rond 1749 reedden Schiedammers nog koopvaarders en woonde nog een flink aantal schippers en zeelieden in de stad.^[77] Over het jaar 1784 beschikken we over een cijfer. Men zoekt dan naar middelen om de geplande nieuwe beurs te bekostigen en stelt onder andere voor een verhoging van het 'leg of havengeld'. In aanmerking genomen, dat 'het getal der zeeschepen jaarlijks binnen deze Stad komende kan worden bepaald op twee honderd en vijftien' verwacht men een aanzienlijke vermeerdering van inkomsten.

Uit de tegelijkertijd voorgestelde verhoging van het ballastgeld weten we, dat de gemiddelde grootte der zeeschepen was 50 last of wel 100 ton. ^[78] Zelfs gerekend naar de toenmalige afmetingen - een Oostindiëvaarder uit 1649 had reeds een draagvermogen van 600 last - waren dit kleine schepen. ^[79] Het is aannemelijk, dat onder de Schiedam aandoende schepen ook een aantal is geweest, dat zijn thuishaven alhier heeft gehad.

Schiedam had ook zijn aandeel in de walvisvaart. Vanaf het begin van de 17e eeuw zijn er de berichten, dat gevaren werd op Groenland. Naar gewoonte geschiedde de onderneming in compagnieschap, die de naam droeg van de Groenlandse, Nieuw Groenlandse, Noordse Compagnie. ^[80] Men is blijven varen tot aan het einde van de 18e eeuw. Zo rustte Mr. **Bernard Johan Pielat van Bulderen**, een zakenman die we nogal vaak in de notariële akten van die tijd tegenkomen, in de jaren 1787 tot en met 1790 een walvisvaarder uit, die eerst de naam van De Patriot, later van De Hoop droeg. ^[81]

Het walvisspek verwerkte men tot traan in een zogenaamde traankokerij. Vanwege de stank plaatste men deze zo ver mogelijk buiten de bebouwde kom. In 1651 wees de vroedschap het verzoek van de Nieuwe Groenlandse Compagnie om een kokerij te mogen vestigen op het Oosterhoofd af, maar zegde toe te zullen bezien of een vestiging op het galgeveld, dat is aan de oostzijde van de Voorhaven, mogelijk was. ^[82]

Over de wijze van de walvis- en haringvangst zelf zijn in de reeds genoemde certificatieboeken aardige gegevens bewaard. ^[83]

Nauw verbonden aan de visserij en scheepvaart waren een aantal bedrijven. Onder hen neemt de scheepsbouw een belangrijke plaats in.

Zoals we weten, waren de scheepswerven van oudsher gevestigd binnen de stads-

wallen aan de Lange Haven-westzijde, genoemd 'over de Haven'. Aan het einde van de 16e eeuw valt op grond van verkopen het aantal hier gevestigde bedrijven op rond 20 te stellen. Aan de hand van de verkopen van nieuw gebouwde schepen en van de werven zelf kunnen we tevens vaststellen, dat de gebouwde schepen veelal hoekers, buizen, carveels, botschepen, damlopers en crabbeschuiten waren. Een enkele keer komt zelfs een 'cogheschip' voor. Soms wordt echter slechts vermeld 'vischboot, zijelschip' of 'harinckboot', zonder nadere aanduiding van het type. [84] Wat voor schepen waren de genoemde types?[85] De hoeker en de buis waren specifieke vissersboten, de damloper was een vaartuig speciaal gebouwd als binnenvaartuig, het 17e eeuwse koggeschip was een grotere binnenvaarder, die gebruikt werd op de grote stromen, ook wel genaamd karveel (wanneer het schip gladboordig beplankt was) of crabbeschuit (wanneer het schip overnaads beplankt was). Volgens sommigen is de kaag of kage van dit schip afgeleid. Het botschip, in de stukken ook genoemd botcreveelschip en creveel botschip, kan de aanduiding zijn voor een type koopvaarder, maar de prijzen die een nieuw gebouwd schip opracht (tussen de f 100,- en f 200,-) doen vermoeden, dat we meer met een botter van doen hebben, een schip van kleine afmetingen, gebouwd voor het vissen op bot en garnalen. Wat de beschikbare ruimte voor zoveel werven reeds deed vermoeden, vinden we bevestigd bij de vermelding van de gebouwde scheepstypen, te weten dat de werven gering van afmetingen waren en niet in staat om de grotere types van zeeschepen te bouwen. De bedrijfjes waren beslist ingesteld op de eisen en behoeften van een vissersplaats. De werven waren aan het einde van de 16e eeuw de langste tijd aan de Lange Haven gevestigd geweest. Op 31 augustus 1597 nam men het besluit om de haven te doen diepen 'ende aen wedersijde een bequame stene caije eenparich ende uuijt eender hant' te doen maken. Ten behoeve van de werven zou de kade ter plaatse lager komen, zodat de schepen 'bequamelijcken daer aff van 't stapel sulen mogen loopen'. Op 26 januari 1598 besloot men 'omme door des stedes metselaer ende timmerman de caijen ten wedersijden van de haven te doen rajen ende affpallen'. Hoewel bij de bekading rekening zou worden gehouden met de werven, hadden de scheepsbouwers, wier werven lagen aan 'erven noch onbecajjt', hierin een gevaar voor hun bedrijven gezien en een bezwaarschrift ingediend. Men hield vooreerst rekening met de bezwaren en besloot op diezelfde 26e januari om een beslissing over het omstreden gedeelte uit te stellen. Op verzoek van de scheepsbouwers besloot men enige tijd later, op de 20e februari, om 'als 't werck opgemaect sal zijn (te) letten wat schade de supplicanten daer door lijden, omme daer nae met hemlijeden te handelen'. Op 10 april viel het definitieve besluit over de bekading en werd de loop vastgelegd, nader omschreven als gelegen 'van den suiutoothouck van de caije van 't erff van **Willem Jacobsz. Brassier** tot op den zuiutoothouck van de keet (= zoutkeet) van den Burgemeester **Cornelis Alewynsz'**, en 'Voorts vandaer tot op het tweede boschgat (= schietgat) staende in des stedemuijr, te reekenen van de hooghe Brugge aff nae de Hooftpoorte toe'. Nog onaangenamer voor de scheepsbouwers was het op 13 juni daaraanvolgende besluit, 'dat men van de keeten aff tot aen de hoichbrugge toe,

doorgaens een heerwech ofte straete zal laeten van achtijen voeten breed'. Deze besluiten hielden in, dat vanaf de Zoutketen of wel vanaf een punt gelegen tegenover de Taansteeg (vandaar op 10 april het besluit, dat een 'brugge tegenover de taensteech van **Arent Danckertz.**' mede zal worden gemaakt, en wel met drie doorgangen in plaats van met vijf) tot aan de Hoofdpoort langs de waterkant een kade en straat kwam te liggen. De tewaterlating van schepen werd hierdoor bemoeilijkt.[86] Het wekt geen verbazing, dat een der scheepsbouwers, **IJsbrant Jansz.** genaamd, in 1599 tegen de stad een proces begon, omdat 'hem vermits 't maken van de steenen caije sijn neringhe benomen en de scheeptimmerwerve bedorven ende affhandich gemaect is'. De zaak liep zo hoog, dat de stad rechtskundig advies in Den Haag inwon. [87]

Wat beoogde men met deze reeks van maatregelen? Op 21 maart 1598 besluit de vroedschap om te bezien 'waer men bequamelijck ten meesten dyenste van de steede eenige erven tot timmerwerken buijten de hoofdpoorte deser stede soude mogen uuytgeven ende sullen de selve doen affraijen'. Met andere woorden, men zocht naar vervangende plaatsen voor de scheepswerven op buiten de stad gelegen gronden aan de Buitenhaven. Reden was misschien, dat men toenemende hinder in de voller wordende stad ondervond van de kant van de werven, die bovendien zelf met ruimtegebrek kampten. Op 3 juli daaraanvolgende was de keuze reeds gedaan en besloot men 'omme de scheepstimmerwerken buyten de hoofdpoorte affgesteecken sijnde, mitsgaders de 25 erven tusschen 't Hooft ende de steenplaetse beraempt op te veylen ende te vercoopen'. [88]

De uitgifte van de erven aan het Hoofd is reeds vermeld. Op 13 oktober 1599 vond de verkoop plaats, echter van 20 stuks en niet van de in de vroedschapsresolutie genoemde 25 stuks. Volgens de voorwaarden bij de verkoop mochten de kopers de erven betimmeren en gebruiken voor 'allerhande neringen, coopmanschappen ende hantwercken'. [89]

De verplaatsing van de werven is niet ineens geschied. In elk geval zat Cornelis Swart met zijn werf nog in 1601 aan de Lange Haven, toen hij met de stad procedeerde over de kade 'voor zijn sloopstimmerwerve, mitsgaders t'belet van sijne neeringhe'. Hij wordt echter gedwongen om de 'heerwech' of straat langs de haven vrij te maken. [90] Langzamerhand gingen de scheepsbouwers over tot de verplaatsing van hun bedrijven. In 1607 gaat de vroedschap accoord met het verzoek van **Pieter Jochumsz. Cabalgaren** om een helling buiten de Rotterdamse poort te mogen vestigen [91] en in 1611 verzoekt **Gerrit Anthonisz.** om een helling buiten de zelfde poort. [92] In 1648 treffen we de werf van **Cornelis Cornelisz. Calff** - waarschijnlijk de zoon van zijn naamgenoot, die in de jaren 1570 en 1580 een werf aan de Lange Haven bezit - 'aan de westzijde van de Haven omtrent het Hooft'. [93] In 1623 is de werf van **Cornelis Lenersz. Veen** gelegen buiten de Hoofdpoort, [94] in 1642 wordt een werf vermeld 'geleggen op het Hooft bij de Steenplaets deser Stede', een ander 'omtrent de steenplaets aen de hooftcade bij de Nieuwe Haven'. [95] In 1643 moet de verplaatsing zijn gerealiseerd, want op de plattegrond van **Boxhorn** staat geen werf meer getekend op de

Lange Haven.

Het aantal scheepsbouwers neemt in de loop van de 17e eeuw af. In de notariële archieven komen in de jaren 1675-1700 nog slechts een achttal namen voor. In 1734 is nog slechts één werf in de belasting aangeslagen. Het is de werf van **Pieter Maartensz. van Wieringen**, liggende bij de Hoofdbrug en omschreven als een werf met huis en loodsen. [96] In 1806 is zij nog aanwezig en wordt dan gedreven door eene **Maarten van Wieringen**. Het is duidelijk, dat de scheepsbouw het lot van de visserij heeft gedeeld. [97] De lijnbanen is de tweede, nauw met de visserij verbonden nijverheid. In de 16e eeuw moet welhaast elk ledig plekje in de stad met lijn- en spinbanen zijn bezet geweest. De kaart van **De Gheyn** laat er geen twijfel over bestaan, dat ook een deel van de vrijgekomen kloostergronden door banen zijn ingenomen.

Het aantal stedelijke banen is aan de hand van de stadsrekeningen vrij exact vast te stellen. [98] Daar de niet verhuurde banen wel pro memorie zijn vermeld, kunnen we het volgende overzicht van de stadsbanen samenstellen.

JAAR	AANTAL	JAAR	AANTAL	JAAR	AANTAL
	BANEN		BANEN		BANEN
1599	14	1670	5	1735	1
1600	15	1675	5	1740	1
1610	12	1680	5	1745	1
1615	12	1685	5	1750	1
1620	7	1690	5	1755	1
1625	8	1695	5	1760	1
1630	5	1700	5	1765	1
1635	4	1705	5	1770	1
1640	7	1710	5	1775	1
1650	16	1715	5	1780	1
1655	15	1720	5	1785	1
1660	1	1725	4	1790	1
1665	4	1730	2		

Bij dit staatje kunnen we enige opmerkingen maken. De eerste is, dat het aantal banen in 1599 reeds aanzienlijk minder is dan enige decenniën daarvoor. De oorzaak is wellicht de geldnood van de stad wegens de hoge oorlogslasten, waardoor men genoodzaakt is geworden stedelijk bezit te verkopen. De vermeerdering tussen 1640 en 1650 is veroorzaakt door een veertien banen 'gelegen int susterhuys aan de achterwech', die de stad in 1642 in haar bezit had gekregen. [99] In 1657 besloot de vroedschap deze banen te schenken aan het Weeshuis, zodat ze sedertdien niet meer vermeld worden. [100] De vermindering na 1725 en 1730 is overeenkomstig de neergang van de visserij. Zij versterkt de eerder uitgesproken onderstelling, dat de stad haar interesse in de zeevaart en visserij bezig was te verliezen.

In de rekeningen staat de ligging van de banen aangegeven. Zij bevinden zich aan de Noordvest, de Nieuwe Vest (= Westvest), de Broersvest en bij de Ketelpoort. De laatste baan lag aan de Frankelandse dijk.

De particuliere banen zijn moeilijker te tellen. In de jaren na 1575 zijn er verkopen van banen aan de Lange Kerkstraat, op de Verbrande Erven, in het St. Annazusterhuis en op het einde van de Hoogstraat. [101] De opzienbarende koop was in 1588, toen op 7 mei de lijndraaier **Servaes Ruttez** de 'sinte Sebastiaens doel gelegen aan de Oostvest' kocht. Op het terrein van de voormalige doelen vestigde hij een lijnbaan. [107(sic: 102)] De voor zijn baan liggende sloot mocht hij in 1591 dempen en betimmeren. [103] De stad behield op het terrein een grondrente en zo vinden we vermeld onder de stedelijke inkomsten, opgemaakt in 1652, dat de eigenaar moest betalen een rente van vier pond, twee stuivers en zes penningen 'staende op de dubbelde Lijnbaen gelegen in St. Sebastiaens doele'. [104]

Bij het Kruisbroedersconvent en de 16e eeuwse lijnbanen is reeds het complex banen, gelegen tussen de Lange Kerkstraat en de Hoogstraat ter sprake gekomen. De oudste vermeldingen zijn verkopen van deze banen uit 1548. [105] In 1598 tekent **De Gheyn** ze duidelijk op zijn plattegrond aan. Hoeveel het er waren, valt moeilijk vast te stellen, daar zij herhaaldelijk van eigenaars wisselen en een afwisseling van lijn- en spinbanen vormen. De verkoping in 1643 van één van deze banen luidt: 'een Grove Lijnbaen, langh wesende omtrent hondert t'sestich vademen met een lootse van veertig vademen, mitsgaders seeckere schuijre ende Teerstooff ... belend aan de westzijde de Baensloot ... hebbende op het eijnde van de Grove Baen noch drie cleijne garen ofte spinbaentgens'. [106] Deze baan lag aan het einde van de Lange Kerkstraat, 'int Land van Beloften', en was een grofbaan, geschikt voor de vervaardiging van het grove touwwerk. Nog in een koopakte uit 1721 tellen we hier vier van dergelijke grote banen en een aantal kleine baantjes. Eén der eigenaren was de reder **Anthony van Vollenhove** en later diens erfgenamen. In 1749 zijn er nog maar twee, de een gesitueerd aan de Lange Kerkstraat, de ander' aan de Hoogstraat.[107] Op de stadsplattegrond van **Rutger van Bol'Es**, getekend in de jaren 1762-1768, komen in het gebied nog drie of vier baantjes voor, de rest van de grond is reeds door huizen ingenomen. De laatste banen hier zijn in de loop der jaren verdwenen. Wanneer precies, is niet nagegaan, maar in elk geval te stellen tussen 1830 en 1860, voorzover uit het kaartenmateriaal valt te constateren. Tot op heden herinneren de straatnamen van Grofbaan, Baan, Baansteeg, Baanstraat en Gedempte Baansloot aan deze concentratie van lijnbanen.

Doordat de lengte van de spinbaantjes veel geringer was dan die van de grofbanen, benutte men veelal de erven achter de huizen voor dit doel. Veel lagen er achter de Zijlstraat, waar nog in 1749 veel zeelui woonden, achter de Lange Kerkstraat en aan het Broersveld-oostzijde. De achtererven van het Broersveld liepen door tot aan de bansloot van de stadswallen van de nog aan het einde van de 18e eeuw grotendeels onbebouwde Broersvest. [108] De baantjes zijn na 1770 langzamerhand verdwenen en maakten plaats voor kleine huizen, 'keukens' genaamd, waar de brandersknechts in werden

gehuisvest.[109]

De spinbaantjes werden veelal door de vrouwen gedreven, bijgestaan door haar kinderen en één of meer spinners. Het spinnen vereiste een vakkennis en handvaardigheid, omdat de dikte van de draad op het gevoel ontstaat. De taak van de kinderen was het in beweging houden van het spinnewiel. De verdwijning van de banen betekende voor de toch al arme vissersbevolking een toeneming van de armoede. Bij het armwezen zullen wij de baantjes wederom tegenkomen. De taanhuizen bleven gevestigd, zolang er de visserij was. Nog in 1700 was er een in de Taansteeg, in 1730 is zij verdwenen. Daartegenover is er in 1730 een aan de Lange Nieuwstraat-oostzijde. [110]

De zoutketen zijn we reeds meerdere malen tegengekomen. Die in de bocht van de Lange Haven bleven ook na de verplaatsing van de werven ter plaatse. In 1749 zijn daar nog drie keten in bedrijf, aangegeven met de benamingen van Nieuwe, Middel en Oude Keet. [111] Hoelang zij daar gebleven zijn, is niet bekend. In elk geval tekent **Rutger van Bol'Es** hen nog in op zijn plattegrond uit 1770. De tegenwoordige Keetsteeg heeft zijn naam ontleend aan de voormalige zoutketen.

Een teerstoof behoorde tot de gewone uitrusting van de lijnbanen en was dus in de stad geen uitzondering. Het touwwerk werd door onderdompeling in een ketel gevuld met warme houtteer geconserveerd. De ruimte, waarin het proces plaats vond, was de stoof of teerstoof.

Een van de stoven is in een straatnaam blijven voortleven: de stoof, die over de Schie stond en die de naam heeft gegeven aan de 'Steech achter de teerstooff', thans bekend als Achter de Teerstoof. Een lijnbaan lag hier echter niet en vermoedelijk stond de inrichting ten dienste van hen, die wel een baan, maar geen eigen stoof bezaten. De stoof is te localiseren op het vierde huis, gerekend vanaf het Zakkendragershuisje naar de Dam toe. Aan de achterzijde van de stoof stond een pakhuis. [112] In de vorige eeuw was daar een soepkokerij in gevestigd en vond daar de uitdeling van soep aan armen plaats.

Molens en branderijen waren er reeds in de 17e eeuw. Beide kunnen echter beter in een volgend hoofdstuk worden behandeld, daar het toch specifiek 18e eeuwse bedrijven voor Schiedam zijn geweest, zoals de visserij typisch een 17e eeuws bedrijf was.

Het molenbestand onderging enige uitbreiding. Er bij kwamen de westmolen en De Gaper, terwijl de zuidmolen werd vernieuwd. Drie watermolens ontstonden, aan de Westvest, in de Vlaardingerstraat en in het St. Annazusterhuis. Dit was een uitbreiding, die in geen verband nog stond met de opkomende industrie. Totaal waren er aan het einde van de eeuw vier windmolens en drie watermolens.

IX. De 18e eeuw

1. DE TOPOGRAFIE

Hoewel er van uitbreidingen buiten het reeds bebouwde oppervlak nauwelijks sprake was, veranderde in deze eeuw het aanzien van de stad ingrijpend en zelfs zodanig, dat de oude stad, zoals wij die kennen, op een enkele uitzondering na, het Schiedam van de 18e eeuw is.

Daar was allereerst de sluis in de Dam. In de vergadering van de vroedschap van 16 september 1776 berichtten de burgemeesters, dat de stadsarchitect 'zich zeer onlangs ter hunner kamer hadde gepraesenteert en met serieuze ernst hun Burgemeesteren te kennen gegeeven, dat hoe eerder hoe beter met verdubbelde aandacht behoorde gedacht te worden aan de herstelling van de sluijs in den Dam, naerdien dezelve in een zodanige situatie bevond, dat die volstrekt geheel vernieuwt of verplaatst diende te worden'. Burgemeesters krijgen dan volmacht om de zaak te onderzoeken en hun bevindingen te rapporteren. Reeds op de 14e november daaraanvolgende brachten zij hun rapport uit. Na de verzuchting geslaakt te hebben 'wel gewenscht te hebben van nimmer tot een object van aard als dit geroepen geweest te zijn', stellen zij - en naar later blijkt op advies van de fabrieksmeester en de stadsarchitect - voor om 'te leggen eene geheel nieuwe, en wel ter plaatse daar de Schie met de Haven het naaste vereenigt zoude kunnen worden, en de Haven op de Schie de meest richtige directie is hebbende'. Ik roep hier in de herinnering terug, dat de sluis tot dan zich bevond ter plaatse van de huidige Oude Sluis. Een der overwegingen voor de bouw van een geheel nieuwe sluis, is het belang van een ongestoorde 'Commercie en Navigatie'. Men schakelt nog als deskundige 'den Ingenieur en Contrarolleur van de Hollandsche Fortificatiën **Van der Graaf**' in. Deze is eerst van mening, dat de oude sluis kan worden gerepareerd, maar zwicht tenslotte voor het argument van de ongestoorde handel en scheepvaart. Dan valt op 16 december 1776 het gewichtige besluit om 'aan de Executie van dit zoo important, zeer kostbaar, en voor de Stads Financiën zoo zeer bezwarend Plan, met alle omzigtigheid, en tot de meeste menage van Stads Cassa de hand te leenen'. Met de uitvoering worden belast de burgemeesters en gecommiteerde vroedschappen, aan wie tevens wordt opgedragen het zoeken naar middelen om de bouw te bekostigen 'zonder klagende last der Ingezetenen'. [1]

De kosten waren inderdaad niet gering. Immers, op de plaats waar de nieuwe sluis moest worden gemaakt, stonden huizen en bedrijven, die in eigendom aan de stad moesten overgaan. Ook toen reeds paste men een onteigening toe. Wegens de urgentie van de zaak kregen de eigenaars van de betreffende percelen reeds binnen vijf dagen na het bovengenoemde besluit de aanzegging, 'dat zij met primo November aanstaande hunne woningen etc. ten behoeve dezer stad ... zouden dienen te cederen'. [2] Het betroffen dertien eigendommen, waarvoor de stad ruim 65.000 gulden moest neertellen. Nadat begin 1777 de nodige overdrachten van eigendom hadden plaatsgevonden, keurde de Vroedschap op 25 november de voorgelegde tekeningen goed en besloot zij op 1

december om het werk te financieren door middel van de verkoop van effecten en obligaties ter waarde van 200.000 gulden, en de heffing van een extra-belasting op gedistilleerd en wijnen. Een der vroedschappen, Mr. **Eduard Penning**, verzette zich tegen de aan de branders op te leggen extra-heffing van 16 gulden per ketel en meende, dat de gelden gevonden konden worden 'indien men voortaan de vereijsschte Spaarzaamheyd in acht nam'.^[3] Op 6 maart 1778 besteedde men het werk aan, waarbij als laagste inschrijver naar voren kwam de 'burger en inwoonder dezer stad **Daniël van den Pauwert**', aan wie het werk voor ruim 130.000 gulden werd gegund. ^[4] Hoe het werk is verlopen, weten we niet, maar op 21 september 1779 konden burgemeesters aan de vroedschap mededelen, dat het werk was voltooid. Aan de werklieden verleende men een 'kleyn douceur' van dertig 'goude Ducaten'. Naar de gewoonte van de tijd bracht men in de sluis twee hardstenen gedenkstenen aan, vermeldende wanneer en tijdens wiens bestuur het werk was voltooid. De oude sluis gooiden men in 1780 dicht.^[5] Een bijkomende werkzaamheid was de verwijdering van de brug, gelegen nabij het Zakkendragershuisje over de Schie en nu overbodig geworden. Hoewel we niets weten over de werkzaamheden zelf, bezitten we van de eerste steenlegging een aardige beschrijving, die niet onvermeld mag blijven. Immers, er zijn zo weinig verhalen van gebeurtenissen, dat de enkele, die er zijn, een grotere waarde bezitten, dan zij bij een overvloedig aantal zouden verkrijgen. We lezen dan bij de anoniem gebleven stadsbeschrijver: '... is daar van den eersten steen gelegd op den 27-sten Augustus 1778 door **Hendrik Pielat**, oudste zoon van den Wel.Ed. Gestrenge Heer en Mr. Bernard **Johan Pielat van Bulderen**, secretaris dezer stad en griffier der leenen van het Huis Mathenesse en Riviere. Deze jongeling tusschen de 3 en 4 jaeren oud, en in een metzelaarspakje gedoscht, wierd door zijne vader en familie van desselfs woonhuize tot op het werk geleid en verzeld, houdende in de Regterhand een klein zilver Truweeltje, en wierd gevolgt door een zoontje van eenen der aanneemers van dit werk, deze was een knaep van 12 jaeren oud; dewelke het kalkbakje nadroeg, benevens vier albaste steentjes, waer op met goude letters de naem van den gemelden jongen Heer en het jaargetal stonden gemerkt. Deze plechtigheid geschiede onder eenen ongemeenen toeloop van aenschouwers en wierd zeer aartig en voor zodanig kind teffens zeer wellevend ter uitvoer gebracht, waer nae het zelve aen de aennemers der sluis verzogt, dat deze door hem geleijde steenen voor altoos onveranderd mogten blijven leggen en vereerde op die voorwaerden aen hun een geschenk van 30 goude ducaten en aen deszelfs oppermannetje voor gedaene dienst een halve gouden rijder'.^[6]

De aanleg van de Plantage is een tweede ingrijpende wijziging van het stadsbeeld geweest. Er is reeds opgemerkt, dat het Nieuwe werk bestemd was voor de vestiging van bedrijven, maar dat het gebied nooit geheel hiervoor is benut. Reeds vroeg kwamen vermogende Schiedammers zich hier verpozen en er tuinen met tuinhuisjes aanleggen. Zo komt reeds in 1684 de verkoop van een tuin met tuinhuisje 'staande op de nieuwe onvercoghte Erven deser stede' voor. ^[7] In de volgende

eeuw begint een langzame trek naar deze stadsuitleg. Een van hen, die zich er ging vestigen, was een telg uit een Amsterdams geslacht, gehuwd met eene **Hillegonda Bosschaert**, lid van het Schiedamse regentengeslacht van die naam. In 1739 vestigde hij zich op de voor hem in de jaren 1734-1739 gebouwde buitenplaats Rustenburg. De naam van de vermogende Amsterdammer was **Nicolaas Elias** en daar voor hem de grootste buitenplaats is neergezet, die ooit in Schiedam heeft gestaan, mogen we er wel wat aandacht aan besteden. In 1734 bracht de heer **Carel Bosschaert**, oudschepen, het verzoek over om te mogen kopen 'het Kruijtmagasijn met de stukkie Land aan wetersijde van het selve leggende'. Naar aanleiding hiervan ging men over tot de opmeting van het Nieuwe werk, 'van den Asijn Plaatse en Varkens Kott van de heer **Hendrik van Dobben**, gelegen aan de gapersmoole tot aan de Hooft Brugge toe - de voors. twee stukkie land, de Tuijnnen langs de oude Have, die door de Stad op jaarlijkse Erffpact zijn uijtgegeven daar onder begrepen'. [8] Uit deze opmeting krijgen we een indruk van de bebouwing, zijnde een afwisseling van bedrijven en tuinen. Het kruijthuis, dat verder nog ter sprake zal komen, stond aan de Nieuwe Haven, waar de Lange Nieuwstraat de knik maakt en tegenwoordig het politiebureau staat. Men gaf toestemming tot de verkoop en in de betreffende koopakte staat deze beschrijving: 'seekere huijsinge en erve sijnde voor desen geweest een kruijtmagasijn, nevens de huijsjes voor het selve magasijn leggende, staande en gelegen alle annex nevens en agter den anderen op het Nieuwerk aan de Lange Nieuwstraat naar de Hooft Brugge deeser Stad, strekkende van de molewerf en Stads Land agter de Suijdmole tot aan het erf bij **Jacob Bernouw** van deese stad in erfpact wordende beseten, en voor van sHeeren Straat tot agter aan de Nieuwe Haven toe'. [9] Wat er uit het oude magazijn gewrocht werd, is te zien op de kaart van **Bol'Es** uit het jaar 1770, weergevend een grote lusthof met vijver en bergje. Hoe rijk de buitenplaats wel was, blijkt uit de laatste koopakte uit 1811, toen zij voor afbraak werd verkocht aan de Rotterdammer **Jan Pols**. Zij wordt dan omschreven als '... de buitenplaats genaamd Rustenburg, staande en gelegen op het nieuwwerk ter zijde van de Plantage binnen de stad Schiedam in wijk B no. 74, bestaande dien opstal in een woonhuis, gelegen in desselfs vijver met de daar toe behoorende brug en de daar aan vast zijnde ijzere leuning, kettingen en opwinding, voorts een Coepel en tuinmanswooning, mitsgaders een koetshuis, paardenstalling en een openslaande ijzer hek, hartsteene pilaaren en de daar op staande Lantaarns met het daar toe behoorende ijzerwerk, alles staande voor aan de straat, voorts een voliere en een duivenhok, en wijders alle de muuren, heiningen en hekwerk, als meede alle de boomen, zo vrucht geevende als andere gelijk ook met alle de bepotingen en beplantingen, met alle de voortbrengzels van dien, welke op de gemelde buitenplaats thans gevonden worden; terwijl ook onder deeze verkoop begrepen zijn alle de goederen tot de voorschrevene woningen, Coepel, koetshuis, stallinge, voliere, duivenhok, muuren, heiningen, bepoting en beplanting behoorende, ofschoon deselven los en dus niet nagelvast mogten zijn, dog zijnde daar onder niet begrepen de gereedschappen tot den tuin behoorende, gelijk ook onder de voorschreve-

nen verkoop niet begrepen is de Turksche Tent, staande op het Bergje, 't welk op de meergemelde Buitenplaats gevonden word, en de houte loots, staande aan de zuidzijde van dezelve Buitenplaats aan den kant der buitenhaven'.^[10] De koopsom voor deze lusthof bedroeg slechts 9800 gulden, wat gering was in vergelijking met de 15.000 gulden die Mr. **Diederik Christiaan Pielat** er in 1753 - na het overlijden van **Nicolaas Elias** - voor neerlegde.^[11] De geringe prijs moet het gevolg zijn geweest van de verwaarloosde staat, waarin de buitenplaats verkeerde. Rustenburg was niet de enige lusthof op het Nieuwe Werk. Aan de overzijde, aan de huidige Tuinlaan, lagen er nog enige, zij het ook van wat geringere afmetingen.^[12] We mogen vaststellen, dat het hier een stadsdeel betref, waar het blijkbaar prettig was te wonen en te verpozen.

Op 10 november 1766 nam de vroedschap het besluit op het Nieuwe Werk een park aan te leggen. De gelegenheid was aanwezig, want de bebouwing had zich beperkt tot de beide buitenzijden, die van de Buitenhaven en de Nieuwe Haven, zodat in het midden een nagenoeg onbebouwde strook gronds lag. De motivering was 'ter voldoening van de algemeene inclinatie (= neiging) en verlangen welke al zeedert langen tijd bespeurt is geweest, dat het Nieuwerk mogte worden beplant, het welk te gelijk tot meer aanzien deezer stad zoude verstreken'. Het verlangen, waarvan hier sprake is, zal ongetwijfeld het sterkst hebben geleefd bij de eigenaars en bewoners van de huizen en tuinhuizen aan de Lange Nieuwstraat en Tuinlaan. Men is direct aan het werk gegaan en reeds op 2 maart 1767 konden de burgemeesters aan de vroedschap mededelen, dat zij 'het land van het Nieuwerk hadden doen omspitten, de boomen langs den Tuynlaen laten uitroeyen en verkopen; soe dat (het saysoen thans daar zijnde) het voorsz. Nieuwerk als nu ten genoegen van 't algemeen en tot Cieraad van dat gedeelte deeser Stad met eene aangename en vermakelijke Plantagie soude kunnen worden voorsz'. De beplanting werd vervolgens uitgevoerd volgens plan en onder leiding van eene Horsman. ^[13] De kaart van **Bol'Es** geeft de aanleg weer, die volgens de principes van de Franse tuinarchitectuur is uitgevoerd.

De plantage, zoals het ontstane park genoemd werd, is door het stadsbestuur zeer ontzien. Een der nadelen van de groeiende moutwijn-industrie was, dat overal waar maar een open plek aan havens, grachten of ander water te vinden was, branderijen verrezen. Langzamerhand verdwenen op deze manier uit de binnenstad de nog resterende tuinen, die plaats ruimen voor branderijen en de huisjes voor de huisvesting van de fabrieksarbeiders. De enige nog zo goed als ongerepte plaats was de Plantage en omgeving. Om deze te beschermen besloot de Weth op 20 maart 1777, dat de bouw van nieuwe branderijen of de vergroting van de aldaar reeds bestaande verboden was. Als reden gaf men, dat anders 'geheel infructueus (= vruchteloos) zoude worden gemaakt de importante kosten, die de Stad had geïmpendeert tot aanleg van de plantage en den burgers door de inconvenienten (= ongemakken) van een meerder aantal branderijen aldaar belet worden in een aangename verlustiging'. ^[14] Een verzoek in 1781 om huizen te mogen bouwen aan de kop van de Plantage, 'langs de ge-

heele breedte der Plantagien', werd eveneens afgewezen, 'vermits door de Cessie de Cieraad der Plantagie daar ter Plaatzte geheel zoude worden ontnomen, en sodanige Permissie nimmer over een te brengen zouden zijn met die oogmerken, welke men bij het stigten van dat Plantsoen, voor het Decorum van deeze Stad en tot agrement (= vermeerdering) van het Algemeen zich hadde voorgesteld en tot sulke Importante kosten van Stads Casse ook hadden berykt'. [15]

Aandacht verdient nog het door de stedelijke bestuurders aangevoerde argument, dat de plantage het aanzien van de stad verhoogde, bijdroeg tot het decorum. Zoals nog op andere plaatsen zal blijken, hadden de 18e-eeuwse regenten - dit in tegenstelling tot hun 19e-eeuwse collegae - oog en hart voor de schoonheid van de stad, die zij waar mogelijk poogden te verhogen. Het was in zekere zin hun tragiek, dat hun schoonheids-ideaal in een fabrieksstad als het roetige 18e-eeuwse Schiedam niet was te verwezenlijken.

Het plantsoen betekende een verrijking voor de stad. Het oorspronkelijk karakter behield de Plantage tot de jaren 1826-27, toen zij opnieuw is aangelegd, nu naar de plannen van de bekende tuinarchitect **Zocher** uit Haarlem. [16] De Franse tuinaanleg moest hierdoor wijken voor de Engelse met zijn lossere opzet van grasvelden en boomgroepen.

Van minder invloed op het stadsbeeld was de bouw van een nieuwe buitensluis in de jaren 1769 en volgende. Evenals bij de sluis in de Dam bouwde men een geheel nieuwe naast de oude, die na voltooiing van het werk evenzo werd dichtgegooid.[17] Te verwachten is, dat de restanten zullen worden gevonden bij de aanleg van de nieuwe sluis over enkele jaren.

Ook de wallen en poorten ondergingen wijzigingen. De lijnbanen op de wallen verdwenen in de loop der tijd en maakten plaats voor hoog geboomte en de grote windmolens. De poorten werden alle gewijzigd.

De Overschiese poort kreeg in 1757 een toren met uurwerk. In hun voorstel aan de vroedschap motiveerden de burgemeesters, dat het uurwerk zou zijn 'tot gerieff en gemak van de aldaar affvaerende Schuyten en Passagiers, en teffens tot Ornament en aansien van dat gedeelte van de Stadt'. [18] Van deze poort vertrokken de veerschuiten naar Delft, Den Haag en verder. Diverse keuren regelden het vertrek en de aankomst van deze schuiten, die een belangrijke rol in het personenvervoer speelden. Een regeling uit 1773 schreef voor, dat de schipper 'met zijn schuit des Donderdags morgens om half vijf uren van 't Hoofdetje buiten de Overschiese Poort van hier na Delft (diede) te vertrekken', en wel 'op dezelve Poortklok'. Deze schuit was om twee uur 's middags weer terug, en wel 'op de Rotterdamsche Poortklok'. [19] In de poort was een gevangenis gevestigd. [20]

De Rotterdamse poort heeft men in 1703 vernieuwd. [21] In 1699 had men geconstateerd, dat de toestand zeer slecht was, vandaar dat men besloot om 'de voorgevel van de voorsz. poort tot op het bint ofte sekere doorgaende balck toe af te breken ende het selve met een wolfdak te beschieten ende op te maken, ende nopende de muur ende de

twee bouvallige torentjes ten wedersyde door de poort gaende, de selve muur af te breken op borstwerings hoogte, ende de voornoemde twee torentjes geheel en al weg te doen ende te demoliëren'. [22] Deze vernieuwing was een grote vereenvoudiging, waarbij het verlies van de twee torens het meest opmerkelijke voor de tijdgenoten is geweest.

De Vrouwe- of Hoofdpoort verloor haar functie door de aanleg van de Nieuwe Haven en de gevolgde demping van het stuk Westvest. Op een onbepaald ogenblik is zij toegemetseld en veranderd in 'een woning voor den sluiswachter' van het sluisje aan de Koemarkt. [23]

De Vlaardingse poort onderging blijkens bewaard gebleven tekeningen een zelfde wijziging als de Rotterdamse poort. Het bovenstuk werd gesloopt en van een ander dak voorzien. Volgens **Van Ollefen** is deze vernieuwing geschied in 1719. [24] De Kethelpoort besloot men in 1725 te vernieuwen. Ook hier kwam een eenvoudiger dak en een bekleding van de oude muren met een mantel van nieuwe stenen. De bijgebouwen werden tevens gesloopt. [25]

De wallen moeten in de tweede helft van de 18e eeuw zijn gewijzigd. Uit 1783 en volgende jaren althans zijn er besluiten over de bestrating van de vesten, die de indruk wekken, dat de wallen reeds verdwenen zijn. Men koopt in dat jaar een partij van 390.000 'casseij Steenen' te Brussel ter bestrating van de stadsvesten, waarmee de 'immense onkosten, welke jaarlijks vereischt worden voor arbeidsloonen wegens het besindelen' zullen wegvallen. [26] Hoe zagen de voormalige wallen er uit? Bewaard gebleven plattegronden van de Broersvest uit 1782 geven een met bomen voorziene rijweg weer. [27] In de jaren 1773 en 1775 is in de vergaderingen van Gecommitteerde Vroedschappen uitvoerig gesproken over de Broersvest. Burgemeesters brengen ter vergadering, dat zij op het einde van 1732 'het geboomte op de broersvest' hebben doen rooien en nu denken over de aanleg van 'een nieuw plantsoen'. Er zijn twee plannen en burgemeesters zijn voorstanders van het plan, 'waar op de Rijwegh en het gangpad de meeste rechte dispositie zoude bekomen'. Na nog enige beraadslagingen wordt in 1775 na genomen inspectie ter plaatse besloten om 'de beplanting van de Broersvest beginnende van de Rotterdamsche Poort tot aan de Oostmolen volgens een daarvan geformeert Plan, waar toe bij deze word gerefereerd, te arresteeren, te weeten met ijpe boomen en willige tusschen beijde; en is wijders goedgevonden en verstaan nog een Reije Bomen te zetten langs het Rijpad van de Oostmolen'. [28] De plans zijn niet bewaard gebleven, maar de reeds genoemde tekeningen uit 1782 zijn voldoende illustratief. Het komt mij voor, dat de beraadslagingen onbegrijpelijk zijn, wanneer men niet aanneemt, dat de wal reeds dan is verdwenen. Het plantsoen ligt op de plaats van de voormalige verdedigingswerken en de rijweg bevindt zich aan de stadzijde daarachter. Opmerkelijk is, dat er geen besluit tot slechting is gevonden. Zijn de wallen door de tijd geslonken en waren zij in 1773 reeds zo afgesleten, dat een afgraving overbodig was? Waar gesproken wordt over een 'nieuw' plantsoen, moet de verdwijning van de stadswal aan de Broersvest eerder worden gesteld, misschien midden 18e eeuw. De andere

wallen kunnen in de zelfde tijd zijn verdwenen. De bouw van de grote walmolens staat mijns inziens in geen verband met de verdwijning van de stadwallen. Zoals op de gedetailleerde molenkaart is te zien, zijn deze in twee periodes, te weten tussen 1709 en 1727 (5 stuks) en tussen 1778 en 1797 (7 stuks) gebouwd. Van een afbraak van de wallen ten behoeve van de molenbouw blijkt niets.[29] Ook van de bolwerken vernemen we niet veel meer. In 1727 is bij een verzoek tot oprichting van een molen nog sprake van 'op de Broersvest op het Bolwerk', en 'op de Broersvest over het gewesene Bolwerck'.[30] Hierbij zij opgemerkt, dat de stadswal toen duidelijk nog intact was. Verder vinden we vermeld 'Stads Kruidtoren', of wel 'De Kruidtooren', of wel 'het fundament van de kruidtoorn aan de Noordvest'. Het laatste wanneer in 1784 **Jacob van der Schalk** aan de stad verzoekt om dit fundament 'in Stadsvest gelegen' te doen ontruimen, aan welk verzoek is voldaan. [31]

De verdwijning van de wallen bracht nog geen vrijer verkeer met zich. De poorten bleven een barrière vormen voor wie de stad in en uit wilden. Een reeks van ordonnanties voor de poortwachters vormt in deze rijk geïllustreerd materiaal. [32]

Het aanzien van de stad moet ook gewijzigd zijn toen men in 1726 besloot tot de afbraak van alle luifels der huizen, en in 1732 tot de afbraak van alle pothuizen. [33] De verwijdering van de luifels kan worden aangemerkt als een der eerste - misschien het eerste - gevolgen van het toenemende verkeer. Het besluit van de Weth geeft als toelichting, dat door de verwijdering 'de Huijsen niet alleen beter van aansien werden, maar ook het selve is strekkende tot verbreding en liberder (= vrijer) gesigt van de Straten'. Nu ging de verwijdering niet ineens, want men verbood het maken van nieuwe luifels en de reparatie van de bestaande. Zelfs een verfje was niet meer toegestaan, zodat een tijdlang het aanzien van de stad met al die kapotte, vervelozige luifels niet prettig moet zijn geweest. Een zelfde verbod en op dezelfde wijze gemotiveerd trof alle 'pothuijsen voor de huijsen'. Dit verbod was tegelijk een vernieuwing van het besluit betreffende de luifels, waaruit we mogen concluderen, dat er in 1732 nog van deze voorhanden waren. Ook de huizenbouw verdient vermelding. Terwijl aan de Lange Haven de herenhuizen verrezen, ontstonden elders de optrekjes voor het groeiend industrieproletariaat. Deze woninkjes, uit niet meer bestaande dan één woonkamerkeuken met zolder, kregen de naam van 'keukens'. [34] Op vele plaatsen zijn zij neergezet, veelal achter de bestaande woningen, soms in de plaats van de vroegere spinbaantjes, het aanzien gevend aan gangen, sloppen en binnenplaatsjes.

Tenslotte was er de reeks van nieuwe en vernieuwde gebouwen, die voor een veranderend stadsbeeld zorgden. Sommige zijn reeds besproken, andere zullen nog volgen, maar voor de bewustwording van de omvang der vernieuwingen is een lijstje wel op zijn plaats. Ik noem dan: het St. Anthonis- of Zakkendragershuisje in 1725, de Vleeshal in 1727, de St. Jorisdoelen in 1743, het Proveniershuis in 1759, het Blauwhuis in 1764, de Armen-, Spin- en Naaischolen in 1779, het Weeshuis in 1779, het Stadhuis in 1782, de Latijnse School in 1782, de Beurs in 1787, en tenslotte het St. Jacobsghasthuis in 1789.

Het aantal woningen nam verder gestadig toe, al is het ook nu niet mogelijk het juiste aantal vast te stellen. De oorzaak hiervan is, dat veel huizen niet in de verponding zijn aangeslagen en zo zonder vermelding zijn gebleven. De woningbezetting is eveneens een weinig exacte aangelegenheid. Uit het Rapport van de Commissie tot de telling en verdeeling van het Volk van Holland, opgesteld in 1795, weten we, dat de stad in dat jaar 9.111 inwoners telde. Het vermoedelijk aantal woningen - de diverse instellingen van weldadigheid meegerekend - bedroeg toen 1635, hetgeen per huis een bezetting van 5,5 personen geeft. [35] Dit getal heb ik ook voor de voorgaande jaren aangehouden, zijnde een werkhypothese die althans op één waarneming berust. Hoezeer weinig exact de cijfers wel zijn, mag verder blijken uit het volgende: in 1797 deelt **Van Ollefen** mee, dat Schiedam toen 'ruim 10.000 inwooneren' telde, [36] op 1 november 1798 deelt het Committé van Fabrikage aan de stedelijke regering mede, dat het aantal inwoners toen 10.422 bedroeg. [37] Zowel de cijfers van 1795 als van 1798 berusten op een nauwgezette telling, maar de snelle vermeerdering in nauwelijks drie jaar tijd doet vreemd aan.

Vatten we de ontwikkeling wederom in een tabel samen, dan krijgen we:

Jaar	Huizen	Inwoners	jaar	Huizen	Inwoners
1700	1381	c.7500	1795	1635	9.111
1730	1422	c.7800	1798	-	10.422

We kunnen vaststellen, dat er in de 18e eeuw geen plotselinge, zeer opmerkelijke stijging van het aantal inwoners heeft plaatsgevonden als aan het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw. Er vindt eerder een langzame immigratie plaats. Reeds in 1722 was deze op gang en wij vinden haar vermeld in een belangwekkend document. Op 3 december van het jaar 1722 vaardigde de Weth een nieuwe ordonnantie op het wijkmeesterschap uit. In de aanhef lezen wij de reden: 'De Heeren Schout, Burgermeesteren en Schepenen der Stad Schiedam, dagelijcx meer en meer komende te ondervinden, dat verscheijde, vremde, onbekende en geringe Persoonen, en familie binnen dese Stad komen wonen, waardoor bij verval van de selve de respective armekamers deser Stad merklijk worden belast...' Dan volgen de bepalingen, waaronder dat 'geen uijtheemse, vremde, onbekende en geringe Persoonen van buijten zonder admissie' mogen worden toegelaten. Verhuurders van woningen, kamers en kelders, en 'de geene, die binnen dese Stad Herberg houden off slapers logeeren' krijgen de strikte verplichting om hun logés en huurders aan de wijkmeesters op te geven. [38]

Het moet een groot probleem zijn geweest, want anders lette men niet zo nauwkeurig op de migraties van de bevolking. Wie waren deze immigranten? Het jaar 1722 is opmerkelijk. Was dit niet het jaar, waarin zo ongeveer het begin van de neergang van de visserij kan worden gesteld? Het is ook het jaar, waarop we zo ongeveer het begin van de bloei van de moutwijn-industrie kunnen stellen. De oude vissersbevolking is op een enkele uitzondering na niet in de fabriekjes gaan werken en verkoos de armoede en

werkeloosheid boven de arbeid in de bedompte ruimten der branderijen. Dit komt overeen met wat wij uit een andere bron weten en nog ter sprake zal komen bij de katholieke gemeente, namelijk dat de arbeidskrachten, de brandersknechts van buiten kwamen, de meeste uit Duitsland. [39] Uit de admissieregisters, de ondertrouwregisters en andere op de bevolking betrekking hebbende boeken weten we, dat inderdaad in de 18e eeuw een vloed van Duitsers - meestal uit Westfalen en het Hannoverse - de stad binnenkwam. Het is zeer wel mogelijk dus, dat de arme immigranten van de jaren twintig van deze eeuw de voorlopers van deze immigratiegolf zijn geweest.

Belangrijk is nog te weten, dat door de immigratie de samenstelling van de bevolking zich wijzigde en spanningen opriep, die nog in 1787 tot een uitbarsting zouden komen. [40]

Het is een gelukkige omstandigheid, dat we ook uit de 18e eeuw een goede stadsplattegrond bezitten. Op 13 augustus 1764 nam de vroedschap het besluit om een kaart te laten maken, en vier jaar later, in 1768, komt de kaart bij hen op tafel, getekend door de toenmalige stadsarchitect **Rutger van Bol'Es**. Men besluit de kaart in koper te doen graveren, hetgeen geschiedt door de Amsterdamse graveur **N. van der Meer**. [41] De plattegrond, die de situatie van 1768 weergeeft, is zeer fraai en nauwkeurig uitgevoerd. De gegevens kloppen volmaakt met wat we uit de archieven vernemen. Zij toont de stad als aantrekkelijk en ruim gebouwd. Wat echter niet zichtbaar is - en dat is een grote tekortkoming van de plattegrond - zijn de vele branderijen, die de stad minder bewoonbaar en aantrekkelijk maakten dan zoal uit de kaart blijkt.

2. DE MIDDELEN VAN BESTAAN

Hoofdmiddel van bestaan in de 18e eeuw was de vervaardiging van brandewijn. In 1744 vermeldt de Tegenwoordige Staat van alle volkeren: 'Tegenwoordig bloeit 'er de Korenhandel, en inzonderheid het stookken van Koorenwijn. Men heeft 'er meer dan honderd en tachtig Ketels, die, gemeenlyk, 't gansche jaar door driemaal 's daags worden afgestookt'. [42]

De omzetting van vissersplaats naar industriestad is een geleidelijk proces geweest, analoog aan de langzame neergang van de visserij.

De oudst bekende brander, dat is degene die uit granen alcohol stookt, was eene **Jacob Jansz. Waerde**, die in 1594 zijn huis op de Dam verkocht 'uijtgesondert al het gene sijn brandwijn brandinghe aengaet'. [43] In 1603 komen we twee branders tegen, genaamd **Willem Willemsz. van der Vecht** en **Jan Thyssen van Tendelo**, die van het stadsbestuur de accijns op de brandewijn pachtten. De eerste was ook tapper en slijter, 'waert in Canaryen', een combinatie die we ook later nog zullen aantreffen. [44] Een volgende verkoop van een branderij is uit 1621, toen op 13 november verkocht werd een 'brandewijnhuys, staende op de haven bij de Vlaerdinger poort'. [45] Van een concentratie hier ter stede was toen in het geheel geen sprake. Steden als Amsterdam, Weesp, Leiden, Delft, Rotterdam, Delfshaven en Dordrecht hadden even-

eens branderijen binnen hun muren. [46]

De invoer van Franse uit wijn gestookte brandewijnen en van Duitse uit graan gestookte brandewijnen hielden de verdere ontwikkeling van de Hollandse stokerijen tegen. Een tweetal maatregelen bracht de branders evenwel een gunstiger concurrentiepositie. Op 19 juli 1668 besloten de Staten van Holland om de uit Duitsland ingevoerde brandewijn te belasten met een vrij hoog invoerrecht, en op 2 januari 1671 verboden de Staten-Generaal de invoer van alle brandewijnen uit Frankrijk. [47] Toen beide verboden, die een politieke achtergrond hadden, in 1674 werden ingetrokken, bracht dit de Hollandse branders in grote moeilijkheden, leidend in diverse gevallen tot faillissement. [48] Enige verlichting bracht in 1680 de vrijstelling van de impost (= belasting) op mout en gerst, en de vermindering op de rogge. [49] In 1687 echter werd de verhouding tot Frankrijk weer moeilijker door de heffing van hoge invoerrechten door de Fransen op de Hollandse lakens en haringen, gevolgd in 1688 zelfs door beslaglegging op Hollandse schepen in de Franse havens. Als reactie op deze maatregelen besloten de Staten-Generaal op 18 oktober 1688 - op voorstel van de Staten van Holland - om de invoer van alle waren uit Frankrijk te verbieden, onder welk verbod vielen de Franse wijnen, brandewijnen en gedistilleerde wateren. [50] Kort daarop brak de oorlog met Frankrijk uit, die negen jaar (1688-1697) zou duren. Gedurende deze lange periode bleef het invoerverbod van kracht, wat de Hollandse brandewijnstokers de gelegenheid bood om het Franse product definitief van de markten van Holland, de Oostzeelanden en Oost- en West-Indië te verdringen. [51]

In Schiedam geven de jaren 1688-1697 een snelle vermeerdering van het aantal branderijen te zien. In nagenoeg iedere vergadering van de Weth komen verzoeken tot de oprichting van een branderij ter sprake. Op 31 december 1689 reeds constateert men, dat er 'nu veele branderijen zijn' en acht men het nodig een 'gilde voor de brandewijn branders' op te richten. [52] Het stadsbestuur had duidelijk behoefte aan een corporatie, waarmee het de zaken, de branderijen betreffende, kon regelen. In de resoluties van de Weth van 8 maart 1690 lezen we: 'is gelesen een concept, keur en ordonnantie tot opregtingh van een gilde voor de Brandewijn branders en distelateurs deser stede, waarop sijnde gedelibereerd is goet gevonden en verstaan deselve gildebrief in alle sijne poincten en articulen te arresteeren, gelijk deselve gearresteert werdt bij de desen'. Hiermede was de oprichting van een eigen gilde een feit. [53]

De vrede van Rijswijk met Frankrijk in 1697 gesloten betekende de opheffing van het invoerverbod van Franse brandewijn. Ernstiger en gevaarlijker dan deze hernieuwde buitenlandse concurrentie was echter de mislukking van de graanoogst in 1698, welke leidde tot hogere graanprijzen en zelfs tot een verbod van graanuitvoer door de omrignende landen. De Staten-Generaal verboden op haar beurt in het zelfde jaar de graanuitvoer, en - aanvullend - het stoken van brandewijn uit graan. De branders moesten de helmen van hun rouwketels bij de burgemeesters van hun woonplaats in bewaring afgeven. De motivering was 'de apparente duurte en schaersheyte van Granen'. [54] Het duurde tot 22 september 1700, toen de Staten-Generaal het verbod ophieven

vanwege 'de goede gewassen van het voorleden jaar en van dit loopende jaar', voordat het stoken van brandewijn uit koren weer toegestaan was. [55] Tijdens deze periode heeft de Schiedamse overheid al het mogelijke gedaan om het verbod opgeheven of minstens verzacht te krijgen. Zij was de enige, die zich in de vergadering van de Staten van Holland van 15 oktober 1698, welke aan het besluit van de Staten-Generaal voorafging, tegen deze voor de stad nadelige maatregel heeft verzet. In de vergaderingen van de vroedschap kwam het verbod herhaaldelijk ter sprake, een bewijs er voor, dat de stokerijen reeds toen een belangrijke plaats in de stedelijke economie innamen. Op 9 januari 1700 brengen zij het verbod in de Staten van Holland te berde en verklaren, dat zij in het verbod van 1698 alleen hadden toegestemd 'in consideratie van de groote bekommeringe voor gebreck van Granen'. Nu deze zorg voorbij was, was er evenwel 'geen reden om te continueren een verbodt, streckende tot ruïne ende diversie (= verjaging) van een manufactuyr, het welke in de voorschreve Stadt ende in andere Steden een Hooft-neringe was, waer door seer groot getal van Menschen quame te bestaen, ende des gemeene Landts Middelen seer wierden gebeneficieert, ende waer uyt oock een groote meenichte van Vee haer Voedtsel quamen te verkrijgen'. [56] Een illustratie van het nadeel, dat het verbod van 'rouw-stoken' voor de stadsfinanciën betekende, vinden we in de rekening van de thesaurier-extraordinaris. De stad bezat een waterkorenmolen bij het spui van de Korte Haven. In zijn rekening over 1698 lezen we na de maand oktober: 'Ende overmits het verbod van het brandewijn stoken en dienvolgende het stil staen van de molen geen verder ontfang gehad'. In het jaar 1699 komt in het geheel geen ontvangst voor, in 1700 wordt de molen weer in bedrijf gesteld en lezen we: 'van Mr. **Cornelis Harmense**, Stads Architect ende opziender van de watermolen, te zamen f 247.13.-'. De grootte van het verlies was, gerekend naar de ontvangst over 1697, een 1200 gulden. [57] Deze watermolen (die nog aan de orde zal komen bij het molenoverzicht) was uiteraard niet het enige verlies, maar slechts een klein onderdeel van het totaal aan gederfde inkomsten, voor het grootste deel bestaande in de diverse belastingen zoals op granen en gedistilleerd. De concentratie van het brandersbedrijf aan de Maas vond eerst in de volgende, de 18e eeuw plaats, en wel in de steden Rotterdam, Delfshaven en Schiedam. Een verklaring hiervoor is waarschijnlijk te vinden in de aard van het bedrijf, dat aangewezen was op de export. Er bleef slechts een klein gedeelte van de productie binnenslands. In 1771 zette de Delfshavense brander Bernardus Detert aan de pensionaris van Delft uiteen, dat 20 à 30 branderijen voldoende waren om in de binnenlandse behoeften te voorzien, en dat de overige bedrijven slechts 'door de buytenlandsche commercie' aan het stoken konden blijven. [58] De concentratie in Schiedam vond vervolgens plaats. Aan de hand van het gildearchief kan worden nagegaan hoeveel branders een bedrijf uitoefenden. [59] Gerekend per vijf jaar krijgen we deze staat:

1705	40	1725	124	1745	101	1765	100
1710	55	1730	120	1750	102	1770	113

1715	85	1735	116	1755	99	1775	118
1720	94	1740	107	1760	100	1778	113

Er is geen sprake van een doorlopende lijn. Rond 1730 is een punt bereikt, dat tot aan 1778 meer of minder gehandhaafd blijft, en schommelt tussen de 100 en 120 branders. Dit aantal is niet geheel identiek aan het getal van branderijen, daar sommige meer dan één bedrijf bezaten, andere in compagnieschap een enkel bedrijf hebben geëxploiteerd.

Voor 1749 bezitten we aan de hand van de Tauxatieregisters de mogelijkheid een nauwkeuriger staat samen te stellen. Wij krijgen dan:

Straat	Totaal aantal	Branderijen	Branderijen distilleerderijen	enAnnex slijterijen
Hoogstraat				
oostzijde	3	3	-	1
westzijde	15	13	2	2
Dam				
zuidzijde	5	5	-	1
noordzijde	6	5	1	-
Lange Haven				
oostzijde	4	4	-	-
westzijde	16	16	-	-
Westmolenstraat	1	1	-	-
Korte Haven	4	4	-	-
Vellevest	1	1	-	-
Ketelstraat	3	2	1	-
Zijlstraat	2	1	1	-
Klein Watertje	1	-	1	-
Op den Raam	1	-	1	-
St. Anna Zusterhuis	2	1	1	1
Groene Weegje	1	1	-	-
Noordvest				
stadszijde	4	4	-	-
buitenzijde	4	4	-	1
Koningstraat	5	4	1	-
Over de Schie	5	4	1	-
Boterstraat				
westzijde	17	16	1	3
oostzijde	3	3	-	-
Pannekoekstraat	1	1	-	-

Kreupelstraat	1	1	-	-
Hoofdbrugge/ Hoofdstraat	1	1	-	-
Hoofd				
westzijde	5	3	2	-
Totaal stad	111	98	13	9

Algemeen kunnen we bij dit staatje opmerken, dat het totaal aantal branderijen een negental verschilt met het aantal branders in het jaar 1750. Hoe dit verschil is te verklaren, is boven reeds uiteengezet. Opvallend is, dat er geen bedrijven voorkomen, die uitsluitend distilleerderijen zijn, en dat van de 111 branderijen of rouwstokerijen zich slechts 13 ook nog bezig hielden met de fijnstokerij, zoals het distillatieproces werd genoemd. Wat dus hoofdzakelijk is vervaardigd, was de moutwijn, de ruwe grondstof voor de distilleerderijen!

Opvallend is ook, dat de bedrijven vooral gevestigd zijn aan de Hoogstraat-westzijde, Lange Haven-westzijde en de Boterstraat-westzijde. De bedrijven aan de westzijde van de Hoogstraat zullen veelal doorgelopen hebben tot aan de Lange Haven, hetgeen het lage getal aan de oostzijde van de haven verklaart. We zien alzoo, dat het merendeel van de bedrijven aan of nabij het water was gelegen, wat begrijpelijk is, gezien de behoefte aan water in de branderijen zelf en de noodzaak voor aanvoer van de grondstoffen en afvoer van het product.

Opvallend is tenslotte, dat een aantal branders tevens slijters van gedistilleerde wateren waren. Waar zij deze tapnering uitoefenden, wordt niet vermeld, maar gerekend het feit, dat de slijterijen onder het zelfde verpondingsnummer voorkomen als de branderijen, lagen zij vermoedelijk dichtbij de branderijen.

Wat niet in de staat tot uitdrukking komt, maar wel in de registers staat vermeld, is, dat een aantal branders nog een nevenberoep uitoefende. Helaas zijn niet over de gehele stad deze gegevens bekend, maar we kunnen als branders noteren: een witwerker, gerechtsbode, koperslager, makelaar, arts, twee timmerlieden, drie bakkers, drie winkeliers, twee metselaars, twee veerschippers en twee kooplieden, tesamen 19 personen. Dan zijn onder de branders nog drie brouwers, die naast bier dus moutwijn produceerden. Deze personen moeten zijn begonnen om de rouwstokerij als bijverdienste uit te oefenen, in hun woning, schuur of kelder. Misschien is zo het gehele bedrijf in de stad begonnen. Het zullen dan de handwerkslieden zijn geweest, die op een bepaald ogenblik zich het benodigde gereedschap hebben aangeschaft en een branderij zijn begonnen. En toen de zaak levensvatbaar bleek en steeds grotere winsten ging afwerpen, zijn ook anderen, onder wie sommige reders en andere kapitaalkrachtigen zich er mee gaan bemoeien, in het bijzonder via geldleningen, hypotheeken en dergelijke.

Typerend is nog de kleine omvang van de branderijen in 1749. Alleen voor het stads-gedeelte ten westen van de Hoogstraat en ten noorden van de Boterstraat zijn in de registers de aantallen ketels opgetekend. Stellen wij het gemiddelde aantal op twee ketels per brander, dan krijgen we een totaal van circa 220 ketels. In 1772 is volgens

de opgave van **Maarten van der Schalk** c.s. een totaal van 228 ketels aanwezig, wat een kleine vermeerdering is overeenkomstig het vermeerderde getal der branders. [61] De kleine omvang moet zich aldus hebben gehandhaafd, het karakter van kleinbedrijf is onaangetast gebleven. Een andere benaming voor dit type bedrijf is ambachtsbedrijf. Van de grootte krijgen we een indruk, wanneer we weten, dat behalve de brander zelf nog hooguit drie knechten werkzaam waren.

De betekenis van de industrie in het jaar 1748 reeds, blijkt uit het feit, dat van de in dat jaar benoemde nieuwe leden van de Vroedschap er vier tot de branders behoorden, daarmee het getal der branders in dit college brengend op negen. [62] Duidelijk is, dat de visserij definitief door de moutwijn-stokerijen van de eerste plaats is verdrongen. De bevestiging geven de burgemeesters in 1756, wanneer zij de 'traficq van de branderijen en stokerijen' noemen de 'hoofd-trafficq deser stad en voornaamste source (= bron) van 't welsyn en bestaan van deselve'. [63]

Het laatste kwart van de 18e eeuw vormt de tweede groeiperiode. We vinden deze onder woorden gebracht in een verzoek uit 1777, wanneer de brander **Martinus van der Schalk** c.s. toestemming vraagt voor de bouw van een nieuwe molen. Het verzoekschrift gaat vergezeld van een 'memorie adstructief'. Dit merkwaardige stuk luidt als volgt: 'Uijtreening van porsij Moolens en Keetels. Teegenwoordig zijn er in de stat omtrent 280 Keetels. In het jaar 1772 als het verbod op de Keetels kwam, zijn er bevonden 228 Keetels, deralve vermeerdert 52 Keetels. De eerstgemelde 228 Keetels gebruikte door malkander ruijm 322 lb. (= pond) beslag per keetel, dat leege Keetels van 300 lb. gereekent gelijk ordinaar beslag wort gestelt, bedraagt 245 keetels. Hier nuij bijgevoegt die boove staande, die naa het jaar 1772 zijn bij gekoomen, meede maar op 300 lb. gestelt, daarnaa men met nau ondersoek zoude bevinden, dat er nog veel zijn die zwaarder beslaan, bedraagt 52 Keetels, Is te saame 297 Keetels. Om voor de zelve te maalen, als men stelt: 8 moolens ider 27 Keetels bedraagt 216 Keetels, dan de noort en westmoole ider 26 (bedraagt) 52, de waater mooie 12 dito, de rosmoole 7: naa deese reekening kan gemaale worde voor 287 Keetels. Dus alreets meer als voegsaam kan bemaale worde 10 Keetels. De nieu te bouwe en reets onderande zijnde niet gereekent. Men zou konnen inbrengen, dat die voornoemde Keetels door die reets zijnde Moolens zijn bedient buyten de rosmoole, maar als men Eens in Agt neemt De algemeene Klagt van de branders over het meel zal men bevinden dat een Groot gedeelte daar van niet naa beoore is Gebrooke tot merkelike naadeel van de Stokerij, dat voor het voornaamste niet anders kan toegeschreeve worde als door het al te veel werk waar meede de Moolens belast worden, zoodat den aanbou van Een Kooremoole over het geheel genoomen nuttig en voordeelig zou zijn'. [64] Hoewel het aantal branders tussen 1772 en 1777 niet of nagenoeg niet is vermeerderd, blijkt uit deze opgaaft, dat het aantal ketels wel is vermeerderd. De uitbreiding is met bijna 23% zelfs groot te noemen! Een nieuwe molen is nodig om aan de vraag naar moutmeel te kunnen voldoen. In 1778 zal de molen er zijn, de Eendracht genaamd. Een gehele reeks zal dan volgen, zichtbaar makende de groei van de moutwijn-

industrie. In 1795 tenslotte waren volgens een officiële opgaaf aanwezig 188 branderijen, tezamen omvattende 338 rouwketels en 225 distilleerketels. [65] In 1797, twee jaar later, zette men de laatste brandersmolen neer, De Batavier genaamd. Met deze molen was het eindpunt van de industriële expansie voorlopig bereikt.

In de zelfde periode zal de visserij volkomen verdwijnen, en met haar de spinbaantjes achter de huizen. De oprichting van een armen school, in eerste instantie voor de kinderen van de arme vissers, zal nodig blijken. De stad ontvangt zijn nieuwe gezicht. Voortaan zullen uitsluitend de branders het gezicht van Schiedam bepalen.

Is er enige verklaring te geven voor de opmerkelijke concentratie van deze bedrijven binnen Schiedam? De stad lag gunstig aan de rivier, maar dit voordeel deelde zij met Delfshaven, Rotterdam en andere. Er is ook wel verband gezocht tussen de leegkomende haringpakhuisen en de ruimtezoekende industrie, maar ook dit kan niet juist zijn - althans niet in algemene zin -, omdat de neergang van de visserij eerst begint, wanneer de branderijen reeds volop aanwezig zijn (rond 1720).

Ligt de verklaring in het ambachtelijk karakter van de branderij? Een dergelijk bedrijf had - in tegenstelling tot brouwerijen en distilleerderijen - slechts weinig kapitaal nodig, was meer arbeidsintensief dan kapitaalsintensief. Juist dit kan in een arme stad als Schiedam toen was bevorderend hebben gewerkt. Misschien paste de bedrijfsgrootte ook bij de mentaliteit van de bevolking, die - van oudsher vissers en zeelieden zijnde - een sterke graad van individualiteit moet hebben bezeten. Liever baas in een klein, maar eigen bedrijf, dan knecht in een groot, maar andermans bedrijf zou de leuze kunnen zijn geweest.

Aantoonbaar is de welwillende politiek van het stadsbestuur tegenover de branderijen. Aan de industrie zaten grote nadelen, maar terwijl men elders deze zwaar liet wegen, nam men hier de negatieve kanten van de branderijen voor lief. Aan de vestiging van nieuwe stokerijen legde men geen stroobreed in de weg, vergunningen voor het stellen van nieuwe ketels worden zonder enige uitzondering alle verleend. Met andere woorden, achter de concentratie te Schiedam heeft beslist de stedelijke politiek, een positief gericht vestigingsbeleid haar rol gespeeld.

In het algemeen mogen we vaststellen, dat de bevordering van de industrie een juiste beslissing is geweest. In de visserij zat geen stuk droog brood meer en men verzette op tijd de bakens. De bloei van het nieuwe bedrijf betekende voor de stad Fortuin. Het zegt alles, dat in de tweede helft van de achttiende eeuw zoveel grote werken zijn ondernomen, zoveel nieuwe gebouwen zijn neergezet. Het geld stroomde de stad in daarmede de stadskas binnen. Om de oorzaak van deze hoogconjunctuur te verstaan, moeten we ons herinneren wat de eerder genoemde Delfshavense brander mededeelde, namelijk dat men vooral voor de export werkte. De grootste afnemers waren de legers van soldaten, aan welke in de immer rumoerige en van oorlogsgeweld vervulde tijd geen gebrek was. Naar deze vooral exporteerde men, zodat oorlog voor de branders een gouden, vrede een schrale tijd was. Het wordt met even zoveel woorden gezegd, wanneer het stadsbestuur in 1748 de voor- en nadelen van het nieuwe belastingsys-

teem bespreekt, dat de oude verpachtingen zal gaan vervangen en gebaseerd is op de inkomsten. Heren burgemeesters en gecommiteerde vroedschap merken in hun op 10 juli aan de vroedschap uitgebracht advies op, dat de tot dan opgebrachte belasting 'noijt is gekomen uijt de consumptie van de ingesetene en huijshoudende Familien, maar uijt de Trafijk van de Branderijen, en dat wel een waerheyd is, dat die penningen voor het tegenwoordige wederom door de Branders voor verre uijt het grootste gedeelte sal moeten werden gevonden, maar dat daar tegen overstaat, dat de verpagt gemeene middelen in den jare 1747 en eenige vorige jaren considerabel hebben gereendeert uijt hoofde van het important debit, dat'er van de Moutwijnen is geweest door de nabyheyt van de Leegers, het welk na de praelimenare vredens artuculen reeds sodanig is vermindert, dat de Branders ten minsten een vierde soo geen derde minder begonnen te stooken, als sy in de laatste jaar gedaan hebben, en het welk door de aanstaande Vreede, hoe seer daar ook met een vuurige begeerte na gewenscht word, nog merkelyk staat te verminderen'. [66] Waar zij aldus bezwaar tegen aantekenen, is dat de opbrengst van 1747 als basis wordt aangenomen voor de aanslagen volgens het nieuwe systeem, omdat het jaar 1747 bijzonder was wegens de legers en hun behoeften. Nu er vrede in zicht is, is de omzet reeds aanzienlijk verminderd. Hoe zal deze zijn, wanneer de vrede is getekend?

De handel deelde in de voorspoed. Reeds in 1718 had de handel in moutwijn zulk een omvang aangenomen, dat een speciale maatregel voor de goede gang van zaken nodig was, te weten de oprichting van een eigen beurs. Op 19 maart vinden we onder de resoluties van de burgemeesters opgetekend: 'De heeren hoofdlijden en deken van het Brandersgilde versoucken ten dienste van de Stookerije datter een Beurs omtrent het Hoff van Holland mogte werden gehouden tussen 12 uuijren op de middag en dat de respective makelaars dezer stad gehouden zouden wezen zig aldaar op die tijd te laten vinden, waarop gedelibereerd zijnde, is in het voorsz. versouk geconsenteerd en goedgevonden tegens toekomende maandag de voornoemde makelaars boven te ontbieden en haar tzelve aan te zeggen'. [67] Voor de goede verstaanbaarheid zij vermeld, dat het Hoff van Holland een herberg was, staande aan de Lange Haven-westzijde nabij de bocht van de Korte Haven. Op de maandag, de 21e verschijnen de Schiedamse makelaars op het stadhuis in de kamer van de burgemeesters en toen 'is aan haar geordonneerd, dat zij nevens haar knechts op de middag tussen 12 en 1 uijren haar zullen hebben te vervougen tussen de blauwe en groene brugge en aldaar op die tijd van de branders de moutwijnen te moeten koopen, en op geen andere tijden te mogen koopen als bij groote noodzakelijckheyd'. [68] Tussen de blauwe en groene brug, dat is tussen de brug tegenover de oude vismarkt en de brug tegenover de Westmolenstraat, kwam een beurs, waar de branders verplicht werden hun moutwijn te verkopen en wel door de uitsluitende tussenkomst van Schiedamse makelaars. De oprichting was een stuk protectionisme van stadswege, bedoeld om de handel binnen de stad te houden en tegelijk de kwaliteit van de moutwijn te garanderen. Van een gebouw was geen sprake, de handel geschiedde in de open lucht, aan de walkant, hetgeen in ons klimaat geen sinecure is.

Reeds spoedig, op 18 juli 1718 gaven daarom de burgemeesters aan de vroedschap in overweging 'dewijl voor lange tijd geleden op het versouck van de hoofluijden van het brandersgilde alhier is geërigerd (= opgericht) een Beurze tot gerieff van de Coopluijden en door de tijd werd bevonden dat dezelve in stand is houdende, off men tot meerder gerieff van de voorn. koopluijden niet behoorde te maken een galderij waar onder ten tijde van het houden van de Beurs de voorn. Coopluijden bij regen, wind, hagel, sneuw ofte ander quaad weer, een bequaeme verblijff zouden kunnen hebben, als mede een paar hekken aan weerszijde van de Beurs'. De vroedschap zag het redelijke van het verzoek in en besloot, dat er een galerij, met hekken afsluitbaar, moest worden gemaakt. [69]

Nog eenmaal horen wij van deze oude beurs, wanneer op 18 september 1780 in de vroedschap de klacht wordt besproken, dat de hekken 'tot afsluijting der Beurse geschikt, in de Passage vooral met Rijtuijg, en bijzonder na de zijde van de korte Haven, geene geringe belemmering aanbragten'. De hekken hinderden het toenemend rijverkeer en burgemeesters stellen voor om de hekken te vervangen door palen 'waar aan eene ijsere Ketting aan de eene zijde was vastgemaakt, om gedurende de Beurstijg door toesluijting de Passage te verhinderen'. Conform het voorstel wordt besloten. [70]

De langste tijd had de beurs er op zitten. Noch de plaats, noch de ruimte, en noch de inrichting voldeden meer. In 1782 stelde de 'Oeconomische Burger Maatschappij' een prijsvraag in, waarbij aan degene, 'die het beste plan of tekening ter stigting van een nieuwe koopmansbeurs alhier ter Steede, met opgeving van de Convenabelsten plaatsen ten minsten bezwaar van de Stadsfinantien, zoude komen in te leveren', een premie van dertig gouden ducaten werd uitgelooft. [71] Hiermede begon de lange geschiedenis van de bouw van de huidige beurs, die wegens de belangrijkheid van het onderwerp zo volledig mogelijk hier wordt behandeld. Zoals we nog zullen zien, heeft zij ook een leerzaam aspect, doordat zij ons enig inzicht geeft in de mentaliteit van de toenmalige stadsbestuurders.

Op 28 oktober 1783 brachten de burgemeesters in de vergadering van de vroedschap het resultaat van de prijsvraag, hierbij mededelend dat de stadsarchitect **Rutger van Bol'Es** de premie had verdiend voor zijn plan. De zaak wordt verwezen naar de Gecommitteerde Vroedschappen, die er een aantal vergaderingen aan wijden. [72] Blijkens de eerste, gehouden op 5 november, waren er twee inzendingen, die van **Bol'Es** en een van de Haagse architect **Van Gunckel**. Hoe zagen de plannen er uit? De tekeningen zijn helaas niet bewaard gebleven, maar de opzet kan enigszins worden achterhaald uit de genomen besluiten. Het staat dan vast, dat men vanaf het begin de beurs heeft gepland 'op den dam, of wel alwaar den voorigen dog nu gedempte Schutsluis is gelegen'. Vrij zeker was het gebouw oorspronkelijk gedacht in het tracé van de oude sluis, dus loodrecht staande op Dam en Korte Haven, met een ingang aan de Dam. Toen echter **Rutger van Bol'Es** het terrein ging afpalen en heren Burgemeesters en Gecommitteerde vroedschappen hun 'oculaire inspectie' ter plaatse hielden, keurden zij het plan af. Immers, realisering bracht met zich een versmalling van de Korte Haven en -

een zwaarwegend argument - dientengevolge een ontsiering van de haven, alsmede een belemmering van de scheepvaart. Beter was een pand, staande in de lengterichting van de Dam, en zo besloot men op diezelfde 10e november 1783 om het 'plein of leedige grond der oude gedempte Sluijs' te vergroten door de afbraak van drie belendende percelen, waardoor een terrein van 72 bij 75 voet zou worden verkregen. Daar deze panden in particulier bezit waren, moesten zij eerst door aankoop worden verworven. Aan beide architecten verzocht men een betreffend nieuw plan te maken en tevens de kosten van de bouw op te geven.

Van Gunckel schijnt wederom meegedaan te hebben, want per 1 april 1784 diende hij zijn declaratie in, groot 465 gulden. [73] Deze architect was niet de eerste de beste, maar de schepper van onder andere de Koninklijke Schouwburg in Den Haag. Het mag dan ook verbazing wekken, dat de vroedschap het bedrag nogal hoog vond en de burgemeesters, opdroeg om deze kwestie met de architect te bespreken en 'op voordelige en menageuse (= zuinige) wijze' af te wikkelen, wat resulteerde in een vergoeding van 250 gulden. Voorvallen als deze zullen niet weinig bijgedragen hebben tot de roep van zuinigheid, waarin de Schiedammers zich mochten verheugen. **Van Ollefen** schreef tegen het einde van de 18e eeuw: 'De zuinigheid en arbeidzaamheid der Schiedammers gaf toen stof tot spreekwoorden en schimpnaamen, als: praaten en breien zeggen de Schiedammers, en: Schiedammertje Droogbrood'. [74] **Jan Hey** in zijn gedicht, getiteld De aangroei der Stad Schiedam, verschenen in 1778, schrijft: 'Myne Stad ... wierd vergroot, omdat men vlyt by een spaarzaam leeven paarde', en de Tegenwoordige Staat uit 1744, schrijft: 'De ingezetenen van Schiedam zyn van ouds wegens hunne zuinigheid zeer vermaard geweest'. [75] En is niet aan **Johan van Oldenbarneveldt** de uitspraak toegeschreven: 'De rijkdom van Delft en de schaarsheid van Schiedam hebben Rotterdam groot gemaakt?' [76] Zeker, de armoede zal hebben genoopt tot zuinigheid, maar ook in tijden van overvloed komen we bij het stadsbestuur de stereotype uitdrukking tegen, luidende: ten minsten kosten en ten meesten oorbaar deser stad. Een voorbeeld uit de vele is, wanneer in 1658 in de vroedschap wordt beraadslaagd over de voorgestelde salarisverhoging van een ambassadeur van de Republiek en de gedeputeerden 'ter dachvaert' worden gelast om 'van wegen dese Stad haer te confirmeren met de Leden, de welcke tot de minste verhoginge sullen advyseren'. [77] Maar genoeg hierover!

Op 12 oktober 1784 kwam de kwestie van de beurs opnieuw in de vroedschap. Men besloot om nog een huis te kopen, de aangekochte te slopen en de benodigde gelden voor de bouw te vinden in de belasting. Deze zou worden gevonden in de lig- en ballastgelden van de zee- en binnenschepen, die de havens zouden aandoen. Tenslotte werden de Gecommitteerde Vroedschappen gemachtigd 'om in het lopende wintersaizoen derzelve besognes over het finaal ontwerpen en kiezen van een bestek en plan tot structuren van een nieuwe koopmansbeurs voort te zetten ten einde des goedvindende en na bevinding van saken, onder approbatie van dese vergadering in het aanstaande voorjaar of wintersaizoen met de dadelijke opbouw derzelve een aanvang te maken'.

Er was dus nog geen definitief plan, zodat de stadsarchitect in gebreke moet zijn gebleven.

Het duurt een vol jaar, voordat we weer iets horen over de Beurs. Op 15 november 1785 staat in de resoluties van Gecommitteerde Vroedschappen het volgende: diverse plannen en bestekken zijn gezien, 'en daar onder eenen van den architect **Judice** te Rotterdam, welke aanleiding had gegeven om den zelve hier te ontbieden, Ten einde de plaats door hun Edel Groot Achtbaren bij derzelver resolutien van 13 januari 1784 en 7 maart 1785 tot exstructie van een nieuwe koopmansbeurs bepaald, te komen inspecteren: dat hij **Judice** aan die requisitie voldaan hebbende, aan hun Heeren Commissarissen had te kennen gegeven van oordeel te zijn, dat het uitgekozen terrein van geene genoegzame uitgestrektheid was om daar op te doen stigten een gebouw van aanzien, zonder het zelve aan inconveniënten en verscheiden Criticques bloot te stellen, dat het voornaamste inconvenient, na zijnen gedagten bestond in de ondiepte van het voorsz. terrein; en even daarom ten sterksten had aangeraden om het Front Espicen of voor-gevel van het te maken gebouw te doen stellen regtstreeks over de brug van de nieuwe Sluis op de groote haven; en daar toe het nodige terrein aan te koopen'. De Rotterdamse-Italiaanse architect **Giovanni Giudici** had aldus ook een plan ingestuurd en men vond dat zo opmerkelijk, dat men hem naar de stad ontbood om de zaak met Gecommitteerde Vroedschappen te bespreken. Het bleek, dat hij het uitgekozen terrein te klein vond en adviseerde tot een vergroting, waardoor het mogelijk zou worden een aanzienlijk gebouw neer te zetten. Een dringend advies was om de voor-gevel aan de zijde van de nieuwe sluis te stellen. Waar men oorspronkelijk zich de ingang heeft gedacht, weten we niet, maar uit het verdere verloop zal blijken, dat zowel de zijde van de gedempte sluis als de Dam in aanmerking kwamen.

Gecommitteerde Vroedschappen voelden wel voor de gedachte van **Giudici**, ook al bracht de uitvoering meerdere kosten met zich door de noodzakelijke aankoop van nog drie huizen. Zij oordeelden, dat 'voor ditmaal' de financiële bezwaren niet te zwaar mochten wegen en wensten 'mitsdien liever een gebouw te doen stigten, aanzienlijk en eens vooral voldoende aan het bedoeld oogmerk, dan door een qualijk geplaatste spaarzaamheid en manquement van het terrein, het zelve aan Critiques en inconveniënten na de exstructien bloot te stellen'. [78] Voor deze keer was men bereid de spaarzaamheid op zij te schuiven en zonder op de kosten te letten een aan de gestelde eisen voldoende gebouw neer te zetten. De zelfde dag besloot de Vroedschap om de drie aangewezen huizen te kopen,, staande 'op den hoek van de nieuwe of korte Haven, over de nieuwe Sluijs en belend aan ene zijde den Dam'. Bovendien besloot men tot financiering van de bouw een lening uit te schrijven, groot 50.000 of 60.000 gulden, tegen 3½ % rente 's jaars. [79]

Op 14 februari 1786 eindelijk kunnen Gecommitteerde Vroedschappen een advies over de te bouwen beurs aan de Vroedschap geven. In hun vergadering van die datum komt een uitvoerig exposé voor van hun overwegingen, hun opdracht en advies. Zij blijken te hebben overwogen, 'dat de tekeningen en plans door den architect van **Gunc-**

kel in 's Hage en door den architect **Judice** te Rotterdam, geformeerd en op onderscheiden tijden overgegeeven, den meesten aandacht en consideratien kwaamen te verdienen'. Het plan van **Van Gunckel** kon echter niet worden benut 'als zijnde geformeerd in vooronderstelling, dat de nieuw te stigten Beurs met zijn voorgevel zoude moeten worden geplaatst op den dam of de oude gedempte Sluis, en welk plan zij Heeren Gedeputeerden hadden geoordeeld te moeten worden gehouden voor vervallen'. Het plan van **Van Gunckel** was hiermede afgevallen. Wat het plan van Giudici betreft, zij hadden overwogen 'dat het plan en de tekening door den architect **Judice** geformeerd hoe zeer op zig zelfs voldoende, uit hoofde van desselfs uitgestrektheid en daar uit voortvloeiende meerdere kostbaarheid meede niet wel konde worden aangeprezen'. Ook het plan van **Giudici** verklaren zij voor vervallen. Daarop hebben zij zich weer gewend tot de stadsarchitect en deze verzocht 'om uit de hier boven gemelde plans en tekeningen, mits in het oog houdende en volgende den bouworder daar bij geobserveerd, eene nadere tekening te formeren'. Met als gegevens de plannen van **Van Gunckel** en **Giudici** moet **Van Bol'Es** een nieuw plan maken. Hij moest zich houden aan de bouworder, dat is aan de voorgestelde vorm en indeling van het door **Giudici** ontworpen gebouw, tegelijk de bouwstijl hiervan volgend. Van deze taak heeft **Van Bol'Es** zich nauwgezet gekweten, zodat het 'hun Heeren gecommitteerden was voorgekomen, dat daar bij de gerecommendeerde bouworder was opgevolgd'. Tekeningen en bestek toonden 'een gebouw van aanzien ... het welk eensdeels het oog des aanschouwers zal kunnen behagen, en anderdeels genoegzaam geproportioneerd zal zijn aan de uitgestrektheid van Stads Commerce, en om aan de kooplieden en trafiequanten, al mogt derzelver geheel tot een alterum tantum vermeerderen (=verdubbelen), een ruime plaats ter beursgang te verzorgen'. Volgens calculatie zouden circa 600 personen er een plaats kunnen vinden. De kosten zouden een 80.000 gulden bedragen. Gecommitteerden adviseerden derhalve aan de Vroedschap om zo spoedig mogelijk de drie woningen, tot welker aankoop reeds was besloten, te kopen en af te breken 'om onder het opzigt van de Heer Fabriceq en Stads Architect op de ledige vlakke een koopmansbeurs te bouwen, onder observantie, dat de face of voorgevel derzelve zal moeten worden gedirigeerd en gesteld aan de zijde der groote Haven of zogenaamde oude vismarkt over de nieuwe Sluys, op of ontrent de rooijing der voorgevel van het huis, tans nog bewoond door voornoemde mevrouw de weduwe van der **Heim**'. [80]

Nadat de Vroedschap het ontwerp heeft goedgekeurd, [81] vond op 13 november 1786 de aanbesteding plaats. Het steenhouderswerk, timmerwerk en metselwerk werden aangenomen door Schiedamse aannemers voor tezamen het bedrag van 70.731 gulden. [82] Op 20 september 1790 was het werk zover gevorderd, dat men kon besluiten 'om boven de voornoemde beurse te doen maaken een goed en bekwaam Uurwerk met een klok daarin, slaande het geheele Uur vol uit, en op het halve uur een slag, zooals de klok boven de Overschiesche poort, en voorts met een wijzer, welke van buiten en een wijzer, welke van binnen op de beurs kan worden gezien, alles op zoodanig een wij-

ze, als Heeren Burgemeesteren met betragting van een convenabel menagement (= passend beheer) van Stads penningen zullen oordeelen te behooren'. [83]

Op 17 april 1792 konden de burgemeesters aan de vroedschap mededelen, dat de 'Nieuwe Beurs nu geheel is voltooit'. Zij stellen tevens de vraag of 'aan den Stads Architect voor 't opmaken van de bestekken, 't maken van de Teekening en het opneemen van 't werk eenig douceur behoorde te werden gegeven'. De Vroedschap vond dit een redelijk voorstel en besloot aan Van **Bol'Es** 'daar voor vijftig gouden ducaten eens toe te leggen'. [84] En aldus vinden we in de rekening van de thesaurier-extraordinaris van 1792 de uitkering van dit bedrag vermeld, zijnde 'wegens deszelfs moeiten bij het bouwen der nieuwe beurs'. [85]

Hoe verging het **Giudici**, die men uit Rotterdam had laten komen, wiens advies inzake de afmetingen en de ingang van de te bouwen beurs zijn gevolgd, en wiens bouwstijl door Van **Bol'Es** nauwkeurig moest worden in acht genomen? Evenals aan **Van Gunc-kel** was men hem voor zijn tekeningen geld schuldig. Op 18 december 1786 besloot de Vroedschap om aan **Giudici** te verzoeken een declaratie voor zijn werkzaamheden in te dienen en de burgemeesters te machtigen om 'na den ontf angst der gemelde declaratie met den voornoemde **Judice** op de menageuste wijze (=op de goedkoopste wijze) finalijk te liquideren'. [86] Nergens is echter te vinden, dat hij geld heeft ontvangen. Heeft hij geen declaratie ingediend, of is na de indiening op zulk een benepen wijze door de burgemeesters over de hoogte van het bedrag onderhandeld, dat hij de eer aan zich heeft gehouden en zijn vordering heeft laten vallen? De machtiging aan de burgemeesters om na de ontvangst van de declaratie met **Giudici** te gaan onderhandelen over het bedrag - een machtiging verleend nog voor men iets wist over dit bedrag - spreekt boekdelen en laat het stadsbestuur niet van zijn beste zijde zien. Het zal de heren ongetwijfeld niet gemakkelijk zijn gevallen om voor een ontwerp te moeten betalen, dat niet zoals het er lag, was uitgevoerd, maar anderzijds was **Giudici** de persoon, die toen niemand meer raad wist - ook de stadsarchitect niet - de kwestie uit de impasse hielp en de ruimte, bouwstijl en oriëntatie adviseerde, die men later heeft gevolgd. We raken hier aan de vraag, wie als de architect, de bouwmeester van de Beurs mag worden aangemerkt. Het is uit de resolutie van 14 februari 1786 duidelijk, dat **Rutger van Bol'Es** gebonden was aan het ontwerp van **Giudici**, en dat hij slechts een 'nadere' tekening had te maken. Het is jammer, dat het ontwerp van **Giudici** niet bewaard is gebleven, zodat we niet meer kunnen vaststellen (exact) wat het woord 'nadere' heeft ingehouden. Uit de bewoordingen van de zelfde resolutie meen ik echter te mogen opmaken, dat de opdracht niet meer heeft ingehouden dan het ontwerpen van een goedkopere, eenvoudiger, meer aan de financiële draagkracht van de stad aangepaste uitvoering van **Giudici's** ontwerp. Om deze reden is naar mijn mening **Giudici** aan te merken als de voornaamste architect van de Beurs, zijnde de man, wiens ideeën en stijlopvatting tenslotte zijn verwezenlijkt. **Rutger van Bol'Es** zie ik als de tweede architect, die in opdracht van de stad het ontwerp van **Giudici** aan de stedelijke normen aanpaste. Geheel duidelijk is tenslotte nog het feit, dat de stad op zeer goedkope wijze

van de bekwaamheden van de architect **Giudici** heeft vermogen te profiteren. Het aan Van **Bol'Es** verleende douceur was eveneens een weinig royaal gebaar.

De verdere geschiedenis van de Beurs is eenvoudig. Op 2 september 1840 werd het gebouw door brand verwoest, doch spoedig daarna in zijn oorspronkelijke vorm herbouwd. [87] In 1918 is de koopmansbeurs aan zijn handelsbestemming onttrokken en sedertdien voor allerlei doeleinden gebruikt. [88] Het gebouw is in 1952 gerestaureerd.

De groei van de moutwijnindustrie had zijn bezwaren. Een van hen was het verhoogde brandgevaar. Men was echter van stadswege zeer bedacht op de veiligheid en verstrekte veel voorschriften, zoals bij de bouw van schoorstenen en het plaatsen van ketels. Vanaf 1716 heeft de Weth veel verordeningen doen uitgaan, die het 'meerder perikul van brand' moesten bezweren. Zo moesten de spoelingbakken na acht of twaalf jaar van nieuwe deksels worden voorzien, en werd de jaarlijkse 'ketelschouw' ingesteld, bestaande in een rondgang van twee koperslagers langs alle ketels. Van de bevindingen werd rapport uitgebracht aan de deken en de hoofdlieden van het brandersgilde. [89]

Naast de preventieve was er de actieve brandbestrijding. De emmer moet reeds spoedig voor de brandspuiten hebben plaatsgemaakt. De spuiten werden geplaatst in de zogenaamde brandspuithuisjes, waarvan nog één uit de 18e eeuw stammend bestaat. Het is het naast de toren van de Grote Kerk staande klokkeluidershuisje. Op 8 mei 1733 besloot de Gecommitteerde Vroedschap dat 'op de oude grondt van het Klokluiders, een Nieuw Klokluiders Huijs sal worden gemaakt, nevens een Brandtspeuijt en klapwakers Huijsje daar aan, strekkende van de Suijdhoek van den Toorn tot op den hoek van het straetje besijde de groote Kerk loopende'. Nog steeds geven twee grote deuren de plaats aan, waarachter de spuit stond opgesteld. [90] De ladders waren ook apart opgeborgen, onder andere in een stadsladderhuisje nabij de Oostmolen, dat daar reeds in 1735 stond. [91]

De branders zelf deden wat zij konden doen om hun bedrijven te verzekeren tegen brand. In 1777 gaf de Weth de goedkeuring tot de oprichting van een onderlinge brandverzekering. Bij de aanvraag verklaarden de branders dat de stad 'op een sonderlinge wijze tot nog toe voor brant is bewaart geworden', hetgeen blijk gaf van inzicht in de gevaren, die de aanwezigheid van zulke grote hoeveelheden brandbaar materiaal als moutwijn en granen en niet het minst van de vele open vuren met zich brachten. [92] Het gehele bedrijf van de branderij was hoogst explosief en bij het springen van de helm, welke de ketel afsloot, kon men rekenen op een totaal verlies van het bedrijf. Reeds per 1 september 1777 trad het onderlinge contract in werking. [93] Een uitbreiding van het verzekerde object vond met goedkeuring van burgemeesters in 1782 plaats, toen ook de molens en pakhuizen in het contract zijn opgenomen. [94]

Een ander groot nadeel vormden de aan de stokerijen inherente varkensmesterijen. De reeds genoemde **Willem Willemsz. Canarij** heeft een 'verckenschot staende achter sijne huysinge in de Langhe kerckstraet'. In 1608 wordt hem bevolen om putten te maken om daarin 'd'onreynicheijt van de verckens' te verga-

deren, zodat deze niet meer in de sloot achter het varkenskot kan geraken en deze 'doen vervuilen'. [95] Deze mesterijen waren een typisch nevenbedrijf, dat de spoeling - een afvalprodukt van de stokerijen - als veevoeder gebruikte. Met de vermeerdering van de branderijen ging samen een vermeerdering van de varkensmesterijen, wat van wege de stank en vervuiling der sloten beperkende overheidsmaatregelen noodzakelijk maakte. In 1695 beperkte de Weth het aantal varkens per rouwketel tot twintig, en bepaalde dat er binnen de varkenskotten 'pis en dreckputten' moesten worden gemaakt en dat de niet afgenomen spoeling buiten de haven en het hoofd in de Maas moest worden geloosd. [96] De genomen maatregel bleek op den duur onvoldoende te zijn en daarom verbood de Weth wegens de aanhoudende klachten op 6 maart 1711 aan alle burgers 'geene uitgesonderd' het houden en vetmesten van varkens 'binnen den geheelen ring deser stede tot de uitterste hoofdbrugge incluijs'. Vóór 1 mei moesten alle varkens zijn verwijderd. [97] Op deze wijze bevrijdde men de stad binnen de wallen van een hinderlijke overlast. Te meer varkens kwamen echter buiten de wallen, zoals bij de Overschiese poort en op het Nieuwe Werk. Nog in 1769 komen aan de Lange Nieuwstraat varkenskotten voor, wat vreemd is, daar de hoofdbrug in het verbod de brug over de sluis in de Nieuwe Haven is, zodat het gehele Nieuwe Werk onder dit verbod was begrepen. [98] De naam van de sluis, Varkenssluis, is waarschijnlijk ontleend aan de nabij gelegen varkenskotten.

Hoe de branderijen en de arbeidershuisjes alle nog open gronden voor zich opeisten, is reeds ter sprake gekomen, toen we zagen welke maatregelen men trof om de Plantage te beschermen.

Hoewel de moutwijnstokerijen de voornaamste kurk vormden, waarop de stad in de 18e eeuw economisch dreef, vormden zij niet de enige bron van bestaan. Naast de diverse ambachten en kleine neringdoenden, waren er andere industrieën.

Er waren de brouwerijen. Ook hun aantal was sedert de 17e eeuw afgenomen. In de Tauxatieregisters van 1749 komen drie brouwerijen voor, maar slechts één brouwerij wordt bij name genoemd. Het is de Winthond, staande aan de Hoogstraat en Lange Haven. [99]

Dan waren er de molens. In 1700 waren alle vier windmolens nog bakkersmolens, molens die graan tot meel verwerkten ten behoeve van de broodbakkers. Van de drie watermolens was slechts één koren- of moutmolen. Het was de molen aan de Westvest, nabij het spui in de Korte Haven. De andere twee waren een volmolen, dienend tot het vollen van lakens, en een loodwitmolen, dienend tot de vervaardiging van loodwit, grondstof voor verfbereiding en aardewerkindustrie.

Een ander type molen was de rosmolen. Deze ontleenden hun energie aan de spierkracht van rossen of paarden. Hoeveel er waren, ontgaat ons. In 1590 staat annex de Zuidmolen een rosmolen, in 1660 een zelfde naast de Westmolen. [100] Bij windstil weer zullen zij het werk van de windmolens hebben overgenomen. Onder deze kunnen er geweest zijn, die als moutmolens, dat zijn molens die voor de branderijen werkten, hebben gefungeerd.

Spoedig na 1700 kwam een verandering in de toestand. In de jaren 1706-1711 werden drie van de vier windmolens tot moutmolens ingericht. Alleen de molen bij de Rotterdamse poort, de Zuidmolen, bleef malen voor de broodbakkers. Haar opvolgsters, de Oude Stenen Molen en de Meiboom, zouden dit voortzetten. Van de watermolens ging vanaf 1706 de molen aan de Vlaardingerstraat ten dele voor de branders werken. Daar deze verbouwingen van de bestaande molens niet toereikend waren om aan de groeiende behoefte der branders naar gemalen mout, dat is de ontkiemde graankorrel, te voldoen, was de bouw van nieuwe molens noodzakelijk. Tot aan het jaar 1727 verrijzen er dientengevolge nog zes nieuwe moutmolens. De eerste groeifase van de moutwijn-industrie was omstreeks dat jaar beëindigd, zodat het aantal molens voorlopig voldoende was. Nadat in 1770 een nieuwe moutmolen was gebouwd, de nog bestaande Drie Koornbloemen, verrezen in de tweede groeifase van de industrie, tussen de jaren 1778 en 1797, nog zeven molens. Aan het einde van de eeuw bedroeg het totale aantal voor de branders malende molens niet minder dan zeventien. Van de watermolens viel in 1723 die bij het spui aan de Westvest af, zodat alleen de molen aan de Vlaardingerstraat overbleef. Daartegenover maalde volgens opgave van **Martinus van der Schalk** c.s. uit 1777 nog een rosmolen voor de branders. De moutmolens waren niet de enige. De bakkersmolen is reeds genoemd. Dan was er de kopermolen, zo geheten, omdat de koperen onderdelen voor de branderijen, zoals de ketels en helmen, daar werden vervaardigd. Er is over deze molen weinig bekend. Vanwege het lawaai, dat dit bedrijf produceerde, werd zij ook wel klopmolen genoemd. Misschien was de molen die **De Gheyn** even buiten de Vlaardingse poort tekent en Clopmolen noemt, ook wel een kopermolen.

Aan de Noordvest stond een beukmolen voor het beuken van hennep, de grondstof voor de touwslagerijen. Een pelmolen was in bedrijf voor het pellen van rijst en gerst, een snuif molen, later omgebouwd tot trasmolen, vervaardigde eerst uit tabak de snuif, later de tras of specie, een der grondstoffen bij het bouwbedrijf. Twee houtzaagmolens completeerden de reeks en brachten het aantal Schiedamse molens op vier en twintig!

De 19e eeuw zou de eeuw van de afbraak worden, begrijpelijk door de uitvinding en toepassing van nieuwe energiebronnen, de stoom en de electriciteit. Het is eigenlijk nog verwonderlijk, dat vier windmolens de verandering der tijden hebben overleefd, en dat van een vijfde nog een stomp over is.

Door middel van een kaart met toelichting is het gehele verloop van de bouw en afbraak weer te geven. De molens zijn genummerd volgens hun bouwjaar, eerst de windmolens, dan de watermolens. Een nadeel van deze nummering is, dat niet met één oogopslag kan worden gezien welke molens langs een bepaald stuk stadsvest staan, maar met enige oefening is dit euvel te verhelpen. Toch is deze volgorde gekozen, omdat alleen op deze wijze de bouwperiodes uitkomen en dat acht ik belangrijker dan de onmiddellijke identificatie van een molen op de kaart.

Toelichting bij de molenkaart

1. De Zuidmolen. [101]

Stond aan het einde van de Hoogstraat nabij de Rotterdamse poort. Is gebouwd omtrent 1383. Is in 1683 afgebroken en vervangen door De Steenen Molen. Type: volgens de kaart van **De Gheyn** een houten standermolen. Functie: bakkersmolen.

2. De Noordmolen. [102]

Staat op de Noordvest nabij het St. Annazusterhuis. De oudste vermelding is uit 1446. Is in 1707 herbouwd. In 1803 wederom herbouwd, tevens verplaatst 'een weinig ten noorden van de tans op de gemelde vest staande noordmolen'. Is sedert 1945 eigendom van de stad en in 1962 en 1972 gerestaureerd. Type: volgens de kaart van **De Gheyn** een houten standermolen, sedert 1707 een stenen stellingmolen. Functie: oorspronkelijk bakkersmolen, sedert 1707 moutmolen.

3. De Westmolen. [103]

Stond op de Westvest tegenover de Westmolenstraat. Is gebouwd in 1580 in opdracht van **Dirck Mees**, molenaar te Delft, 'opt nieuwe vest bij de Vlaerdingerpoort'. Is in 1709 herbouwd. Is in 1869 afgebroken. Type: volgens de kaart van **De Gheyn** een houten standermolen, sedert 1709 een stenen stellingmolen. Functie: oorspronkelijk bakkersmolen, sedert 1709 moutmolen.

4. De Gapert. [104]

Stond op de Westvest tegenover de Keetsteeg. Is gebouwd in 1634 in opdracht van **Rochus Ockers**, molenaar te Vlaardingen. Is in 1711 herbouwd. Is in 1864 afgebrand en afgebroken. Type: oorspronkelijk een houten standermolen, sedert 1711 een stenen stellingmolen. Functie: oorspronkelijk bakkersmolen, sedert 1711 moutmolen.

5. De Steenen Molen. [105]

Stond aan het einde van de Hoogstraat nabij de Rotterdamse poort. Is in 1683 gebouwd. Is in 1779 afgebroken en vervangen door De Meiboom. Type: stenen stellingmolen. Functie: bakkersmolen.

6. De Wip- of Beukmolen. [106]

Stond aan de Noordvest tussen de Noord- en de Cameelmolen. Is gebouwd in 1709 in opdracht van Laurens Paridon, met octrooi om met uitsluiting van anderen 'de hennip met de molen te mogen beuken'. Is in 1733 afgebrand en niet meer opgebouwd. Type: wipmolen met stelling. Functie: het beuken van hennep. Wordt in 1734 omschreven als 'een coorn mooie genaemd de beukmole, sijnde een afgebrande mole'.

7. De Brandersmolen, ook wel genaamd De Gekroonde Branderskeetel [107]

Stond aan de Westvest tegenover de Branderssteeg. Is gebouwd in 1711 in opdracht van enige branders. Is in 1872 afgebroken. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

8. De Kameel. [108]

Stond aan de Noordvest 'besijde de Overschiese poort'. Is gebouwd in 1715 in opdracht van enige branders. In 1865 door een felle oosterstorm zwaar beschadigd en niet meer opgebouwd. De romp is nog gebruikt door een stoomhoutzagerij. In 1867 afgebroken. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

9. De Star. [109]

Stond aan de Noordvest 'ter zijde de Kethelse poort'. Is gebouwd in 1715 in opdracht van enige branders. In 1823 door brand verwoest en vervolgens afgebroken. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

10. De Zuidmolen. [110]

Stond aan de westzijde van de Lange Nieuwstraat, even voorbij het Blauwhuis. Is gebouwd in 1717 in opdracht van enige branders. In 1835 door brand verwoest en voor 1846 gesloopt. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

11. Wijk den Toorn. [111]

Stond aan de Lange Nieuwstraat nabij de Varkenssluis. Is gebouwd in 1723. Tussen 1885-1900 bovenste deel gesloopt, in 1912 restant afgebrand. Type: achtkantige houten bovenkruier. Functie: houtzaagmolen.

12. De Hoop. [112]

Stond aan de Lange Nieuwstraat, aan de kop van de Plantage. Is gebouwd in 1727 in opdracht van enige branders. In 1900 tot en met de balie afgebroken, in 1907 de resterende stomp gesloopt. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

13. De Oostmolen. [113]

Stond aan de Broersvest 'op het gewese bolwerck', aan het einde van de Lange Kerkstraat. Is gebouwd in 1727 in opdracht van enige branders. In 1899 tot en met de balie afgebroken, in 1962 de resterende stomp gesloopt. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

14. De Drie Koornbloemen. [114]

Staat aan de Vellevest 'tussen de Vlaarding en Kethelpoort'. Is gebouwd in 1770 in opdracht van enige branders. Type: stenen stellingmolen. Functie: oorspronkelijk moutmolen, circa 1820 bakkersmolen, later rijstpellerij en maalderij voor veevoeder.

15. De Eendracht. [115]

Stond aan de Broersvest 'nabij het Heerenpad'. Is gebouwd in 1778 in opdracht van enige branders. In 1906 tot en met de balie afgebroken, in 1907 de resterende stomp gesloopt. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

16. De Meiboom. [116]

Stond 'even buiten de Rotterdamse poort' aan de Buitenhavenweg. Is gebouwd in 1779 in opdracht van **Govert van der Werf**, eigenaar van de (Oude) Steenen Molen. In 1860 tot en met de balie afgebroken, in 1926 de resterende romp gesloopt. Type: stenen stellingmolen. Functie: bakkersmolen. De stomp heeft nog onder andere gediend als politiepost.

17. De Morgenzon. [117]

Stond aan de Hoofdstraat nabij de Buitensluis. Is gebouwd in 1780. Verkeerde in 1805 in bouwvallige staat en is waarschijnlijk omtrent 1810 afgebroken. Type: niet bekend. Functie: oorspronkelijk wit- en snuifmolen, sedert 1786 trasmolen.

18. De Palmboom. [118]

Staat aan de Noordvest, ten oosten van de Noordmolen. Is gebouwd in 1781 in opdracht van enige branders. In 1901 door vuur, overslaand van de stoombrandery De Kraton, geheel afgebrand en vervolgens tot en met de balie afgebroken. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen. De stomp dient thans tot pakhuis.

19. De Kopermolen. [119]

Stond in West-Frankeland bij de zogenaamde Diefhoek. Is gebouwd in 1781 in

opdracht van enige kooplieden en branders. Het laatst vermeld in 1783. Type: niet bekend. Functie: koperslagerij.

20. De Ploeg. [120]

Stond aan de Hoofdstraat tegenover de Fabriekstraat. Is gebouwd in 1782. In 1902 afgebroken. Type: stenen stellingmolen. Functie: pelmolen.

21. De Vrijheid. [121]

Staat aan de Noordvest tussen Kethelstraat en Spinhuispad. Is gebouwd in 1785 in opdracht van enige branders. Is gerestaureerd in 1939 en 1966. Sedert 1971 eigendom van de stad. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

22. De Vlijt. [122]

Stond 'in den Vettoord ten zuijden de Bakkershaven', dat is aan de oostzijde van de Buitenhavenweg. Is gebouwd in 1787. In 1880 waarschijnlijk stilgelegd, onbekend wanneer afgebroken. Type: paltrok. Functie: houtzaagmolen.

23. De Washington. [123]

Stond aan de Broersvest 'achter stadsarmenschool', dat is tegenover het Emmaplein. Is gebouwd in 1792 in opdracht van enige branders. In 1903 afgebroken. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen. De molen draagt sedert 1898 de naam Wilhelmina.

24. De Witte. [124]

Stond aan de Broersvest 'tussen de molen genaamd de Oost en de Overschiese poort'. Is gebouwd in 1792 in opdracht van enige branders. In 1893 gedeeltelijk afgebroken, in 1895 de resterende stomp gesloopt. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

25. De Walvisch. [125]

Staat op de Westvest 'voor de Walvischsteeg'. Is gebouwd in 1794 in opdracht van enige branders. In 1938 door brand beschadigd, maar hersteld. Is in 1972 gerestaureerd. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

26. De Batavier. [126]

Stond aan de Broersvest 'nabij de Rotterdamse poort'. Is gebouwd in 1797. In 1900 tot en met de balie afgebroken, in 1907 de resterende stomp gesloopt. Type: stenen stellingmolen. Functie: moutmolen.

27. De Oud-Burgemeester Knappert. [127]

Stond aan de Buitenhavenweg nabij de Buitensluis. Is gebouwd in 1862. In 1910 afge-

broken tot de balie, omstreeks 1965 de resterende onderbouw gesloopt. Type: achtkantige houten bovenkruier. Functie: houtzaagmolen.

I. De Oude Volmolen. [128]

Stond aan de Vlaardingerstraat-westzijde 'ontrent de Vlaerding poort'. Is gebouwd in 1596 in opdracht van enige particuliere personen. In 1789 vernieuwd, in 1872 omgebouwd tot koetshuis door de hotel- en stalhouder **A. van Velzen** (van hotel De Visscherij, het latere Beijersbergen). In 1964 gesloopt. Type: watermolen. Functie: oorspronkelijk papiermolen, sedert 1634 volmolen, 1706 vol- en moutmolen, 1757 mout- en snuif molen, 1789 moutmolen.

II. De Nieuwe Volmolen. [129]

Stond 'aan de Vest bij 't speuij', 'besuijden dese stedes timmerwerff'. Is gebouwd in 1634 in opdracht van enige kooplieden te Leiden. In 1723 buiten werking gesteld, in 1730 definitief onklaar gemaakt door het vullen en stoppen van de waterloop met klei. Type: watermolen. Functie: oorspronkelijk volmolen, sedert 1695 moutmolen.

III. De Loodwitmolen. [130]

Stond 'in St. Anna Susterhuijs', dat is aan de huidige St. Annazusterstraat. Is gebouwd in 1594 en 1609 in twee huisjes, afkomstig van de Leproosmeesters en genaamd 'het oude Leprooshuijs'. In 1805 het laatst vermeld. Type: oorspronkelijk een watermolen, in 1705 omgezet in een rosmolen. Functie: oorspronkelijk papiermolen (vóór 1636), sedert 1700 loodwitmolen.

Een hagelgieterij wordt in 1749 genoemd, zij bevond zich aan de St. Annazusterstraat, aan de zuidzijde belend door het Pesthuis. [131] De loodwitmolen lag aan de andere zijde van het Pesthuis. Wanneer deze industrie is gevestigd en hoelang zij heeft bestaan, zijn onbeantwoorde vragen.

Meer weten we van de interessanter 'Delfts Aardenwerkfabrycq' of 'PorcelainFabrycq', die gevestigd was nabij de Varkenssluis tegenover de houtzaagmolen Wijk den Toorn. In het kort komt de geschiedenis van deze industrievestiging hierop neer. In augustus 1779 wendde de Delftse 'plateelbackersknegt' **Arend Klos** zich tot het stadsbestuur met het verzoek om te mogen oprichten een fabriek, waarin hij aardewerk zou kunnen vervaardigen volgens een door hem uitgevonden procédé. Het produkt zou zo goed zijn, dat het bestand was tegen kokend water en geschikt om er in te koken en te braden, zonder dat er scheuren of barsten optraden. [132] Reeds op 24 september kwam het verzoek in de Vroedschap in behandeling. De gevraagde financiële steun wilde men niet geven, maar men stond wel aan de aanvrager een terrein af bij de Varkenssluis, hierbij overwegende dat het welzijn van de stad 'niet wijnig kan bevordert worden door het vermeerderen van Trafiecqen en Fabrieccquen'. [133] Financiers werden spoedig gevonden in de Schiedamse ondernemers Mr. **Bernard Johan**

Pielat van Bulderen en **Willem van Olfen**. Onder hun directie toog **Klos** als 'fabryck Meester' begin februari 1781 aan het werk. Spoedig echter lag hij met zijn directeuren in conflict, die hem beschuldigden van plichtsverzuim en nalatigheid. Meer komen we niet te weten over de aard en oorzaken van de onenigheid. [134] Men slaagde er niet in de breuk te helen zodat men op 7 juli 1781 aan **Klos** 'desselfs geheim van nieuw geinventeerd Aardewerk' terugzond, waarmee diens rol in de onderneming was uitgespeeld. De fabriek werd voortgezet. [135] Op 18 februari 1782 verleende het stadsbestuur zelfs aan uit Delft afkomstige, in de fabriek werkzame personen de vergunning om zich in Schiedam te vestigen. [136] We mogen hieruit afleiden, dat men van stadswege niets naliel om de nieuwe industrie kansen van slagen te bieden. Het heeft alles niet mogen baten. Na nog drie jaar van produktie was het einde in de zomer van 1785. Op 6 juli verkocht men in het openbaar de aanwezige voorraden. Uit de bewaarde lijst blijkt, dat zogenaamd gebruiksaardewerk is vervaardigd, zoals saladebakken, borden, kwispeldoren, soepborden, scheerbekken, schalen, vergiettesten, azijnstellen, bloempotten en soepkerieken. De voorraad bracht 825 gulden op. [137] Slechts weinig stukken hebben de tijd doorstaan. De gemeente Schiedam bezit slechts twee slabakken, terwijl elders nog zes stukken bewaard worden. De kwaliteit van het product is niet hoog en kan de vergelijking met het Delftse product niet doorstaan. [138] Naast de slechte kwaliteit van het aardewerk - met zijn weinig aantrekkelijke decoraties - is de mislukking van deze industrie toe te schrijven aan het ongelukkige tijdstip van de vestiging, te weten op een ogenblik, dat het de Hollandse aardewerkindustrie slecht ging wegens de importen van buitenlandse producten, waaronder het Wedgwood-porcelain uit Engeland.

Van geheel andere aard waren de pogingen om een katoendrukkerij te vestigen. De plaats, die men hier voor uitkoos, was het leegstaande kruitmagazijn van de Staten van Holland, zodat we eerst iets over deze inrichting moeten zeggen.

In 1654 vond te Delft een grote kruitontploffing plaats, die een deel van de stad verwoestte. Geleerd hierdoor, dat men een grote hoeveelheid kruit niet moest opslaan te midden van een dichte stedelijke bevolking, zochten de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland - de eigenaars van het magazijn - naar andere plaatsen. Buiten Delft vond men die aan de Schie, waar tot op heden zich het Kruithuis bevindt, maar ook wendde men zich tot Schiedam. In 1655 reeds stelden de Gecommitteerde Raden aan het stadsbestuur voor om 'het magazijn van t'Cruijt van hollant alhier op te richten'. [139] De Vroedschap had hier wel oren naar. Op 28 mei 1656 rapporteerden de burgemeesters aan de vroedschappen, dat Gecommitteerde Raden accoord gingen met een erf, gelegen 'aen de nieuwe haven ontrent de varckens brugge'. Gecommitteerden hadden het stuk grond van de stad gekocht voor 800 gulden, terwijl de stad het terrein van de eigenaar had 'gecocht voor een somma van ses hondert gulden'. Een kleine transactie, die de stadskas nog ten goede was gekomen. Burgemeesters konden verder berichten, dat het erf was 'afgesteken ende gekielspit'. [140] Wanneer het gebouw, dat ook wordt genoemd 'het Secret van Holland ofte het Crujld-

huijs' en 'het gemeene lands Cruijdhuijs', is gebouwd, weten we niet, maar waarschijnlijk heeft het kort na 1658 zijn beslag gekregen. [141]

Diverse malen komen we het kruithuis in de resoluties der stedelijke regeringscolleges tegen. Aan het einde van de 17e eeuw was er een geschil tussen de stad en de Gecommitteerde Raden over 't'lossen ende laden van kruit in ende uit het magazijn alhier ende nopende 't herstellen van de sluis ende doorvaert onder de varckensbrugge naer 't hoofd'. De kwestie liep zo hoog, dat de pensionaris van Holland er aan te pas kwam. Een minnelijke schikking werd getroffen, krachtens welke de stad een geldelijke tegemoetkoming van de Staten kreeg in de te maken onkosten voor het herstel van de sluis. [142]

Met de toeneming van de branderijen en de met deze samengaande toeneming van het brandgevaar, groeide een gevoel van onbehagen over de aanwezigheid van een kruitmagazijn. In haar vergadering van 5 februari 1715 spraken de leden van de vroedschap hun instemming uit met de mening van de burgemeesters, dat 'het voor de Securiteit van de Stad ten uitersten nodig soude sijn, dat het Kruid Magazijn alhier geplaatst op gevoegelijke Middelen van hier mogt werden geamoveert'. De gelegenheid was gunstig door het overlijden van 'de Heer van der Burg, gewese Commis so van de Magasinen van Delvt als binnen dese Stad'. Een commissie wordt ingesteld om met Gecommitteerde Raden te gaan onderhandelen en krijgt de volmacht een zodanige regeling te treffen 'als haar Ed. ten meesten diensten en oirbaarst van de Stad sulen bevinden te behoren'. [143] Het duurt tot 26 augustus 1716 vóór we weer iets vernemen. De commissie - bestaande uit de gedeputeerden ter Statenvergadering - rapporteert, dat de Gecommitteerde Raden het kruithuis willen verkopen voor 8000 gulden, zijnde de kosten van de bouw van het magazijn. Men overweegt wederom, dat de verwerving van het kruithuis belangrijk is, 'so door vermijding van gevaar omtrent het kruid, als aanwas van de tegenwoordige, en hoope van andere toekomstende negotie' en machtigt de commissie om het magazijn te kopen 'als het minste sal mogelijk syn', daarbij beslist niet hoger gaande dan de reeds genoemde 8000 gulden. [144] Op te merken valt, dat naast de veiligheid er nog een argument is bijgekomen, namelijk dat het terrein nodig is als industrieterrein. Men heeft hier ongetwijfeld gedacht aan de vestiging van branderijen, wat een indicatie te meer zou zijn voor de welwillende houding, die het stadsbestuur aannam ten aanzien van de vestiging en uitbreiding van de moutwijn-stokerijen. Wat de onderhandelingen met Gecommitteerde Raden betreft, deze vlotten goed en reeds op de 31e augustus konden burgemeesters mededelen, dat zij 'eindelijk' het kruithuis hadden gekocht 'omme en voor de somme van seven Duisend Gulden'. [145]

Wat nu te doen met het voormalige magazijn? De zaak wordt in handen gesteld van Gecommitteerde Vroedschappen, die verdeeld geraken op één punt, te weten verkopen of verhuren van het nieuw verworven bezit. [146] Er valt een langdurig stilzwijgen, dat pas in 1725 wordt verbroken, toen op 22 januari door Gecommitteerde Vroedschappen beraadslaagd werd over het verzoek van eene **Jean Renard** en **Samu-**

el Quesnej om het magazijn te mogen huren 'tot het opregten van een linde en Catoen drukkerij'. Men komt met beiden overeen, dat zij 'het voorsz. kruythuis met het Land aan wederzijden tot aen de molens hebben gehuyrd voor den tijd van zes Jaaren'. De begrenzing is duidelijk aangegeven door de molens, de één de Zuidmolen, de ander de Wijkt den Toorn, een behoorlijk groot terrein omvattend. De overeengekomen huur bedroeg 160 gulden per jaar, maar het eerste jaar was geen huur verschuldigd. De stad kwam de huurders verder tegemoet door de belofte om 'de gewesene Corte gaerde' te verbouwen tot een 'logabel en bequaam woonhuijsje' en om in het 'eerste pakhuijs van't kruijthuijs eenige bequaame ligten' (=ramen) te maken. Tenslotte kregen zij gedurende een jaar vrijstelling van de stadsaccijns op kolen. Op de 30e januari passeerde de huurcedul het genoemde college en was de verhuring een feit. De enige beperkende bepaling was, dat 'door haar fabriecque geen de minste infictie aan het water werde toegebracht, die tot naedeel van de Brouwerije en Branderie zoude kunnen strekken, in welken gevalle zij aanstonts zullen vervallen wezen van den huijr en de voorsz. drukkerije niet exerceren'. [147] Water was één der grondstoffen voor de moutwijnstokerijen en men poogde elke vervuiling begrijpelijkerwijs tegen te gaan.

Tot nog toe kunnen we de gang van zaken redelijk noemen. Hoe vreemd is het daarom, dat Gecommitteerde Vroedschappen op 27 juni 1725 besluiten om met ingang van 1 mei 1725 het zelfde kruithuis voor de tijd van twee jaar te verhuren aan eene **David Asseline** 'om aldaar een Catoendrukkerij op te regten'. [148] Is de onderneming van **Renard** en **Quesnej** reeds dan mislukt? Zij kan nauwelijks begonnen zijn! Nog vreemder wordt het, wanneer de burgemeesters op 25 augustus daaraanvolgende aan de Vroedschap mededelen, 'dat tot het Kruythuis tot nog toe geen huirders ofte koopers hebben opgedaan'. [149] Dit was beslist bezijden de waarheid, want op de 28e augustus, dus drie dagen na hun mededeling, is **Asseline** wel degelijk huurder van het voormalige kruithuis. Immers, op die dag komt bij Gecommitteerde Vroedschappen zijn verzoek in behandeling om een gedeelte van het kruithuis te mogen verhuren aan eene **Jacobus Schrieke** 'om aldaar een groenlands Armesoen te leggen'. Bedoeld zal zijn een magazijn van de Groenlandse Compagnie, die zich - zoals wij weten - bezig hield met de walvisvangst. Men besluit, dat Schrieke naar een andere plaats moet uitzien, maar dat verhuur mag plaatsvinden, wanneer hij niet slaagt. Echter, de huur van 50 gulden zal in dat geval moeten worden gedeeld tussen Asseline en de stad, ieder voor de helft. [150] Op 5 september is er een nieuwe candidaat-huurder, genaamd **Adam Simonsz Lenrale**. [151] Was er nu een katoendrukkerij gevestigd? Op 8 januari 1726 is bij Gecommitteerde Vroedschappen sprake van 'het land aan wederzijde het Kruijthuis, dat voor de Catoendrukkerije daarvan is affgenomen'. [152] Dit geeft inderdaad de indruk, dat een drukkerij in het voormalige lands magazijn was gevestigd. Hoelang precies, wij komen er niet achter. In elk geval was deze nijverheid in 1734 te gronde, want in dat jaar verkocht de stad het kruithuis met de er bij horende lappen grond aan de heer **Nicolaas Elias**, die er een schone buitenplaats van maakte. [153]

Met deze poging kunnen we het overzicht van de industrieën besluiten. Het is duidelijk, dat in het laatste kwart van de 18e eeuw de moutwijnindustrie de enige kurk is, waarop de stad economisch drijft. Voorzover valt te overzien, zijn de pogingen om de basis te verbreden alle mislukt. De stad Schiedam zal sedert deze periode de naam verwerven van de jeneverstad-bij-uitstek. Tenslotte zal haar naam bijna synoniem zijn met jenever en een Schiedammertje de aanduiding zijn voor een borreltje.

Ook uit de 18e eeuw zijn de indrukken van tijdgenoten bewaard gebleven. **Van Ollefen** beschrijft de stad omtrent 1788 als volgt: 'De Stad zelve is schoon en welgebouwd, men heeft in dezelve vrij aanzienlijke straaften en steegen; in de gemeenste heerscht eene netheid, die men in veele zelfs voornaame steden onzer Republiek te vergeefs zoude zoeken; het nieuwwerk, het hoofd, en de stads vesten zijn eerst binnen kort aangebouwd, en pronken (de eerste inzonderheid zo wel als de haven), met een genoegzaam aantal aanzienlijke gebouwen: door de menigte steenen Koornmolens op haare vesten geplaatst, zoude de stad zig deftig en stout voordoen, werd dit niet ontluisterd door een dikken nevel van rook, waarin zij zig, op zekeren tijden van den dag, als geheel verbergt; deeze, door de branderijen veroorzaakt, dringt bijna door alles heen, en verthoont zig in de gedaante van een fijn zwart stof: hoe zeer dit voor een' vreemdeling lastig voorkome, zijn de inwooners hier aan zo gewoon, dat zij dit nauwelijks zouden bemerken, indien de zindelijke Schiedamsche vrouwtjens hier over niet zo zeer klaagden; verder schijnt het voor de gezondheid geene na-deelige invloed te hebben; ziekten uit een rotachtige gesteldheid der lucht zijn hier zeldzaam. De toegangen tot de stad of voorsteden zijn door de menigte varkenshokken, die binnen de stad geen plaats mogen hebben, voor al buiten de Ouwerschiesche poort, niet zeer welriekend'. [154]

In deze beschrijving treffen we de werkelijkheid, zoals deze moet zijn geweest. In de officiële stukken komt niet uit, dat de op zich goed gebouwde stad 'ontluisterd' werd door de uit honderden schoorstenen komende rook, welke zich vasthechte aan de gebouwen en huizen en de stad een zwart aanzien gaf. Ik heb reeds opgemerkt, dat de pogingen van de stadsbestuurders om van de stad een fraai, esthetisch geheel te maken, moeilijk te verwerkelijken waren. De oorzaak was, dat het karakter van Schiedam als fabrieksstad zich niet leende voor de schone vorm.

Evenzo is de indruk, die de dames **Betje Wolf** en **Aagje Deken** van de stad ontvingen. In hun *Historie van Juffrouw Sara Burgerhart* schrijven zij: 'Ik kan niet zeggen, dat ik ooit ongevalliger plaats gezien heb, dan het beroekt Schiedam: een nare droevige rook, en een nog veel lelyker fyn swart stof, benemen het volstrekt al dat aangename, dat het, door zyne ligging, plantage, en fraaije gebouwen, moest ten toon spreiden'. [155] Ook hier weer de rook, die de op zich goede stad met zijn fraaije gebouwen en mooie plantage van al het aangename berooft. In een spitschrift uit 1782, getiteld de *Laterne Magique*, lezen we het zelfde in verfranst Hollands: 'de kanse Statte is swarte, urn is so swarte as de scoorsteenvegere, van de Jenevere te brand'. [156] Hetgeen overgezet in hedendaags Nederlands luidt: de ganse stad is zwart, zij is

van het jenever-stoken zo zwart als de schoorsteenvegers.
Met deze eigentijdse indrukken kunnen we ons overzicht van het 18e-eeuwse Schiedam besluiten.

X. Armenzorg en de stedelijke instellingen van weldadigheid

1. DE MAGISTRAATSARMENKAMER

Zoals in elke oorlog het geval is, veroorzaakte ook de strijd van 1572 en volgende jaren veel ellende en rampen onder de bevolking. Plunderingen en brandschattingen teisterden vooral de plattelandsbevolking. Veel vluchtelingen waren er, mensen die verdreven van huis en hof rondzwierven en dikwijls geen andere middelen hadden om aan de kost te komen, dan bedelen en stelen. Tenslotte was er zo'n groot getal van vagebonden en bedelaars, dat overheidsmaatregelen noodzakelijk waren. In 1588 vaardigden de Staten van Holland een plakkaat uit, waarbij aan de politieke en rechterlijke instanties en personen werd gelast om te 'apprehereren (= arresteren) allen Ledich-gangers, Vagabonden en allen anderen die sy-luyden bevinden sullen teerende en foulerende (= mishandelend) den armen Huysluyden ofte anderen'. [1] Veel hebben verboden als deze niet geholpen, omdat men met dergelijke maatregelen nu eenmaal wel de gevolgen van de armoede bestrijdt, maar de oorzaken niet wegneemt. In 1595 was een nieuw plakkaat nodig. [2] Zonder meer verbod men het bedelen aan een ieder, die gezond van lichaam was en tot werken in staat. Wie niet bereid was te werken, werd uit het land verbannen. Wat het verbod interessant maakt, is het argument, dat de bedelaars 'den waren Armen' het brood uit de mond stootten. Ter bescherming van deze ware armen - dus degenen die niet meer in staat tot werken waren - verbande men alle 'vreemde en uytheemsche Bedelaers', ook diegenen onder hen, die niet meer konden werken. Alleen de in dit land geboren bedelaars stond men toe langs de huizen te gaan, mits hebbende een schriftelijke toestemming van de plaatselijke magistraat. In september 1597 hernieuwde men dit plakkaat.

Dit laatste plakkaat is voor de stad de aanleiding geweest om 'ordre te stellen op 't beedelen en onderhout van den armen'. Een commissie, bestaande uit twee Heilige Geestmeesters, twee Gasthuismeesters, twee Kerkeradsleden en drie burgers werd ingesteld om een ordonnantie op het stuk der armen te ontwerpen. [3] Het resultaat was een verordening, die op 4 juli 1598 kon worden afgekondigd en het begin is geweest van een goed georganiseerde armenzorg. [4] Een korte weergave van de inhoud is noodzakelijk, omdat de motivering en de organisatie tot aan het einde van het ancien regime hun geldigheid zullen behouden.

De inleiding geeft als reden voor de getroffen maatregelen: 'gemerct metter daet, dat vele onnutte menschen (de schaemte afgheleyt hebbende) gesont oft onder decxsel van eenich cleen ghebrec haers lichaems sich ganschelijc van arbeyden onthouden ende tot bedelen begheven, dat ooc onder den schijn van armoede diversche ongheschichtheden van ledich gaen, droncken-drincken, spelen, verquisten ende andersints werden ghevoedt, waer door den rechten armen (der welcker bezorginghe ons door Godt den Heere in zyn heylich woort zo hooch bevolen is) het broot uut den mont wert ghetogen'. Als in het plakkaat van de Staten wordt onderscheid gemaakt tussen de echte en

de valse armen, tussen hen die niet in staat waren door werken in hun onderhoud te voorzien, en hen die van het bedelen hun beroep maakten en het op die wijze verkregen geld verkwistten en verdedden met drank en spelen. Het doel van de nieuwe verordening is om de ware arme te beschermen, of in de bewoordingen van het stuk zelf, 'ten eynde de aelmoessen in dese groote menichte van Armen ende teghenwoordighen dieren (= dure) ende benauden tyt te het (= des te beter) moghen strecken ende ghelijcmatic verdeelt ende ghedistribueert werden'.

Het eerste middel, dat tot dit doel moest leiden, was het verbieden van alle bedelarij, het geven van aalmoezen door de burgers en de verwijdering uit de stad van alle behoeftige vreemdelingen, die korter dan drie maanden in de stad verbleven.

De inzameling van de gelden en de juiste verdeling van deze verkreeg men als volgt. Ingesteld werd een uit vijf personen bestaand nieuw college, genaamd 'd'opsienders van den ghemeenen armen deser Stede' en de 'armbezorgers'. Deel maakten uit twee leden van de stadsregering, één lid van de hervormde kerkeraad, één bestuurder van één der instellingen van weldadigheid en één lid uit de burgerij. Om de nodige middelen te verkrijgen stelde men enige nieuwe belastingen in, hing men een bus ten behoeve van aalmoezen in de herbergen en besloot men huis aan huis te collecteren. De stad verdeelde men in vier kwartieren of wijken, elk met vier aalmoezeniers. Twee van dezen moesten elke veertien dagen des zondags 'lancx de huysen deser stede ommegeaen om d'aelmoessen te collecteren ende de penninghen van de collecten procederende, ten zelve daghe ofte ten lanxsten s'daechs daer na brengen ende overleveren in handen van de vijf ghecommitteerde opzienders van den armen'. Wie hulp nodig had, moest zich allereerst wenden tot de 'respectieve Godtshuysen deser Stede, namentlijk het Gasthuys, den Heylicheest, het Leproos ende het Oude-Manhuys'. Konden deze niet helpen, dan kon men zich wenden tot de diakenen van de hervormde gemeente of tot de aalmoezeniers van de wijk, waartoe men behoorde, 'die henlieden bystant zullen doen met advijs van 't Collegie van den Opsienders van den ghemeenen Armen deser Stede, zulcx noot ende ghelegenheyt zal vereysschen'. Door de verplichting om de namen van de ondersteunde armen bij de Opzienders in te dienen, had het nieuwe college een overzicht van de uitdelingen en kon men coördinerend werken.

Naast dit college, dat de Magistraats-Armenkamer zou gaan heten, was er de Diakonie van de Hervormde Gemeente, ook wel genoemd de Diakonie-Armenkamer. In de 18e eeuw zouden hier nog bijkomen de Armmeesters van de RoomsKatholieke gemeente.

2. HET SINT JACOBSGASTHUIS

Van de gebeurtenissen van de jaren 1572 en volgende ondervond het Sint Jacobsgasthuis weinig, de gasthuismeesters bleven in functie en het leven in het tehuis zal zijn gewone dagelijkse gang zijn gegaan. Het enige, dat wij opmerken, is dat wegens 'desen tegenwoordigen benouwdten tijt' leningen moesten worden gesloten en bezittingen verkocht. [5]

Een verandering was wel, dat de kapel niet meer gebruikt werd voor de katholieke eredienst. Het altaar en de andere specifiek tot de nu verboden religie behorende objecten zullen zijn verwijderd. Tot aan 1625 bleef de kapel buiten gebruik. De wederingebruikneming had een heel bijzondere oorzaak. Het was een zware tijd - oorlog en pest - en de overheid ondervond de noodzaak 'om Godt almachtig te bidden tot versachtinge van sijnen toorne over dese landen'. Het was om die reden, dat men beval, dat elke zondag één predicatie meer dan de gebruikelijke moest worden gedaan, 'namentlicke een vrouch predicatie van smorgens ten seven tot acht uuijren toe, ende dat in den Gasthuyskercke alhier'. [6] Deze vroegpredicaties hebben een lang leven gehad, want eerst in 1810 zijn zij in de gasthuiskerk beëindigd. [7] De Hervormde gemeente nam in 1828 de kapel of kerk weer in gebruik voor diensten op de woensdagavonden. In 1863 begon men er diensten te houden voor degenen, die door de diakonie werden bedeed en was zij geworden tot een diakonie- of armenkerk. Later hield men er weer de gewone zondagmorgen-diensten, waarvan de laatste gedurende de jaren 1940-1945 moet zijn gehouden. Sedertdien is de gasthuiskerk aan het oorspronkelijke doel onttrokken. Een tweede gebruikster was de Waalse Gemeente, die er vanaf haar stichting in 1686 tot aan haar opheffing in 1827 vergaderde. Andere gebruiksters zijn geweest de Lutherse Gemeente - van 1810 tot 1892 -, en de Nederlandse Protestantenvbond - van 1894 tot 1909.[8]

In 1773 werd het interieur van de kapel verrijkt door de plaatsing van een orgel. Dit instrument, dat gebouwd is door de Goudse orgelbouwer **Joachim Hess**, bevindt zich tot op heden in de voormalige kapel. [9]

De bewoning bleef even gemêleerd als in de voorgaande periode. 'Oude arme gebrekkelijke personen', [10] gekwetste 's-landts soldate ofte bootsvolck' [11] zieke ingezetenen en zelfs krankzinnigen zijn opgenomen. [12] Een deel van de oude, arme mensen woonde er op kosten van de Magistraats- en Diakonie-armenkamers en heette bestedelingen. Hun aantal stelde men in 1651 op 12 vrouwen en 8 mannen. Het totaal aantal bewoners was in 1764 - om een willekeurig jaar te noemen - 33 personen, van wie 13 mannen en 20 vrouwen. Van deze waren 21 personen besteed door de beide Armenkamers. [13]

Het gasthuis bleef dus fungeren als ziekenhuis en bejaardenhuis. De eerste functie verviel toen in 1839 het Stads Ziekenhuis aan de Laan met zijn werkzaamheden begon. Hoewel niet geheel ter zake doende, zullen hier toch enige woorden aan de gemeentelijke ziekenzorg moeten worden gewijd. In het begin van de 19e eeuw was behalve het Pesthuis geen enkele opvang voor lijdens aan besmettelijke ziekten aanwezig. Men vond toen een oplossing door de oefenplaats van de Burgerwacht tijdelijk als ziekenzaal in te richten. In 1808 kwam hieraan een einde, toen men 'de Stads exercitie Schuur in het groen weegjen, sedert een geruime tijd gediend hebbende tot het logeren van behoeftige personen met aanstekende of besmettelijke ziekten bezocht' wederom aan de Burgerwacht ter beschikking stelde. De zieken moesten verhuizen. Het stadsbestuur vond een nieuwe oplossing door op de grond van de moestuin van de

burcht van Mathenesse, 'zijnde gelegen aan en uitkomende op de Cingel van oud Mathenesse ... te doen plaatsen een houten loots, aan dezen Stad toebehoorende en tans buiten gebruik zijnde' en deze te bestemmen voor de verpleging van lijdens aan besmettelijke ziekten. Aan het hoofd van de inrichting plaatste men het bestuur van de Magistraats- of Stads Armenkamer. [14] De aanduiding heet dan, in 1809, 'het Stads Ziekenhuis'. [15] Eerst in 1829 gaat men beraadslagen over een nieuw gebouw. Intussen schijnt de instelling te zijn geëvolueerd tot een inrichting, waarin niet uitsluitend arme lijdens aan besmettelijke ziekten werden opgenomen, maar ook arme lijdens aan andere ziekten. Men besluit dan om 'in plaats van de af te brekene ziekenshuur, staande op de nieuw aangelegde begraafplaats' het nieuwe ziekenhuis te plaatsen 'op den ruimen open grond aan de Stad toebehoorende, achter het Hervormde Weeshuis aan het oude Kerkhof'. [16] Na veel strubbelingen kon tenslotte op 12 mei 1839 het nieuwe Ziekenhuis aan de Laan staande, worden geopend. [17] Tot in 1899 zou de inrichting bestuurlijk vallen onder de gemeentelijke armenzorg, dan geheten het Burgerlijk Armbestuur. [18] Een restant van de oude functie van ziekenhuis bleef het Gasthuis tot in 1855 behouden. Op verzoek van de regenten besloot de Gemeenteraad op 30 november van dat jaar om 'voortaan geen ongestelde vreemdelingen meer ter verpleging in het gesticht op te nemen'. In de overweging tot dit besluit staat, dat de verplichting wel 'van oudsher' dateerde, maar dat het gesticht 'thans niet meer was dan een bestedelingshuis voor oude en gebrekkige lijdens'. [19] De opname was ook overbodig geworden, daar de stad sinds kort over een meer geëigende plaats voor verpleging beschikte, te weten het Stads Ziekenhuis.

Zo was het Sint Jacobsgasthuis midden 19e eeuw geworden een tehuis voor arme, oude mensen, een bejaardentehuis. Zulks in tegenstelling tot elders, bijvoorbeeld de naburige stad Delft, waar de ontwikkeling is gegaan naar ziekenhuis, en de gemeentelijke inrichting ook nu nog heet het Oude en Nieuwe Gasthuis.

Het college van drie Gasthuismeesters werd in 1673 uitgebreid tot vier personen, sedert 1649 genaamd 'Regenten van het gasthuys'. Van deze waren twee 'uijt de vroedtschap' en twee 'uijt de burgerij'. [20] Op 21 maart 1740 besloot de Vroedtschap om de regenten aan te stellen tot kerkmeesters van de Gasthuiskerk. Sedertdien heetten zij 'Regenten van het Gasthuys en Kerkmeesteren van de Gasthuyskerk'. [21] Hiermede was het materiële beheer van de kerk onder de regenten van het gasthuis gebracht. Meer betekende het besluit echter niet, want de stad bleef over de kerk beschikken en stelde haar ter beschikking aan wie zij wilde. Het komt mij zeer onwaarschijnlijk voor, dat de middeleeuwse kapel onttrokken was aan het bestuur van de gasthuismeesters en behoorde tot de competenties van het stadsbestuur. In of na 1572 zal zich de scheiding van gasthuis en gasthuiskerk hebben voltrokken. Hoe deze in zijn werk is gegaan, kan niet meer worden achterhaald.

Uit 1679 dateert de oudste vermelding van Regentessen, belast met het toezicht op de huishouding van het gesticht. Voor deze functies koos men de echtgenotes van de zitting hebbende regenten. [22]

Met de dagelijkse leiding waren belast een binnenvader en binnenmoeder, bijgestaan door enig personeel. Een chirurgijn was als heelmeester in vaste dienst, een doctor medicinae behandelde voorkomende ernstige gevallen. In de 'siecke moeder' kunnen we met enige verbeelding een verpleegster herkennen. De rekeningen van het gasthuis geven een vage indruk van wat er zoal in het tehuis omging. [23]

Een bewaarde tekening toont ons het gebouw in 1785. [24] Het is een gelukkige omstandigheid, dat we ook een beschrijving van dit gebouw bezitten. Bij de eerder geciteerde anonieme stadsbeschrijver lezen we: 'Dit gebouw pronkt met een coepeltoorentje en lui- en slagklok, doch de uurwijzer staet op een houten arm voor uit de gevel, dwers over de straet uitsteekende, zodat men die van tweezijden kan aanschouwen. Schoon anders geen uiterlijk aensien bij dit gasthuis is, zijn er in het zelve verscheide ruime vertrekken waeronder een ruime ziekzael, daer ook de Binnenvader en -moeder hun verblijf in houden; een Mans en een vrouwe commissael-kamer, beide met open bedsteden en inzonderheit een tamelijk groote Kapelle. Deeze kapelle schijnt vergroot te wezen, als hebbende thans behalve een fraeye predikstoel eene luchtige galderij voor dewelke men leest met capitaele letteren:

Jesaia 58

DIT SEIDT DE HEERE ROEPT UIT DER KEELE
EN HOUD NIET IN VERHEFT UWE STEMME ALS EEN BASUYNE
ENDE VERKONDIGT MIJNEN VOLKE HAERE OVERTREDINGEN
EN DEN HUYSE JACOBS HAERE ZONDEN. 1674.

Deeze gasthuiskapel schijnt uit een oudtijdsche benaeming van De Houte Kapelle voort te vloeien van hout opgebouwd te zijn'. [25]

Het is een aardige, bijna onverwachte blik in het gebouw. De aanwezigheid van een ziekenzaal en kamers voor de huisvesting van de arme, oude lieden, bevestigt de uit andere bronnen verkregen gegevens omtrent de functie van het Gasthuis. Tekening en beschrijving hebben betrekking op het middeleeuwse pand, hoezeer ook misschien in de loop der tijden gewijzigd, respectievelijk vernieuwd. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de gasthuismeesters reeds in 1598 uitzagen naar een nieuw gebouw en het stadsbestuur verzochten om op het terrein van het voormalige Sint Annazusterhuis een 'nieuwe gasthuys' te mogen bouwen. [26] Hoewel het verzoek werd ingewilligd, is om onbekende redenen - waarschijnlijk geldgebrek - niets van dit voornemen terecht gekomen. In 1784 - een twee honderd jaar later! - was de huisvesting er bepaald niet beter op geworden en daarom richtten de regenten een verzoek aan het stadsbestuur om 'op eene andere en bekwame plaats een nieuw huis' te mogen bouwen. De motivering was de bouwvalligheid en ouderdom van het bestaande pand, dat daarenboven te klein en te somber was. Herstel achtte men weggegooid geld. Het gaat, aldus de regenten, om een negentig mensen, die behalve de vermelde ongemakken nog gekweld worden door 'een onnoemelijk getal weegluizen'. [27] Op 7 februari 1785

viel in de vergadering van de Vroedschap de beslissing: de regenten worden gemachtigd om 'een bekwaam gasthuis en kerk, conform een geëxhibeerde tekening, op dezelve plaats te doen exstrueren'. [28] Let wel, op de zelfde plaats, dit in tegenstelling tot het verzoek om een andere plaats voor het nieuwe gebouw.

Aan het uitgevoerde plan - dat wij nog steeds in de Hoogstraat kunnen bewonderen - is een tweetal niet uitgevoerde projecten voorafgegaan. Het eerste was vermoedelijk van de hand van de stadsarchitect **Rutger van Bol'Es**, de zelfde die wij reeds eerder zijn tegengekomen. De bewaard gebleven tekening van zijn hand is uit circa 1783 en situeert de kerk op haar oude plaats, dat is direct aan de Hoogstraat. Links en rechts zijn twee vleugels geprojecteerd voor de huisvesting van de bewoners. [29] In dit stadium komt de architect **Jan Giudici** ten tonele. Na de bouw, circa 1790, heeft de stad een proces met hem gevoerd - zijn ervaring met het Schiedamse stadsbestuur kan bepaald niet aangenaam zijn geweest, mede gelet op de gebeurtenissen rond de bouw van de Beurs - en in **Giudici's** afgelegde verklaring lezen we als zijn antwoord op de vraag, of hij in opdracht van het stadsbestuur heeft gebouwd: 'Is zekerlijk, want sinds den jaaren 1783, is deezen zaak van tijd tot tijd mij eenen lastige arbeit geweest, waar toe bij aanhoudendheid door de Heer Mr. **Doom** gedwongen ben geweest, dit op mij te neemen, zeggende bij herhalingh, dat zij met den Stads Architeq in deezen gewichtigen zaak niet kunnende werken, want hij monsters van gebouwen maakte, mij wijzende op 't Blauwhuijs en laatstelijk op 't Weeshuys, kunnende deswegens nog verdere blijke uijt de Notelen door mij gehouden des gerequireerd wordende'. Monsters van gebouwen ontwierp de stadsarchitect volgens de regent van het gasthuis Mr. **Dominicus Doom**, die als regent van het Blauwhuis en lid van de Vroedschap het weten kon, en daarom riep hij **Giudici** te hulp, precies als twee jaar later bij de voorgenomen bouw van de Beurs zou geschieden. Blijkens de eigen getuigenis ontwierp **Giudici** zijn 'eerste plan, geformeerd op eene plan door den Stads Architect **Bol'Es** gemaakt'. [30] Van dit plan zijn vier bestekken bewaard gebleven. [31] Ook nu was de kerk direct aan de Hoogstraat gedacht. De uitvoering is waarschijnlijk niet doorgegaan, omdat men door aankopen het terrein had weten te vergroten, wat een ruimere opzet mogelijk maakte. [32]

Begin 1785 namen de werkzaamheden een aanvang. Het begon in maart met de openbare veiling van het oude gebouw in de Doelen. De opbrengst was 4100 gulden. In mei daaraanvolgende bracht men per schip de oude mensen naar het leegstaande pand van de voormalige aardewerkfabriek van **Arend Klos** bij de Hoofdbrug over. [33] Men had nu de handen vrij om het op de vergadering van 7 februari door de Vroedschap aanvaarde plan, het derde in successie en afkomstig van Giudici, uit te voeren. De aanbesteding vond plaats op 12 december, wederom in de Doelen. Volgens het bestek moest het werk op 31 december 1788 voltooid zijn. [34] Deze datum hebben de aannemers niet kunnen aanhouden. De vertraging is mede ontstaan doordat bij het leggen van de fundamenten en het hiertoe vereiste graafwerk verzakkingen in de Hoogstraat optraden en men niet verder durfde gaan, maar de werkzaamheden

tijdelijk stillegde. [35] Tegen het einde van 1789 of begin 1790 bracht men de bewoners terug naar het nieuwe gebouw, zodat we de voltooiing ongeveer in die tijd mogen stellen. [36]

Het nieuwe gebouw was voor zijn tijd modern van opzet. De gebezigde stijl was de neo-klassieke. De hoofdingang was in de linkervleugel. Links van de ingang was de 'vaderswoning', rechts de 'Heeren Regentenkamer'. In de kelders waren dienstruimten ondergebracht, zoals de keuken, turfkamer, provisiekamers en het washuis. Achter in de kelder onder de kerk waren 'gijzelkamers', waarin weerspannige oude lieden tot een beter inzicht in de goede bedoelingen van regenten en binnenvader konden komen. [37]

De kerk kwam het laatste gereed. De beeldhouwer **A. van Campenhout** vervaardigde in 1788/89 de kansel, de klokkengieter **A. J. van Gein** goot in 1789 twee nieuwe klokken voor het torentje. In de kerk kwam Hess' orgel terug.

J. R. Verbrugge vervaardigde in 1792 een schilderij van het Gasthuis, waarschijnlijk van het nieuwe gebouw. **F. van Lichtenbergh** maakte in 1786 voor 19 gulden 'Teekeningen van het Oude Gasthuijs'. Twee van deze zijn bewaard gebleven. **Van Lichtenbergh** werd eind 1787 commensaal van het gasthuis. [38]

Wegens het ontbreken van de complete bouwrekening kunnen we niet de totale bouwkosten berekenen. Ter dekking van de bouw schreven de regenten een lening uit, waarop eind 1789 was ingetekend voor ruim 115.000 gulden, zodat we de kosten op ongeveer dit bedrag mogen stellen. [39]

Tot 1934 heeft **Giudici's** schepping als gasthuis dienst gedaan. Op 26 mei van dat jaar werd het nieuwe gebouw van het St. Jacobsgasthuis aan de Burgemeester Knappertlaan geopend door de toenmalige minister **Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruïne**, een bouw mogelijk gemaakt door steun van het zogenaamde Fabrifonds. [40] Het gebouw aan de Hoogstraat bleef aanvankelijk zonder bestemming en bood huisvesting aan diverse instellingen. In 1940 kreeg het een nieuwe gebruikster in het Stedelijk Museum, dat aanvankelijk slechts de rechtervleugel, maar sedert 1967 het gehele gebouw in gebruik heeft.

3. HET LEPROOS- OF PROVENIERSHUIS

De verdere geschiedenis van deze inrichting na de terugkeer in 1594 naar het terrein buiten de Overschiese poort is erg eenvoudig. Doordat omstreeks 1600 een vrij plotse-ling einde kwam aan de melaatsheid, verloor het leprooshuis haar functie van ziekenhuis. Het kwam echter niet leeg te staan, maar ging huisvesting geven aan proveniers, dat is aan veelal oude mensen, die zich voor een bepaalde som gelds inkochten en zich zo verzekerden van onderdak en voeding. Deze ontwikkeling is af te lezen uit de reglementen. In 1592 mochten de leproosmeesters alleen mensen opnemen, die besmet waren met melaatsheid. Landlopers, dat is zwervers, waren echter hiervan uitgesloten. Toch is reeds dan sprake van 'provenierders'. [41] In 1604 hernieuwde men het verbod om 'eegene vreemde Leproosarmen, vagabonden ofte Lantlopers' toe te laten.

[42] Een volgend reglement, gedateerd 13 augustus 1629, spreekt echter uitsluitend over 'proveniers binnen den Leprooshuijse' en stelt, dat de 'leproosmeesters zullen blijven bij het oude gebruijck nopende het aennemen van proveniers'. [43] We mogen concluderen, dat in 1629 uitsluitend proveniers aanwezig zullen zijn geweest, en dat het proces dan is afgesloten.

De benaming paste zich niet geheel aan bij deze ontwikkeling. In 1635 komt de aanduiding voor van 'Leproos ofte Proveniershuys', en sedert 1648 worden de oude leproosmeesters genoemd 'Regenten van het Proveniershuis', maar anderzijds spreekt men nog in 1761 van het Leprooshuys. [44] In het bewustzijn bleef aanwezig de herinnering aan de oorspronkelijke functie.

Over het leven in het tehuis vernemen wij weinig. Het aantal proveniers vermeerderde blijkbaar, want in 1717 besloot de Vroedschap tot vergroting van het pand, die in 1731 in de vorm van dertien huisjes aanwezig was. [45] Belangrijker was de bouw van een geheel nieuw pand.

Op 22 november 1756 berichtten de burgemeesters aan de Vroedschap, dat de regenten van het proveniershuis 'te kennen hadden gegeven, de slegte en bouwvallige constitutie vant voors. Huys, dat het ten uytterste nootsakelijk was, dat 't zelve hoe eer hoe beter wierde vernieuwt, en wijders ten dien eynde geexhibeert een Plan off affteekening door den Architect deser Stad gemaakt, zoo als deselve aan de vergadering is vertoont'. De Vroedschap willigde het verzoek in. [46] Op 18 december 1758 behandelde dit college een tweede verzoek van de regenten, die te kennen hadden gegeven, 'dat het zelve Huys nu gedeeltelijk vernieuwt' was, om financiële steun, opdat 'het overige gedeelte, het welk mede al oud en slegt is, nu tegelijk wierde vernieuwt'. [47] Ook dit verzoek is ingewilligd. Helaas zijn de tekeningen noch het bestek bewaard gebleven, zodat we niet weten welke gedeeltes hier bedoeld zijn. De moeilijkheid met de bouw van het nieuwe proveniershuis is, dat ondanks de aanwezigheid van de originele bouwrekening, de geschiedenis niet is te reconstrueren. Niet duidelijk is, waar men is begonnen en waar geëindigd. Wanneer de benaming van het 'groete gebouw' en 't groete werk' op het achterhuis slaat, dan is dit gedeelte als eerste in 1759, toen het geverfd werd, gereedgekomen, en het 'voorste werk' of wel het voorhuis in 1761, toen dit gedeelte 'werd geverfd. In de voorgevel bevindt zich echter een cartouche met het jaartal 1759, wat de indruk geeft, dat het voorhuis in dat jaar is gereedgekomen. De bouwrekening beslaat de periode van 1756 tot en met 1761 en toont aan, dat het werk in één doorlopende, ononderbroken periode is voltrokken. De regentenkamer kwam in het achterhuis en werd voorzien van een marmeren schoorsteen en goudleer behang. De architect van het geheel was **Ary van Bol'Es**, de vader van de reeds enige malen genoemde **Rutger van Bol'Es**. [48]

Wat gebouwd is kan worden omschreven als een hofje, bestaande uit een poortgebouw, een rechthoekige hof en een achtergebouw. Het poortgebouw heeft een schilddak met hoekschoorstenen, de gevel wordt geleed door vier pilasters. De laatste dragen een kroonlijst met een kuifstuk in Lodewijk XV stijl.

Kort na de bouw van het nieuwe pand begon de achteruitgang van het tehuis. De schulden namen toe, het aantal proveniers nam af. De algehele verarming in en na de Bataafs-Franse tijd betekende het einde. In 1827 waren nog slechts drie proveniers over en daarom men met de verhuring van de leegstaande huisjes en kamers. [49] In 1846 kwam de instelling onder de administratie van de Magistraats-Armenkamer, sedert de Armenwet van 1854 het Burgerlijk Armbestuur geheten. [50] De provenier '-de bejaarde uit de burgerklasse, die voldoende had kunnen sparen om zich een rustige oude dag te verzekeren' - had plaats gemaakt voor de bejaarde arm-lastige. [51] Ook aan deze situatie kwam tenslotte een einde, toen overeenkomstig de nieuwe Bijstandswet bij raadsbesluit van 22 februari 1965 het beheer overging aan de gemeente Schiedam. De laatste bewoner vertrok in 1969. Hiermede was een einde gekomen aan de geschiedenis en het bestaan van het Leprooshuis en Proveniershuis beide. Het gebouw heeft de instelling overleefd en het is te hopen, dat voor deze erfenis der vaderen een passende bestemming wordt gevonden.

Het Burgerlijk Armbestuur stichtte in 1860 aan de Nieuwe Haven een hofje, dat het 'Nieuwe Proveniershuis' werd genoemd. Zestien woningen herbergden ook hier wat oudere mensen, tot het in 1966 moest worden gesloopt wegens de bouw van huize 'Frankeland'. Weinigen wisten toen nog dat het niet bij het St. Liduinagesticht (R.K. bejaardenhuis) hoorde, maar een gemeentelijke instelling was.

4. HET PEST- OF BLAUWHUIS

Sedert 1571 stond het Pesthuis aan de westzijde van het huidige Spinhuispad. [52] Reeds in 1600 komt de andere benaming voor, wanneer aan eene **Tanneken Hubrechts van Vervoorden** wordt gegund 'een camerken in des Stedes blauwhuys'. In margine staat bij de op 16 december door de Weth verleende vergunning aangetekend: 'Camerken int pesthuys'. [53] Misschien is de oudste vermelding uit 1595, toen de stad erven verkocht 'beginnende van't blauwe huijs aff na de ketelpoort toe'. [54] De nieuwe naam is niet duidelijk, tenzij wij aannemen dat, het huis blauw van uiterlijk was. Een andere oude benaming was die van 'syeckhuys', ziekhuis. In 1590 verkoopt eene **Wouter Scherp** de door hem van de stad gekochte tuin, leggende 'sent syeckhuys'. Het stuk grond wordt in zeven erven verdeeld waarvan het eerste ligt 'aen t'groen weechjen besyden aen de Raemsloot' en het vierde 'aen de uuytganck van't syeckhuys, achter aen de voors. dry erven'. [55] Dan was er nog de benaming van 'nieuwe gasthuys', gebezigd in 1625, wanneer het timmermansgilde geld verstrekt voor een verpleging 'int nieuwe gast ofte pesthuys'. [56] Deze benaming is duidelijk ter onderscheiding van het oude of Sint Jacobsgasthuis, ook al is voor deze laatste nooit - voor zover wij weten - de benaming van oude gasthuis gebruikt.

De oude band met het Sint Jacobsgasthuis werd in 1625 verbroken, toen er een pestepidemie uitbrak en de stad 'tsieckhuijs ofte nieuwe gasthuijs' in gereedheid bracht. Gemerkt hebbende, dat 'de andere Goodthuijsen alhier (als tWeeshuijs ende Gasthuijs) die daer wel eertijts d'opzicht op hebben gehad' niet bij machte waren de nodige finan-

ciële ondersteuning te verlenen, ordonneert men een extra collecte na de zondagse ochtend-predikatie. [57] Enige maanden later besluit de Vroedschap 'dat het Gasthuijs van't blauw huijs sal wesen onbelast, mits betalende ten behouwe van't selve blauwhuijs ofte pesthuijs nu 240 gulden gereet ende het toecomende jair gelijcke 240 gulden'. [58] Met deze afkoopsom waren de oude banden geslaakt. Het Heilige Geesthuis was in 1604 opgegaan in het dan gestichte Weeshuis, vandaar dat dit in de bovengenoemde keur wordt vermeld als één der ondersteuners van het Pesthuis. Van een afkoopsom, te betalen door dit godshuis vernemen we echter niets.

Het verkrijgen van zelfstandigheid heeft betekend een verandering in het bestuur. Tot dan toe zullen de gasthuismeesters en Heilige Geestmeesters (resp. de regenten van het Weeshuis) het beheer hebben gevoerd gedurende de periodes, dat het Pesthuis functioneerde. Is het toevallig, dat in het zelfde jaar 1625 van twee personen sprake is, belast met 't'opsicht ende onderhout van't blauw ofte pesthuys'? [59] Het duurt evenwel nog tot 1636, dat voor de eerste maal in de electieboeken voorkomen de 'opsienders van het Blauwhuys' en tot 1651, dat zij genoemd worden 'regenten van het Blauwhuys'. In het zelfde jaar wordt hun oorspronkelijk aantal van twee gebracht op drie personen. [60]

Met de dagelijkse leiding, tevens verpleging van de zieken en andere opgenomenen, waren belast een vader en moeder. [61] Een chirurgijn fungeerde als 'pestmeester' en was belast met het cureren van de zieken. [62] Instructies regelden hun werkzaamheden.

Oorspronkelijk zijn alleen de lijdens aan de pest opgenomen. Hierin kwam verandering door de oorlogstoestand. Als havenstad was Schiedam uitermate geschikt om zieke soldaten en ziek scheepsvolk op te nemen. Uit 1599 stamt de oudste vermelding, dat men hen onderbracht 'int zieckhuys'. Een der stadsboden moest hun namen in een register vastleggen. [63] De instructie voor de vader en moeder werd in 1600 aan de nieuwe situatie aangepast: zij moesten zorgen voor alle zieken 'zoo van de heete sieckte als andere, die int groote huys gebracht zullen worden'. Na de nodige bepalingen over de verpleging der pestlijders en hun beider salaris, komt als nieuwe bepaling, dat zij gehouden zijn 'in te nemen alle sijecke soldaeten, die bij den regierderen deser stede hemlieden geordonneert sal worden inne te nemen, ende de selve tracteren (= behandelen) sulcx de sijeckte ende noot van dyen sal vereijsschen'. [64] Wij komen de soldaten weer tegen in de instructies van de pestmeesters over de jaren 1624 en 1625 met de bepaling, dat zij gehouden zijn 'te cureren alle de siecken van de heete sieckte t'zij burgers ofte militaers'. [65] Daar de pest niet bij voortduring, doch in de vorm van epidemieën voorkwam, stond het gebouw gedurende hele periodes leeg. Zo'n periode was tussen 1606 en 1624. Gedurende die tijd was er geen vader en moeder, noch een pestmeester. Het gebouw placht verwaarloosd te worden, wat weer noopte tot reparaties, zoals in 1621, toen de Vroedschap besloot om 't'pest ofte sieckhuys op t'oncostelickste (= de minst kostbare wijze) te doen repareren ende staende te houden omme in alle voorvallende noot gebruyckt te mogen werden'. [66] Tussen 1625 en 1634 was er weder-

om een periode van rust, wederom gevolgd door een epidemie.

Het is begrijpelijk, dat men zocht naar een blijvende bestemming van het gebouw. In 1640 zijn er onkosten wegens 'bewaringhe van de gevangen Spangiaerden', maar deze vijanden werden zo schaars, dat met hun hulp het pesthuis niet bevolkt kon worden. [67] Dan, op 18 januari 1644 nam de Vroedschap het verstrekkende besluit om 'een camer ofte plaetse int pesthuijs tot versekertheyt van de ghedebaucheerde (= ontuchtig, liederlijk) personen' in te richten. In het zelfde jaar verscheen een ordonnantie, getiteld 'Naerder ordre ende reglement op het Blauwhuijs ende de plaetse nu aldaer gedestineert ter tuchtiging van ongebonden menschen'. Een resolutie van de Weth uit 1644 verduidelijkt de zaak: een zekere **Ariaentgen Cornelisdr.** 'alias **Ariaen Schaers** ofte **Ariaen met den Baert**' wordt om haar 'sondich, quaet, debaucieux leven ende comportement' op last van dit college opgesloten 'in het Blauewe huijs, als nu gedestineert tot een Spin- ofte Tuchthuijs, op hope ende tot verbetering van haer sondich en goddeloos leven'. [68]

Sedert 1644 fungeert het pesthuis als 'beterhuijs' (= verbeterhuis) voor personen, die wegens hun gedrag de openbare orde verstoren en een last voor hun omgeving zijn. [69] Vooral drankzuchtigen zullen zijn opgenomen, zodat de bepaling in het reglement uit 1654 om geen sterke drank aan de opgeslotenen te verstrekken, wel enige zin had. [70] De ingeslotenen moesten door werk hun kost verdienen. Zo was het pesthuis geworden tot een strafinrichting, waaruit men niet zonder toestemming van de overheid mocht vertrekken. De besluiten tot opneming, zoals zij door de Weth zijn genomen, geven verdere informatie over de aard van het zondig leven der gedetineerden. Behalve dronkaards blijken het hoeren en krankzinnigen te zijn. Uit de namen van de opgenomenen volgt, dat vooral vrouwen zijn opgesloten. Zij drukten zo'n stempel op het gesticht, dat in 1763 - voor de eerste maal - de benaming van 'vrouwen verbeterhuijs of sogenaamde blaauwhuijs' wordt gebezigd. [71]

Al deze ontspoorde vatte de 18e eeuwse Schiedamse dichter **Jan Hey** in 1778 samen in het rijmpje:

'Jonge Dochters, kwaade wyven! / Die in Drank of hoerery / Loopen de Eerbaarheid verby / En haar Bloed een smet aanwryven; / Daar voor is een Huis Gestigt / Waar men die brengt tot haar pligt'. Toen hij deze regels schreef, was het karakter van het verbeterhuis in die zin gewijzigd, dat er in het geheel geen sprake meer was van werken voor de kost. In plaats van arme ontspoorde huisvestte het Blauwhuis de 'kinderen van deftige Liederen, die van geen goed gedrag of krankzinnig zyn', wier onderhoud door de familie werd bekostigd. [72]

In 1666 richtten de regenten van het 'Blauw ofte pesthuys' een verzoek aan het stadsbestuur om een huis te mogen kopen 'omme de luijden met pest besmet sijnde, te kunnen innemen. [73] Een begrijpelijk verzoek, want het oude pesthuis werd immers gebruikt voor de opsluiting van openbare zondaars en was niet meer beschikbaar. Na op 2 augustus door de Heren van de Weth te zijn geautoriseerd, die 'inspectie hadden genomen van het St. Anna Susterhuys ... ende het selven bequaem bevonden (hebben-

de) omme tot een pesthuys' te worden ingericht, [74] kopen de regenten op 7 augustus en 23 oktober daaraanvolgende twee huizen, beide naast elkander gelegen 'op het padt'. [75] Blijkens de belendingen en het latere verpondingsnummer was de ligging aan de huidige Sint Annazusterstraat, tussen de hagelgieterij en de loodwitmolen. [76] Toen de pestepidemie was uitgewoed, heeft men het 'nieuw gemaecte pest-huijs' gehandhaafd en onder andere gebruikt voor de opvang van lijdens aan andere besmettelijke ziekten.

Zo waren er sedertdien twee instellingen, staande onder het zelfde bestuur. Beide gebouwen vinden we respectievelijk aangeduid met 'blauwhuijs of beterhuijs', staande 'in der Raem aan d'overzijde', dat is aan het Spinhuispad-westzijde, en met 'Stads Pesthuijs', staande 'in St. Anna Susterhuys'. [77] Hoewel deze onderscheiden benaming stamt uit 1734, is aan te nemen, dat sedert 1666 deze aanduiding is gebezigd. Wij zullen deze namen verder gebruiken.

Van het nieuwe pesthuis hebben we een beschrijving uit de tweede helft van de 18e eeuw, die aldus luidt: 'Dit huis is van geen groot bestek; echter voorzien van twee zieksalen boven den anderen met een luchtige zolder; in gemelde beide vertrekken wederzijdsch met schoorsteenen, vind men vijf bedsteeden; behalven dat op de bovenste noch een bijzondere kreb of slaepstee staat, neevens een kas waer in linne en wolle beddegoed wordt bewaert; noch is er onder een breede trap die tot de bovenste kamer strekt een slaepplaets voor zoodanigen die met geheime ziekte bezocht zijnde, op stads Costen worden geholpen en genezen. Achter dit huis is een klein kerkhof, thans dienende voor tuintje voor de binnemoeder, die hare wooning neevens het Pesthuis heeft'. [78]

Interessant is de mededeling, dat hier onder meer de lijdens aan venerische ziekten werden opgenomen. Wie op het kerkhof lagen begraven, laat zich raden. Het meest waarschijnlijk zijn de aan de pest overleden personen.

Hoelang het gebouw heeft dienst gedaan, is nog niet exact vastgesteld. In elk geval was het einde in de eerste jaren van de 19e eeuw, toen men de excercitieschuur aan het Groeneweegje voor de verpleging van lijdens aan besmettelijke ziekten, in gebruik nam. [79] Het duurde nog tot 1828, voordat men het leegstaande pand afbrak. De lege plek werd spoedig weer benut. Op 26 januari 1830 besloot de Gemeenteraad om 'op den grond van het afgebroken Pesthuis' een lokaal voor twee armenscholen te bouwen. [80] Het werd school D, die na in 1955 buiten gebruik te zijn gesteld en vervolgens nog voor andere doeleinden te hebben gediend, in 1972 is afgebroken.

Het Blauwhuis aan het Spinhuispad was in 1763 blijkbaar zo in verval geraakt, dat op 3 september de burgemeesters aan de Vroedschap mededeelden, dat 'de heeren Regenten van het Blaau Huis te kennen hadden gegeven om het zelve geheel te vernieuwen'. Men ging in principe accoord. Reeds op 5 december komen de burgemeesters op deze zaak terug en zeggen dat zij over de kwestie hebben nagedacht en van mening zijn, 'dat het beeter en van meer convenientie zoude zijn, dat een geheel Nieuw Huijs tot het zelfde eynde gedestineert, als waar toe het tegenwoordige gebouwt is, op een andere

Plaats wierde gestelt; dat zij vervolgens ten dien eynde voor reekening van de Heeren Regenten van het voors. Huijs gekogt hadden vier huijsies staande op het Nieuwerk aan de Lange Nieuwstraat'. Ook nu gaat de vroedschap accoord en worden de regenten gemachtigd om 'op den grond van de gekogte en te demolieerde vier huijsies een Nieuw Blauwhuys te doen bouwen volgens Teekening daar van te formeeren en aan deeze vergadering te exhibeeren'. Op 23 januari 1764 delen burgemeesters mede, dat 'de heeren Regenten van het Blau en Pesthus de geformeerde teekening van het Nieuw te bouwen Blau-huis overgegeeven hadden, zoodanig als dezelve aan de leeden geexhibeert is, waarop gedelibereert zijnde, is de voors. teekening in alles geaprobeert'. [81]

In 1765 kwam het gebouw gereed. Volgens Mr. **Dominicus Doom** een monster van een gebouw, ontworpen door de stadsarchitect **Rutger van Bol'Es**, maar volgens de dichter **Jan Hey** een 'zeer fraai gebouw'. [82] De laatste geeft nog als bijzonderheid: 'in het zelve is een der Vertrekken, tot het beoeffenen van den Godsdienst vervaardigt, met Predikstoel, Zitbanken, enz., ja daar in word zelfs teegenwoordig een Orgel gebruikt om het Psalm-Gezang des te aangenamer en eerbiediger te doen zyn voor de geenen, die daar, op den Dag des Heeren, te saamen koomen'.

Met deze nieuwbouw was het oude pand overbodig geworden. Men ging derhalve tot de verkoop over. Op 11 november 1765 brachten de burgemeesters in de vergadering van de Vroedschap, 'dat de Heeren Regenten van het Blauhuis te kennen hadden gegeeven, dat zij van intentie waaren om het Oude Blauhuis, nu geëvacueert zijnde, ten meesten Profyte te verkoopen, en wel in zes Perceelen, versoeckende daar op de nodige approbatie; dat daer en teegen de Heeren Regenten van het Hoffie van Beloijs aan Heeren Burgemeesteren gedeclareert hadden wel inclinatie te hebben om het eerste en tweede Perceel te trekken aan het evengemelde Hoffje, om dezelve te doen approprieeren tot zoodanige huysjes als de tegenwoordige aldaar zijn, tot werkelijke dienst van het zelve Hoffie'. Men gaat hiermede accoord. [83] Het oude gebouw werd op 13 december 1765 in het openbaar geveild en koper werd **Thomas Pigeaud** voor de som van 2200 gulden. [84] In de transport-akte wordt het pand omschreven als 'staende en geleegen langs het Spinhuispad binnen deeze Stad, belend aan de westzijde met een gemeene muur als nu het hofje van Belois, en aan de oostzijde met een eige muur, de huizinge en erve van **Dirk Heinsbroek**, strekkende voor van het Spinhuispad tot agter aan de gemeene waterloop van het voorsz. hofje'. [85] Nadere gegevens over het gebouw vinden we in de Conditien en Voorwaarden van de veiling. Het blijkt één lang pand te zijn, annex een oven en bakkerij, winkel en washuis. [86]

Het einde van de instelling kwam in de 19e eeuw. In 1842 poogden de regenten de Gemeenteraad te bewegen om het gesticht, dat 'hoogstens kan worden gerangschikt onder de bewaarplaatsen voor krankzinnigen' in te richten tot een aan de wet voldoende 'geneeskundig gesticht voor deselve'. Deze poging en een volgende om de inrichting om te zetten in een tehuis, waarin personen konden worden geplaatst, die op rechterlijk bevel wegens verkwisting of wangedrag moesten worden verpleegd, mislukten, hoewel de minister met het laatste voorstel accoord ging. [87] Op 23 december 1845 rapporteerden

burgemeester en wethouders, dat de regenten van het Blauwhuis 'overtuigd' van de onmogelijkheid om het gesticht op den tegenwoordigen voet in stand te houden', genegen waren de inrichting op te heffen. De Gemeenteraad ging hierin mede, en zo beëindigde bij de overdracht van de bezittingen aan de stad het Blauwhuis per 1 mei 1846 haar bestaan. [88] De aanwezige fondsen, vermeerderd met de opbrengst van de verkoop van het gebouw werden vastgelegd in een inschrijving op het grootboek N.W.S., waarvan de rente volgens de formulering van het grootboek 'uitsluitend bestemd is tot voorziening in de kosten der verzorging van krankzinnige vrouwen uit de Stad Schiedam, krachtens K.B. van 23 maart 1846 no 59 en 11 september 1847 no 63'. Het gebouw aan de Lange Nieuwstraat heeft vervolgens nog vele instellingen huisvesting geboden, onder andere het Postkantoor (1861-1895) en het Gymnasium (1897-1967), en momenteel de stedelijke Muziekschool. [89]

5. HET HOFJE VAN BELOIS

Over de stichting van dit hofje worden we goed geïnformeerd. Op 17 oktober 1589 noteerde de secretaris in de resoluties van de Vroedschap: 'Op de Requeste van **Hubrecht Corsen** versoeckende plaetse ofte erve van 8 roeden viercant omme daerop 12 camerkens te timmeren ten behouwe van schamele ende arme luyden, zijn beijde borgemeesters gelast ende volmachticht omme benefens hemluden noch twee of drye uuijt de vroetschap tot adjuncten te nemen ende den suppliant in zijn voornemen contentement ende vernoeogen te doen hebben'. Dit wil zeggen, dat eene **Hubrecht Corsen** om een stuk grond vroeg, dat geschikt was om er twaalf huisjes neer te zetten, die zouden moeten dienen tot huisvesting van arme mensen, en dat dit verzoek was ingewilligd. Hoe het met de bouw is gegaan, vernemen we niet, maar wanneer op 29 augustus 1591 aan de stichter ten behoeve van zijn stichting vrijdom van accijns wordt verleend, spreekt men van 'd'arme luyden zijnde nyeuwe getimmerde huyskens', waaruit we mogen concluderen, dat de bouw toen gereed was gekomen. [90]

Wie was **Hubrecht Corsen**? In de stichtingsoorkonde wordt hij genoemd 'onsen Inwoonende burger ende gebooren poorter'. [91] Hij bezat 'over de haven' een schuur en haringplaats, die hij in 1578 verkocht. [92] Uit zijn testament blijkt, dat hij de broer was van **Bene Cors Corsen**. Deze komt diverse malen voor. In 1575 als de koper van een lijnbaan, liggende 'opt eijnde van de goijstraet', in 1578 als de verkoper van een erf, liggende achter de haringplaats van zijn broer en op de zelfde dag aan de zelfde persoon verkocht. [93] Hij was verwant aan een familie, waarvan in de 16e eeuw diverse leden een overheidsfunctie bekleedden, en die de naam droeg van Visch. In 1592 droeg **Gerrit Visch** over aan '**Huybrecht Corss**. zijn oim (= oom), ten behouwe van de XIII nyeuwe huyskens by den zelven **Huybrecht Corss**. voor den Raem alreede gefondeert ende aldaer noch naemaels te fonderen' een losrentebrief onder beding, dat de rente van tien gulden jaarlijks, komen zou ten behoeve van de bewoners van de genoemde huisjes. [94] Uit deze overdracht vernemen we, dat het aantal huisjes

dertien bedroeg en reeds bewoond waren. In 1593 heeft Gerrit wederom bemoeienis met de jonge stichting. Op de 25e oktober verkocht hij 'ten behouwe van de schamele vrouwen die nu ter tijt wonen off noch namaels wonen sullen Int Oude Wyffkens hoff, gefondeert by **Hubrecht Corstenss**, syn oim, staende voor den Raemstraet alhyer ter stede een erfflycke losrente van zes ende dertig ponden vlaems jaerlicx ... spruytende uuyt zaecke van de opdracht van de helft van de ambachtsheerlyckheijt van Natairs alias Beloijs, de welcke de voorsz. **Hubrecht Corstenss**. in handen ende ten profyte van hem comparant gecedeert ende overgedraghen heeft'. [95] Anders gezegd, Hubrecht heeft de helft van de aan hem toebehorende ambachtsheerlijkheid van Beloijs verkocht aan zijn neef. De opbrengst zal dienen voor de bewoners van zijn fundatie, het hofje. Volgens in margine geplaatste notitie, heeft Gerrit de schuld reeds in 1596 afgelost. Het is in deze transactie, dat voor de eerste maal de bewoners worden genoemd en de benaming Oude Wijffkens hoff voorkomt. We mogen de stichting wel zien als een aanvulling op de schepping van **Fabri**, het Oude Mannenhuis. Ook de naam is verklaard: het is genoemd naar zijn stichter, die als heer van Beloijs in de omgang zal zijn aangesproken met **Hubrecht van Beloijs**. Deze heerlijkheid, ook wel Blois genaamd, lag op het eiland Schouwen bij Bommenede, niet ver van Brouwershaven. Schiedammers spraken Beloijs uit als Blés. In 1591 koopt **Hubrecht** ten overstaan van het Schiedamse college van schepenen twee effecten, afgegeven ten overstaan van de rentmeester en de burgemeester van Brouwershaven. Wij kunnen vermoeden, dat hij afkomstig was van Brouwershaven, althans zijn familie en voorvaderen. [96]

De stichtingsoorkonde is bewaard gebleven en draagt als datum 1 november 1593. In de aanhef lezen we, dat **Hubrecht** 'ter eeren van Godt almachtich ende tot onderhoudinge van arme, oude, ende gebreeckelijcke vrouwen gefondeert ende opgerecht (heeft) ... zeeckere twintich woonhuijsen met noch een. backhuijs ende coorensolder ... staende tusschen den Raem ende t'stedes sijckhuijs op het erff, dat wy luijden daer toe gegeven ende vergunt hebben'. De plaats is aangeduid als gelegen tussen de Raam en het Pesthuis, het aantal woningen is nu twintig. Sedert december 1592 moet het hofje met zeven huisjes zijn uitgebreid. [97] De stichter begiftigde zijn schepping met enig kapitaal en gaf regels voor bestuur en bewoonsters. Het bestuur werd opgedragen aan twee 'buytevaders ende opsienders', die in latere tijden regenten zijn genoemd. Als bij **Fabri** moesten zij zoveel mogelijk zijn 'van des fondateurs bloede'. In 1701 is hun aantal uitgebreid tot drie. Zij werden door de Weth benoemd. [98]

Het getal van twintig huisjes onderging verdere wijziging. Zoals we hebben gezien, verkregen de regenten bij de opheffing van het oude Blauwhuis in 1765 door verwerving van een gedeelte van dat tehuis de mogelijkheid het hofje uit te breiden. Zij hebben hiervan gebruik gemaakt, want in 1888 bedroeg het aantal huisjes 29 stuks. [99]

Afbeeldingen uit die tijd zijn niet bewaard gebleven, maar wel is er een beschrijving, die ons een indruk geeft van het 18e eeuwse hofje. We lezen dan: 'Het vervat 20 wooningen voor even zo veele oude vrouwspersoonén van den Gereformeerden godsdienst en is in den jaaren 1740 en 1741 veel al vernieuwd en vergroot, zoodat ieder woning

een beneden en bovenvertrek met een zolder heeft. Deze huisjes staan rontsom een luchtige binnenplaats in welkers midden een sierlijk blaeuwe arduin steene pomp staat. Bezijden den ingang ten Noorden is de Kamer der Regenten in hetwelk het afbeeldzel van den gemelden stichter word gezien. Behalve de vrije woning genieten de vrouwspersoonen ieder jaarlijks 14 tonnen turf, 3 achtdeelen tarw, 15 pond rijst en zoo veel gepelde gerst, eens 25 stuivers en andermaal 12 en ½ stuiver jaarlijks tot een proeve (= ondersteuning'. [100]

Het was een aantrekkelijk hofje, toen het nog in welstand verkeerde. De regentenkamer in het bijzonder moet een bezienswaardigheid zijn geweest met zijn marmeren schoorsteen, de vier schilderijen van de Rotterdamse schilder **Dionys van Nimwegen**, de van wapens voorziene lijst van regenten en het regentenstuk, voorstellende de drie regenten, op wier kosten in 1762 de kamer was verfraaid, bezig met de uitdeling van tarwe. Dan was er nog het schilderij voorstellend de stichter, terwijl hij aan de burgemeesters zijn verzoekschrift overhandigt. Boven de deur was een afbeelding van zijn wapen. [101] Wij mogen ons afvragen, hoe het mogelijk is, dat dit alles is verloren gegaan, want reeds in 1888 was er niets meer van over. Zonder meer kunnen we het woord vandalisme gebruiken, daarbij wel - alvorens de 19e-eeuwers kwaad aanziende - bedenkend, dat die mentaliteit nu nog niet overwonnen is, getuige het lot, dat bij voorbeeld de regentenkamer van het Proveniershuis heeft ondergaan.

Het einde van het hofje kwam in 1926, toen het vervangen is door een nieuw, staande in de Aleidastraat. Het leegstaande hofje is toen wegens verregaand verval in 1960 met de grond gelijk gemaakt. [102] Voor de stad was met deze afbraak een monument, dat zeker waard was gerestaureerd te worden, voor altijd verloren gegaan.

Behalve het hofje aan de Noordmolenstraat was er het zogenaamde Buitenhofje aan de Kreupelstraat. Blijkens het testament van **Hubrech, Corss**. bestond dit reeds in 1601 en was het eveneens gesticht door hem. Ten behoeve van de 'vijf huysjes bij hem testateur gefondeert in de Krepelstraet' worden gelegateerd elf gemeten lands, liggende in Zonnemaire op Schouwen-Duiveland. Deze woninkjes staan er nog, zij het onttrokken aan de oorspronkelijke bestemming. [103]

6. HET WEESHUIS

In het stuk uit 1598, behelzende de instelling van de Magistraats-Armenkamer, wordt de Heilige Geest nog genoemd als een der godshuizen, tot wie de armen zich om steun kunnen wenden. Iets bevreemdend, want het lijkt er op, dat de Heilige Geestmeesters zich sedert 1572 in het bijzonder zijn gaan bemoeien met het lot van de arme wezen, die een toenemend probleem gingen vormen, maar misschien hebben zij van oudsher mede deze taak vervuld. Hoe dit zij, in het zelfde jaar 1598 treffen we in de resoluties van de Vroedschap een verzoek van de Heilige Geestmeesters aan om 'een plaetse in t'convent van Overdam' te mogen inspecteren en te bezien 'hoe men bequamelijcxste

aldaer een Weeshuijs zoude mogen timmeren'. [104] Veel voortgang zit er echter niet in de zaak en zo komen we in de vergadering van de Vroedschap op 2 december 1602 het verzoek van de Heilige Geest tegen om 'een plaetse omme daerop te mogen timmeren een weeshuijs, daerinne de schamele weeskinderen binnen dese stede in goede tucht ende discipline opgevoet souden mogen werden, ende dat men van stedes wegen soude versoucken aen de heeren Staten van Hollant octroij omme binnen dese stede te mogen oprichten een loterie om daer mede te vervallen de timmeragie van t'zelve Weeshuijs'. De Vroedschap stemde met het verzoek in. [105] Reeds op 21 december daaraanvolgende verleenden de Staten hun toestemming tot het houden van een loterij. De aanhef schildert de omstandigheden, die de oprichting van het weeshuis noodzakelijk maken, en is waard te worden geciteerd. Zij luidt als volgt: 'Alsoe Burgemeesteren ende Regierders der Stede van Schiedam ons te kennen gegeven hebben als dat sij Supplicanten binnen haere Stede met veele arme Weeskinderen belast ende bezwaert syn, de welcke al te saemen in gemeene ende slechte Borgers huysen by den heyligengeestmeesteren der Stede voorsz. werden besteeet, al waer de zelve meestendeel qualycken opgevoet ende in cleyne ofte geen disciptyne gehouden worden doordyen binnen der voorsz. Stede geen weeshuys en is, daer de zelve in behoorlycke tucht, discipline ende vreesse Godts opgetoogen ende geoeffent zouden mogen worden; dat oock t'getal van dyen dagelicxs zeer was vermeerderende, mits d'afflyvicheyt (= overlijden) van veel bootsgesellen ende zeevaerende luyden, by den Vyant tirannichlycken over boort geworpen, als oock van soldaten binnen der voorsz. Stede Garnisoen houdende, als insgelycxs mede door de sterfte ende haestige zyeckte...'. [106] We zien hier, dat de weeskinderen bij burgers werden ondergebracht, wat funest was voor een goede opvoeding. Een weeshuis is niet in de stad aanwezig. Het aantal der weeskinderen vermeerderde door de oorlogshandelingen en ziekte. Voornamelijk de kinderen van zeelieden en garnizoenssoldaten verweesden. Het is het zelfde beeld, dat we krijgen bij lezing van de ordonnantie uit 1598, waarbij de Magistraats Armenkamer werd ingesteld.

De loterij kan worden gehouden, 'de wyle de middelen van den godtshuyse van den heyligen geest aldaer nyet waeren bestandt' om een huis te bouwen. De Schiedamse Rederijkerskamer de Roo Roosen organiseerde op de 6e juli 1603 een wedstrijd met andere kamers, die 'de loflijkce dicht-konste' beoefenden. [107] De te beantwoorden vraag luidde: 'Wat t'noodichst is om d'arme Weesen t'onderhouden'. Te samen kwamen Kethel, de Lier, Vlaardingen, Maasland, Gouda, Haarlem en Den Haag. Hoewel de gebezigde taal door haar gekunsteld karakter voor ons weinig verteerbaar is, bevatten de verzen menig waardevol gegeven. Zo hier in de diverse toneelstukken, die één lange klacht en aanklacht zijn met de Duinkerker kapers als luguber middelpunt. Schiedam beklagt de wezen 'die zijn verlaten / Van vader en moeder, met groot benouwen / Door de Duynkerckers ter Zee, ic moet het ontvouwen / Om dat myn hert vol is van zulcken moort / O Tyran, Tyrannen, waer op hebt ghy gaen bouwen? / Daer zulcx noyt in Christenrijc en is ghehoort / Dat ghy 't onnoosel bloedt

zoo in zee hebt versmoort / Zonder weert oft defencie, als arme schapen / De kleeren
uut treckende, naect over boort / Met ghevouwen handen en betraende wangen,
d'arme knaepen: / Dat ooc mede veel andere hier komen troost rapen / Te lande
verlaten, door d'oorloghe groot / Van vader en moeder, door t'ghebruyc van wapen /
Om ons te bevryden, door d'outerste noot'. De weduwen zijn gedwongen hun kin-
deren in de spinbanen uit te besteden, wat echter maar weinig oplevert.

De loterij zal mede door de inspanning van deze kunstlievenden een succes zijn ge-
worden, zodat men reeds dezelfde maand kon beraadslagen over de plaats van het
weeshuis. Men had twee mogelijkheden, namelijk Leliendael en het convent van St.
Ursula. De burgemeesters en degenen, die belast waren met de organisatie van de lote-
rij, kregen de opdracht om een onderzoek naar beide plaatsen in te stellen. Zij wer-
den vergezeld van twee metselaars. Reeds op 1 september bracht deze commissie aan
de Vroedschap verslag van haar bevinden uit. Het resultaat was, dat zij volmacht
kreeg om het weeshuis neer te zetten, waar zij zulks het meest geschikt achtte. [108]
De keus is toen gevallen op het voormalige klooster Leliendael. De eerste steenleg-
ging vond op 6 juni 1605 plaats en werd verricht door **Pieter Niesen**, oud acht jaar en
zoon van één der Heilige Geestmeesters, of wel Weeshuismeesters. Het werk moet zijn
voltooid aan het einde van dat jaar, gezien het besluit van de Vroedschap van de 28e
december, dat haar leden hun wapens mochten stellen in het nieuw getimmerde
weeshuis. [109]

Een kwestie is, of men een geheel nieuw gebouw heeft neergezet of het nog bestaande
klooster verbouwd. Voor beide mogelijkheden zijn 'bewijzen' aan te voeren. Voor een
verbouwing pleiten de korte duur van de bouw en de armoede van de stad. Het ligt
voor de hand te onderstellen, dat beide metselaars de commissie hebben begeleid om
vast te stellen, waar men tegen de minste kosten kon gaan werken, dat is waar men het
minste hoefde te timmeren en metselen. Omdat het convent van St. Ursula niet meer
dan een open erf was, viel het verder buiten beschouwing, en juist omdat Leliendael
nog goed intact was, kwam dit gebouw in aanmerking. Voor nieuwbouw pleit het vol-
gende. Op 29 december 1606 geven de burgemeesters aan de Vroedschap een overzicht
van de toestand van de stedelijke financiën. Om een verbetering te verkrijgen zullen
nieuwe belastingen moeten worden geheven. Daarnevens was de vraag 'of het wees-
huijs ofte weesvaders deser stee de stee de souden betalen de weerden van de gront
ende erve, daer tselve op gefondeert ende getimmert is'. Deze betaling was te meer
mogelijk, 'alsoo eenige van de weesvaders zelfs verclaren, dat het weeshuis rijck ende
van goet vermogen sall sijn als d'actien in de loterie ingeleijt, goed gemaect sullen we-
sen'. Men houdt dit voorstel echter in beraad en besluit een maand later, dat de stad
tot deze vordering niet gerechtigd is. [110] Belangrijk voor ons is, dat hier wel over
de grond en het erf wordt gesproken, maar niet over het oude gebouw van het kloos-
ter. Was dit reeds afgebroken? Dan moet het tussen 1598 en 1605 zijn gebeurd. Maar
waarschijnlijk, of beter, vrij zeker, ligt de waarheid hier in het midden en heeft men
met gebruikmaking van nog goede gedeelten van het oude klooster het weeshuis ge-

timmerd, zijnde alzo een mengeling van oud en nieuw. In het midden van de 18e eeuw zijn tekeningen vervaardigd, die dit pand vertonen. De ene geeft de voorzijde, de ander de achter- of tuinzijde weer. Het naar de straat gekeerde front van het hoofdgebouw draagt het jaartal 1605. Zoals aan de daken en raampartijen is te zien, is het complex uit verschillende onderdelen samengesteld. Het oudste gedeelte lijkt het grote middengebouw te zijn met de ronde bogen boven de ramen. Het is zeer waarschijnlijk, dat dit het oude kloostergebouw is. De rest van het complex bestaat uit vier panden, waarvan één staat naast het hoofdgebouw, de drie andere de beide vleugels vormen. Zij bezitten niet de bogen boven de (kruis)ramen en zijn vrij zeker van jongere datum. De stijl van het geheel is Hollandse Renaissance, zeer aantrekkelijk uitgevoerd met luiden in de stadskleuren. Aardige details zijn het klokketorentje aan het hoofdgebouw en de erker aan de linker- of noordervleugel. Het schijnt alzo, dat men het oude klooster heeft aangepast, heeft verbouwd en beide vleugels nieuw gebouwd. [111]

Een beschrijving van dit gebouw is niet bewaard gebleven, slechts enige aanduidingen zijn te vinden bij **Arent Vinck** jr. Deze schrijft: '... het nette jaar van haar stifting is na te gaan uit de blaauwe steen, die nog hedendaags onder 't Toorntje van het zelve Huis binnen op de plaats te zien is, waar deze letteren uitgehakt zijn: oM WeL te onthoVden het begInseL Van dIt geboVW / Is de eerste steen gheleYt bY pIeter nIesen oVt aCht Iaaren / soone Van arendt nIesen, der Wesen Vader getroVW, / den sesten IVnII; 't Iaar de gVLde Letters VerClaaren.

Dit gebouw is in verscheidene zaalen en vertrekken verdeelt en bekwaam gemaakt tot het bezorgen, opvoeden en onderwijzen der Kinderen. De zaalen zijn ruime en luchtig, inzonderheid de eetzaal, daar de kinderen dagelijks den maaltijd houden, Hier is ook een ruime plaats op welke de Kinders somwijlen speelen, en verschillende slaapsteden, die der jongens afgezonderd van die der meisjes, zijnde alle de slaapsteden met bedden en 't geene daartoe vereischt wordt, behoorlijk voorzien. Verders is dit gebouw voorzien van eene bakkerije en groote zolder, om voorraad van graanen te bewaaren. Voor de Binnen-vader, Kleere maaker en Moeders is hier ook voor ieder een bekwaame wooning, eene groote Keuken en andere noodwendige vertrekken; maar voornamelijk ziet men'er eene ruime en luchtige kamer, die haar uitzigt op de plaats en Tuijn heeft, ten diensten der Regenten en Regentessen, pronkende met eenige naamborden van die voorheen het Heiligegeesthuis en dit Godshuis geregeerd hebben, en met een fraai schilderij, verbeeldende de vier regenten van dien tijd en den binnenvader, door eenen hunner voedsterlingen **N. Patijn** en uit dankbaarheid gegeven.

Dit Weeshuis is gelegen aan de Oostzijde van den achterweg en eerst geweest het Konvent van Leliendael'. [112]

Het door **Vinck** genoemde schilderij is nog aanwezig en stelt voor de regenten, die in 1700 fungeerden, te weten de burgemeester **Simon Huishout**, de Vroedschap **Pieter Brest** en de burgers **Anthony van Vollenhoven-de Jonge** en **Willem 't Hart**. De binnenvader, gekleed met bef en mantel, zou zijn geweest **Jan Stoffelse Bornas**. [113]

Het beschreven gebouw bleef tot in het laatste kwart van de 18e eeuw in gebruik. In het

jaar 1778 kwamen de regenten tot de overtuiging, dat het huis 'in slegten staet en door ouderdom gants vervalle' was. Men besloot om de noordervleugel met het er bij horende gedeelte aan de straat af te breken en een geheel nieuwe vleugel te bouwen 'vermits het geheele huys en vooral die vleugel aan die zijde zoo oud en slegt is, dat de selve naeuwelijks zonder gevaar langer kan blijven staen'. [114] De ontboden stadsarchitect, **Rutger van Bol'Es** kreeg de opdracht om tekeningen en bestekken te vervaardigen en verscheen reeds op de 9e januari 1779, een maand na de opdracht, in de vergadering van de regenten met een 'nette teijkeningh', dat is een geheel uitgewerkte tekening, en een zeer uitvoerig bestek, alles reeds voldoende voorbereid 'omme het zelve Eens af, of zoo men zegt, met de sleutel in de deur, aan te besteeden'. [115] Spoedig vond nu de aanbesteding plaats en Van **Bol'Es** werd de opzichter. [116] Men stelde het college van de Weth van de noodzakelijke bouw in kennis en toog aan het werk. [117] Spoedig kwam men tot de overtuiging, dat de rest van het gebouw even bouwvallig was als de noordervleugel, en daarom namen de regenten op 4 december 1779 het besluit om ook 'het overige nog oude gedeelte voor aan en langs de straat, met de geheele vleugel aan de zuidzijde' af te breken en nieuw te doen bouwen. Weer maakte Van **Bol'Es** de tekeningen en het bestek en weer nam de Schiedamse Mr. timmerman **Jan Lindeman** het werk aan onder het opzicht van de architect zelf. [118] In 1782 vond een aparte aanbesteding plaats van 'het binnewerk in de kerk ofte Cathechiseer zaal van dezen huijse, zoo van Predikstoel, hekje en banken', evenzeer volgens tekeningen en bestek van Van **Bol'Es**. Met het hekje is bedoeld het doophek rond de kansel, waaraan bevestigd was 'het bankje voor de voorlezer'. In de loop van 1782 kocht men nog een koperen kroon bij de Rotterdamse 'geelgieter **Bakker**' en tachtig kerkstoelen en honderd kerkstoven. [119] Bij de finale afrekening met de aannemer ontstonden moeilijkheden, omdat de regenten van mening waren, dat hij 'schandaleus heeft opgehouden en teleur gestelt, als hebbende in verscheijde dingen wel 1½ Jaar, en in het geheel afmaaken van 't werk meer als Een jaar agterlijk geweest'. Na veel geharrewar besloot men hem een 315 gulden op zijn vordering te korten en niet meer, omdat 'den zelve **Lindeman** zegt onvermogen te zijn en als meerder moest missen, geheel geruïneert, hetgeen te minder voor een godshuijs passen zoude Een Burger zijn totaale Ruïne toe te brengen'. [120]

De inwijding van het gebouw kwam op 29 augustus 1782 aan de orde. Men keurde het voorstel goed om op de 24e september de 'Inzegeninge van dit godshuijs' te doen plaatsvinden en daartoe Ds. **Guarnerus Soetens** uit te nodigen voor het houden van 'eene leerrede'. Zoals besloten, geschiedde. Op de afgesproken dag werden de genodigden met de koets van Mr. **Hendrik van der Heim** afgehaald, om tien uur betrad het gezelschap de 'Cathechiseer zael', gevolgd door een menigte toehoorders en de weeskinderen. Dominee hield een redevoering over Psalm 68 vers 6, welke 'met zielsontroeringe en tedre aandoeningen, zoo wel van spreker als alle de hoordren door zijn welEerw. is uijtgevoert'. Daarna betrad het genodigde gezelschap de eetzaal der kinderen, die men aldaar 'zeer smakelijk en vrolijk heeft zien eeten, wordende op Eene

zeer deftige wijze vergast en met Een glaesje wijn betaemelijk vervrolijkt'. Na de vreugden van het zien eten te hebben gesmaakt, betrad het gezelschap de naaizaal, waar regenten en regentessen hun gasten op 'eene deftige maeltijd' onthaalden, waarvan allen 'zeer vergenoegt en voldaan des avonds zijn gescheijden'. Blijft over te vermelden, dat de kosten van de maaltijd en de aanschaf van het nodige porselein en glazen door de regenten 'wijt haere Privé Cas' werden bekostigd. [121]

Het gebouw vond geen algemene waardering. De heer **Doom**, zo hebben we gezien, qualificeerde het gebouw tegenover de architect **Giudici** als een 'monster'. Ook **Ir. R. Meischke** is die mening toegedaan en vindt het pand gekenmerkt door 'een uitgesproken onevenwichtige compositie'. [122] Inderdaad is het geheel nogal somber en maakt het een minder uitnodigende indruk dan zijn voorganger uit 1605. Evenals het Blauw-huis aan de Lange Nieuwstraat heeft het een gevangenisachtig uiterlijk.

In de regentenkamer werd goudleren behang aangebracht. Daar de soortgelijke vertrekken in de andere tehuizen zijn teloor gegaan, is deze regentenkamer de enig overgeblevene in Schiedam, een reden te meer om er zuinig mee om te gaan. Naast deze heeft de Consistoriekamer van de Grote Kerk een soortgelijke inrichting.

Achter het 18e eeuwse pand, op grond van een deel van de tuin, verrees in de jaren 1928 en 1929 een nieuw gebouw, genaamd het 'Tehuis voor halfweezen', een vrucht van de vereniging met het in 1869 gestichte 'Diaconiehuis' in de Nieuwstraat. [123] Het einde van de instelling kwam in 1972 met de ontruiming van het oude gebouw en in 1973 met de ontruiming van het 20e eeuwse achtergebouw. Regenten zetten sedertdien de hun opgedragen taak voort op de wijze van de regenten van het voormalige Oude Mannenhuis, dat is als een fonds zonder over een eigen gebouw beschikkend.

Het bestuur bleef de eeuwen door bestaan uit vier personen, aanvankelijk nog Heilige Geestmeesters, later Weesvaders en sedert 1657 Regenten van het weeshuis genoemd. [124] Aanvankelijk waren allen lid van de Vroedschap, maar in de 18e eeuw zijn twee van hen uit de burgerij afkomstig. Vier regentessen hadden de zorg voor de huishoudelijke aangelegenheden. Met de dagelijkse leiding waren een binnenvader en binnemoeder belast, meest echtelieden zijnde. Een reglement regelde hun werkzaamheden. Het verdere personeel bestond uit een kleermaker, keukenmoeder, naaimoeder, schoenmaker, koperslager en tuinman. [125]

Bijzondere aandacht verdient de schoolmeester. Nadat reeds enige jaren de kinderen, die dat wilden, onderwijs hadden genoten in 'de teijkunst', gingen de regenten in 1781 over tot de aanstelling van een vaste schoolmeester, die belast werd met het onderwijs in 'lezen, schrijven, cijfferen, zingen'. [126] Eén van hen was Gerrit Verboon, die tot 1790 deze functie uitoefende, en daarna de stad diende als schoolmeester van de stads-armenschool. [127]

Een catechiseermeester had de opdracht de kinderen te onderwijzen in de beginselen van de 'Christelijke Religie'. De oudst bewaarde aanstelling is uit 1772, zodat het aannemelijk is, dat voor die tijd de predikanten van de Hervormde Gemeente de catechisatie-lessen hebben gegeven. [128]

De pupillen vielen in twee groepen uiteen, te weten de echte wezen, dat zijn de ouderloze kinderen, en de bestedelingen van de armenkamers, dat zijn de kinderen, die aan de voogdij van de ouders waren onttrokken en ter opvoeding in het weeshuis waren geplaatst. [129] Een reglement beheerste het doen en laten van de kinderen. Een goede en eigentijdse indruk van het weeshuis is te vinden bij **Arent Vinck jr.** Hoewel dit rond 1770 opgetekende relaas vrij uitvoerig is, is het toch raadzaam het in zijn geheel op te nemen, omdat het vele bijzonderheden bevat over het leven in het weeshuis. Ik citeer: 'De Kinders worden van jongs af in den Christelijken godsdienst, in leezen en schrijven onderweezen, tot het welk eerste een bijzonder vertrek gehouden wordt. Behalven deeze onderwijzing gaan de knegtjes (= jongens) tot bekwamen ouderdom en grootte gekomen buitenshuis bij de Burgeren te werk om een ambacht te leeren, daar zij de grootste genegtheid toe hebben, om van daar vertrekkende een eerlijk bestaan te moogen winnen. De meisjes blijven doorgaans in het huis en leeren aldaar najen en brei jen, 't geen haar daarna tot een eerlijke kostwinning kan dienen. De grootste en sterkste doen het huiswerk en verzorgen de keuken, anderen nemen weder de kleine kinderen waar en leeren alles wat tot een goede huishouding noodig is. Ieder kind word van twee pakken kleederen en twee paar schoenen voorzien, als een paar voor den Zondag en een paar voor de werkdagen; de kleederen zijn alle met een geel biesje op den rechter en linker schouder gemerkt om te onderscheiden wat Weezen en besteedelingen zijn. De spijs die dagelijks de kinderen word gegeven, of wat zij eeten zullen, staat ter goedkeuring van de Regentessen, en ieder krijgt dan volop zijn bescheiden deel. Des Zondags, bededaags en op andere kerkdagen, worden zij alle t'samen door den Binnen-vader en Kleermaker naar de Kerk geleid, alwaar zij aan de Westzijde op verheve opgaande banken zitten. Naar het eindigen van de namiddags predikatie werden zij binnens huis door een der predikanten in den christelijken godtsdienst onderweezen, boven en behalven de onderwijzing die den Catechiseermeester aan hen doet. Nadat ze tot jaren van onderscheit zijn gekomen, bekwaam om hun eige kost te winnen en gegeng om uit dit huis te gaan, doen zij alvorens beleidenis van hun geloof, en ontfangen nog na zulk een eerlijke opvoeding een goede voorraad van kleederen, linnen en andere noodwendigheden of goed ter harer verkiezing. Welke laatste giften gemeenlijk alle jaren omtrent de maand van Mei geschieden; doch zoo lang zij in dit huis blijven, hebben zij geen bezit van eenige goederen, en het geen hun bijgeval zou mogen komen aan te besterven, ja nadat zij reeds uitgegaan zijn, erft dit huis, zoo lang geen uitkoop gedaan hebben'. [130]

De opvoeding was wat de jongens aangaat gericht op het leren van een ambacht, wat de meisjes betreft op het verwerven van vaardigheid in huishoudelijk werk. De eersten werden bij ambachtslieden in de stad als knechten uitbested, de tweeden bij de huishoudens van voorname burgers als dienstboden. Zoals elders droegen de wezen en bestedelingen een eigen uniform, waardoor zij onderscheiden waren van de andere kinderen. Het verschil tussen hen onderling werd aangeduid door het aanbrengen van een strookje gele stof op één der schouders.

Hoewel het regime streng was en de kinderen naar huidige maatstaven gerekend weinig vrijheid genoten, valt bij lezing van de notulen van de regenten op, dat deze zich het lot van de aan hun zorgen toevertrouwde kinderen soms bijna persoonlijk aantrokken. Er kwamen onder de oudere jongens nogal wat gevallen voor, dat zij het huis ontliepen. Men stelde dan alle moeite in het werk om hen terug te krijgen, bevreesd als men was voor de ronselaars van het leger of van de Oost-Indische Compagnie. Men was zich er van bewust, dat de pupillen dus doende hun 'verderff' tegemoet gingen. [131]

Sedert de oprichting was het weeshuis een stedelijke instelling, een burgerlijk weeshuis. In het midden van de 19e eeuw veranderde deze relatie ingrijpend. Op grond van de nieuwe Armenwet van 28 juni 1854 werd ook de status van het weeshuis bezien. Na vele besprekingen in en door de Gemeenteraad, volgde als slot, dat de instelling werd beschouwd als een kerkelijke instelling. Sedertdien was het een Hervormd Weeshuis. Deze verandering hield in, dat de bijdragen van de Magistraats Armenkamer of het Burgerlijk Armbestuur ophielden. Voor de stadskas betekende het ophouden van deze betalingen enig financieel voordeel. [132]

Een verdere stap in de ontwikkeling van de inrichting vond in onze eeuw plaats. Eerst zijn het Tehuis voor half-wezen en het Weeshuis administratief saamgevoegd, later is de instelling van karakter gewijzigd. Immers, het aantal wezen en half-wezen nam geleidelijk af, terwijl verder modernere inzichten over de opvoeding van kinderen baan brak. Het gevolg was, dat de deuren werden opengezet voor de pupillen van de kinderbescherming en de instelling evolueerde in een instelling voor de opvoeding van de zogenaamde moeilijk opvoedbare jeugd. Haar nieuwe taak kwam tot uiting in de nieuwe naam, De Lindenhof. Tenslotte is - zoals reeds is vermeld - het gebouwencomplex in 1973 gesloten en is de instelling nogmaals structureel gewijzigd. [133]

7. DE BANK VAN LENING

Dat deze instelling ter sprake komt onder de instellingen van weldadigheid, is niet zo verwonderlijk als op het eerste gezicht wel lijkt. In de eerste plaats was het doel van de bank om arme mensen, die dringend om geld verlegen zaten, te helpen door middel van leningen, waarbij enig goed als onderpand werd ingenomen; in de tweede plaats kwam het geld, dat de tafelhouder of bankier voor zijn vergunning moest neertellen ten goede aan de stedelijke armen. Anderzijds was de weldadigheid wel tot deze aspecten beperkt. Voor de tafelhouder betekende de bank een winstgevende zaak wegens de gevraagde hoge rente over het geleende geld en zijn recht om de beleende objecten na verloop van zekere tijd te mogen verkopen.

Hoewel de bank reeds in de middeleeuwen in Schiedam aanwezig was, komen we eerst in 1584 bijzonderheden te weten over haar bestaan. In dat jaar werd voor de gebruikelijke termijn van zeven jaar aangenomen tot tafelhouder eene **Cosmus Pesarenghijs**. De voornaam doet Italiaans aan en doet denken aan een verbastering van Cosimus, hetgeen niet bevreemdend is, daar van oudsher Italianen of Lombarden zich met bankzaken bezig hielden. De voorwaarden, waarop aan hem de bank werd toevertrouwd, zijn

bewaard gebleven. Krachtens deze moest hij jaarlijks ten behoeve van de armen de som van zes ponden vlaams betalen, elk half jaar de niet geloste panden verkopen (waarbij hij de opbrengst, meerder dan de geleende som en genoten rente aan dé oude eigenaar moest uitbetalen), en desgevraagd aan de stad geld lenen. Verboden was om netten, garens, hennip 'ofte ijjet totter neringhe van de rederije ofte vischerije dienende' als pand te aanvaarden, een bepaling duidelijk genomen tot bescherming van de vissende bevolking. [134]

Regelmatig komen de vergunningen in de vergaderingen van de vroedschap ter goedkeuring op tafel. Helaas missen we de vermelding van de plaats, waar de bank was gevestigd. Het meest waarschijnlijke was, dat zij was gevestigd in een huis, toebehorende aan de tafelhouder. Wanneer in 1667 de curateurs van de nagelaten boedel van **Francois La Via**, houder van de bank van lening, overgaan tot de verkoop van een huis in de Korte Kerkstraat, wordt hierbij vermeld, dat in dat huis de bank werd gehouden. [135]

Wij slaan nu een hele tijd over en richten de aandacht op het jaar 1755. De pandhouder, **Hendrik Duvendijk**, was overleden en de Vroedschap maakte bekend de Conditieën en het Reglement, waarop zij de bank wilden 'admitteeren en octroijeeren'. Twee gegadigden melden zich, Ds. **Johan de Vrij**, predikant te Wijk bij Duurstede, en **Wolphert de Merre**, de laatste in compagnieschap met **Simon van Walcheren**, kassier aan de bank van lening te Breda. Wolphert biedt het meeste en krijgt dus het octrooi, en wel voor de dan gebruikelijk geworden termijn van zestien jaar met ingang van 1 mei 1756. [136] De nieuwe tafelhouder of pandjesbaas gaat op zoek naar een geschikte woning tot uitoefening van zijn bedrijf, maar vindt er geen. De kwestie komt in de vroedschapsvergadering van 23 oktober 1755, waarbij de burgemeesters mededelen, dat 'sigh wynigh apparentie (= gelegenheid) op deed voor een bequame gelegentheydt'. Zij geven de vergadering dan in overweging 'off 't niet wel met het gastrecht van de Stadt om verscheyde Reedenen zoude over een komen om een Publyck Huys voor de Exercitie van de Tafel off bank van Leeninge alhier te doen bouwen, 't welk aan den Tafel houder voor zeeker jaarlykse somma zoude worden verhuurt, dat wyders in aanmerking was gekomen om de Grond van de Oude Capel off Bagijnhoff alhier, sijnde seer oud en Bouvallig, en van weynig voordeel voor de Stadt ten dien eynde te employeeren en te doen appropriereen'. De Vroedschap ging accoord met het voorstel. [137]

De Bagijnhofkapel bestaat dan dus nog. In de verpondingskohieren is zij omschreven als '4 huysjes zijnde een oude bagine Capel'. [138] Begin 1756 wordt zij, 'de wooninge van de Kapelle vant voors. Bagyn Hoff' bewoond door vier arme vrouwen, allen 'uit Almis'. [139] Wanneer deze verbouwing van de kapel heeft plaatsgevonden, weten we niet, maar aan te nemen is, dat dit spoedig na 1572 zal zijn geschied.

Op 3 november 1755 tonen de burgemeesters aan de Vroedschap 'een Prieuse en exacte afftekening soo van de Platte Grond van de Oude Capell off Bagynhoff, als van het Huys daar op te stellen'. Beide tekeningen zijn vervaardigd door de stadsarchitect

Ary van Bol'Es. De kosten worden geschat op een vijfduizend gulden. Men keurt de plannen goed en verzoekt de burgemeesters om 't voors. Huys te doen bouwen en daar toe de nodige ordres te stellen, en wijders eenige kleyne veranderingen, soo omtrent de verschikking van de Kamers en vertrekken als anders te maeken'. Op 16 februari 1756 besluit men om de vier huisjes te doen ontruimen, wat geschiedde door de betrokken personen in het Gasthuis onder te brengen, één op kosten van die instelling, de andere drie voor rekening van de beide armenkamers. [140] Het is jammer, dat van de oude kapel geen tekening bewaard is gebleven, zodat we ons geen voorstelling kunnen maken van grootte en bouwstijl.

Kort na de ontruiming moet men zijn begonnen om 'den Grond vant Bagyn Hoff te amplaneren' (= de voormalige kapel met de grond gelijk te maken) en de bouw van het nieuwe pand hebben aangevangen, want reeds op 29 mei daaraanvolgende besluiten de burgemeesters om 'aan de Stads Werklieden, die aan 't Huys tot de Lombaard alhier gebouwt, welke nu reets onder 't dak gebragt is, gearbeyt hebben, tot een Fooy te accordeeren een somma van vijff en sestig gulden'. In de stadsrekeningen staat, dat op de 9e juni aan **Ary van Bol'Es** de totale som van 65 gulden is ter hand gesteld, zodat we niet de verkeerde conclusie hoeven te trekken, dat elke werkman dit bedrag kreeg uitgekeerd. [141] Helaas weten we niet met hoevelen het werk is gedaan.

Na het brengen onder de kap volgde de afwerking. Dit duurde wat langer. Op 22 november 1756 berichten de burgemeesters aan de Vroedschap, dat 'het Nieuw gebouw, ... geschikt tot een Huys voor de Bank off Tafel van Leening reets zijnde voltooid in soo verre, dat het zelve met Mey aanstaande bequamelijk sal kunnen worden bewoont, de Tafelhouder zich genegen hadde betoont om 't selve te bewoonen'. De jaarlijkse huur van tweehonderd gulden bestemt men te zelfder tijd voor de Magistraats Armenkamer 'zoo als van ouds de Recognitie voor de Bank van Leening altijd ten behoeve van gemelde Kamer is verstrekt'. [142] Uit de plattegronden van **De Gheyn** en Van **Bol'Es**, de verpondingskohieren en enige verkopen van belendende percelen, weten we, dat het in 1756 gebouwde pand het huidige pand Oude Kerkhof 5 is. [143]

Het ging **Wolphert de Merre** goed. In 1771 kocht hij het belendende pandje Oude Kerkhof 3, in 1725 omschreven als staande 'op het kerkhoff deeser stad, belend aan de zijdzijde de Illustere Schoole deeser stad en ten noorden de Capel', en in 1771 als staande 'om het kerkhof binnen deeze stad op no. 1151, belend ten westen Stads Bank van leeninge, ten oosten gedeeltelijk **Gerbrand van Staveren** cum suis, en gedeeltelijk Stads huis (= de Illustere of Latijnse school) en sloot'. [144] In 1775 verzoekt hij om vergroting van de bank met een vertrek, aangezien 'het huijs tot de bank van Leeninge geschikt en waar hij suppliant is woonende, zoo tot berging van beleende panden, als tot inwooning van hem suppliant veel te klein en te begrompen is'. Het verzoek, dat ons de informatie verschaft, dat de tafelhouder in het bankgebouw woonde, willigde men in. [145] Het is duidelijk, dat de bank floreerde, wat betekent, dat veel mensen uit geldgebrek goederen beleenden. [146] Dit wil zeggen, dat een niet onbe-

langrijk deel van de bevolking aan de rand van of in armoede leefde. De rijkdommen, die de stad in deze periode binnenvloeiden, kwamen slechts aan een klein gedeelte van de bevolking ten goede. De instelling overleefde de Bataafse en Franse tijd. Tot in het jaar 1863 werden vergunningen aan tafelhouders verleend. Vanaf 1863 tot 1874 nam de stad de bank in eigen beheer, in het laatste jaar besloot de Raad tot liquidatie. [147] Het gebouw bleef niet lang leegstaan. In 1879 besloot de Raad om 'het aan de gemeente behorende en thans buiten gebruik zijnde gebouw der voormalige Bank van Leening' in te richten voor het Gymnasium. [148] Als zodanig fungeerde het pand tot 1897, in welk jaar men de school verplaatste naar het voormalige Blauwhuis in de Lange Nieuwstraat. Sedertdien vond het Gemeentearchief huisvesting in het pand aan het Oude Kerkhof. [149]

De opheffing van de stedelijke Bank van Lening maakte de weg vrij voor particuliere banken en woekeraars. Het onbehagen hierover werd op den duur zo groot, dat in 1907 een viertal artikelen verscheen in de Nieuwe Schiedamse Courant onder de veelzeggende titel: 'Ten strijde tegen de Woeker'. Toch duurde het nog tot 14 november 1911, voordat een verordening van de Gemeenteraad deze banken onder controle bracht. De moderne ontwikkeling van het credietwezen maakte tenslotte de 'lommerds' overbodig. De laatste pandhuishouder was eene **L. Raske**, wiens bedrijf in de Nieuwstraat was gevestigd en nog in het adresboek van 1934 voorkomt. [150]

8. DE ARMENSCHOLEN

De lange reeks van instellingen is in staat ons te doordringen van het feit, dat er veel nood en armoede heersten. In de 18e eeuw ontstond de overtuiging, dat veel armoede te wijten was aan de onkunde der betrokkenen en dat door onderwijs dit euvel kon worden verholpen. In Schiedam nam men zijn toevlucht tot deze remedie voor de eerste maal in het jaar 1715. Op 17 februari stelden de burgemeesters aan de Vroedschap voor om 'tot onderwijs der Arme kinderen' een schoolmeester aan te stellen, 'dewijl de Armekinderen van onderwijsing ten eenemaal ontbloot bleeven'. [151] Men slaagt er evenwel niet in om een kracht aan te trekken en zo komt de gehele materie tien jaar later weer aan de orde, wanneer op 28 maart gesproken wordt over de klachten, dat de arme kinderen niet onderwezen worden in 'leesen en schrijven'. De Vroedschap pakt deze keer de zaak wat energieker aan en stelt op 9 april aan '**Nicolaas van der Schel** op een tractement van vijftig gulden voor't jaar, te weeten dertig gulden van de Stad en twintig gulden van het tractement van **Pierre Marin**, die dezelve minder zoude trekken'. [152] Zowel de aanstelling als de salariëring zijn opmerkelijk. Nicolaas immers was 'krankbezoeker' of wel 'ziekentrooster' en ontving als zodanig een stedelijk salaris. Ook na zijn benoeming tot schoolmeester bekleedde hij beide functies. [153] Een zware bezoldiging was op deze wijze niet nodig. Het frappante is, dat men een deel van het salaris van de nieuwe schoolmeester liet betalen door **Pierre Marin**, die 'Fransch Schoolmeester' was, dat is op stadskosten de kinders van meer vermogende

ingezetenen onderwees. Blijkbaar vond men, dat hij eigenlijk het onderwijs aan de arme kinderen moest geven.

De genomen maatregel bleek onvoldoende, omdat het aantal armen in de loop der jaren sterk toenam. Hier raken we het verschijnsel, dat uitgerekend in een tijd, dat het geld de stad binnenstroomde en fortuinen werden gemaakt, het getal der armen evenzeer vermeerderde. Hoe was dit mogelijk? De vergadering van de Vroedschap van 29 januari 1760 verschaft ons de nodige informatie. Burgemeesters berichten dan, dat zij maatregelen hebben overwogen om te komen 'tot vermindering van de imposante subsidien (= de grote bedragen), welke aan de Magistraats Arme Kamer geacordeert worden, veroorzaakt door de menigte van Arme Persoonen, die tot laste van gemelde Kamer van tijd tot tijd hoe lang hoe meer koomen'. Hun overwegingen zijn dan, 'dat gelijk de natuurlijke oorszaak daar van is, dat die Persoonen buiten staat zijn, om door sufficiente Middelen van bestaan zich zelfs te kunnen geneeren, zoo ook de voornaame off liever de eenige source gederiveert (= de enige oorzaak gezocht) moet worden uit het defect van behoorlijk onderwijs van de jeugd onder de kleene gemeente door het onvermoogen der Ouderen, kunnende veelen noch leezen, noch schrijven, het welk tot notoir gevolg heeft, dat dezelve incapable subjecten zijn om tot veele zaaken en handtneeringen, waar door anderzins zouden kunnen bestaan, te kunnen worden geëmployeert; dat tot het Remedieeren (= herstellen) van dit gebrek niets nootsakelijker is dan occasije (= gelegenheid) te geeven aan behoeftige en onvermogende Luiden om haere kinderen, zonder kosten te doen Profiteeren van behoorlijk onderwijs, dat bij gevolg een bekwaam Persoon inzonderheid de konst van Navigatie behoorlijk verstaande tot Schoolmeester ter instructie van alle arme kinderen op stads kosten behoorde te werden aangesteld, ten eynde die Kinderen behoorlijk onderweesen zijnde, capabel mogten worden, om zig door de Vaart (al van ouds een voornaam Middel van bestaan van de ingezetenen deezer stad in het generaal, en particulierlijk van de Kleene gemeente) off door de eene off andere bekwame handt(n)eering te kunnen pousseeren; waar door ten minsten zoo veel amulatie (= eergevoel?) in dezelve zoude werden verwekt, dat zich zouden schamen om tot onderhoud en laste van gemelde kamer te koomen'.

Een belangwekkend relaas, dat ons veel leert. Zoals we bij de behandeling van de visserij reeds hebben opgemerkt en nu hebben vernomen uit de mond van de burgemeesters zelf, heeft de verpaupering van een belangrijk deel van de bevolking te maken met de neergang van de zelfde visserij. De 'kleene gemeente' geraakt zonder broodwinning en klopt om ondersteuning bij de armenkamers aan. Steeds grotere bedragen zijn nodig om Magistraats Armenkamer te doen functioneren. Burgemeesters zijn van mening, dat het zo niet langer gaat en zoeken naar een oplossing. Zij grijpen dan naar het middel van het onderwijs: wat er aan schort, is, dat de armen ongeletterd zijn en geen vak kennen. Daarom moeten hun kinderen wèl onderwijs genieten en een vak leren. Hun gedachten gaan uit naar een schoolmeester, die zelf onderricht is in 'de konst van Navigatie', dat is in de zeevaart. Zo zullen de kinderen het vak van hun

ouders leren en als 'van ouds' daarin hun broodwinning vinden. Wie dit niet wil, moet een goed handwerk geleerd worden. Het meest opmerkelijke is de poging om zeelieden te kweken. Ik zie hierin een poging om het getij te keren en althans een zeker aandeel in de scheepvaart en visserij voor de stad te behouden. Zoals we weten, is deze poging mislukt. Zij was ook wel heel zwak en zonder weinig interesse in de materie zelf opgezet. Ik twijfel zelfs aan de oprechtheid en verdenk de burgemeesters er van, dat de genoemde 'andere bekwame handtneering' - en daarbij konden zij denken aan arbeiders in hun branderijen - het eigenlijke gewenste resultaat van het te geven onderwijs behoorde te zijn. Zo men gedacht heeft om de voormalige vissersbevolking de branderijen te kunnen binnenleiden, heeft men zich evenzeer verkeken, want de Protestantse autochtonen voelden er - de uitzonderingen daargelaten - niets voor, zodat de industrie bleef aangewezen op buitenlandse krachten.

Als schoolmeester diende zich aan **Cornelis Noort**, 'schoolmeester te Huisduijnen', die na geëxamineerd te zijn 'in het stuk van de navigatie' en na getoond te hebben de 'preuves van zijn Schrift', op het jaarlijkse tractement van 600 gulden wordt aangenomen. [154] Korte tijd daarna, op 13 december 1762 wordt als schoolgebouw aangewezen 'het Huis en Erve van de Nieuwe Stads Werff bij de Hooft Poort op het Nieuwerk', en een bestuur, bestaande uit drie heren, directeuren genaamd, aangesteld, alsmede een reglement vastgesteld. Het reglement regelt wie er school mogen gaan (de kinderen van gealimenterden, dat is van ondersteunden), welke de schooltijden zijn, welke de verplichtingen van de schoolmeester en van de kinderen, enzovoort. Wat de navigatielessen betreft, deze zullen 's avonds gegeven worden en ook toegankelijk zijn voor 'andere Perzonen die zig met de Vaart geneeren of tot de voornoemde kunst genegen' zijn. Een belangrijke opgave voor de schoolmeester is. om aan zijn leerlingen te 'leeren en vermanen behoorlijkke agting en beleeftheid aen alle Perzonen, die in het Politieque, kerkelijkke en Huysselijke regeeren, te bewijzen'. In het bijzonder moet de kinderen worden bijgebracht dankbaarheid jegens de 'theeren van de Regering ... aen welker vaderlijkke zorg zij de gelegenheid van onderwijs zonder eenige Costen verschuldigt zijn, waer door zij onder Gods Zegen tot beter staet en welvaart kunnen geraken'. [155] Nogmaals wordt hier het doel van de nieuwe stichting genoemd. De formulering is typerend voor het tijdperk, waarin de regeerders - vorsten inclusief - zich zelf zo gaarne zagen als de vaders van hun volk. Over het leerplan vernemen we helaas niets. Wel, dat er nagenoeg geen vakantie was en de dagen lang waren. Ik vermoed, dat schoolmeester noch leerlingen veel genoeg aan het onderwijs zullen hebben beleefd. Cornelis Noort althans kocht in 1770 een huis met branderij en verzocht de school daarheen te mogen verplaatsen, wat de Vroedschap echter afwijst op grond van het schoolreglement, dat hem verbood om nevens de school 'eenige neering, hanteering, koopmanschap, handel, beroep of, eenige functie hoegenaamd bij de hand te nemen'. [156] Er ontstond een conflict tussen de stad en hem, dat duidelijk een financiële inzet had. De schoolmeester kon van zijn salaris niet rondkomen en had verdere inkomsten nodig, vandaar de bran-

derij. Op 15 juli 1771 kwam de kwestie tot een oplossing, toen de Vroedschap hem toestond om 'Burger Kinderen' aan te nemen, wat wil zeggen betalende leerlingen, waartegenover hij beloofde 'zig van zijne traficq te ontdoen, ten zijnen kosten een bekwaam School te bezorgen en onderhouden, en seffens zonder daar voor iets meerder te vorderen, ook die kinderen, welke tot het School van wijle meester **Weeraad** van Stadsweegen mogten geoordeeld worden te hebben behoort, te onderwijzen'. [157] Deze laatst genoemde schoolmeester zal het in 1725 opgerichte en niet opgeheven schooltje hebben bediend.

Ook deze maatregel bleek onvoldoende, omdat het aantal armen bleef groeien. December 1773 sprak men in de vergadering van de kerkeraad der Hervormde gemeente over de slechte financiële toestand van de diakonie. De oorzaak was 'de vermenigvuldiging van armen van daagen tot daagen'. Men besloot zich te bezinnen op middelen tot kering van de nood. [158] Voorlopig bleef het daarbij. Eerst in 1775 legt men de slechte financiële toestand van de diakonie voor aan het stadsbestuur. [159] De burgemeesters nemen de zorgen van de diakonie over en bevelen in hun adres aan de Vroedschap aan 'de oprigting van een tweede Arm School'. [160] Volgens goed gebruik wordt de zaak verwezen naar Gecommitteerde Vroedschappen, die een commissie instellen, bestaande uit een burgemeester, twee leden van de Vroedschap en een predikant, met als opdracht 'om na te gaan en te examineeren den Staat van 't Armen Wezen binnen deze Stad' en te bezien of de oprigting van een tweede school wel bevorderlijk was. [161] Als resultaat komen de burgemeesters op 14 augustus met een concreet voorstel, te weten om 'na 't voorbeeld van eene andere stad' te beproeven 'het erigeeren van eene wolspinderije, waar toe in den beginne wel eenige weijnige penningen zoude nodig zijn, dan welker uitschot (= besteding), in cas van reusite (= in geval van slagen) dubbeld zoude worden vergoed, te meer daar hier door ook merkkelijk zoude worden gecorrigeert een vatse ledigheijd, thans meerder dan te voren zoo 't hun voorkwam, de overhand beginnende te nemen, en zeker als eene der sources van Armoede mogende werden geconsidereert (=beschouwd)'. [162] Niet meer het onderwijs als remedie, maar de werkverschaffing, zo kunnen we de inhoud van het besluit vertalen. Men krijgt er oog voor, dat er geen sprake is van werkonwilligen, maar van gebrek aan werk. Burgemeesters krijgen machtiging om een proef te nemen. Begin 1776 is men zover met de voorbereidingen gevorderd, dat een 'spinmoeder' en een opzichter over het werk kunnen worden aangesteld. [163] Het jaar daarop, op 14 juli, benoemt de Vroedschap drie directeuren en stelt het reglement voor 'Het Spin en Naaij School' vast. Uit de laatste blijkt, dat er niet als op de Armenschool les in lezen en schrijven werd gegeven, maar slechts onderwijs in spinnen en naaien. Voor opname kwamen in aanmerking de dochters van arme mensen, die bij beslissing van de armenkamers naar de school werden verwezen. Verstonen zij het vak voldoende, dan konden de directeuren beslissen om 'dezelve met hunne Spinnewielen na hare Huijzen te zenden en aldaar daarvan het gepaste gebruik te maken'. [164]

Deze mogelijkheid doet de vraag opkomen naar de eigenlijke, dieper liggende bedoeling

van de oprichting van de school. Wat hadden de arme, nu vakbekwame kinderen aan die spinnewielen, wanneer zij niet de gronsdtoffen hadden om draden te maken? De organisatie van de textielnijverheid was deze: handelaren leverden aan de wevers wol en katoen, maar bleven van deze grondstoffen de eigenaren. De wevers en hun gezinnen zwoegden van de vroege morgen om van wol en katoen eerst draden, vervolgens stoffen te maken. Het arbeidsloon, dat zij van de handelaren ontvingen, was echter gering en zij leefden onder kommervolle omstandigheden, meest op het randje van de hongerdood. Wie wel goed verdienden waren de handelaren, die de stoffen verkochten aan de nimmer verzadigde markt. Het is geen op zich staand geval en voor de tijd niets bijzonders, wanneer we hier constateren, dat ten behoeve van enige (rijke) handelaren de armen aan het werk werden gezet, of beter, geëxploiteerd. Spraken de burgemeesters in hun voorstel tot de oprichting niet reeds de hoop uit van een dubbele vergoeding voor de gemaakte onkosten te kunnen gaan maken? Is het verder niet veelzeggend, dat één der directeuren van de wolspinnerij was Mr. **Bernard Johan Pielat van Bulderen**, de zelfde die enige jaren later de onderneming van **Arend Klos** zou financieren? [165] Het zal de moeite lonen eens te onderzoeken, in hoeverre deze zakenman bij de wolspinnerij zakelijk was geïnteresseerd.

Intussen had men ook zijn gedachten laten gaan over de in 1762 opgerichte armen-school. De schoolmeester bleek meer aan zijn eigen zaken te denken dan aan het onderwijs, hetgeen leidde tot een 'onvrugtbare werking van zulk een kostbaar Etablissement'. Men besluit dan op 4 maart 1777 tot de aanstelling van een andere schoolmeester. De school, die - zoals nu blijkt - is verplaatst in 1770, kan worden gehuisvest in het 'vrijwillig geabandonneerde hujs en School, hoe zeer thans wel tot een geheel ander eijnde geschikt, noch geheel in ordre en volleedig bequaem om daer toe, als het bij de genuine erectie (= oprichting) was ingericht, weeder te kunnen worden geemployeert'. De Spin- en Naaischool kon op de zelfde plaats worden ondergebracht in het pand, 'eertijds tot een woonhujs voor den Stads Armmeester geaffecteerde, in twee-en gesepareerd, hun als gansch gepast' voorkomend. Als ik goed lees, werd de spinschool gehuisvest in de voormalige woning van de schoolmeester, welke naast de school stond, zodat sedert de oprichting beide scholen naast elkaar hebben bestaan. [166]

Op de zelfde besluitenrijke vergadering besluit de Vroedschap tot de oprichting van twee 'klijne kinderschooltjes aan ijdere oord van de stad'. Blijkens het reglement waren zij bestemd voor kinderen van drie tot zes jaar. Het komt mij voor, dat het programma van deze 'Kleijn-Kinderen-Arm-School' wel wat zwaar en eenzijdig was voor kinderen van die leeftijd. Immers, het omvatte naast het leren lezen ook het van buiten leren van Bijbelgedeeltes en van kerkelijke leerstukken, alles 'zoo de vatbaarheid der jaren daar toe reeds strekt'. De nodige bestraffingen dienden zo mild mogelijk te zijn, 'terwijl in deeze meer het medelijden omtrend zulke ongelukkige Armen, als de verachting van hunne staat moet werkzaam zijn en blijven'. Anders gezegd, de leerkrachten moeten zich meer door medelijden dan door verachting jegens deze kleine kinderen laten leiden. Leerzaam is, dat de leermeesters ook moesten weren 'alle Disordere, opdat daar

door al vroeg eene gesubordineertheid (= onderdanigheid, gehoorzaamheid) mag wortelen vatten'. Het onderwijs was gericht op het kweken van volgzame, gehoorzame mensen. Wat te denken van dit artikel, toe te passen op kleuters: 'Wijders in boezemen de verplichtingen aan de Regeering, welke hun zoo onkostbaar (= gratis) doen onderwijzen, en daar toe voegen de Onderdanigheid, welke zij ook daar aan schuldig zijn. En voort op alle wijze mogelijk hun inscherpen van hun tegen elk en een ijgelijk beleeft en bescheyden te gedragen, en boven al het gebruik van alle onhebbelijke taal of ongereegeldheden op de straat of elders ten scherpste teengengaande'. [167] Wij kunnen ons afvragen, wat het eigenlijke doel van deze scholen is geweest, het bijbrengen van kennis of het bijbrengen van onderdanigheid.

De huisvesting van de beide armenscholen was volstrekt onvoldoende. Althans, reeds in 1778 vroegen de directeuren van de Spin- en Naaischool om 'eene ruimere en meer geschikte Plaats, als aan haar dus verre was aangewezen, om verder den aanwasch van dit heijlzaam kweekschool te bevorderen'. Zij vonden het overigens noodzakelijk, dat beide scholen te zamen blijven en verzoeken te mogen beschikken over het boven-Gedeelte van dezes Stads Halle, dat is de bovenverdieping van de Vleeshal. Burgemeesters, die de kwestie in de Vroedschap brengen, worden gemachtigd de zaak te regelen. [168] Van wat er dan volgt, brengen zij uitvoerig verslag uit in de vergadering van de Vroedschap van 20 februari 1779. De burgemeesters berichten, dat zij het oog hadden laten vallen op een terrein 'in het Broersveld, thans geemploijeerd wordende tot klijne banen'. De plaats is gunstig, omdat er vers water uit het Broersveld kon worden verkregen, dat na gebruik kon worden geloosd op de Broersvest, die niet in verbinding stond met de stadsgrachten, zodat deze niet zouden worden vervuild, wat schadelijk voor de moutwijn-stokerijen zou zijn. In het bijzonder echter was het terrein gunstig, 'als midden bijna gelegen in die Plaatzte, waar de meest behoefte te voorschijn komen, en dus tot het Arm-, Spin- of Naaischool etc. behoren'. Dan geven zij echter een overweging van bezwaren aan de keuze van die plaats verbonden, die erg belangrijk is, omdat wederom blijkt onder welke categorie Schiedammers we in de eerste plaats de armen moeten zoeken. Ik citeer: 'zij echter daarvan in den beginne geheel hadden gemeent te moeten afzien, in Consideratie, dat zij, dit terrain tot verscheidene klijne touwslagerijen dat middel van bestaan voor de klijne gemeente, waar uit veele haar eenig Soutien (= bestaan) vinden, en 't welk selfs ook thans alhier ter Steede bij praeferance boven andere Plaatzen gezogt word, geemploijeert werdende, en het kenlijk is, dat verscheidene van die touwslagerijtjes om het beperkt terrain, het welk men thans binnen deze Stad meer en meer vind, van dag tot dag worden weggeraapt, en de gronden tot andere eyndens geschikt, lichtelijk geacht zouden geworden zijn in plaatze van ter bevordering en tot heijl der gemeene zaak meede te werken, door 't meede amoveeren van deeze touwslagerijen den klijne gemeente merkelijke Praejudicie (= schade) toe te brengen'. Hier vinden we uit de mond van de burgemeesters opgetekend, dat met de toeneming van de moutwijn-industrie de nog onbebouwde grond meer en meer wordt volgebouwd en dat

dit proces gaat ten koste van de lijn- en spinbanen, waardoor de toch reeds verarmde, werkeloze vissersbevolking wordt beroofd van zijn nog enige overgebleven bron van inkomsten en zodoende tot nog grotere armoede vervalt. Zij, gevoelig voor het verwijt de kleine gemeente meerdere schade toe te brengen, hebben daarom de opdracht gegeven tot het kopen 'onder eene andere naam'. De Vroedschap had niet meer te doen dan de overwegingen en transacties van de burgemeesters goed te keuren. [169]

De naam van de tussenpersoon was **Jan Lindeman**, die op 24 april 1779 een viertal erven kocht, alle naast elkander gelegen aan de oostzijde van het Broersveld en omvatende veertien spinbanen. Dezelfde dag verkocht hij het terrein aan de stad. [170] Dankbaar voor zijn bemiddeling had de Vroedschap hem reeds op 23 maart toegerekend een douceurtje van 140 gulden, hierbij overwegende 'de veelvuldige moeite door **Jan Lindeman** in het nutte dezer Stad ten zoo moderate Prijsz acquirereen der gronden aangewend'. [171] Zo was men er in geslaagd zowel de goede naam naar buiten te bewaren als de verlangde grond voor weinig geld te bemachtigen. Na het verwerven van de grond verliep de bouw van beide scholen, zoals we bij andere gelegenheden reeds zijn tegengekomen. Burgemeesters dienden bij de Vroedschap een plan in, waarbij goed in het oog was gehouden hoe kon worden gebouwd 'ten meesten nutte en ten minsten kosten van deeze stad', de stads-architect en de fabriekmeester kwamen er nog aan te pas, en tenslotte ging men over tot de aanbesteding van 'het Armschool met de wooning voor den Meester' en van 'het Spin- en Naaijschool met de nodige Wooningen', tesamen aangenomen voor bijna 15.000 gulden. Aan de hand van de bewaard gebleven bestekken en plattegronden hebben we een uitstekende indruk van wat er gebouwd is. [172] De panden of minstens een deel er van bestaan nog en hebben onder andere gehuisvest de Dienst van Sociale Zaken.

De verdere lotgevallen: de Spin- en Naaischool, die naast Wolspinnerij ook de naam droeg van Spin- en Weefinstituut, is in de jaren, liggend tussen 1795 en 1810 overgeplaatst naar enige lokalen van het Sint Jacobsgasthuis. In 1810 wordt zij wederom verplaatst naar de dan leeggekomen kerk van de Lutherse gemeente, de voormalige Doopsgezinde kerk, staande aan de overzijde van de Schie in de tegenwoordige steeg Achter de Teerstoof. [173] In 1818 besloot de Gemeenteraad de inrichting als stadsinstelling op te heffen, maar als particuliere instelling met stadssteun te handhaven. [174] In 1840 worden Burgemeester en Wethouders gemachtigd om in overleg met de Magistraats Armenkamer het instituut, dat sinds geruime tijd niet meer aan zijn doel beantwoordde, opnieuw op stadskosten aan de gang te houden. [175] In 1858 staan echter de lokalen leeg en worden 'de gebouwen, vroeger in gebruik geweest bij het voormalige spin- en weefinstituut' verkocht aan de Israëlitische gemeente, die op de grond een synagoge bouwde. [176]

Met de oprichting van de Armenschool, de Spin- en Naaischool en de twee kleine kinderen-schooltjes was een einde gekomen aan het treffen van voorzieningen ten behoeve van de armen. Mocht de indruk zijn gevestigd, dat de diakonie der hervormde ge-

meente, die de zaak van de tweede armenschool in 1775 op gang bracht, verder weinig of niets meer met deze aangelegenheid te maken heeft gehad, dan zal het nu volgende relaas deze verkeerde indruk wel te niet doen. Op 14 april 1777 besprak men in de kerkeradsvergadering een ingekomen voorstel van de burgemeesters 'ter verbetering van het arme wezen', vergezeld gaande van het verzoek om een bespreking met een commissie uit de stadsregering over de kwestie te houden. De besprekingen vonden plaats en op 25 juni komt de zaak weer in de kerkeradsvergadering aan de orde. [177] De dag daarop ondertekenen het stadsbestuur en de kerkeraad het 'Verbaal van gehoudene Conferentien', een zeer wijdlopieg stuk, maar van belang omdat het veel details bevat betreffende de onderhavige aangelegendheid. [178]

Waar de onderhandelingen om draaiden, was om het punt, dat het stadsbestuur van de Hervormde gemeente een geldelijke bijdrage verlangde in de kosten van de armenschoolen. De kerkeraad was van oordeel, 'dat welke hulp men ook in deeze mogte buteren (= beogen), men zeeker op geen Support van de Diaconie, hoe ook genaamt, moest denken, want dat deeze in plaats van Support te geeven, eerder Soulaas van noden had'. De overheid verzocht van haar kant de kerkeraad zich maar eens te herinneren welke belangrijke geldbedragen uit de stadskas werden ten koste gelegd, zoals de salarissen en de woningen van de stadsarmenmeester en de spinmoeder, de 'schoolmatressen' van de kleine kinderschooltjes en de catechiseermeester, en bovenal het Support dat toegestaan zou worden aan ouders, welkers kinderen geoordeelt wierden te moeten School gaan, en die anders uit het in de baan gaan van hare kinderen in derzelver huijshouden gesoulageert wierden, en buijten welk Soulaas dat huijshouden niet kon bestaan'. Dat kinderen niet in de lijn- en spinbanen konden werken en tegelijk naar school gaan, is een duidelijke zaak. Het dwingen van de kinderen om onderwijs te volgen, betekende een meerdere last voor de armenkamer, die door de ouders werd aangesproken voor een vergoeding van het gedeerde inkomen. Het was jammer voor de stad, maar ondanks deze opsomming van drukkende lasten ging de kerkeraad niet door de knieën, 'hoe geneijgt hun verlangen, begeerte en wil in deesen ook mogte weesen, zoo als zij daarvan de sterkste Prikkels in zich voelden'. Het enige nog resterende middel is te proberen op één of twee dagen per jaar 'door aanmoedigende Predikation de Gemeente op te wekken tot het geeven van buijtengewone Liefdegaven, ten eynde eene gansch onvermogende Diaconie in staat te stellen om tot het redres (= herstel) van eene gansch vervallene en dagelijks schandelijk terug gaande Armen-Staat die toerijkingen, gesepareerd en gedistingueerd van alle andere gevordert wordende uitdeelingen, te amploijeeren'. Beide partijen komen op dit punt tot overeenstemming. Er zal een fonds worden gevormd uit de opbrengsten van buijtengewone kerkdiensten. De diakenen zullen het beheren en wel geheel gescheiden van de gewone diakoniekas. Uit het fonds moeten worden betaald de twee onderwijzeressen - om dit woord maar te gebruiken - van de kleine kinderschooltjes, de catechiseermeester van de scholen, en de vergoeding aan de ouders, wier kinderen door het schoolgaan niet 'ter Baane' konden gaan en zo verstoken wa-

ren 'van 't geen die kinders door hunner handen arbeid anders tot support van huishouding aanbragten'. De regeling betekende, dat de stad een belangrijk deel van de kosten afwentelde op en afhankelijk maakte van de liefdadigheid van de hervormde kerkgangers, hetgeen in onze ogen heel verwonderlijk is, maar in die tijd, toen kerk en staat nog nauw met elkander waren verbonden, niets vreemds.

De voor de proeftijd van twee jaar gesloten overeenkomst werd vernieuwd in 1779. [179] De regeling beviel kennelijk goed.

Eén punt moet bij het onderwijs nog worden vermeld, namelijk dat de regelingen alleen golden voor de armen van de hervormde gemeente. Reeds de aanwezigheid van de hervormde diaconie, het leerprogramma met catechese en de aanstelling van een catechiseermeester spreken duidelijke taal. De overeenkomst van 1779 zegt onomwonden, dat van de regeling 'ten allen tijde' zijn buitengesloten die 'tot de Rhoomsch Catholycque Gemeente mogten behoren'. Overigens viel de uitsluiting wel mee, want reeds in 1782 liet men de Roomse armenkinderen, zij het ook tijdelijk, toe tot stadsarmenschool en stelde men daartoe een tweede ondermeester aan. [180]

XI. De kerken

Het overzicht van de verschillende kerkelijke gemeenten moet wel beginnen met de Hervormden (Gereformeerden), omdat hun gemeente sedert de gebeurtenissen van het jaar 1572 de plaats van de Katholieken innam.

1. DE HERVORMDE GEMEENTE

De nieuwe gemeente was aanvankelijk zeer klein. Het gros van de bevolking mocht zich dan afgekeerd hebben van het oude geloof, het omhelsde nog niet het nieuwe. Er heerste een uitgesproken onverschilligheid ten aanzien van de godsdienst, terwijl het met de zeden eveneens te wensen overliet. Het stadsbestuur vaardigde in 1575 enige voorschriften uit ter beteugeling van de misbruiken en tot bevordering van de godsdienstzin en der goede zeden, maar of zij veel uitgewerkt hebben, is de vraag. [1]

De protestantisering zou eerst na lange tijd haar beslag krijgen. Nog in 1631 telden de Hervormden volgens hun eigen opgave niet meer dan 1300 personen. [2] De grote vermeerdering van de gemeente, die aan het einde van de 17e eeuw nagenoeg de gehele bevolking moet hebben omvat, moet aldus na 1630 hebben plaatsgevonden. In 1797 bedraagt het aantal lidmaten rond 6900 personen, of wel een 66% van de bevolking. [3] Het percentuele teruglopen is te wijten aan de imigratie van de meest Roomse en Lutherse buitenlanders, wier aantallen wij ook kunnen afmeten aan het ontstaan en de groei van de Roomse en Lutherse gemeenten.

De groei van de gemeente komt uit in het aantal predikanten. In 1573 was **Pieter Willemsz. Carpentier** de enige predikant, in 1578 kwam als tweede **Pieter Jacobsz. Taurijn**, in 1631 kwam **Johannes Peltius** als derde, en in 1698 Nicolaas de la Bassecour als vierde predikant. Het aantal van vier predikanten is verder in de 18e eeuw ongewijzigd gehandhaafd. [4]

De organisatie was de gebruikelijke: ouderlingen waren belast met het opzicht over leer en leven der gemeente, diakenen waren belast met de zorg voor de armen. Buiten deze organisatie stond het college van kerkmeesters, die - als vanouds - door de stadsregering werden benoemd. Zoals in de vóór-reformatorische tijd waren zij belast met het beheer van de kerkelijke goederen, waaronder viel het enige kerkgebouw, de Grote of St. Janskerk.

De reformatie betekende het wegvallen van de geestelijke overheid (de bisschop), zodat alleen de wereldlijke overbleef. De consequentie was, dat de laatste de taken van de eerste overnam en de kerkelijke gemeente ging bevoogden. [5] We zien dat zeer duidelijk bij de benoeming van predikanten. In 1590 brak het conflict los, toen de kerkeraad in december in plaats van de overleden dominee **Taurijn** of Taurinus een nieuwe predikant beriep. Men wordt dan op het stadhuis ontboden en ontvangt een reprimande. In de resoluties van de vroedschap van 27 december lezen we: 'Compa-

reerde opte raetkamer van 't stadthuys deser stede d'eersame **Pieter Willemsz. Carpentier**, minister van Godts woort hier ter stede ende **Cornelis Anthonisz. Backer**, verclarende uuyt den naem ende van wegen den kerckenraet deser stede, hoe dat in de plaetse van za. **Petrus Taurinus** notelycken een ander dienaer van Godts woort dyent gesurrogeert, daer toe den kerckenraet beroepen ende geëligeert (= benoemd) hadde eenen **Johannem Matthisum** van Antwerpen, Waer jegens de Regierders deser stede sustineerden dat alsulcke beroepinge nyet en competeert nochte en staet aen den kerckenraet, maer aen de magistraeten, ende is in desen eyntelyck geresolveert, dat de voorn. **Johannes Matthisius** schriftelycken bij den Bailliu, Burgemeesteren ende Schepenen deser stede beroepen ende bij den Secretaris de brieven gedepescheert (= verzonden) souden worden, ende dat gelycke brieven bij den kerckenraet mede affgeveerdicht sullen worden'. [6] Anders gezegd: het stadsbestuur is van mening, dat aan hem en niet aan de kerckeraad van de hervormde gemeente het recht toekomt om een nieuwe predikant te beroepen. Anderzijds wilde men toch wel het gezicht van de kerckeraad naar buiten redden en de beroeping van dominee Matthisius bevestigen. Hoever er van werkelijke bereidheid van de zijde van het stadsbestuur tot het erkennen van enig recht in deze aan het kerkbestuur sprake was, moge uit het vervolg blijken. Toen wegens het vertrek van de beroepen predikant naar Kampen zijn benoeming geen doorgang kon vinden, ging de Vroedschap zonder voorkennis en medewerking van de kerckeraad aan het werk. De vroedschappen **Wouter Jacobsz. Scherp** en **Jan Willemsz.** van Haerlem worden afgevaardigd 'om hunlieden te transportereren tot Delffshaven aen den persoon van **Pieter Cornelisz.**, minister aldaer, omme van hem te verstaen off hij aen eenige kercke verbonden is ende off hij sonder ergenisse de kercke tot Schiedam well soude mogen ende begeeren te bedienen, ingevalene daer toe beroepen worde'. **Pieter Cornelisz.** was bereid de Schiedamse gemeente te dienen en zo vinden we in de resoluties van de Vroedschap op 16 maart 1591 vermeld, dat 'mijn heeren den Bailiu, Burgemeesteren ende Schepenen deser stede beroepen ende tot minister aengenomen' hebben '**Pieter Corneliss.** jegenwoordich minister tot delffshaven'. Evenals dominee **Carpentier** ontvangt hij het jaarlijkse salaris van vierhonderd carolus guldens, te betalen uit de kas van de Staten, en nog honderd carolus guldens, te betalen door de kerkmeesters uit de stadskas. [7]

Zo kras als deze keer hebben de heren stadsbestuurders het later niet meer gemaakt. Regel werd een procedure, die we ook uit andere steden kennen, en als volgt kunnen omschrijven: de kerckeraad vroeg aan het college van de Weth om toestemming voor het beroepingswerk, wat genoemd werd het vragen om 'hand opening'. Had de Weth de 'hand geopend', dan stelde de kerckeraad een groslijst van in aanmerking komende predikanten samen en trok uit deze achtereenvolgens een twaalf-, een zes- en een drietal samen. Met de gekozen drie personen althans hun namen - toog zij wederom naar de Weth ter goedkeuring van de drie kandidaten. Was tegen hen geen bezwaar, dan kon de kerckeraad overgaan tot het bepalen van haar uiteindelijke keus. Beroepen kon zij ook in dit stadium nog niet, want eerst moest de Weth nog haar goedkeuring aan de

keuze hechten. Pas na de verkrijging van deze goedkeuring konden de benodigde stappen worden ondernomen om de predikant door middel van beroep en benoeming aan de gemeente te binden. Het was alzo een lange weg, waarop nog van alles kon gebeuren. Niet zelden onthield de overheid op het laatste moment nog haar goedkeuring aan de benoeming, zodat de ganse procedure van begin af aan moest worden gevolgd.[8] De overheid beschouwde zich als de voogden van de gemeente en waakte er wel voor, dat geen haar onwelgevallige personen werden benoemd. In 1721 drukt de Weth de kerkeraad op het hart om aan te komen met 'bequame, moderate, vredelievende en stigtelijke leeraars, tot genouge van mijn Heeren van de Weth, Predikante ende gemeente'. [9] De hier gebezigde volgorde is - naar ik meen - niet toevallig zo gekozen.

Het is onjuist te denken, dat de hervormde gemeenten in een soort paradijs-toestand verkeerden. De reformatie had door de opstand van 1572 en in de - bij de Unie van Utrecht in 1579 gestichte - Republiek der Vereenigde Nederlanden gezegevierd, maar haar religieus-politieke beginselen - de theocratie - werden niet tot de grondslag van de nieuwe staat verklaard. Dientengevolge was de Unie geen tweede Genève geworden en bleef artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis een dode letter. [10] Het tegendeel was eerder waar: de hervormde gemeenten waren met handen en voeten aan de overheden gebonden. De leiders van de hervorming waren zelfs niet in staat te realiseren de formatie van één enkele, het gehele gebied van de Unie omvattende Hervormde Kerk. Krachtens artikel 13 van het Unie-verdrag waren de provinciën op het gebied van de religie zelfstandig en deze verhinderden uit particularistische overwegingen de totstandkoming van een algemene regeling. Het enige, dat we kunnen zeggen, is dat de hervormde gemeenten een geprivilegeerde positie innamen. Van een staatskerk was evenwel geen sprake, vandaar de tolerantie jegens andersdenkenden.

Hozeer deze verhouding tussen kerk en staat - want zo mogen wij de kwestie wel vertalen - de gedachten bezig hield, zien we onder anderen aan de Schiedamse predikant **Ruardus Acronius**. In 1599 werd hij beroepen, nadat twee vroedschapsleden hem waren gaan horen. [11] Hij was een fel man, die ten strijde trok tegen van de Hervormde leer afwijkende meningen. Van 16 augustus tot 17 november 1596 voerde hij een openbaar dispuut te Leeuwarden met een der voorgangers van de Mennisten of Doopsgezinden. [12] Hij keerde zich ook tegen de inmenging van de wereldlijke overheid in kerkelijke zaken. Zijn opvatting in deze zette hij uiteen in een boekje, dat te Schiedam is gedrukt bij de boekdrukker **Adriaen Cornelisz.** van Delf in het jaar 1610 en dat als titel heeft: Nootwendich vertooch'. [13] Hij betoogt hierin, dat de overheid tot taak heeft de zaken van de (hervormde) kerk te bevorderen, maar zich buiten de interne leiding heeft te houden. Wat het concrete geval van de beroeping van predikanten aangaat, stelt hij: 'Daerbeneffens, nademael het Predicamp tot Christi Rijk behoort, ende niet tot het Borgherlijcke regiment ofte politike bedieninghe: zoo behoort het stellen van Dienaren der Ghemeynten ooc niet eygentlijk tot

de politike Magistraet, ghelijc andere politike zaken'. Intussen bleef alles bij het oude en zou het tot het einde van het Ancien Regime duren vóór de bevoogding door de overheid, vóór de inmenging in kerkelijke zaken ophield.

De persoonlijke overtuiging van de personen, die deel uitmaakten van de stedelijke overheid, waren zo als vanzelf spreekt voor de verhouding van stad en kerkelijke gemeente van veel belang. Hoe stond het met de hervormingsgezindheid van de Schiedamse vroedschap? We hebben eerder vastgesteld, dat de stedelijke magistraat in 1573 volgens het oordeel van de hervormden afwijzend stond tegenover hun opvattingen. [14] Nu mogen we dit oordeel, dat zonder twijfel wat overtrokken was (het ging om het bezit van fondsen en elke weerstand tegen de overdracht van deze zullen de hervormden als een vijandige daad hebben aangemerkt), wel vertalen met neutraliteit, onverschilligheid. Zo min als het Katholicisme het merendeel van de stedelijke aristocratie nog iets zal hebben gezegd, zo min zal het Protestantisme iets hebben betekend. Wij bemerken althans niets van verzet of groot enthousiasme. De politieke, moeilijke toestand van die dagen zal hen meer beroerd hebben dan de gelijktijdig plaatsvindende religieuze beroering. Langzamerhand, met het (gunstige) verloop van de opstand, zullen zij gedwongen zijn een positiever houding tegenover de hervormden aan te nemen. Om een juist beeld van deze protestantisering van de leidende families te verkrijgen, zou van elk lid van de Vroedschap moeten worden nagegaan, wanneer hij lid is geworden van de hervormde gemeente. Zolang dit onderzoek niet heeft plaatsgevonden, moeten we volstaan met wat algemene gegevens.

Een voorval in 1630 geeft enige houvast over de gezindheid van de Schiedamse vroedschap. Er ontstaat binnen de vergadering een conflict tussen de leden **Dirck Pansser** en **Segeer Maertsz.**, omdat de eerste weigerde op de zittingen te verschijnen zolang als **Segeer** er deel van uitmaakte. Volgens **Dirck Pansser** had namelijk **Segeer**, die tafelhoeder van de Bank van Lening was, uit dien hoofde geen recht op het lidmaatschap van de Vroedschap. Hiertegenover zei **Segeer**, doelend op zijn opponent, 'dat Papisten onbequaem sijn hier te sitten'. [15] Deze beschuldiging was zeer waarschijnlijk niet ongegrond, want **Pansser** was de schoonzoon van **Annetgen van der Burch**, de dochter van **Arent Danckertsz. van Smalevelt**, een zeer overtuigde Roomse dame, wier aandeel in de herleving van het Katholicisme binnen de stad nog ter sprake zal komen. [16] De beschuldiging van **Segeer Maertsz** klinkt ernstig en mogen wij er uit opmaken, dat het papisme van **Pansser** iets uitzonderlijks was? Ik geloof van niet en wel om de volgende redenen. Vooreerst was de hervormde gemeente in deze tijd nog zo gering in aantal, dat nauwelijks is aan te nemen, dat de gehele stadsregering er deel van uitmaakte, ten tweede gebeurde er na de beschuldiging van **Segeer Maertsz.** niets en bleef **Pansser** tot aan zijn dood in 1641 zitting houden in de Vroedschap. Wat de beschuldiging zelf aangaat, is nog op te merken, dat 'papist' de gangbare benaming bij de overtuigde hervormden kan zijn geweest voor een ieder, die hetzij onverschillig hetzij afkerig of vijandig tegenover de reformatie stond. Hoewel ik het zeer aannemelijk acht, dat in dit geval het gebruik van 'papist' terecht was, valt verder te be-

denken, dat de beschuldiging was uitgelokt door het gedrag van **Dirck Pansser** zelf, die als aristocraat van zeer oude en voorname kom-af eenvoudigweg weigerde tegelijk met een in zijn ogen parvenu en nieuwkomer als de tafelhouder **Segeer Maertsz.** zitting te hebben in het college van de Vroedschap. Het meest treffende in het voorval is niet zozeer het papisme van één van haar leden als wel de onverschilligheid van het merendeel van de overigen, die zich niet de moeite getroosten nader op de beschuldiging in te gaan, maar **Dirck Pansser** rustig laten zitten. In elk geval kan uit het gebeurde en uit wat daarna niet geschiedde, worden vastgesteld, dat de hervormingsgezindheid van het hoogste regeringscollege niet bijster groot moet zijn geweest.

De gebruikte eedsformulieren verdienen evenzeer de aandacht. In 1652 worden nieuwe eden voor burgemeesters, schepenen en vroedschappen vastgesteld. Wanneer in de vergadering van de Vroedschap van 20 februari 1651 deze zaak aan de orde komt, wordt als reden opgegeven: 'opdat alle onbehoorlijcke cuperijen daer door mochte werden geweerd'. Hier zijn ongetwijfeld politieke kuiperijen mee bedoeld, die men nu - bij het begin van de ware vrijheid zonder stadhouder - wil weren. Voor ons interessant is, dat de regeerders moeten zweren 'de kercke christi gereformeert naer Godts heylige woord' te zijn toegedaan, een formulering niet ongelijk aan de formulering in het octrooi van 1650, welke spreekt van liefhebbers van de ware Christelycke gereformeerde Religie'. [17] In 1662 benadrukt de Vroedschap deze clause en bepaalt, dat 'niemant nominabel ofte eligibel (= benoembaar of verkiesbaar) is ten sij de selve pefessie doen van de publycke gereformeerde Religie ofte ten minste de selve ende de oefeninge van dien is toegedaen'. [18] Naast lidmaten van de hervormde gemeente waren aldus ook benoembaar de sympatisanten. Hoewel dit een stap voorwaarts was in de richting van de protestantisering van de regeringscolleges, mag worden verwacht, dat de voorwaarde van het 'toegedaan-zijn' genoeg ruimte bood aan andersdenkenden, niet uitgesproken hervormdgezind, om zich een regeringspost te verwerven. De intentie was echter ongetwijfeld om een volledig hervormde regering te verkrijgen.

Deze teneur treffen we ook aan in het vroedschapsbesluit van 15 maart 1726, inhoudende om 'in het toekomende geen bedieningen off officien van dezen stad aan eenige paapse Roomsgesinden' te verlenen en aan hen, die tot de 'Roomsgesinde religie' overgaan de stedelijke functie te ontnemen en aan een ander te geven. Alle betrekkingen vanaf de vuilnisman tot de stadsdokter toe waren sedertdien voor de Rooms en verboden en bijgevolg aan de hervormden voorbehouden.

De laatste stap zette men echter op 18 april 1742, toen de Vroedschap besloot, dat 'van nu voortaan ... niemand zal mogen werden gecommitteert ende aangestelt tot Bailliuw, Burgermeesteren, Vroedschappen, Schepenen, Secretarissen en Weesmeesteren deser Stad, ten sij deselve zijn van de waere gereformeerde Religie, ende gelijk Ledemaeten van de Gereformeerde kerken, soo van de Nederduijtsche als Walsche gemeijnten, en des gerequireert wordende gehouden zijn daer van te moeten exhiberen

attestatie (= desgevraagd het bewijs overleggen) conform de ordres derselver Kerken; dat van dese Resolutie zullen vrij en geeximeert zijn alle de vroedschappen, pensionaris, en secretarissen present in functie zijnde, schoon geen Leedemaeten zijnde'. Beschouwen wij het besluit wat nader, dan valt als eerste op, dat personen deel van de overheid uitmaken, die geen lidmaten van de hervormde gemeente zijn, precies zoals wij naar aanleiding van het besluit van 1662 hebben vermoed. 'Van nu voortaan' was de gezindheid, het toegedaan-zijn, niet meer voldoende en wordt als eis gesteld het lidmaatschap van de hervormde gemeente, met welke de waalse gemeente wordt gelijk gesteld. Het is duidelijk, dat de Vroedschap betere waarborgen wenste ten aanzien van de juiste gezindheid van de leden van de regeringscolleges.

Er wordt geen besluit genomen, of er is een reden voor. Ik meen, dat de beslissing is genomen met het oog zijdelings gericht op het toenemend getal roomsgezinden. De uitsluiting van de roomsen in 1726 van alle overheidsfuncties geeft alle aanleiding voor dit vermoeden. Naast religieuze overwegingen hebben politieke motieven ongetwijfeld mede een rol gespeeld, misschien wel de doorslag gegeven. Het waren immers de hervormden, die het meest loyaal stonden tegenover het bestaande politieke en maatschappelijke systeem, en wat was logischer en meer voor de hand liggend dan uit hun midden de stedelijke regering samen te stellen? Het resultaat was, dat de stad gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw de meest homogene overheid moet hebben gehad sedert de middeleeuwen.

Het kerkelijk leven ging onverstoorbaar en gestadig zijn gang, predikanten kwamen en gingen, de gemeente verzamelend rond Woord en Sacrament. Grote rijkdom heeft zij nooit bezeten, maar dat was ook niet nodig, want de predikanten werden door de overheid gesalarieerd en het kerkgebouw beheerd door de kerkmeesters, die het benodigde geld van deze zelfde overheid ontvingen.

De enige kerk was en bleef de Sint Jans- of wel de Grote Kerk. Het interieur werd na de reformatie aangepast aan de hervormde diensten. Het verlies van vele goede en schone zaken werd goedgemaakt door de aanschaf van nieuw meubilair. De koren, die men niet meer nodig had, werden afgesloten met een hoog hek, genaamd het koorhek. Het nog gedeeltelijk intact zijnde hek draagt het jaartal 1597, zodat we de afsluiting op dat jaar mogen stellen. De kansel heeft gelukkig de beeldenstorm overleefd (de stormers gingen selectief te werk) en bleef waarschijnlijk op haar oude plaats, dat is waar wij haar later vinden: tegen de vierde pilaar (gerekend van de toren af) aan de zuidzijde van het middenschip. In 1671 bracht men het huidige, grote klankbord aan. [19] Volgens hervormd gebruik zaten de ambtsdragers, de ouderlingen en diakenen, ter zijde van de kansel binnen een afgeschoten ruimte. Binnen deze door een hek afgesloten ruimte stond ook het doopvont. Aan het hek, dat naar het doopvont de naam droeg van doophek, was aan de voorzijde de lessenaar voor de voorlezer bevestigd. De toegang was aan de achterzijde. In 1642 vervaardigde men voor de Schiedamsche kerk zo'n hek, waarvan de toegang met zijn koperen boogje van in elkander grijpende dolfijnen een opmerkelijk onderdeel vormt. [20] Tegenover de kansel, ge-

bouwd rondom de pilaar, was de bank van burgemeesters en schepenen, de zogenaamde regeringsbank. In 1782 werd zij vernieuwd naar een ontwerp van **Rutger van Bol'Es**. [21] Tegen het koorhek, dus recht tegenover de ingang onder de toren, stond een bank, die bestemd was voor oud-schepenen en andere voorname burgers. Deze zogenaamde Notabelenbank stamt uit dezelfde tijd.

Aan het orgel bracht men in de 18e eeuw de zij- of pedaalkassen aan en versierde men het geheel met lofwerk en de harpspelende koning David. [22] Op een zeker ogenblik, in elk geval tegen het einde van de 18e, maar misschien ook in het begin van de 19e eeuw, heeft men de deuren, die het orgel konden afsluiten, verwijderd.

Het is jammer, dat van het interieur geen afbeeldingen zijn bewaard gebleven. Ook nu zullen we het moeten doen met een eigentijdse verbale beschrijving. De eerder aangehaalde anonieme stadsbeschrijver heeft tegen het einde van de 18e eeuw de kerk uitvoerig beschreven. Gedeelten er van zijn interessant genoeg om geciteerd te worden. Wij lezen dan: 'Het gebouw is van binnen ruim en luchtig, rust op 21 pijlaeren na de gottische wijze en is verlicht door 27 glazen voor weinige jaeren meerendeels beschildert door Mr. **P. van Laveren** tot Rotterdam. De drie choerpanden zijn met een beschot als afgesloten, daer op leest men in de kerk ten noorden: de Mensch door vergevinge der Sonden met Godt versoent, word gerechtvaardigt door Christi gerechtigheid fijn, aengenoomen door 't ghelooft in ons gestort door den heiligen Geest, hoewel wij noch onvolmaakt sijn - 1598. En ten zuiden: den Mensch word geheijligt door 's geestes cracht uit Christi doot, want die volcomen heijligheijt ontfangt men dan eerst bloot in de opstanding tot Godes beelt, maar volcomen als 't vleesch te strijden ophoud, 't welk niet maer door de doot geschied - 1598. Het Middelpand van 't Choer diend tot een Catechiseerplaets, voorzien van een Leerstoel voor den predikant, waer boven staet Leert en catechiseert den jongen de eerste beginselen naer den eijchs sijnes weghe - ps. xxii vs vi, en met genoegzame Banken voor de catechisanten en toehoorders. Aen het beschot van het Zuidpand leest men: Salich sijne die in den naem des Heeren vergaren, hij heeft se lief die sijn woort hooren en wel bewaren, en aen dat van 't Noordpand: Of gij in ofte uitgaet, gedenkt dat de Heer altijd voor U staet.

Boven de Hoofdingang der kerke tegens den Tooren is het Orgel welk hermaakt wierd in den Jaere 1680; het Boven en Middelwerk is verdeelt in drie kasten, op de middelste verdoont zich een Vliegende en op een bazuin blazende Engel en word deeze kast gesloten met twee Deuren waer op niet ontreflijk is geschildert de Onthoofding van Joannes den Dooper aen de eene zijde en aen de andere, daer de Dogter van Herodes het hoofd in een schotel den Konink ter maeltijd zittende, aanbied. De koninklijke Psalmist David is speelende op den harp, legd nedergeknielt op het rugposetief, het geene op sijn beschilderde deuren verdoont de Historie van David, die Goliath den kop afhoud en door Abner geleid in triomfaal Jerusalem tot Saul brengt. Voorts worden de twee bovensijde kasten met groene gardijnen toegeschoven. Dit orgel voldoet ten opzichte van desselfs binnenwerk en weijders door geen weinigtal welgeschikte nevens elkander en in 't byzonder welluidende Registers aen veele kenners

en liefhebbers der speelkunde, die daer van betuigen dat dit Orgel veele grote Orgels in Holland overtreft; en ten aanzien zijner uiterlijke gedaente is het schoon niet rijklijk met schoone en bonte kleuren geverft en verguld, teffens cierlijk en stemmig.

Aen de Zuidzijde der Kerke tegens de 4de pijlaer staet een net gewrochte eiken-houte predikstoel, op welkers zijpanelen zich vertoonen den Heiland met de vier Evangelisten.

Hier tegens over is het overdekte gestoelte van den Regeerenden Baljuw en Burge-meesteren gemaekt 1684, waer voor de scheepenen hunne zitplaeze hebben. Wat verder zijn de Banken der oudburgemeesteren en Vroedschap; achter dezelve tegens het Middelchoer vinden de oudschepenen en andere voornaeme Lieden hunne plaezen. Noch is hier een Bank voor de leeden der Manhafte Krijgsraed aen de Noordzijde der Kerke, voorbij de Banken der weeskinderen, en één voor de oud-kerkenraeden.

Vier kerk-kroonen hangen in het Middelpand der Kerk; twee daer van zijn eener ongemeene groote, de een is weleer door het Kleermakersgilde aen de kerk geschonken, de andere is met een kroon van wapens omsierd. Noch hangen vier kleindere kroonen in de beide zij-panden.

De Gildens alhier in deeze stad, hebben aen deeze kerk ook hunne onderscheidene gildenborden tot cieraad van dezelve gegeven in bijzondere jaeren'. Dan volgt een omschrijving van de diverse gildenborden, en wel van de haringpakkers (1581), de schutters (1600), de metselaars (1617), de bakkers (1647), de schippers en vissers ('een billijk schilderstuk verbeeldende Schiedam in profiel te zien met een gedeelte van de Maeze ende daer op vaerende koopvaardij en andere scheepen', geschonken in 1658), de zakkendragers (1658), de vettewariers (handelaren en winkeliers in olie, kaarsen en andere vette waren, geschonken in 1659). Uit een opmerking bij de omschrijving van de borden, die rijk beladen waren met bijbelteksten, valt op te maken, dat zij aan de pilaren waren bevestigd.

'Voorts hangt tusschen de kerk en choer boven de bank der oudscheepenen een groot Bord; hier op leest men Rom. 3, 1-10. En de wet in zijn twee Tafelen, wijders Math. 22, 37-40. Op de Balk daer dit bord aen hangt, staet: Hoord Israel de Geboden en Rechten die ik heden voor uwe ooren spreek'.

Dan volgt de beschrijving van de gebrandschilderde ramen, die door de gilden zijn geschonken. Hij vermeldt slechts de namen van de deken en hoofdlieden, wier wapens op de glazen voorkomen, en de bijbehorende bijbeltekst, maar geeft geen beschrijving van enige afbeelding, zodat we ons kunnen afvragen of er enige afbeelding op de glazen heeft gestaan. Volledigheidshalve moet hier worden opgenomen de namen van de gilden. In het noorderschip bevonden zich de glazen van de zakkendragers (geschonken in 1724), de schippers (1686), de smeden (1694), de kuipers (1694), de schoenmakers (1697), de schutterij (St. Joris, 1669), en de warmoeziers (tuinders, 1686). Van deze was het glas van de schutterij 'defect en geschonden'. In het zuiderschip bevonden zich de glazen van de metselaars (1705), de bakkers (1693), de kleermakers (1688), de brandewijnbranders (1694), de timmerlieden (1693), de glazenmakers en schilders

(1693) en de vettewarriers (1688). In het koor waren vier ramen, namelijk van de opreders (1703), de wagenaars of voerlieden (1710), de chirurgijns (1714) en de scheepmakers (1707). Een vijfde raam, geschonken door het weversgilde, was eveneens defect. [23]

Tot zover de kerk, die een heel andere aanblik opleverde dan thans. De aanwezigheid van de hoge banken voor overheid en notabelen, de gebrandschilderde ramen en gildenborden tonen aan, dat het gebouw een veel grotere plaats in het maatschappelijk leven innam dan nu het geval is.

De beschrijving kunnen we verder buiten beschouwing laten, uitgezonderd één nog vermelde ruimte. Ik citeer: 'Noch is hier een kapel bezuiden den Tooren. Deeze Kapel diend thans tot berging der Stads Lantaernen des zomers, ook aldaer in de grond een steene dubbelde oliebak en word door een commissaris de vereischte olie daer uit gedeelt aen de lantaerenvulders'. Bedoeld moet hier zijn de kapel, die aan de zuidzijde van de toren stond en door de opgravingen tijdens de restauratie van de jaren 1945-1949 aan het licht is gekomen. De toegang tot deze aan het einde van de 15e eeuw gebouwde kapel is nog zichtbaar in de muur van het zuiderschip, terwijl muurresten zijn gebruikt bij de bouw van de klokkeluiderswoning en het brandspuithuisje in 1773. [24] De voorgangers van beide stonden op dezelfde plaats, gebouwd tegen dezelfde muur van de kapel. Tussen de huidige woning en het voormalige brandspuithuisje is een klein, smal vertrek (thans keuken), dat oorspronkelijk het gangetje moet zijn geweest, dat van de straat af toegang tot de voormalige kapel gaf. De afbraak van de kapel is een duister punt, maar zal in de eerste helft van de 19e eeuw hebben plaatsgevonden. Sedertdien diende het gangetje tot bergplaats voor olie en lampen.

De voormalige sacristie onderging in de 18e eeuw een restauratie en verfraaiing. In 1773 kwam over de stenen een houten vloer, schuiframen werden aangebracht en de lambrizing en een schoorsteenmantel werden vervaardigd. Een jaar later voorzag men het stenen gewelf van stucwerk. Boven de schoorsteen, die thans verdwenen is en heeft plaatsgemaakt voor het middelste raam, kwam het stadswapen en in de vier hoeken aan het einde van de ribben van het gewelf kwamen de wapens van de drie fungerende kerkmeesters en van de rentmeester van de kerk. Het goudleren behang bracht men in 1778 aan. Uitgezonderd de schoorsteen bevindt het vertrek zich nog in bovenbeschreven staat. [25] De regentenkamer van het Weeshuis en deze voormalige sacristie, sedert de reformatie gebebruikt als consistoriekamer, dat is als vergaderruimte voor het consistorie of kerkbestuur, zijn de enige achttiende eeuwse interieurs, die Schiedam nog rijk is. Een reden te meer om deze erfenis goed te beheren.

De toren bleef zijn oude functie vervullen. Zoals vanouds was des avonds een wachter aanwezig, die bij brand en ander gevaar alarm moest slaan. Voor een indruk van de toren in de 18e eeuw kunnen we wederom terecht bij het anonieme handschrift. We lezen daar deze beschrijving: 'De tooren is vierkant tot op zijn trans, deeze pronkt op de hoeken met vier tras steenen naaldens, hebbende een gelijke steene baluster, waaruit een rijzig wolvendak zich doet zien; hierin is voor weinige jaeren gemaakt een toorenwag-

ters kamertje, 't welck door vier vengsters een schoon uitzicht heeft over de stadt, 't omleggende land en de Maes. Boven vier luchtige Bommelgaten even onder den gemelden omloop vertoonen zich een gelijk getal van uurwijzers dragende het stadswapen en het jaartal 1732, waarin zij vernieuwt zijn. Den tooren opklimmende teld men tot op den Trans 200 trappen. De onderste of zo genaemde luidzolder is een steene verwulft, van waer men ook op en in de kap der kerk, ook boven bij het orgel kan komen; in dit verwulft is een luik om alle zwaertens van binnen op en af te halen. Hier boven is een tweede houten zolder tot plaetzing van het uurspeel- en slagwerk dat zeer oud is, hebbende een Beijerwerk van 12 kleijne klokken, daer niet veel van te roemen is'. [26]

Het bedoelde beijerwerk wordt voor het eerst vermeld in 1594 en bestaat dan uit vier klokken en een zogenaemde voorslag. [27] Later heeft men het uitgebreid tot 12 klokken. In 1786 gaf het stadsbestuur aan de klokkengieter **Van den Gheyn** te Leuven de opdracht tot de vervaardiging van een geheel nieuw klokkenspel of carillon. Volgens het bewaarde bestek zijn de oude klokken gebruikt als grondstof voor het nieuwe, nu 38 klokken tellende carillon. [28]

Naast de twee middeleeuwse luiklokken is een derde aangebracht, de zogenaemde werkklok. Op de rand staat de tekst 'omnis spiritus laudet Dominum. **Claes Noorden** et **Jan Alber de Grave** me fecerunt Amstelodami Anno 1710 (al wat adem heeft, love den Heer. **Claes Noorden** en **Jan Alber de Grave** hebben mij gemaakt te Amsterdam in het jaar 1710).

Degene, die de klokken luidde, was de klokkenluider. Zijn woning aan de voet van de toren, is reeds ter sprake gekomen. Behalve het luiden van de klok voor het sluiten en openen van de poorten, de aanvang van de godsdienstoefeningen en bij plechtige gebeurtenissen, kreeg hij in 1573 een nieuwe opdracht. Op de 12e juni besloot de Vroedschap 'omme voortaan des morgens ten 4 uren, ofte later na gelegenheid des tijds, mitsgaders des middags ten 12 uren, en s'avonds na het uijtgaan van den dag, een Klokke in de Kerke te luijden of doen luijden, omme daar mede de werkluijden en de arbeidsgezellen een teeken en regel van waarschouwinge te geeven van te werk te gaan en weder daar van te scheijden'. [29] Met uitzondering van het luiden om vier uur 's morgens, is deze bepaling tot op heden nog van kracht en luidt de klokkeluider trouw elke dag om 12 uur in de middag en 9 uur in de avond de grote luiklok. Zoals van ouds gebruikelijk is, doet hij dit werk bovendien nog met de hand, dat is zonder gebruik te maken van enige andere kracht dan zijn eigen spierkracht. Het eenmaal zinvolle luiden is nu geworden tot een waardig stukje folklore, steeds weer verrassend wanneer de klank van de klok over de stad wordt uitgestrooid.

De Bataafse tijd bracht voor de hervormde gemeente de bevrijding van de stedelijke voogdij. Deze scheiding van staat en kerk hield echter tevens in, dat de hervormde gemeente haar beschermster kwijt was, haar geprivilegeerde positie verloor. Bij koninklijk decreet van 2 augustus 1808 verkreeg de hervormde gemeente met ingang van 1 januari 1810 de eigendom van en het bestuur over de Grote Kerk met alle daar-

bij behorende fondsen. Tegelijk hielden de betalingen van de salarissen der predikanten uit de publieke kassen op en moest de gemeente zelf hiervoor zorgen. Gelukkig bleef de toren aan de stad, waardoor men gespaard bleef voor de onderhoudskosten voor deze. [30]

Een nieuwe periode was aangevangen, die bewogener zou worden dan de voorbij gegane. De afscheiding van 1834 en de doleantie van 1886 zouden honderden leden de gemeente doen verlaten en de vorming van twee andere gemeenten betekenen, te weten de Christelijk Gereformeerde en de Gereformeerde. Ook de vrijzinnigen onder de gemeentelieden gingen hun eigen weg en hielden sedert 1874 aparte diensten, eerst in de Gasthuiskerk, later in het eigen kerkgebouw aan de Westvest. Bekend is vooral hun predikant Ds. **François HaverSchmidt** geworden, die in zijn studententijd dichtte onder het pseudoniem **Piet Paaltjens**. De Grote Kerk beleefde een periode van verval: de gebrandschilderde ramen verdwenen, de koperen kronen werden in 1846 voor een appel en een ei verkocht en vervangen door oerlelijke ijzeren olielampen, die in 1857 bovendien nog werden aangepast aan het gas, kansel en doophek werden bruin-, het orgel werd witgeverfd! Het duurde tot na de tweede wereldoorlog voordat aan dit verval een halt is toegeroepen. Het interieur is toen ingrijpend gewijzigd ten gevolge van de nieuwe opstelling van de kansel direct vóór het midden- of hoogkoor, waardoor het koorhek moest verdwijnen en het doophek uit zijn verband is gerukt en een heel vreemde opstelling direct vóór het hoogkoor kreeg. De grote winst is echter de nieuwe ruimtewerking van het gebouw. Nieuwe gebrandschilderde ramen in het koor dragen verder tot de verfraaiing bij. [31]

2. DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE

De Wederdopers of Mennisten bezaten reeds vroeg een gemeente te Schiedam. Van de jaren vóór 1610 is echter weinig bekend. Oorspronkelijk schijnen er drie gemeenten te zijn geweest, een zogenaamde Vlaamse, een Friese en een Hoogduitse. Vermoedelijk zijn in 1591 de Friese en de Hoogduitse tot één gemeente samengevoegd. [32]

Van een eigen kerkgebouw, door hen zelf een vermaning genoemd, horen we voor de eerste maal in 1610, wanneer eene **Willem Gerritsz.**, laeckencoper, twee huizen koopt, het één staande 'op de Schye', het ander staande 'in den dyeffhoeck', strekkende in de richting van de Schie tot aan het eerst gekochte huis. [33] In 1623 verklaart de koper voor het gerecht, dat alhoewel beide huizen aan hem zijn opgedragen, de eigendom toekomt voor de helft aan de 'Mennoniste Gemeente' en voor de andere helft aan hem. Ten overstaan van het gerecht wordt dan een scheiding uitgesproken. **Willem Gerritsz.** krijgt het huis aan de Schie, de kerkelijke gemeente het huis in de Diefhoek, hier genaamd het 'oude huis'. Namens de kerk traden op **Cornelis Cornelisz. Bom** en **Lambregt Lambregtse Paaldinck**, 'leeraars en Ouderlingen van de Mennoniste Gemeente genaamt de Vlaamsche binne dese steele'. [34] In 1630 verkocht **Willem Gerritsz.** aan **Lubbert Wolphertsz.** en **Cornelis Cornelisz. Bom** ten behoeve van de 'Mennoniste gemeente' het huis aan de Schie. [35] Genoemde **Lubbert**

Wolphertsz. droeg de familienaam **Van Vollenhove** en was eveneens lakenkoper. De vermaning zelf stond dus in de Diefhoek, dat is in de tegenwoordige Achter de Teerstoof, nabij de Raam. In oude 17e eeuwse verkopeningen ook wel aangeduid met 'de raembruggesteech van outs genaemt de dieffhouck'. [36]

Er was nog een vermaning. In 1649 verwierven **Lubbert Wolpherts. van Vollenhooven** en **Jacob Pieters Caaskoper** 'als besorgers ende voorstanders van de Mennonite Gemeente alhier ten behouwe vande zelve Gemeente' de helft van zeker huis en erf met een tuin, staande aan de 'Vismarckt binne dese Steede, genaamt het Vermaanhuijs ofte de Mennoniste Kerck'. [37] De verkoper was erfgenaam van eene **Arent Dirks. Niesen**, reder en lid van een belangrijke familie en waarschijnlijk doopsgezind. [38] De plaats van de Vismarkt was niet meer aan de kop van de Lange Haven bij de Dam, maar 'achter op de haven', waarheen zij in 1601 bij besluit van de Vroedschap was verplaatst en waar zij zich nu nog als straatnaam voortzet. [39] De verkoop zal mogelijk zijn geweest wegens de opheffing van de daar vergaderende gemeente of wegens haar vereniging met de gemeente in de Diefhoek.

Het getal der Doopsgezinden werd alsmaar kleiner. Naast de aantrekkingskracht van de hervormde gemeente, droegen de vele onderlinge geschillen zeer zeker bij tot deze neergang. De laatste leraar Ds. **Hendrik Seije** sloot op 6 april 1748 een contract met de Amsterdamse gemeente, 'haare vergadering houdende bij het lam en den toorn', waarbij deze gemeente 'het regt en eijgendom' verwierf van alle goederen, roerend en onroerend, van de Schiedamse gemeente tegen een betaling aan Ds. **Seije** van 2950 gulden, zijnde zijn uitkoop. [40] Van 'het kleijne overschot der doopsgezinde broederschap', bestaande uit slechts 14 personen, verzetten acht vrouwen zich tegen de overeenkomst en richtten een verzoekschrift tot het stadsbestuur. Deze hield de zaak aan en stelde een onderzoek in, wat resulteerde in een memorie over de zaak van de zijde van de Amsterdamse gemeente en in een tegen-memorie van de bezwaarden. Tot een beslissing is het niet gekomen, maar de gemeente spatte uit elkaar en de kerk - geheel volgens de overeenkomst - kwam aan de Amsterdamse gemeente. [41]

De ondergang van de gemeente betekende niet de ondergang van het gebouw der doopsgezinden. Op 6 september 1756 vroegen de Lutherse aan het stadsbestuur om een passend kerkgebouw. [42] De stad kocht toen de 'kerk van de Mennoniten alhier, welke tegenwoordig tot oeffening van haar Godsdienst niet meer word gebruikt' voor 1250 gulden van de Amsterdamse gemeente, en stelde deze op 25 oktober daaraanvolgende aan de Lutherse gemeente ter beschikking. [43]

3. DE ROOMS-KATHOLIEKE GEMEENTE

De gebeurtenissen van het jaar 1572 betekenden het einde van de organisatie van de oude - verder met Rooms aan te duiden - christelijke gemeenschap binnen de stad. De pastoor **Clemens Jacobsz. Hueckenhorst** was gevlucht, de Grote Kerk aan de hervormden toegewezen, de kloosters geplunderd en gesloten, en het getal der getrouwen geslonken tot een klein groepje. Dat het oude geloof hier toch bleef voortbestaan, was in

het bijzonder te danken aan het missiecentrum van (bisschop) **Sasbout Vosmeer** te Delft, die af en toe ook priesters naar Schiedam zond en zo contacten onderhield met de overgebleven gelovigen.

Na de periode van overleving volgde de periode van de wederopbouw en uitbreiding. Deze zette in ongeveer in het jaar 1610. Een beslissende rol in dit proces speelde juffrouw **Annetgen Ariensdr. van Smalevelt**, echtgenote van burgemeester **Pieter Pietersz. van der Burch** en dochter van burgemeester **Arent Danckertsz. van Smalevelt**. Het was na de dood van haar man in 1610, dat zij zich intensief begon te bemoeien met de zogenaamde Hollandse Missie. Zij zorgde er voor, dat in haar woning aan de Dam, het uit de nalatenschap van **Thielman Oem** gekomen Huis te Poort, de priester **Govert Aertsz. van Vliet** kwam wonen. [44] Deze bediende van daaruit de roomsen van Schiedam, Vlaardingen, Kethel, Zouteveen en Maasland. We mogen aannemen, dat in haar woning een vertrek als kerk of kapel was ingericht. Juffrouw **Van der Burch** nam echter met deze situatie op den duur geen genoegen, want zij wenste een priester 'om haer en de Catholycken van Schiedam te bedienen' (let op de volgorde!). Het gevolg was, dat zij in 1616 ging naar het klooster van de Dominicaner Orde te Antwerpen en daar de provinciaal verzocht om een geschikte pater. Als reden gaf zij op, 'dat hunnen heer pastoor met name **Govaert van Vliet** hen verlaten had, alzo hij te Schiedam niet wel bestaan en kost'. Een merkwaardige reden, wanneer men weet, dat de pastoor bij haar in huis woonde en zonder twijfel door haar werd onderhouden. De conclusie ligt voor de hand, dat zij de pastoor zonder meer zijn kost en inwoning heeft opgezegd. De provinciaal stemde met het verzoek in en stelde tot haar beschikking **Caspar Luypaert**, die vervolgens door hem zelf naar Schiedam werd gebracht. [45] Pastoor **Van Vliet** had - na vijf jaar dienst te hebben gedaan - intussen Schiedam verlaten en zich te Delft gevestigd. De Dominicaan woonde nu in het Huis te Poort. Wanneer in 1622 **Dirck Claesz. Pansser** voor de Weth een verklaring aflegt, welke verband hield met het verbod van de Staten om jezuieten te huisvesten, zegt hij 'van wegen syen moeder **Anna van Smalevelt** weduwe van zaliger **Pieter Pietersz. van der Burch**, in sijn leven Burge-meester deser stede, sijn schoonmoeder, dat in haer huijse is gelogeert ende eenige jaren geweest is eenen **Jasper Jansz.**, sijnde van der predikher orden - die hij verclaart geen Jesuijt noch van der selver gesintheyt te wesen'. [46]

Tot nu toe is alles duidelijk. In 1623 echter overleed Annetgen van der Burch, [47] waarna het Huis te Poort kwam aan de zoon uit het eerste huwelijk van haar man, **Pieter (Oem) Pietersz. van der Burch**, die op het kasteel Wijnesteijn woonde, gehuwd was met eene **Deliana van Sneek**, en op 15 juni 1625 te Utrecht werd begraven. Zijn weduwe overleed spoedig daarna in 1626, eveneens in Utrecht. Het jaar daarop, op 11 september 1627, verkochten hun kinderen het Huis te Poort aan hun oom **Dirck Pansser**. [48] Deze kocht in 1637 het aan de westzijde belendende huis. [49] Op 6 december 1641 werd **Dirk Pansser**, op 11 november 1654 zijn weduwe, **Maria van der Burch** (dochter van Annetgen), in de Grote Kerk begraven. [50] Het huis vererfde toen op **Andries Ramp**, die gehuwd was met hun enige dochter, **Cornelia Pansser**. Hun

zoon, meester **Dirck Ramp** tenslotte verkocht in 1681 het huis met erf en tuin aan eene **Johan Boudewijnsz. van Leeuwen**, brouwer in de Roskam te Leiden. [51] Met deze laatste transactie raakte het huis uit het bezit van de nakomelingen van **Thielman Oem**. Wat geschiedde er na de dood van **Annetgen van der Burch**? Volgens een memorie van pater **Melij**n, opgemaakt en in druk verschenen tijdens de troebelen, die hebben geleid tot de scheuring in de gemeente, kwam na de dood van pater **Luypaert** in 1636 als pater **Adrianus Mutsaert**, 'onder dewelke wij hebben begost huys te houden. Naer de dood van Juffr. **van der Burg** huurde P. Mutsaert in de Steeg een bovenkamer, en alzoo hij niet en hadde, wierd hij nu van d'eene Catholycke en dan van d'andere bediend en onderhouden'. [52] De voorstelling van zaken is aldus, dat pater **Mutsaert** na de dood van juffrouw **Van der Burch** gedwongen was om te verhuizen en toen zijn intrek nam in een bovenkamer van een woning, die in de Steeg stond, dat is aan de steeg liggende tegenover het Huis te Poort. Geheel juist is dit bericht niet, want pater **Mutsaert** kwam hier in 1636 - hij kreeg van de burgemeesters zijn verblijfsvergunning in 1637 - en kan zo niet in 1623 zijn verhuisd. [53] Wegens gebrek aan andere zegslieden kunnen we dit probleem niet oplossen en moeten we ons tevreden stellen met de constatering, dat de paters Dominicanen tussen de jaren 1623 en 1637 het Huis te Poort verlieten en hun pastorie vestigden in een woning staande tegenover het Huis te Poort.

De plaats van de kerk der Dominicanen is het volgende probleem. In een missieverslag over 1641 staat, dat pater **Mutsaert** was 'de enige priester en herder (pastor) in genoemde stad', oud 48 jaar, en dat hij beschikte over 'een eigen woning, door een waarachtig katholiek testamentair nagelaten, en een voortreffelijke kerk, voorzien van alle kerkelijke en zelfs tot de missie behorende benodigdheden'. [54] Geen plaats wordt genoemd, zodat we zowel met een geheel nieuwe kerk als met een gedeelte van het Huis te Poort rekening moeten houden. Eerst uit 1670 komt een nadere informatie, wanneer we op 24 maart in het Besogneboek van de burgemeesters vinden aangetekend: 'den heer Officier heeft op aenmaninge van de heeren Burgemeesteren bekent gemaect, dat hy op het aenvangen van sijn Ampt met communicatie aen Burgemeesteren met de Catolijcque kerck alhier was geaccordeert, te weten met de kerck tegen over het huijs van **Andries Ramp** voor hondert gulden s'jaers ende met de andere kerck voor een somma van drie en sestich gulden, sonder dat sedert eenige veranderinge heeft gemaect'. [55] Bedoeld is hier het geld, dat moest worden gegeven voor de vergunning om de kerkdiensten te houden, en de betreffende officier was de baljuw **Anthonis Oosterbaen**. Hij heeft de grootte van het bedrag bij zijn ambtsaanvaarding vastgesteld, wat wil zeggen in de zomer van 1667. [56] We kunnen hieruit besluiten, dat in dat jaar twee kerken aanwezig waren. De eerstgenoemde was ongetwijfeld de kerk der Dominicanen. Het ligt voor de hand te onderstellen, dat deze kerk bedoeld is in het missieverslag van 1641 en dat zij tegelijk met of kort na de verdrijving van de dominicanen uit het Huis te Poort is gesticht.

De andere kerk was het bedehuis van de seculiere geestelijke. In 1656 lezen we in het

missieverslag, dat in de stad werkzaam waren '**Bernardus Weerhaan**, pastoor, en een tweede geestelijke uit de Orde van de heilige Dominicus'. [57] Tussen de jaren 1641 en 1656 moet de Apostolische Vicarius (zo heette de geestelijke, die in het voormalige bisdom Utrecht, dat nu zendingsgebied was geworden, de bisschoppelijke functies uitoefende) also een nieuwe pastoor van Schiedam, een opvolger van **Govert van Vliet**, hebben benoemd. Hij was de hoogste roomse kerkelijke gezagsdrager ter plaatse, zodat met recht de Apostolische Vicarius Neercassel in zijn missieverslag over 1662 opmerkt: 'De stad Schiedam heeft één pastoor, een man van onbesproken levenswandel. Met hem werkt samen (collaborat) een Dominicaan (**Mutsaert**), een goed man'. [58]

De pastoor had geen eigen pastorie. Wanneer pastoor **Weerhaan** in 1662 overlijdt, staat in het stedelijk register van overledenen aangetekend, dat hij gewoond heeft 'ten huijse van **Cornelis Hendricxs Kesa**'. Zijn opvolger, **Johannes de Haes**, woonde bij zijn overlijden in 1680 'over de Swarte Leeuw', dat is in een huis staande ergens op de Lange Haven nabij de sluis. [59] Eerst pastoor **Johannes de Walse** woont in 1685 op het Huis te Poort. Deze huisvesting hangt ongetwijfeld samen met de aankoop van het huis in 1681 door de brouwer **Van Leeuwen**. [60] Waar stond de kerk van de pastoor? Wanneer we in overweging nemen, dat de komst van de seculiere priester in of spoedig na 1641 is te dateren, en dat in dat jaar het Huis te Poort overging aan de als zeer roomsgezind bekend staande **Andries Ramp**, is het misschien niet al te gewaagd, wanneer we onderstellen, dat Ramp - zoals **Annetgen van der Burch** deed - zijn woning ter beschikking stelde. Het vervolg zou dan zijn, dat voor de pastoor persoonlijk geen ruimte als pastorie ter beschikking werd gesteld, wat anders werd nadat de familie **Ramp** het Huis te Poort verkocht aan de parochie, zij het niet onder de eigen naam, maar op naam van de ons bekende Leidse brouwer. Het pand, dat door de aankoop van enige huisjes en erven, staande aan de Breestraat, in de jaren 1684 en 1685 uitgroeide tot een flink complex, bleef staan op de naam van een particulier persoon. Pas in 1734, toen men het verpondingskohier reorganiseerde, werd als bezitster van het huis en omliggend terrein genoteerd 'De Pastorij van 't huijs te Poort'. [61]

Het aantal Roomsens was vooreerst zeer gering. In het jaar 1616 bedroeg het niet meer dan een 150 personen. Voor het jaar 1639 vermeldt een missieverslag slechts 25 families of wel een 140 personen. Het missieverslag over 1656 evenwel vermeldt het niet gering getal van ongeveer 900 personen. [62] Het is met deze getallen moeilijk gesteld, omdat we niet weten waar en wie er geteld zijn. Zo kunnen in het laatste cijfer begrepen zijn de gelovigen wonende te Vlaardingen, Kethel en andere omliggende dorpen, alsmede alle personen, dus inclusief de heel jonge kinderen; in het cijfer over 1639 alleen de Schiedamse communicanten. Toch is het onmiskenbaar, dat er groei in de gemeente zat. We merken dit zeer goed in de reacties van de hervormden, die uit den aard der zaak zeer gevoelig waren wat de roomse gemeente betreft. De predikanten zagen beter toe dan het stadsbestuur, dat de placaten van de Staten in deze werden nageleefd.

Aan deze waakzaamheid hebben we te danken, dat er uit het jaar 1699 een informatie over de kerk van de Dominicanen is bewaard gebleven. Op 30 maart van dat jaar teke-

nen burgemeesters in hun besogneboek het volgende aan: 'D'heeren **Rotteveen** en **Bassecour**, predikanten, **Willem 't Hart**, ouderling, en van **Wijk**, diaken, gedeputeerden van de kerkeraad, versoukende dat de vergroting van de paepse kerk bij den pastoor **Melijn** mogt werden beleth, immers den uitgang op de haven, het hoge gewulf, de nieuwe galderij, etc., ten minste dat bij provisie het timmeren mogt werden geïnterdiceert (= verboden); is gehouden in advijs'. [63] Hieruit blijkt, dat men zeer bezig is met de vergroting van de kerk der Dominicanen. Het schijnt een grote verbouwing te zijn geweest die onder andere heeft omvat de constructie van een hoog gewelf met dito dak, een galerij en een (zichtbare) uitgang op de Korte Haven. Het was nu eenmaal verboden om kerkgebouwen, anders dan de hervormde, zichtbaar en duidelijk neer te zetten. Deze activiteit wijst mijns inziens op een vermeerdering van het aantal gelovigen. Het is tekenend voor de magistraat, dat zij in deze zaak, die hen toch ter harte moest gaan, niets ondernemen.

In 1726 was er wederom sprake van geërgerdheid bij de protestanten. Op 25 februari van dat jaar richtten de predikanten **Brouwer** en **Du Vignon** zich tot de burgemeesters 'en hebben uijt den naam van gantsche Kerkenraad alhier geklaagt over de stoutheijt ende ongebondentheijt, die bij de paapsgesinden alhier gepleegt werden, namentlijk dat dezelve, als wanneer des Sondaags de gereformeerde Kerke aan ofte uytgaat, zij met geheele troupen naar haare kerke ende uijt haare kerke gaan met boeken onder haare armen, zijnde strijdig tegens de placcaten dezer landen, wijders dat verscheyde paapse mans komen te trouwen met gereformeerde vrouwen en zelfs met die geene die ledematen zijn, met belofte dat zij de vrouwen in haare religie zullen laten blijven, dat in plaatze sulx doende ter Contrarie, zoo ras als zij getrouwt zijn haare vrouwen ende kinderen komen te noodsaaken om met hen in de paapse kerke te gaen, ende wijders dat de kinderen die zij bij denzelve verwekken in de paapse religie optrekken ende opvoeden, jae zelfs tot jaare van onderscheyt gekomen zijnde tegen derselven wille ende conscientie; versochten oversulx uijt naame als boven dat daar inne behoorlijke voorsieninge mogte werden gedaan: waarop gedelibereert zijnde, zijn voornoemde gedeputeerden tot antwoord toegevoegt, dat heeren burgemeesteren voor zoo veel in haar is zoodanige voorsieninge te zullen doen als naar bevind van saaken zal worden geoordeelt'. [64] De klacht richt zich op een zeker provocerend gedrag van de roomsen en op het sluiten van gemengde huwelijken, die wel de roomse, maar niet de hervormde gemeente ten goede komen. De burgemeesters horen de klacht aan, maar ook ditmaal doen zij er verder niets tegen. Hoe zouden zij ook gekund hebben? Toch heeft ook aan hen het toenemend getal der roomsen en hun dienovereenkomstig vrijpostiger gedrag zorgen gebaard. Immers, het kan niet toevallig zijn, dat in het zelfde jaar 1726 het reeds genoemde besluit is genomen om alle roomsen te weren uit de stedelijke functies. [65] Men vreesde blijkbaar roomse infiltratie en de aantasting van de eigen (hervormde) posities. We zien de duidelijke tendens, dat gelijk met de groei van het getal der roomsen de stadsregering bewuster hervormingsgezind wordt. Problemen waren er echter ook in de roomse gemeente. De vraag, die de gemoederen

bezighield in den lande - en ook in Schiedam - was die van het al of niet voortbestaan van de oude hiërarchische structuur. Concreet hield dit in, of Holland missiegebied was of een bisdom. De wijze van voortbestaan van de bisdommen was een onduidelijke zaak, maar langzamerhand had onder de seculiere geestelijkheid de overtuiging veld gewonnen, dat de door het Utrechtse kapittel gekozen en door Rome benoemde Apostolische Vicarius de rechtmatige opvolger van de aartsbisschop van Utrecht was. De reguliere geestelijkheid - zoals de Dominicanen - wekte steeds meer het misnoegen op van hen, die zich de rechtmatige opvolgers van de oude geestelijkheid (= clerezy) achtten, omdat de regulieren zich van de oude structuren weinig of niets aantrokken en zich overal - waar mogelijk - indrongen. Een voorbeeld hebben we gezien in Schiedam, waar **Van Vliet** verdrongen werd door de Dominicaan uit Antwerpen. Het latente conflict kwam tot een uitbarsting, toen in 1704 **Petrus Codde**, vicaris-generaal en titulair bisschop van Sebaste, op beschuldiging van ketterij (Jansenisme) naar Rome ontboden en vervolgens van zijn ambt werd ontheven. De meerderheid van de seculiere priesters in Holland verklaarde de afzetting voor onwettig en weigerde de door de Paus benoemde opvolger **Theodorus de Cock** te erkennen. Onder dezen was de Schiedamse pastoor **Johannes Tibbel**. Zonder enige twijfel voelde de pastoor van het Huis te Poort zich de rechtmatige opvolger van de vóór-reformatorische, katholieke pastoors van Schiedam. In zijn kerkje hield hij een zevental predikaties, die later in druk zijn uitgegeven en verspreid. [66] In het toegevoegde voorwoord spreekt **Tibbel** over de toestand in Schiedam. Hij verwijt de regulieren en hun aanhang, dat zij de gelovigen trachten wijs te maken 'dat men blindeling alles moet doen, wat quansuys van de Paus komt en alles uijtvoeren wat in brieven, die de Pauselijke Naemen draegen belast word. Op deze voet gaet men gerust voort met de Clerezie van ongehoorzaemheid te beschuldigen'. Het punt, waar alles om draaide was de gehoorzaamheid of ongehoorzaemheid aan Rome. Over Schiedam zegt hij dan: 'een groot deel van de Catholyken van onze Stad is in dit vooroordeel tegens de Cleresie ook ingewikkeld en ontziet zig niet gelijk als een soort van scheuring in te voeren: ja, die hun niet en volgen, te veroordelen en te verdoemen'. We kunnen ons voorstellen, hoe er in de tegenover elkander gelegen kerken vanaf de respectieve kansels is gepredikt in deze dagen. De strijd kwam tot een einde, toen in 1723 het Utrechtse kapittel tot bisschop benoemde **Cornelis van Steenhoven**. Deze benoeming had wel de goedkeuring van de Staten van Holland, doch niet van Rome. Hiermede was de scheuring een feit geworden en de oud-bisschoppelijke clerezie zelfstandig geworden. Pastoor **Tibbel** behoorde tot degenen, die **Steenhoven** als de wettige bisschop erkenden. Daarmede was ook de scheuring in de Schiedamse gemeente een feit. De twee gedeelten zouden verder hun weg gaan, de één nader aangeduid als de oud-katholieke gemeente, de ander als de rooms-katholieke gemeente. In deze benaming ligt het conflict besloten: oud of wel vasthoudend aan de eigen tradities en rechten, rooms of wel de gehoorzaamheid aan en band met Rome voor het hoogste houdend. Voor velen was het tevens de scheiding tussen heterodoxie of ketterij en orthodoxie of de

ware leer.

Het merendeel der gelovigen betuigde zijn trouw aan de paters Dominicanen. In 1797 bedroeg hun getal 3200 personen, of wel een 30 % van de bevolking. [67] De oorzaak van die grote vermeerdering was de - reeds vermelde - grote immigratie van roomse Duitsers.

Van het kerkgebouw is een bouwontwerp bewaard gebleven. Op 7 mei 1757 kocht pastoor **Wijtvliet** een achter de kerk, aan de Korte Haven staand pand. [68] Deze aankoop was noodzakelijk, want de kerk begon wederom te klein te worden. Op 16 mei 1774 stond de Vroedschap toe, dat het gebouw werd vergroot, 'mits zijnde geheel onopzigtelijk', wat onder andere inhield, dat 'de schuif ramen op de eerste verdieping gesteld en aan de Haven uitkomende van binnen voor de helft met vaste blinden' moesten worden beschoten, 'ten einde daar door alle gezigt van en op de publicque straat te beneemen'. [69] Voor de vergroting was de aankoop van een tweetal panden nodig, het één staande aan de Dam naast de kerk, het ander aan de Korte Haven naast het in 1757 aangekochte pand. Sedertdien bezat men een aaneengesloten complex, gelegen tussen de Dam en de Korte Haven. [70]

Terzelfder tijd voltrok zich een uitbouw van de kerkelijke organisatie. Op 21 november 1768 brengen de burgemeesters in de vroedschap, dat de regenten van de Magistraats-Armenkamer zich tot hen hadden gewend en hadden 'te kennen gegeven hoe zeer de gemelde Armekamer, van tijd tot tijd wierd geonereert met uitdeelingen aan Rhoomse armen, welkers petiën (= verzoeken) van dag tot dag merkelyk quamen te accumuleren (= vermeerderen), waarschijnlijk uyt geringe soulaas (= ondersteuning), dat aan gemelde Rhoomse armen van wegen haere kerk wierd toegebracht'. Men wil gaarne van deze verzoeken en ondersteuning af, en daarom besluit de Vroedschap 'op het voorbeeld van andere steden Armbezorgers' aan te stellen. [71] Een vijf jaar later, op 30 augustus 1773, bespreken de vroedschappen een verzoek van deze armbezorgers om ondersteuning uit de stadskas ten behoeve van de vergroting van de kerk. Men gaat hier niet op in en zal bovendien zó manoevreren, dat 't gantsche onderhoud der Rhoomsgesinde behoeftigen' voor altoos ten laste van de roomse gemeente komt. We zien hier de armbezorgers optreden als de vertegenwoordigers van de kerkelijke gemeente. Zij fungeren als het kerkbestuur, waarmee de stad - die hen zelf heeft aangesteld - kan onderhandelen. Het is zo niet vreemd, wanneer op 12 april 1774 de burgemeesters door de Vroedschap worden gemachtigd om 'de jegenswoordige Rhoomsche Armmeesteren teffens tot Kerkmeesteren aan te stellen'. [72] Hoewel de kerkmeesters zich bereid verklaarden om het onderhoud van de armen van hun gemeente op zich te nemen, kon het stadsbestuur toch niet geheel aan de nood, die ook hier heerste, voorbijgaan. Begin 1782 verzochten de armmeesters om bijdrage van stadswege. Het verzoekschrift, dat bewaard is gebleven, is belangrijk, omdat het antwoord geeft op de vraag, waar de moutwijnindustrie haar werkkrachten vandaan haalde. Zoals de hypothese van de werkloze vissersbevolking gebaseerd is op wat er gezegd wordt bij de oprichting van de armenschool in 1762 en de spin- en naaischool in 1777, zó is de hypo-

these, dat de industrie haar krachten verwierf uit het buitenland, gebaseerd op dit document. We komen er niet onderuit om het stuk in zijn geheel op te nemen. We lezen dan: 'Geven met de meeste onderdanigheid te kennen de ondergeteekende armbezorgers van de Roomsche Catholique gemeynte binnen deze Stad, Dat in vorige tijden de arme behoeftigen binnen deeze Stad zonder eenige distinctie 't zij dezelve tot de gereformeerde of Roomsche Religie behoorde door de Magistraats Arme Kamer zijn onderhouden geworden, tot in de Jaere 1774 wanneer de Roomsche Catholique armmeesteren, ten eijnde een Proef te neemen of hunne eygene gemeynte den last hunner Armen zoude kunnen supporteeren, ten rade zijn geworden, na bekome agreatie (= goedkeuring) van UEd. groot Achtb. hunne eygene armen te onderhouden, gelijk dezelve dan ook tot op huiden ten daegen door de supplianten of derzelve predesseuren in officio zijn bedeeft en gealimenteert geworden. Dat de supplianten of wel derzelve Predecessseuren zig hadden gevleyt dat de penningen in hunne gemeynte met zo veel ijver als exactitude (= stiptheid) - dit zij onberoemt gesproken - gepercipieert wordende, toereijkende geweest zouden zijn om aan het voorgesteld oogmerk te kunnen voldoen, dan dat zij supplianten zedert een geruyme tyd tot hun leedweezen hebben ondervonden, daer in merkelyk te kort te schieten, waer toe verscheyde oorzaeken aenleijding hebbe gegeven, en wel voornamentlyk de hoofd Traficq deezer Stad, nademaal dezelve voor verre het grootste gedeelte door vreemdelingen van de Roomsche Catholique Religie wordt bewerkt, in zo verre dat onder de twintig brandersknegts nauwelijks één gevonden word, die niet tot de Roomsche Kerk behoort, waer bij komt de buyte gewoone duurte der levensmiddelen en andere noodzaakelyke uijtgaeven, waer onder als een hoofd Pointc mag aengemerkt worden het Armkinderhuijs, tot het welk behoorlyk in staat brengen veele gelden hebben moeten geimpendeert (= aangewend) worden, en waar van het getal der kinderen reeds tot een en vijftig zijn aengegroeijt en welke zeer drukkende Last voor hun Supplianten nog meerder staat te augmenteeren (= vermeerderen) door de huwelijcke, die door de Brandersknegts, van buyten koomende worden aengegaen, van welke veele na slegts eenige jaeren hier ter steede te hebben gewerkt, afvallig worden en dikwerf veele kinderen hebbende, dezelve noodzakelyk door der supplianten arme cassa moeten worden bedeeft'. [73]

In het verzoekschrift staan nog andere gegevens, zoals het grote getal kinderen der brandersknechts en de duurte van de levensmiddelen, maar wat het meeste treft, is dat deze mensen voor zich en hun gezinnen niet volledig in het levensonderhoud kunnen voorzien, maar bijstand moeten ontvangen van wege de kerkelyke gemeente. Het is bij hen niet de werkeloosheid, die om ondersteuning doet vragen, maar de onvoldoende beloning. De ellende wordt nog vermeerderd doordat velen hun vrouw en kinderen verlaten, die dan geheel ten laste van de kerkelyke armenkas komen. Men kan zich afvragen, waarom sommigen er van door gingen. Kan één der oorzaken de toch niet benijdenswaardige status van vreemdeling zijn geweest? Nog in 1787, bij de woelingen in de herfst van dat jaar, blijkt althans bij de autochtone bevolking een afkeer jegens deze vreemdelingen te bestaan, die zich ontladde in mishandeling van alles, wat maar op

brandersknechts geleek.

Het request komt in de vergadering van de Vroedschap van 17 april 1782 in behandeling en men besluit om 'onverminderd de conventie tusschen deeze Stad en Armmeesteren van de Roomsche Catholycque Kerk op den 12 April 1774 geslooten' de burgemeesters te machtigen om 'bij provisie', dat is tijdelijk, uit de stadskas een hoeveelheid rogge en turf uit te keren, niet meegerekend 'de bedelingen die door de Regenten van de Magistraats Armenkamer, ingevolge de voornoemde conventie nog actueel aan eenige Roomsche Catholycque Huijsgesinnen word gedaan'. Daarmede was de zaak voor de Vroedschap afgedaan. [74]

In de zelfde vergadering bezag men nog wel de kwestie van het onderwijs aan de kinderen van arme Roomse ouders. Deze waren immers uitgesloten van het onderwijs aan de stads armenscholen. De directeuren worden dan gemachtigd om een tweede ondermeester aan te stellen en gelast om regels voor de toelating vast te stellen. Dat dit alles niet van harte ging, mag blijken uit het feit, dat aan de armmeesters wordt medege-deeld, dat deze gunst tijdelijk is en 'dat hun Ed. Gr. Achtbare vertrouwen met geene andere verzoeken van bezwaar voor Stads Cassa, hoe ook genaamd, verder te sullen worden geincommodeert'. [75] Het laatste betekent letterlijk, te zullen worden lastig gevallen. Het is de zelfde instelling, die we bij de onderhandelingen met de hervormde diakonie zijn tegengekomen: de stedelijke kas mag niet met zaken als deze worden belast, althans niet meer dan reeds via de Magistraats Armenkamer het geval is.

In het verzoekschrift komt nog voor de vermelding van het 'armkinderhuijs'... We moeten hier volstaan met de bevestiging, dat aan de Hoogstraat sedert 1774 een Rooms weeshuis was gevestigd, staande op dezelfde plaats waar tot voor kort het tehuis voor schipperskinderen was gevestigd. [76]

De omwenteling van 1795 bracht de gelijkstelling van alle kerken met zich. De Roomsen haalden spoedig de politieke winst binnen en gaven hieraan in het jaar 1824 uiting, toen zij op 14 november de nieuwe parochiekerk aan de Lange Haven in gebruik namen. Het hoefde geen schuilkerk meer te zijn, en misschien wel om die reden is het gebouw zo groot en hoog geworden, aan een ieder verkondigend de aardse triomf van de tot dan verdrukte geloofsgemeenschap. De bouwmeester was **A. Tollus**. De stijl kan worden omschreven als neo-klassiek. Het meubilair is neo-barok. Helaas is het gebouw, dat in 1967 voor de kerkdiensten is gesloten, snel aan het vervallen.

De oude kerk met de pastorie aan de Dam werd verkocht aan **J. D. Meijer** in 1825. Deze bouwde ter plaatse een dubbele branderij, die op haar beurt op 31 mei 1968 volledig door brand is verwoest. [77]

4. DE OUD-KATHOLIEKE GEMEENTE

Het was slechts een klein getal der gelovigen, dat trouw bleef aan de pastoor in het Huis te Poort. In 1797 bedroeg hun getal niet meer dan 70 mensen. [78] Van klachten bij het stadsbestuur over ergerlijk gedrag hunnerzijds vernemen we niets. Er moet beslist een mentaliteitsverschil met de Dominicanen en hun aanhang zijn geweest.

Van het kerkgebouw zijn geen afbeeldingen bekend. In de pastorie hangt een tekening, die de zijgevel aan de St. Pieterssteeg weergeeft. Zij vertoont een twee verdiepingen hoog gebouw met beneden zes ramen en twee deuren. De grootste deur, in het midden iets naar rechts, was blijkbaar de ingang van de kerk en droeg het opschrift 'Huis te Poort'. Links van de kerk, aan de straatzijde, stond de pastorie. Een beschrijving van dit pand staat in een verzoekschrift aan de Koning, gedateerd op 18 maart 1858. Hierin lezen we: 'Dat de Pastory dier kerk is een oud gebouw met twee benedenkamers dienende tot huiselijk gebruik, twee boven slaapkamers en een studeervertrekje, de drie laatstgenoemden zonder stookplaatsen, terwijl de zoogenaamde studeerkamer is aan de straat gelegen en waarin geen stookplaats kan gemaakt worden'. Het beschreven pand moet het oude, middeleeuwse Huis te Poort zijn. Benadrukt in de beschrijving wordt het ontbreken van stookgelegenheden in de vertrekken van de eerste verdieping, wat als een groot ongerief werd ervaren.

Het verzoekschrift hield verband met de plannen voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. Pastoor Heykamp had zijn gemeenteleden van de noodzaak overtuigd en een twaalfstal leden bracht het geld bijeen. De heren **M. van Erkel** en **J. Vormer**, beiden te Schiedam, ontwierpen de plannen, en de heer **W. J. Heyligers** stelde een grote zaal in zijn woning aan de Lange Haven gedurende de bouw beschikbaar voor de kerkdiensten. Na afbraak van het aangrenzende pand en van de oude kerk verrees het nog staande complex van kerk en pastorie. Op 16 juli 1862 wijdde men de kerk in. De stijl van het gebouw is een soort gothiek, ook wel herinnerend aan de zogenaamde Waterstaatskerkjes. Het interieur omvat waardevolle zaken, zoals een door de Utrechtse beeldhouwer **J. Rijnbout** vervaardigd tabernakel, een preekstoel en een door de orgelmaker **C. G. F. Witte** van de firma **J. Bätz & Co.** te Utrecht vervaardigd orgel. Fraai is het voor de eredienst benodigd, uit zilver vervaardigd, vaatwerk. [79]

5. DE WAALSE GEMEENTE

Een gevolg van de uitwijzing van de protestanten uit Frankrijk in 1685 was, dat een aantal zich in Schiedam vestigde. Reeds het jaar daaraanvolgend werd met toestemming van het stadsbestuur een kerkelijke gemeente gesticht. [80] Opmerkelijk is, dat de eerste twee ouderlingen leden van de Vroedschap waren, te weten Mr. **Volkert van Goens** en **Karel Boschaart**. Deze behoorden niet tot de Franse refugiés, wat aantoonde, dat ook in de Schiedamse regeringskringen men zich aangetrokken voelde tot de Franse of Waalse gemeente. De reden zal primair van sociale aard zijn geweest. Aansluiting immers bewees, dat men de Franse taal kende en deel had aan de Franse cultuur, en dat was iets veel hoger en deftiger dan de eigen taal en cultuur. Tot aan haar opheffing heeft de Waalse gemeente zich in de persoonlijke belangstelling van Schiedams high society mogen verheugen.

Als kerkgebouw kreeg men de beschikking over de Gasthuiskerk. Tot op heden is daar een tastbare herinnering aan de aanwezigheid van de Walen aanwezig. Ik doel op het orgel, het pronkstuk van het Stedelijk Museum. De bouwgeschiedenis van het instru-

ment is in het kort deze. In 1771 besloot het kerkbestuur tot de aanschaf van een orgel. Na eerst de opdracht aan de orgelbouwer **Godefridus van Zéland** te hebben gegeven, gaf men - toen deze zijn aangegane verplichtingen niet kon nakomen - de opdracht aan de Goudse orgelbouwer **Henricus Hermanus Hess**. Reeds op 9 september 1773 kon men het instrument inwijden met een feestelijk concert en een feestrede, die gevolgd werd door een uitstekend diner in de Doelen voor een aantal genodigden. [81]

Het begin van de 19e eeuw bracht de opheffing van de gemeente. Het aantal leden was zeer geslonken en er was geen eigen predikant meer. Bij Koninklijk Besluit van 31 oktober 1827, nr. 113, werd de Waalse gemeente per 1 januari 1828 gehouden voor verenigd met en ingesmolten bij de Hervormde Gemeente. Geeft de gemeente zelf weinig stof voor bespreking, anders is het gesteld met een nauw daaraan verbonden instelling. Op 4 september 1694 verscheen Ds. **Galant** voor de burgemeesters met de mededeling, dat 'mademoiselle **d'Angeau**' het voornemen had 'omme alhier een frans gerefugieerde Societeit op te rechten van adellijke en fatsoenlijke dames'. Namens haar vraagt de predikant om vrijdom van accijns voor de op te richten instelling. Burgemeesters zijn wel genegen tot inwilliging van het verzoek, maar wensden eerst navraag te doen, hoe zulks in andere plaatsen, waar zulke societeiten waren, gesteld was. Enkele weken later, op 26 september, wordt dan de gevraagde vrijdom verleend aan 'de societeit van de franse dames', geheel overeenkomstig de resolutie van de Staten van Holland van 23 december 1689, 'daer bij aen de Societeysten ofte gemeenschappen van gevluchte franse moeders ofte ongehuwde dochters in de steden in een huis met den anderen als een lichaam ende een gemeene menage haer neder stellende' vrijdom van gemene lands en stads accijnsen werd verleend. Wel moet mademoiselle **d'Angeau** of wie anders het toezicht op de societeit heeft, aan de burgemeesters overleggen 'een lijst van de dames ende juffrouwen, die in de voorsz. societeit bij één zijn', en verder alle veranderingen mededelen. [82]

De Franse Societeit werd een feit, toen mademoiselle **d'Angeau**, wier volledige naam luidde 'Jonkvrouwe **Charlotte de Courcillon, gebooren Marquisinne d'Angeau**' op 5 februari 1695 van de heer Mr. **Theodorus van Bleijswijck**, burgemeester, kocht een 'huijs ende erve, staende ende gelegen aen de Goijstraet', hebbende een gang naar de Lange Haven. [83] Spoedig was dit pand te klein en kocht mademoiselle op de 29e januari 1701 het er naast gelegen pand van de wijnkoper **Cornelis van der Gou**. De omschrijving luidt: 'seeckere huijsinge, erve, plaats en coornsolders, staende ende gelegen aan de Goijstraat binnen deser stede, belent aan de zuijtsijde s'heeren steeg, streckende voor van der strate tot agter op de haven'. [84] De bezetting was niet groot. In 1749 bedroeg zij 12 dames en twee dienstmaagden. [85] Deze omstandigheid - waarschijnlijk een teruggang - zal er de oorzaak van zijn geweest, dat men in 1756 het eerst verworven pand verkocht. [86] De definitieve opheffing kwam een veertien jaar later. Op 11 november 1770 verkoopt men aan de stad het overgebleven pand, waarmee men ongetwijfeld tegemoetkwam aan de wens van het stadsbestuur. [87] Immers, de Vroedschap had reeds op 24 september 1770 besloten om 'het huijs en erve, bekend

onder de Naam van Fransche Societeit, staande ende geleege op de Haave over de Vismarct' te kopen voor de som van 5000 gulden en de burgemeesters gemachtigd om 'de gemelde huijsinge te doen aplaneeren (= slopen), de opstal en afbraak daarvan aan de meest biedende te verkopen, en voorts van de gemelde grond zodanig emploij te maken, als zij ten beste dezer stad en ten meeste nutte der zelve goede ingeseetene zullen oordeelen en vermeenen te behoren'. Het nieuwe gebruik vond men in de verkoop van appelen, waarnaar de verbrede steeg is genoemd de Appelmarkt. [88]

6. DE LUTHERSE GEMEENTE

De eerste poging om een eigen gemeente te stichten, vond plaats in het jaar 1748. Op 7 oktober richtte een aantal personen, 'alle toegedaen de oude oprechte onveranderde augsburgse luyterse Confessie' zich tot het stadsbestuur met het verzoek om een ruimte, geschikt voor het houden van eigen bijeenkomsten, en om een geldelijke bijdrage tot onderhoud van predikant en kerkgebouw. In hun verzoek spreken de aanvragers, die zeggen 'bijna 60 vrije personen' te vertegenwoordigen, van de bezwaren voor de werklieden 'als moetende alle de dagen in de weeke swaar en moeijelijk werk doen' om alle zondagen naar Rotterdam ter kerke te gaan. [89] Bedoeld zijn de Lutherse Duitsers, die naar Schiedam zijn getrokken om hier als brandersknechten werk te vinden. Hoewel hun aantal gering was in vergelijking tot de Roomse immigranten, was het toch nog wel zo groot, dat aan de stichting van een eigen gemeente kon worden gedacht. Het verzoek komt op de 14e oktober reeds in de vergadering van de Vroedschap, deze geven de zaak zoals gebruikelijk in handen van de Gecommitteerde Vroedschappen, waarna we verder niets meer vernemen.

Het zou tot 1756 duren voordat aan de Lutherse van stadswege een gebouw ter beschikking werd gesteld. Het was - het is reeds gezegd - de voormalige kerk van de Doopsgezinden, staande in de straat, thans genaamd Achter de Teerstoof. De stad kocht het pand en gaf het in gebruik aan de Lutherse gemeente, die zelf niet vermogend genoeg was om een pand te kopen. [90]

Arend Vinck jr. geeft in zijn stadsbeschrijving een verslag van de inwijding: 'Op den agsten van Bloemaand (= mei) 1757 heeft Ds. **C. C. H. van der Aa**, predikant te Haarlem, lid en secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, de voornoemde Kerk tot een Godshuis voor de Lutherse Gemeente ingeweid, nemende tot zijn Text 1 Kon. 8 vs. 29, 30, onder een toevloed van een grote menigte van allerlei rang, niet alleen uit de Stad, maar ook van andere Plaatsen, dat het gebouw onmogelijk de toevloeiende menigten konde bevatten'. Hij geeft dan een beschrijving van het kerkje, dat bij het ontbreken van een afbeelding - een euvel, dat we bij meerdere gebouwen hebben kunnen constateren - wel moet worden opgenomen. Hij zegt: 'Dit gebouw is een vierkant net kerkje voorzien met twee ingangen, aan de Schie over een ruime plaats en van agteren in een straat uitkomende, 't werd van binne verligt door twee á drie grote kerkglazen. Zedert eenige jaren hebben verscheide weldoeners van Amsterdam laten vervaardigen en aan de zelve geschonken eenen Nieuwen Predik-stoel, welke op den

een en twintigsten van Wijnmaand (= oktober) 1759 van haar Leeraar **J. J. Meijer** is in geweid'. [91]

Een opmerkelijk predikant was Ds. **J. Hoop**, die op 28 maart 1784 zijn intrede deed. [92] Hij was nogal politiek bewogen en liet zich vanaf de kansel wel eens gaan, waarbij hij van een anti-stadhouderlijke gezindheid blijk gaf. Zo moet hij eens gebeden hebben, 'dat Zijne Doorluchtige Hoogheid benevens zijn geheelen aanhang evenals een andere oproerig rot Korach, Dathan en Abiram mocht van de aarde worden ingezwolgen'. Voor zijn toehoorders was de toespeling misschien duidelijk genoeg, maar voor ons helaas minder. Het zou prettig zijn te weten op welke wijze dominee van de brave stadhouder Willem V een oproerling maakte. Immers, in het bijbelverhaal stonden Korach en de zijnen op tegen Mozes (die zij van een dictatoriaal of autoritair optreden beschuldigden en aan wie zij vroegen, wanneer hij zijn beloften zou nakomen en hen het beloofde land binnenvoeren), waarop zij als straf door de zich openende aarde werden verzwolgen. Maar misschien ging het helemaal niet om de vergelijking en was de hele preek en bede alleen gericht op de hier uitgesproken wens, dat de stadhouder en met hem het hele staatsbestel zouden worden vernietigd. Hoe het zij, Ds. **Hoop** zou met zijn overtuiging nog last krijgen, want in de woelingen van de herfst van 1787 belaagde een woedende volksmassa zijn woning. Een ooggetuigeverslag is bewaard gebleven, waaruit wij ontlenu: '... waren er om 10 uren (= op zaterdag 6 oktober), een groote menigte van het graauw voor 't Huis van den Lutersche Predicant **Justus Hope**, om het omver te halen, waren reeds bezig met raamen blinden en meubelen aan stuk te smijten, waar onder een Extra grote spiegel kort en klein was, een gedeelte der Bibliotheek hong door de aan stuk gesmeten ruiten buitenwaards ...'. Door de komst van brandersknechts wordt de verdere vernieling verhinderd, maar de dominee moest vluchten. [93] Teruggekeerd verbieden de burgemeesters hem het preken. Hoewel dit verbod reeds in 1788 wordt opgeheven, weigerden toch velen bij de patriotsgezinde predikant ter kerke te gaan. Met de komst van de Fransen in 1795 was zijn houding niet milder. Hij kwam in conflict met zijn kerkeraad, stelde op en las voor van de kansel felle aantijgingen tegen zijn tegenstanders, waaronder op 3 januari 1796 een oproep aan de gelovigen om de zittende kerkeraad - hier omschreven als booswichten en rovers - naar huis te sturen en een ander college te kiezen. Het vertrek van Ds. **Hoop** naar Purmerend in 1796 maakte tenslotte een einde aan deze twisten.

De gemeente zag intussen om naar een ander kerkgebouw. Op 4 april 1810 kwam bij de Maire (= burgemeester) een brief binnen van de regenten van het Sint Jacobs-gasthuis. Deze delen hierbij mede, dat de kerkeraad van de Lutherse gemeente verzocht heeft 'om tot de openbaare godsdienstoefeningen dier Gemeente gebruik te mogen maken van het Kerkgebouw aan het voornoemde Gasthuis behoorende ... en zulks uit hoofde van de meerdere geschiktheid, welke het gemelde gebouw heeft boven het Locaal waarin de gemelde gemeente thans haare godsdienstige Zamenkomsten houden moet'. Zij leggen dan een aantal bepalingen voor - onder andere ten aanzien van de Waalse gemeente, die immers ook één der gebruiksters van de kerk

was - en stellen de Maire voor om het verzoek in te willigen. De volgende dag reeds valt het besluit en worden de regenten gemachtigd 'om het Kerkgebouw aan het St. Jacobsgasthuis toebehoorende te cederen (= af te staan) ten behoeve van de Lutherse gemeente binnen deeze Stad en zulks op den voet en onder de bepalingen in de voorsz. Missive vermeld'. Op voorstel van de stadssecretaris, hier sprekende namens het college van regenten van het St. Jacobsgasthuis, neemt men dan tegelijk een beslissing ten aanzien van het leegkomende pand, hier nader omschreven als een 'huis en daar achter geleegene zaal'. Het pand zal 'ten dienste van het Stads Spin Instituut geëmployeerd en het zelve uit het Gasthuis weggenomen worden, als zijnde de Zalen waarin het gemelde Instituut geplaatst is, tans meer dan ooit voor het gebruik van het Gasthuis zelve benodigd'. [94] De verdere lotgevallen van het gebouw zijn elders reeds verhaald. [95] Reeds enige weken later, op zondag 13 mei, hield men 's middags de eerste dienst in de Gasthuiskerk. [96] Alleen die tijd was overeengekomen, omdat de morgen bleef gereserveerd voor de Waalse gemeente. Eerst toen deze in 1827 werd opgeheven, konden de Lutherse hun diensten op de vrijgekomen uren, dus 's morgens, gaan houden. Door het toenemende gebruik, dat de Hervormden van de kerk gingen maken (het orgel was van hen, zijnde de erfgenamen van de Waalse gemeente), waren wrijvingen tussen beide gezindten onvermijdelijk. Het is daarom niet te verwonderen, dat de Lutherse gingen uitzien naar een eigen gebouw. Men stichtte een fonds in 1877 en reeds in 1891 was dit zo gegroeid, dat men kon overgaan tot de aankoop van het pand, dat stond op de hoek van de Lange Nieuwstraat en de Oranjestraat, en werd omschreven als 'een middegebouw, dat afzonderlijk is opgetrokken en twee zijgebouwen, die zeer ruime lokalen, tot nu toe als kantoorlokalen gebruikt, bevatten'. Op 30 oktober 1892 vond in aanwezigheid van de burgemeester en de stadssecretaris de plechtige ingebruikneming van de nieuwe kerk plaats.

Eén opmerkelijk punt hebben we nog te vermelden, namelijk de stichting in 1835 van een fonds 'tot ondersteuning van weezen en behoeftigen', ook bekend staande onder de naam van het 'Weezenfonds'. Tot dan was er in geen enkele mate een armenzorg door de Lutherse zelf aangevat. In 1786 hadden de vroedschappen ingestemd met het voorstel om de Lutherse armen door de Magistraats Armenkamer te doen verzorgen, en daarbij was het gebleven. [97] Voorafgaande aan de stichting van het fonds vond een novum in de gemeente plaats door de aanstelling van een college van Diakenen. Het fonds is velen tot een hulp en steun in moeilijke tijden geweest.

7. DE JOODSE GEMEENTE

In 1786 richtten de 'Hoofden der joodse Natie' te 's Gravenhage zich tot de Vroedschap met het verzoek om geloofsgenoten toe te staan zich in de stad te vestigen, 'tot het drijven van koophandel als andersints'. De Vroedschap verleende haar toestemming en stond reeds het volgend jaar een stukje grond, gelegen op de burcht van Mathenesse, af tot een begraafplaats volgens de joodse wet. [98]

We vernemen niets over de gemeente. Het aantal joden binnen de stad bedroeg in 1797

slechts 27 personen, van wie niet allen tot de synagoge behoeven te hebben behoord. [99]

Uit **Van Ollefen** vernemen we, dat de synagoge in 1797 stond aan het Broersveld, zijnde een verbouwd huis. [100] In 1826, wanneer in een notariële akte de voorwaarden voor het huren van een zitplaats worden vastgelegd, was de synagoge gevestigd in 'het lokaal boven het Schiedamsche Wachthuis', d.i. op de bovenverdieping van het pand, staande op de hoek van de Grote Markt en de Hoogstraat. [101] Niet onmogelijk is, dat de voorwaarden zijn vastgelegd ter gelegenheid van de ingebruikneming van dit lokaal als synagoge. Het aardrijkskundig woordenboek van Van der Aa bevestigt deze gegevens, wanneer hij in 1847 schrijft: 'Tot Israëlitische bijkerk is thans ingerigt de bovenverdieping van het Wachtlokaal op den hoek van de Markt, aan de stad in eigendom toebehoorende en door deze daartoe afgestaan; vroeger oefenden de Israëlieten hunne godsdienst in een burgerhuis in het Broersveld, dat in de vorige eeuw tot dit gebruik was ingerigt. Het was een klein, eenvoudig gebouw, dat niets opmerkenswaardigs bevatte en thans weder tot burgerhuis dient'. [102] Wegens afbraak van het wachtlokaal, dat kosteloos door de stad ter beschikking was gesteld, was men gedwongen te verhuizen. [103] In 1858 kocht men het pand van het voormalige Spin- en Weefinstituut in de steeg genaamd Achter de Teerstoof. [104] Op de plaats van deze zette men een synagoge, die op 11 maart 1859 kon worden ingewijd. [105] Diensten zijn hier gehouden tot in 1910. Volgens het officiële verslag van de stad is in 1915 de synagoge opgeheven. [106] Het gebouw, dat alleen nog aan de typische bouwstijl herkenbaar is, dient sedert rond vijftig jaar als opslagplaats van een wijnhandel. Het laatste overblijfsel, de Israëlitische begraafplaats, is in 1962 geruimd, toen de stoffelijke resten werden overgebracht naar de begraafplaats aan het Toepad te Rotterdam. De tweede wereldoorlog hief zijn tol ook te Schiedam en maakte een einde aan de laatste leden der joodse gemeenschap alhier.

XII. Het maatschappelijk leven

1. DE VERMAKEN

In 1573 werd de eerste maatregel afgekondigd om de bevolking te bewegen tot een ernstiger, meer met de geest van de hervorming overeenkomend gedrag. In aanmerking nemende de grote duurte en de benauwde tijd verbood het stadsbestuur het bezoeken van 'taverne ende herberge' op de zondagen gedurende de predikaties en de kerkdiensten en aan de 'taveniers' het tappen gedurende deze uren.

Twee jaar later zijn het de 'danspeelen, sotte gesingen ende gespringen ofte diergelijcke dardelheijt', die het volk dagelijks bedrijft, welke verboden worden 's avonds na de klok van negen uur 'noch op de straten noch in de husijen ofte tavernen'. Ook nu is het motief de benauwde tijd en de ergernis, die deze zaken aan velen geeft. [1]

Spoedig daarna vatte men het kwaad in de wortel aan. Immers, in 1579 is 'by den burgemeesteren ende Schepenen verstaen, dat men den dansscholen alhyer ter steede sal afschaffen ende verbyeden'. Het was een algemeen verbod, dat echter niet door een ieder is opgevolgd, want op 30 oktober 1610 werd door burgemeesters 'het dansschool van **Cornelis Eust** by de Vlaerdingsche poorte affgeschafft ende is daer van door een boode verwitticht'. Misschien lijkt het vreemd om een inrichting, waar men kon leren dansen, te sluiten, maar we moeten hierbij bedenken, dat enerzijds de hervormden en in het bijzonder de dominees waren tegen het dansen, anderzijds deze instellingen gemakkelijk ontvaardden in minder eerbare etablissementen. [2]

Bij de verschillende spelen en sporten, zoals het kaatsen en kolven, lag de kwestie moeilijker. Reeds in 1556 was het kaatsen tegen het stadhuis verboden. In 1578 kwam er een algeheel verbod binnen de stad en werden de beoefenaars van deze sport verwezen naar de stadsvesten en naar buiten de stad gelegen gronden. [3] Naast de beoefening van de sport op de zondag schijnt men in het bijzonder bezwaar te hebben gemaakt tegen de ongeregelde beoefening met alle overlast, die deze met zich meebracht. De sport zelf schijnt minder op bezwaren te zijn gestuit. Een echte kaatsbaan was dan ook in Schiedam aanwezig. In 1640 althans werd een huis en erf bij de Ketelpoort verkocht, 'mitsgaders een ganck t'eynden t'erff, alwaer de Caetsbaen heeft gestaen'. De verkoping hield wel in, dat de baan in 1640 reeds verdwenen was. [4] Op grond van de vele keuren tegen het spel uitgevaardigd gedurende de gehele 17e en 18e eeuw kunnen we vaststellen, dat de beoefening op straten en wegen gewoon door ging. Nemen we bijvoorbeeld de dankdag voor de 30e juni 1666 uitgeschreven. Admiraal de **Ruyter** had de vierdaagse zeeslag gewonnen en de Staten schreven een officiële dankdag uit. Zo'n dag hield in, dat de werkdag veranderde in een zondag, en dus in een rustdag. Alle werk werd stilgelegd, kerkdiensten werden gehouden en verboden werden 'caetsen, clootschieten, gelage te setten ofte dronckenschap te plegen, nocte brandewijn ofte taback, te drincken, suygen, nocte tappen'. Dat wil zeggen, dat de herbergen, kroegen en tabaks- en koffiehuzen dicht gingen, met andere woorden het gehele horecabedrijf

werd stilgelegd. Tegenover dit verlies stond enige winst, want burgemeesters ordonneerden ook, 'dat tot een teeken van vreugde de clocken sullen werden geluidt dat oock van wegen de Regeringhe vreugde vieren (= vuren) voor en benevens het Stadhuys deser stede sullen werden aangesteken, dat oock particulieren inwoonders omme mercklijcke redenen eenige vreuchde vieren op de haven sullen branden ofte doen branden'. We treffen hier aan, wat men toen onder een gepaste feestdag verstond. Voordat we er toe overgaan de sluiting van de kroegen te becritiseren en de maatregel te ridiculiseren, mogen we bedenken, dat de mensen wat luidruchtiger en woester feestvierden dan tegenwoordig, en dat dronkenschap met geweldpleging als begeleidend verschijnsel veelvuldig voorkwam. Het stadsbestuur dat zijn mensen kende, sloot de kroegen niet zonder reden. [5]

Het verbod om te kaatsen valt wat uit de toon. Waarom zou zo iets niet op een feestdag mogen plaats vinden? Het verbod wordt wat duidelijker, wanneer we voor ogen houden, dat het spel op de openbare straat werd beoefend en we kennis nemen van een andere keur, bijvoorbeeld de op 11 juli 1715 uitgevaardigde. Het wordt weer een lang citaat, maar de ordonnantie is zo illustratief, dat het jammer zou zijn de tekst achterwege te laten. We lezen dan: 'Alsoo niet tegenstaende verscheijde keuren en ordonnanties tegen het kaatsen en balslaen van tijd tot tijd sijn gemaect en gepubliceert, men egter bevind dat vele ingesetenen deser Stad sig niet ontsien sulx dagelijks in de week maer principaelijk op Sondagen en hoogtijden selfs onder de predicatie alomme te exerceren, strekkende niet alleen tot vilipendie (= verachting) van de voorsz. keuren en ordonnanties, maar dat ook sonderling het plegen van de godsdienst wert geturbeert en bovendien dagelijks vele ongeregeltheden en ongelukken komen te gebeuren; Soo ist dat de heeren Schout, Burgemeesteren en Schepenen ... goetvinden en verstaen bij desen, dat niemant wie hij ook soude mogen wesen, 't sy jong of out, na de publicatie dezese sig sal vervorderen in de week, en veel minder op den dag des heeren of andere hoogtijden, binnen dese Stad en de jurisdictie van dien, waar het soude mogen sijn, langs de vesten van deselve, op het nieuwerk, ende op hoofd, te kassen en balslaen, veel min te werpen ofte schieten met klooten, op poene dat diegene, die op de daet worden bevonden niet alleen de hoeden sullen afgenomen, maer daer en boven telkens verbeuren een boete van drie guldens ..., dat ook gelijke boete van drie guldens telkens sal worden verbeurt bij soodanige herbergiers, Tappers en andere wie het ook soude mogen sijn, die eenige instrumenten tot het voorsz kaatsen, balslaen en schieten met clooten sullen hebben verschaft ofte daer in op eenicherhande manieren behulpsaem sijn geweest. ..' [6] We zien hier, dat ongelukken bij de beoefening van het kaatsen en andere balspelen voorkomen. We kunnen ons indenken, dat dit gevaar door de aanwezigheid van massa's volk op feestdagen des te groter is geweest, en dat men dit door een verbod heeft willen vermijden. Opvallend is, dat van hen, die op heterdaad zullen worden betrapt, de hoeden worden afgenomen. Tegenwoordig zou deze bestraffing zonder enige zin zijn, maar indertijd, toen een ieder - van jong tot oud - een hoofddeksel droeg en het blootshoofds gaan zo ongeveer identiek met naakt gaan moet

hebben betekend, was het een geduchte bedreiging. Alsof men geen vertrouwen had in de uitwerking van het verbod, worden ook allen bedreigd, die de wetsovertreders behulpzaam zijn, zoals de herbergiers en de kroegbazen. Gemerkt de vernieuwingen van deze keur, is het effect inderdaad niet erg groot geweest.

De hardnekkigheid, waarmee het volk de spelen beoefende, is groot geweest. In 1581 verbood het toenmalige stadsbestuur - in aanmerking nemend de vele ongelukken en glasschaden het 'caetsen, colffven, balslaen ende schyeten van de cloot ofte worpen mit steenen ende ghelycke ongeregeltheyden ofte onstuerichheyden, daegelycx, zoe opt kerkhoff ontrent de kercke, tstedehuijs opte marcte ende langhes de straeten'. [7] Het kolven vond oudtijds evenzeer op straat plaats. Ook hier gebeurden ongelukken en volgde verbod op verbod, maar ook hier hielpen de verboden niet veel. Bijvoorbeeld: op 15 november 1649 verordonneert de Weth, 'bemerckende dat de jongens, knechts ende jonge kinderen meermalen door het spelen ende werpen met Cooten, Colven ende balslaen ontrent het Stadthuys, de kerck ende op de Vismarckt alhier ter Stede, groote schade aen de zelve sijn doende met het insmijten ende breecken van de Glasen, de Wapenen daer in staende, het Schalie ofte Leijdeck ende anders, alsmede dat daer door verscheijde ongelucken, ongemacken ende quetsingen comen te ontstaen, sulcx noch onlanx is gebleecken, ende willende daerinne soo veel mogelijk is voorsien, hebben gekeurt ende geordonneert, keuren ende Ordonneren bij desen, dat van nu voortaan geene jongens, knechts ende jonge kinderen van wat qualiteijt deselve sijn en sullen vermogen bij, om, aen ofte ontrent het Stadthuijs, de kerck ende op die vischmarckt te spelen, smacken ofte werpen met coten ende het spel van dien te exerceren, mitsgaders te Colven ende balslaen'. Veel schade werd klaarblijkelijk toegebracht aan de gebouwen, waarvan vooral de ruiten en daken het moesten ontgelden.[8]

De volwassenen gingen langzamerhand gebruik maken van apart aangelegde banen, meestentijds liggende bij wijnhuizen en in de 18e eeuw overdekt. In 1761 treffen we zo'n baan aan nabij de Vlaardingse poort, wanneer op 20 juni wordt verkocht 'zeeker huijs en erve, sijnde een herberg, genaemt de Visserije, voorzien met een Golfbaen, staende ende geleege in de Vlaerdingstraet, belent ten westen Stadsveste ende ten oosten de volmoole, strekkende voor van der straten tot agter aen s'Heeren bansloot, ende nog den opstal van een Paarde Stal aen de Noordvest naest de Vlaardingse poort'. In de voorafgaande overdracht van de herberg in 1745 wordt nog geen melding gemaakt van de kolfbaan, zodat deze tussen de jaren 1745 en 1760 moet zijn aangelegd. De herberg, die op de hoek van de Vlaardinger straat en de Vellevest stond, is naar zijn laatste eigenaar de geschiedenis ingegaan als Hotel-Restaurant-Stalhouderij-Taxibedrijf '**Beijersbergen**'. In 1964 is ook dit stukje van de oude stad aan de slopershamers ten offer gevallen. [9]

De plaats van een herberg bij een stadspoort was om voor de hand liggende redenen, niet ongewoon. In Schiedam was ook bij de Rotterdamse poort een logement, in 1749 gehouden door eene **Dirk de Ruijter**, die naast herbergier ook voerman was en er

vijf paarden op na hield, alsmede een 'fajeton en Coets'. Deze herberg droeg de passende naam van 'In de Gouwe Wage' en komt reeds in de 17e eeuw voor. [10] Bij de Overschiese poort stond de Doelen, de officiële stadsherberg.

Een ander aspect vormden de Rederijkers. Schiedam bezat een kamer (zo heette het plaatselijk gezelschap van amateur toneelspelers), genaamd De Roo Roosen, werkend onder de zinspreuk Aensiet de Joncheijt. Op de wedstrijd in 1603 gehouden ten behoeve van het te stichten Weeshuis, kwam de Schiedamse kamer met een spel, geschreven door eene **Nieupoort de Jonghe**. De opgevoerde spelen zijn in druk uitgegeven onder de titel 'Der Reden-ryckers stichtighe tsamenkomste op t'ontsluyt der Vraghe: Wat tnoodichst' is om d'arme Weesen t'onderhouden'. Een en ander over de inhoud is reeds eerder vermeld. De kamer organiseerde niet alleen zelf dergelijke bijeenkomsten, maar ging ook naar door zusterorganisaties uitgeschreven wedstrijden. Zo was men aanwezig op het Landjuweel (de gangbare benaming voor een wedstrijd) te Haarlem in oktober 1606. Het onderwerp was hier 'alles wat den Mensche mach wecken om den Armen te troosten ende zijnen Naesten by te staen'. Op 2 augustus 1615 nam De Roo Roosen deel aan een grote wedstrijd tussen dertig kamers, gehouden en georganiseerd door het kleine Kethel, met als te beantwoorden vraag: 'Waer door de Werelt meest heyloos en blindich dwaelt'. In het juweel van 1619 te Haastrecht was de Schiedamse kamer aanwezig met een spel van David en Goliath, waarin Prins Maurits (men beleefde het Twaalfjarig bestand) ten tonele werd gevoerd als David, die 'de Spaensche Goliathen van onse Israelsche halsen gheweert' heeft. De titels geven reeds aan, hoe moraliserend de opgevoerde stukken waren. Voor ons zijn zij nauwelijks verteerbaar en ligt de waarde voornamelijk in het in de stukken tot uitdrukking komend levensgevoel van onze voorouders, of wel bezitten zij vrijwel uitsluitend historische waarde. [11]

Naast de oude kamer richtten enige inwoners aan het begin van de 18e eeuw een nieuwe of jonge kamer op, die de naam aannam van Den Vijgen-Boom, en werkte onder de zinspreuk 'Arbor fici dulce congregare, door de kamer zelf verkort weergegeven als 't zoet vergaren'.

In 1705 richtte deze een uitnodiging tot 'alle vrije gebateseerde Kamers in Hollant en Zeelant om te komen beantwoorde dees onderstaande Vrage en Regel binne ons Aloude Stadt Schiedam, op het Pinsters-feest, dat wesen zal op Maandag den 1 Juny 1705. Om te komen met Trom, Blasoen, Vaan en Wagen by de jonge Kamer den Vijgen-boom, daer men Schrijft 't soet vergaren'. [12] De uitnodiging laat doorschemeren, welk een kleurrijk schouwspel zo'n juweel was. Een onderdeel was bijvoorbeeld het slingeren met het vaan, waarvoor eveneens een prijs beschikbaar was. Zeven kamers deden aan deze wedstrijd mee, maar niet de oude kamer De Roo Roosen: deze organiseerde in het zelfde jaar een eigen juweel. Zij richtte een 'hertgrondige Uytnoding aen alle vrije en onvrije Kamers van Rethorica om te komen tot Schiedam, met Trom, Blasoen en Vaan, ten huysse van **Pieter van Leeuwen-schilt** op het Nieuwerck, op Varcemarcks-dagh, zijnde den 28 October 1705'. De te beantwoorden vraag (te

verpakken in een toneelstuk) was deze: 'Wie wierdt 'er van de Dood door Beesten-bloed verlost, 't Geen duysenden die dat niet wisten 't leven kost'. De verschillende oplossingen liggen verborgen in het boekje, dat de gedrukte bijdragen van de deelnemende kamers bevat. De prijzen bestonden uit de gebruikelijke zilveren en tinnen voorwerpen. Onder de dertien deelnemers was de Vijgen-boom, die wel buiten het zilver viel, maar toch met een tinnen kom huiswaarts keerde. [13]

Hoelang de kamers hebben bestaan, is niet bekend. Op een onbepaald ogenblik moeten zij zijn opgehouden te fungeren. Wegens gebrek aan belangstelling, naar we mogen aannemen, zoals zovele verenigingen in onze tijd hun bestaan beëindigd hebben.

Tot de vermaken kunnen we zeer zeker ook de Kermis rekenen. Evenals de rederijkers ontstaan in de middeleeuwen, zetten zij hun bestaan ook na de opstand van 1572 ongehinderd voort. Van overheidswege was men echter op zijn hoede voor uitwassen en trachtte men het feest binnen zekere grenzen te houden. [14] Waar die grenzen lagen, komen we te weten in de verschillende keuren, die het stadsbestuur uitvaardigde. Nemen wij als voorbeeld de op 23 juni 1679 uitgevaardigde verordening. We lezen daar: 'De heeren Schout, Burgemeesteren en Schepenen der Stadt Schiedam hebben gekeurt en geordonneert, keuren en ordonneren bij desen, dat niemant geduijrende de aenstaende kermis deser stede, die sijn aenvanck sal nemen op den 25 deser, hem en sal vervorderen eenig kouck te laten hacken, veel min daer van voor haer kraemen te stellen een blocq met de verdere gereetschappen daer bij, als mede dat niet en sal werden getollereert ofte toegestaen op de voorsz. kermis eenige kordedansers, googhelaers, rijvelaers, noch dat niet met Taerlingen sal werden gespeelt, in eenige borden, op pene die contrarie comen te doen ende dese keure comen te overtreden, verbeuren sullen boven hare goederen daer mede sij voorritten ofte deselve voorstellen, een boete van ses Carolus gulden. Ende hebben mijn heeren voornoemt noch goet gevonden ende verstaen, dat alle vreemde Cramers alhier ter stede comende op de gemelde kermis, niet langer sullen mogen blijven staen als acht dagen, te weten van den 24 deser, sijnde Saterdagh, tot den 1-en July daeraenvolgende, ende langer niet, op goederen verbeurt ende boeten als voornoemt. Aldus bij mijn heeren voornoemt gearresteert op den 23 Juny 1679'. [15] Bezien wij de verboden vermaken wat nader, dan valt als eerste op het zogenaamde koekhakken. Dit was een oud kermisvermaak, waarbij een opzettelijk taai gebakken stroopkoek met een bijltje moest worden doorgehakt. De kunst was, dat dit moest gebeuren met drie slagen, niet in één rechte lijn, maar in een gebroken lijn met twee stompe hoeken. Koorddansers en goochelaars behoeven geen toelichting, maar wat rijvelaars waren, zal minder bekend zijn. Een rijfelloerderij was een loterij met prijzen, uitgeoefend in de lot- of rijffelkraam. Taarlingen zijn we reeds tegengekomen als een oude benaming voor dobbelstenen. Waarom zijn juist deze vermaken verboden? We mogen onderstellen, dat het koekhakken, de loterij en het dobbelen - niet ongelijk aan de huidige wet - gezien werden als kansspelen. De overheid vond deze soort spelen ongewenst, omdat zij sluwards in staat stelden om het zuur verdiende geld via bedrog en valsheid te bemachtigen. De uitgeplunderden waren dan genood-

zaakt om voor ondersteuning een beroep te doen op de stedelijke armenzorg, zodat ten slotte de stad de lasten droeg. De hervormden waren bovendien nog van mening, dat deze kermis-ondernemers luiards waren, die langs deze weg op gemakkelijke wijze, zonder te werken, aan de kost trachtten te komen, hetgeen men in strijd achtte met de toestand, waarin het mensengeslacht sedert de 'zondeval' verkeert. Koorddansers overtraden het vijfde gebod door zich 'moetwilliglijk in eenigh gevaer' te begeven, goochelaars of tovenaars waren een 'gruwel', die eigenlijk uit het land moesten worden verwijderd. [16]

Gelukkig bleven nog genoeg attracties over om het volk te vermaken. Een bijzonder geval ten slotte nog. Op 29 maart 1756 staat in het resolutieboek van de burgemeesters aangetekend: 'op 't versoek van zekeren **Duclos** is aan denselven gepermitteert eenige dagen een Leeuw volgens zeker biljet daar van geexhibeert, in Stads Doele te mogen vertoonen, dog te gelijk ernstig gerecommandeert alle voorsorg en oplettendheid te gebruiken, ten eijnde ongelukken werden geprevenueert'. [17] Van een dergelijke vertoning op de kermis vernemen wij niets, maar geheel ondenkbaar is zij niet.

Een rol op de kermissen speelde ook de schutterij. Zij hield dan 'een wapenschouwinghe en monsteringhe', ook omschreven als het 'omtrecken van de schutterije'. [18] In 1663 vond deze plaats op de tweede dag van de kermis, in andere jaren zal zij wel op dezelfde dag zijn gehouden. De wapenschouw bestond in het marcheren in volle wapenrusting, met vaandels en trommen door de stad, hetgeen de feestvreugde zal hebben verhoogd.

2. DE SCHUTTERIJ

De schutterij had een omvangrijker taak dan de show op de kermis. Sedert haar oprichting in de middeleeuwen was deze onveranderd gebleven het waken over de veiligheid van de stad. Het was een zaak, die voortdurend de aandacht van het stadsbestuur had, getuige de veelheid van ordonnanties op het 'stuck van de Wacht'. Soms is in deze reglementen nauwkeurig aangegeven hoe de nachtwakers moesten lopen, wat weer gegevens verschaft over de topografie van de stad. [19] De schutterij was verdeeld in twee compagnieën van elk 300 man, en sedert de reorganisatie in 1748 in vier compagnieën van elk 150 man. De betrouwbaarheid van de schutters was vooral in tijden van onrust voor het stadsbestuur van het allergrootste gewicht. Dat gold voor 1572, maar niet minder voor de troebelen in de tweede helft van de 18e eeuw. Toen in 1787 de schutters tijdelijk van hun taak werden ontheven, betekende dit vrij spel voor het orangistische grauw om vooraanstaande patriotten te molesteren. [20]

De geoefendheid van de schutters was een belangrijke aangelegenheid. Een middel tot dit doel was de exercitie, omvattende het verstaan en uitvoeren van bevelen, alsmede het omgaan met de wapens. In 1743 werd voor de exercitie de Vleeshal gebezigd, maar in 1774 richtte men 'opt terrain thans tot de Enterij of boomqueekerije dezer Stad geaffecteerd, een Schuur of loots tot het exerceeren der Burgerije dezer stad' op. De stads-

kwekerij verhuisde naar 'de leedige Erven en baanen ter zijde vant Weeshuijs geleegeen.' De benodigde grond werd daartoe door het weeshuis aan de stad verkocht. De plaats van de exercitieschuur zijn we reeds tegengekomen, toen zij in 1808 voor de verpleging van lijders aan besmettelijke ziekten was gebruikt. Zij bevond zich aan het Groene Weegje, schuin achter de Doelen. Op de plattegrond van **Rutger van Bol'Es** is de kwekerij aan het Groene Weegje nog ingetekend, alsmede de banen terzijde van het Weeshuis aan de Laan. [21]

Na de opheffing en verkoop van de St. Sebastiaensdoelen was de St. Jorisdooelen de enig overgebleven plaats, waar de schutters zich in het schieten konden oefenen. Zij konden er tevens eten en drinken. Een concierge was aan het gebouw verbonden, die tegelijk als tapper en herbergier fungeerde. In 1576 verkoopt de concierge enige roerende goederen aan de stad, waaronder vier bedden, zes tinnen tapkannen voor wijn en bier, stoelen en tafels, schotels en kandelaars, een buffet en slaapbanken. [22] Onduidelijk is, of er reeds dan in de Doelen gelegenheid voor nachtlgies was, zoals we voor de 18e eeuw wel kunnen vaststellen, wanneer de stad er haar officiële gasten onderbracht. De schuttersmaaltijden vonden er plaats, alsmede de ontvangsten en maaltijden van de stedelijke bestuurscolleges. Vergaderruimte was er voldoende, zodat na de stadhuisbrand van 1604 de vergaderingen konden worden verlegd naar de Doelen.

Aan de Doelen waren verschillende voorrechten verbonden. Zo moesten hier met uitsluiting van alle andere herbergen plaatsvinden de veiling van huizen, landen, tuinen en schepen, de benoeming van de besturen van de gilden, de vergaderingen van speciale commissies uit de regeringscolleges, de verpachtingen van de stedelijke accijnsen, de rechtszittingen van Oud- en Nieuw-Mathenesse, en van Nieuwland c.a. In 1700 en 1705 zijn de voorrechten nauwkeurig omschreven, in 1743 werden zij in de 'Condiën en Voorregten voor den Conchergie in den St. Joris Doele' herhaald. [23]

Het gebouw, dat nog uit de middeleeuwen stamde, bleek in de jaren veertig van de 18e eeuw zeer bouwvallig geworden. Helaas hebben we van dit gebouw geen afbeelding, maar gelukkig beschikken we wel over een beschrijving van de hand van **Arend Vinck Jr.** Deze schrijft: 'De voorschreve St. Joris Doelen is noch in weezen, staat en is gelegen aan de West-zijde van de Schie, niet verre van de Overschie-sche Poort, daar den Principaalste ingang door een steene poort, verciert met de afbeeldinge van St. Joris te paart zittende en een Draak met zijn Lancie bevegte, is. Het huis en erven, dat daar agter meer inwaarts staat en geleegeen, is een langwerpig gebouw van buiten aan alle zijden met lichten; van binnen met een grote zaal en verdere gemakken verciert, het gebouw en buitenste plaats en plein heeft drie bijzondere uit en ingangen, zoo op de voorsz. Schie als aan de Stadsvesten'. Hij merkt dan nog op, dat dit pand zijn front had naar de Schie, met de stal en het koetshuis er naast. [24]

Op 3 juli 1741 kwam de toestand van het pand aan de orde in de vergadering van de Vroedschap. Het blijkt, dat de kastelein verscheiden malen had geklaagd, dat het oude gebouw 'door 't opmaelen van't water onbewoonbaar' is. De burgemeesters zijn wezen

kijken en tot de bevinding gekomen, dat de Doelen 'oud, en bouwvallig (is), dat de kosten tot nodige reparatie, soo tot bevrijding van 't water als anders, meer als drie duizend gulden soude komen te bedraegen'. Derhalve stellen zij de Vroedschap voor om het oude pand te slopen en een geheel nieuw er voor in de plaats neer te zetten. Men gaat met het voorstel accoord en de burgemeesters krijgen volmacht om de zaak tot uitvoering te brengen. Kennelijk heeft men haast gehad, want reeds op 22 augustus daaraanvolgend brengen de burgemeesters een plan met tekeningen, gemaakt door de stadsarchitect **Ary van Bol'Es**, in de Vroedschap ter goedkeuring. Na deze verkregen te hebben, kon met de werkzaamheden worden begonnen. [25]

Het bestek is bewaard gebleven met daarop in de aanhef bewoord het voornemen om 'aan den minsten aannemer te besteden het maaken van een Nieuwe Stads Doele met een Koetshuis en paardestal op het Pleijn bij den Ouden Doel'. [26] In de stadsrekeningen vinden we de verschillende posten, op de bouw betrekking hebbende, terug. Op 3 november vond in de Doelen de aanbesteding plaats, zodat kort daarop het werk zal zijn begonnen. [28]

In de loop van 1743 kwam het werk gereed. **Arent Vinck jr.**, die deze nieuwe Doelen nog in de oude glorie heeft gezien, beschrijft omstreeks 1770 het pand aldus: '... heeft zijn voornaamste ingang naar de Stads vesten, van waar men door twee steene pijlaaren, aan welk een ijzer hek is hangende, ingaat of rijdt over een houtte brugge op een groot plein; aan wederzijde vind men de stallinge en koetshuizen: den ingang aan de kant van de Schie dient alleen voor voetgangers; heeft mede twee steene pijlaaren, op welke beide steen met letteren staat gehouwen St. Joris; hier door komt men insgelijks over een houtte brugge met een ijzer hek afgesloten op 't zelve plein, alwaar men ter linker hand heeft Den Doelen. Van binnen is het zelve huis voorzien met verscheide schoone kamers en vertrekken, en in zonderheid van een zeer groote zaal, daar de Regeering hunnen gewoonlijken maaltijd houden en op Stads kosten worden onthaalt. Het vertrek is rontom met goud leer behangen en de solder is geblasoneert, in het midden voorzien met Stads wapen, en in de vier hoeken met de wapenschilden der Heeren Burgemeesteren in die tijd regerende. Van agteren heeft het een ruime open lucht, loopende achter de huizen van de Schie, door een sloot van de naast gelege erven afgescheiden; voorheen verstrekt dit plein tot de oeffening van den boog, jegenswoordig tot een wandelplaats van den genen, die in deze Doelen hun verblijf nemen, dewijl dezelve thans ook dient tot een Logement'. [28] Ook hier weer een prachtig vertrek met goudleer behang en de wapens van stad en regerende burgemeesters. Helaas is van dit alles niets meer over. Het gebouw staat nog aan het Doeplein, maar is van binnen en van buiten geheel ontlusterd.

Na het einde van het ancien regime in 1795 ging het met de schutterij bergafwaarts. Burgerwacht en nationale militie namen de taak over. Het definitieve einde kwam in het begin van deze eeuw. [29]

3. DE GILDEN

De gilden of ambachten zetten hun bestaan eveneens na 1572 voort. Politieke betekenis hadden zij niet, ze waren en bleven vakorganisaties. Zoals we hebben gezien, hadden ze in de Grote Kerk hun glazen en gildeborden.

Het Sint Lucasgilde, dat elders - bijvoorbeeld in Delft - kunstenaars van naam onder haar leden telde, bestond hier uit verwers, glasmakers, geschilderd blikverkopers (trommeltjes e.d.), boekdrukkers en -binders, kompasmakers, de oudste brandewijnbranders en dan enkele, kort in de stad verbleven hebbende, echte kunstschilders. Kortom, een allegaartje van ambachtslieden, die in geen ander gilde waren onder te brengen. [30]

Het oudste gilde, het Zakkendragersgilde, is het enige geweest, dat een eigen huis heeft bezeten. De ontwikkeling en bloei van dit gilde heeft samengehangen met de groei van de moutwijnindustrie. Een krachtige stimulans was dat het gilde in 1696 een monopoliepositie verkreeg. Op 12 maart immers, besloot de Weth, op verzoek van de hoofdliden van het 'Antonis oft arbeidersgilde', dat uitsluitend de leden van het gilde binnen de stad het graan en koren mochten lossen en vervoeren, zoals vanaf de schuiten naar de zolders, zelfs vanuit de schuit op de wagen van de molenaars. [31] Deze positie kwam niet alleen de arbeiders ten goede - hun voornaamste taak werd nu het dragen van granen en brandstoffen voor de industrie, wat in zakken gebeurde, vanwaar de benaming zakkendragers -, maar ook het gilde zelf. We zien dat, wanneer drie jaar later, op 23 november 1699 de Weth een nieuwe gildebrief uitvaardigt en daarbij in het eerste artikel vastlegt, dat 'tot gerief van de gildebroeders zelve aen haerluden sal werden vergund, gelijk vergund werd bij desen een huisje op kosten van 't gilde te mogen approprieren, om op 't luiden van de bel aldaer altyd te smacken en nergens anders'. [32] De term smacken heeft betrekking op de wijze, waarop men werk kon verkrijgen. Dit ging aldus in zijn werk: wanneer een schip was binnengekomen (het reglement van 1699 noemt naast koren nog als lading haring, zout en vis), dan luidde de secretaris van het gilde de bel, wat voor de gildebroeders het teken was, dat een schip om lossers vroeg. Zodra het bellen ophield, draaide men in het huisje een zandloper om, die precies zeven minuten nodig had om leeg te lopen. Wie binnen deze tijd binnen was, mocht meedingen naar het werk. Deze verwerving geschiedde door middel van dobbelstenen. In het huisje stond een tafel, waarboven een trechter. Zij, die hun stenen - twee stuks - door de trechter op de tafel smakten en daarbij de hoogste ogen gooiden, mochten meedoen aan de lossing van het schip.

Het huisje verrees aan de Schie. Op 3 oktober 1699 kochten de deken en de hoofdliden van het gilde van eene **Dirck van Castiljen**, beenhacker, 'seecker huijs ende Erve, zijnde voor desen geweest een branderij, staande ende gelegen op de Schie over de brouwerij van de Witte Leeuw binnen deser Stede'. [33] De prijs voor het pand was 175 gulden. Het moet zijn ingericht tot gildehuis, want op 28 juni 1725 behandelen Gecommitteerde Vroedschappen het verzoek van de 'Hooftluyden van 't St. Anthonisgilde om een nieuw Arbeijders huijs te mogen setten op de Schie in de plaatze van het oude'. [34] Lang heeft het eerste huisje dus niet dienst gedaan. Het verzoek wordt ingewilligd,

mits de bouw zal plaats vinden onder het opzicht van de fabriekmeester. Over de bouw vernemen we niets, maar op de boven de ingang van het nog bestaande huisje zich bevindende steen staat het jaartal 1725, waaruit we kunnen afleiden, dat nog het zelfde jaar de bouw is gereedgekomen. Op de steen staan verder de namen van de deken en de vier hoofdlieden van het gilde, tijdens wier regering het huisje is gebouwd.

Wat gebouwd is, is een alleraardigst pand, dat in de monumentenlijst is omschreven als een 'eenvoudig rechthoekig gebouw met op het tentdak een houten klokketorentje, waarop windwijzer'. Die windwijzer stelt een zakkendrager voor.

Het interieur was nog in 1938 intact en het is een gelukkige omstandigheid, dat in het Schiedamsche Volksblad van 19 april een goed gedetailleerde beschrijving is opgenomen. Uit deze ontlene wij het volgende: 'Op de begane grond is in het gebouwtje een hoek afgeschoten en, voorzien van een loket, ingericht tot kantoor voor den gildesecretaris. Er is een lessenaar, sinds 1725 onveranderd gelaten. Verder bevindt zich op de parterre een wachtlokaaltje, waarin de dragers die veraf woonden en dus eventueel het klokje niet zouden horen, op werk bleven wachten. In het midden stond een grote kachel, daar om heen zijn banken geplaatst die er thans nog staan. Naast dit lokaal, waarvan de deur met grote letters het opschrift 'alleen voor leden' draagt, is het ladder- en plankenhok. Het gilde zorgde en zorgt er n.l. voor, dat z'n leden voorzien zijn van de voor hun werk benodigde attributen. In het portaal staat de speciale dobbeltafel met banken erom heen. De dobbelstenen worden boven bewaard, d.w.z. het laatste van de twee paren die het gilde bezat. Kwajongens hebben n.l. juist de vorige week het eerste en mooie paar - grote ivoren stenen, tezamen ter waarde van 14 à 15 gulden - weggehaald en in de Schie gegooid. Boven, dat is op de eerste etage allereerst het kantoor van de hoofdlieden, waarin zich voor ieder der vier hoofdlieden een lessenaar bevindt. In een hoek van het kantoor is een kast met een daarin bevestigde brandkist. Op de eerste etage bevindt zich verder nog een lokaal met rekken, waarop de zakken, die in de Kolk gespoeld waren, werden gedroogd. De tweede etage is ingericht als werkzolder voor het repareren van planken en zakken. Op deze etage is ook een bergplaats voor nieuw materiaal. De derde étage is de torenzolder, vanwaar men reeds een prachtig uitzicht heeft op de schilderachtige stadswijk aan de Schie. Een tweetal oude uitgesleten ladders leidt van hier naar het torentje. In het torentje hangt de klok en erop staat een vergulde windwijzer in de vorm van een sjouwende man, een zakkendrager. Vanaf dit torentje kan men tot ver in de omtrek zien'. Aan de hand van deze beschrijving kunnen we ons enigermate een voorstelling vormen van wat er zoal in het gebouwtje plaats vond. De komst van de Fransen in 1795 betekende het einde van de gilden, maar het Zakkendragers- of St. Anthonisgilde wist aan de opheffing te ontkomen door zich te transformeren in een busse, een soort ziekenfonds. De technische vooruitgang maakte de hulp van sjouwers bij het lossen van schepen steeds minder noodzakelijk, tenslotte geheel overbodig. Het einde kwam vlak vóór de tweede wereldoorlog. Tenslotte heeft de gemeente, nadat de laatste ploeg incompleet was geworden, kort na de oorlog definitief de beschikking over het gildehuisje gekregen.

De opheffing van de gilden betekende de vrije vestiging en uitoefening van de betreffende beroepen. Voor de betrokkenen betekende dit een grotere concurrentie en als gevolg kleinere inkomsten. Op 16 september 1811 verscheen in het kantoor van notaris Mr. **Jan Daniel Hoekwater** alhier de kuipers, tezamen twaalf man, die een onderlinge overeenkomst aangingen. Zij spraken tezamen af geen credieten langer dan één jaar te verlenen, geen nieuwe klanten aan te nemen, wanneer deze nog schulden hebben aan één der comparanten, geen knechten te handhaven, die voor eigen rekening werk bij particulieren verrichten, geen knechten aan te stellen zonder informatie bij de vorige baas te nemen, en vier van hen aan te stellen voor het houden van toezicht op de naleving van de overeenkomst, voortaan Gecommitteerden genoemd. Elk jaar zal op de eerste maandag in December een algemene bijeenkomst worden gehouden ter benoeming van een nieuwe gecommitteerde, het opnemen van de rekening en het nemen van besluiten. De duur van de overeenkomst was voorlopig een anderhalf jaar. Het karakter van de overeenkomst kunnen we ook omschrijven met kartel-vorming, een onderlinge afspraak, die een monopolie-positie moet veilig stellen. De vorming van een nieuw gilde is zij niet, daar er over de opleiding van jongens tot kuipers (in de graden van leerlingen en gezellen) niets is geregeld. Al met al toch een interessant stuk, dat in dit verband zeker moet worden genoemd. [35]

4. HET ONDERWIJS

Het onderwijs is nog in het geheel niet ter sprake gekomen. Er is over de allereerste tijd weinig van bekend. We weten, dat **gravin Margaretha** in 1346 aan de stad het recht om een school te houden afstond. In 1394 hernieuwde **hertog Aelbrecht** dit privilege. [36] Deze school zal een parochieschool zijn geweest, dat is een aan de parochiekerk - hier dus de Grote Kerk - verbonden inrichting voor onderwijs, die nu aan de stad in handen werd gegeven en zo een stadsschool werd. [37] De verandering hield in dat sedert 1346 het stadsbestuur het personeel aanstelde, het reglement vaststelde en voor het gebouw zorgde. In het oudste keurboek staat de oudste, uit de eerste helft van de 15e eeuw tot ons gekomene bepaling, luidende: 'Item soe en sel men noch en moet men binnen der vrijhede nergent anders scole houden of kinder of ijement leren lezen off schrijven, dan alleen in die scole, die die stede den meesters geeft, optie buete van 3 pont, alsoe dicke te verbueren als men se beleet'. Aanvullingen van later datum betreffen het schoolgeld en de oprichting van een curatorium van drie personen, die het toezicht op de school moesten houden en het hoofd van de school, de rector, kiezen. [38] Rond 1500 is er een schoolgebouw, de 'stede scole', maar ook kon les worden gegeven bij 'meester Janscoolmeesters huys'. Zangles kon worden ontvangen bij meester **Franssen**. [39] Reeds in 1439 is de school gevestigd 'achter tkerchhof', belend ten zuiden door een ledig erf, dat op zijn beurt lag 'noirtwaert van den beghinen sloet'. Aan de hand van verkoppingen van het belendend perceel sedert 1572, de verpondingskohieren en plattegronden, is deze plaats precieser te localiseren, zijnde identiek aan de plaats waar tot op heden een stadsschool is gevestigd, te weten aan de oostzijde, naast het nu ver-

dwenen St. Janshofje. [40] Gerekend het feit, dat de school meestal dicht bij de kerk stond, is het zelfs niet onwaarschijnlijk, dat de school hier vanaf haar oprichting heeft gestaan.

Het lesprogramma wordt in het reglement niet genoemd, uitgezonderd het lezen en schrijven. Voor het leren van de Franse taal mocht men zijn kinderen sturen 'in Walslant', naar het Walenland, waaruit we mogen afleiden, dat deze taal niet op het lesrooster stond. Het zingen stond er wel op, want dit was een belangrijk vak, omdat de schoolieren als koorknepen deel uitmaakten van het kerkkoor. De aanwezigheid van dit vak en het feit, dat geestelijken het curatorium vormden, wijzen er op, dat het niet in de bedoeling van het stadsbestuur lag om de band tussen kerk en school te verbreken. In onze huidige bewoordingen: ook de openbare school was en bleef nauw met de kerk verbonden.

Het schooltype was dat van de lage of schrijfschool. [41] Terwijl elders, in andere steden, het rooster van deze school met een vak als het Latijn werd uitgebreid, waarmee de Grote of Latijnse School was geboren, vernemen we hier niets van een dusdanige culturele ontwikkeling voor het einde van de 16e eeuw. Wie voor zijn kinderen uitgebreider en hoger onderwijs begeerde, zal hen hebben moeten sturen naar andere steden. Hier ter stede hielden de onderwijsmogelijkheden op met lezen, schrijven en zingen.

Na de reformatie van 1572 vinden we in de archieven een verrassende, maar ook moeilijk te definiëren hoeveelheid van scholen en schooltjes, gevolg van een zich ontplooiend particulier initiatief. [42] Al deze inrichtingen, alsmede de 18e eeuwse armenscholen - die reeds besproken zijn - zullen we hier buiten beschouwing laten en ons beperken tot de openbare, de stadsschool.

Op 15 december 1583 staat in de resoluties van de Vroedschap de herbenoeming geventeerd van de rector van de stadsschool, genaamd Mr. **Lucas Jansz.**, wederom voor de tijd van vier jaar. Het is een lang stuk, dat nog alle middeleeuwse elementen bevat, zoals de bepaling, dat een deel van zijn salaris zal worden betaald door de stad (52 gulden), de kerk ('als wesende de sanghe, in de plaetse van de memorien' - 52 gulden) en de 'heylighen geest' (voor onderwijs aan 'de kinderen van den heijlighen gheest' - 16 gulden), tesamen 120 gulden bedragend. Daarnaast ontvangt hij van de kinderen zelf nog schoolgeld. Hij geniet verder vrije woning vanwege de stad, en vrijdom van accijns voor tien tonnen 'van zijn drinckebijer' jaarlijks. Hiertegenover zal hij 'de schoele naerstelijcke ende ernstelijcke ghehouden zijn waer te nemen op de behoirlycke tijden en de uren, ende oeck goede acht ende discipline op ende onder die kinderen hebben ende houden ende doenhouden, als wesende het principaelste van de schoele voornoemt naersticheyt doen om de kinderen in de vreesse Goodts te institueren ende te leeren oeck beneffens leesen, scrijven ende latijn, te singhen psalmen ende goodtsvruchtighen ghesangen'. Het lesrooster wordt hier genoemd, zijnde dat van een Latijnse School. We weten helaas niet, of Latijn reeds bij zijn eerdere herbenoeming in 1580 op het lesrooster stond. Noch weten we, of er leerlingen in dit vak voorhanden waren, een aangele-

genheid die de school in de toekomst nog parten zou spelen. In elk geval kunnen we constateren, dat de school in opzet reeds in 1583 een Latijnse school was. [43]

Verwondering mag het daarom wekken, dat de Vroedschap op 16 januari 1589 besloot, 'dat men alhier ter stede oprechten zoude een Latijnsche schole, ende aennemen eenen ondermeester ende dat men van des handelen ende tracteren zoude met mr. Lucas Jansz. rector'. Een commissie uit de Vroedschap wordt met deze affaire belast. Het resultaat vinden we uitvoerig verhaald in de resoluties van de Vroedschap van 8 mei 1589, waar het tussen de commissie en **Lucas Jansz.** gesloten contract in extenso is opgenomen. Het stuk beslaat ruim drie dicht beschreven bladzijden en wij kunnen er slechts de voornaamste punten uit overnemen.

Allereerst wordt de rector voor een periode van vijf jaar, ingaande 1 mei 1589, herbenoemd. Dan volgt een belangrijke passage, luidende: 'ende gelyckewijs by de leste vorworde gestipuleert is geweest, dat de voirnoemde mr. Lucas zo wel Latynsche als dutsche schole houden zoude, zo is alsnoch de meyninge ende verstant van myn heeren, ende heeft hem de voirnoemde mr. **Lucas** verbonden, dat hy oprechten zal dadelyck een Latynsche schole, ten eynde de kinderen wyens ouderen sulcx begeeren, mogen wel ende volcomelyck leeren die Latynsche sprake, ende daer dore verhoet worde, dat de voornemelixste burgeren deser stede huerlieder kinderen nyet buyten en besteden om te leren de voorsz. Latynsche tale'. We vinden hier bevestigd, dat mr. **Lucas** rector was van de stadsschool, hier aangeduid met 'dutsche', dat is nederlandse school, en dat hij aan deze moet voegen een Latijnsche school, dat is een afdeling, waar Latijn kon worden geleerd. Het schijnt, dat het stadsbestuur nu ernst met een zaak gaat maken, die wel reeds in 1583 was vastgesteld, maar waaraan waarschijnlijk geen uitvoering was gegeven.

De reden is, dat men een einde wilde maken aan het vertrek van kinderen naar andere steden en mogelijkheid binnen de eigen stad wilde scheppen om hoger onderwijs te ontvangen.

Mr. **Lucas** kan deze uitbreiding van zelf sprekend niet alleen aan, en verbindt zich daarom 'aen te nemen eenen goeden ondermeester, redelicken geleert ende gequalificeert, die een goede hant heeft van scryven'. Deze zal, gezien de aan hem gestelde eis, wel belast zijn geweest met het leren schrijven aan de jongste leerlingen. Mogen we uit deze bepaling ook concluderen, dat tot dan de school slechts één leerkracht, de rector zelf heeft gekend?

Mr. **Lucas** kon de opdracht slechts aanvaarden, wanneer zo veel mogelijk kinderen zijn school bezochten. Op zijn verzoek besloot men daarom, 'dat alle by scholen sullen off wesen, uuytgenomen voor meyskens, die hy in zyn schole nyet en zal mogen ontfangen, ende voor knechtken (= jongens) totten ouderdom van seven jaren, tot welcken ouderdom de ouders vry staen sullen huerluyder kinderen te senden in sulcke scholen alst hunluyden beliefen zal. Behoudens oyck, dat onder dit toeseggen nyet en sullen begrepen zyn walsche scholen, die nu zyn of inder tyt sellen mogen toegelaten worden by

de regeerders deser stede, welverstaende dat de walsche schoolmeesters geen kinders en sellen mogen aenveerden beneden de seven jaren, ende dat zy in haerluyder walsche schole nyet en sellen mogen leeren lesen ende scryven dan de walsche sprake'.

De bijscholen, die zullen worden opgeheven, zijn de particuliere scholen, concurrenten van de stadsschool. Alleen jongens boven de zeven jaar mogen de school van mr. Lucas bezoeken, maar dan zijn de ouders er toe verplicht, wat als een zekere leerplicht mag worden aangemerkt. Alleen de scholen, waarop de Franse taal wordt onderwezen, zijn uitgezonderd. Om ook hier ongewenste concurrentie te vermijden, wordt bepaald, dat de Nederlandse taal op zulke scholen niet mag worden onderwezen. Wie aldus een jongen van zeven jaar of ouder had en deze onderwijs wenste te doen volgen, was vanaf dan gedwongen hem naar de stadsschool te sturen.

Men wil alles doen om de school tot een succes te maken. Een van de voorwaarden hiertoe was, dat de rector zich uitsluitend aan de school wijdde. We lezen: 'ende op dat de vruchten ende ware daet van de voorsz. Latijnsche ende dutsche schole mogen getrocken ende becomen worden, die daer van verhoopt worden, zo zal de voornoemde mr. Lucas gehouden zyn te verlaten alle andere becommeringen ende occupatien, als van dexerceren van notarischap, woort houden aan de vierschare, boelscheydinge ende dyergelycke'. We vernemen hier, dat mr. Lucas het notarisschap uitoefent en als advocaat optreedt voor de rechtbank. Deze nevenfuncties - of waren zij zijn hoofdfuncties - moest hij opgeven. Dan staat er: 'Daer en boven zal de voirnoemde mr. **Lucas** oyck gehouden zyn waer te nemen de kercke ende den sanck van dyen'. Hebben we hier de niet ongebruikelijke combinatie van onderwijzer - koster - voorzanger? Het lijkt er op, dat het jaar 1572 ook voor de stadsschool geen breuk heeft betekend. Afgezien van het wegvallen van de taak om stemmen in het koor van de kerk te leveren, blijft de band van kerk en school bestaan.

Tegenover al deze verplichtingen stond voor de rector veel goeds. Er was de vrije woning. Uit een post in de stadsrekening van 1599 vernemen we, dat deze naast de school aan het Oude Kerkhof stond en voorzien was van een boomgaard. [44]

Dan was er de niet te versmaden vrijdom van bieraccijns voor tien tonnen per jaar, alsmede een jaarlijks salaris van 36 ponden Vlaams. Ook het schoolgeld, dat de kinderen voor de lessen verschuldigd waren, moest aan hem worden betaald. Dit bedroeg: duits (= nederlands) leren lezen een blank (3/4 stuiver) per week; duits leren lezen en schrijven 1 stuiver per week; latijnse grammatica leren 15 stuivers per kwartaal; latijnse 'etymologia (= woordafleiding), syntaxis (= woordvervoeging en zinsbouw, vertalen), ende ander hoegen boucken' 1 gulden per kwartaal.

Alles leek volmaakt in orde en we horen vooreerst niets over de school. Maar dan, op 3 september 1593, lezen we bij de Vroedschap, dat dit college genoodzaakt was om mr. **Lucas** te ontslaan, 'overmits zijne occupatien van boedelscheydingen, exerceren van 't notarisschap ende andere', waardoor de vruchten van zijn onderwijs beneden de verwachting zijn gebleven. De burgemeesters worden gemachtigd om naar een ander bekwam persoon uit te zien. Het euvel, waaraan het rectoraat van mr. **Lucas** te gronde

ging, was de geringe bezoldiging, die hem noopte om nevenfuncties uit te oefenen. Om een gedetailleerde beschrijving van alle verdere rectoren en hun moeilijkheden om de school en zichzelf in leven te houden te geven, zou te ver voeren. Het rectoraat van mr. **Lucas** is uitvoerig weergegeven, omdat hij de eerste rector is, waarover zo veel bekend is en bovendien zijn geschiedenis leerzaam is voor de organisatie van het onderwijs in zijn tijd. [45]

Uitvoerige behandeling verdient meer de merkwaardige situatie, die in 1654 ontstond. De rector **Damasius Couwenhoven** had wegens 'indispositie aen sijn gesicht' (een oogziekte, blindheid, zwakte, of zo iets) verzocht om emeritaat en uitkering van pensioen. Beide zijn hem in de loop van het jaar nog toegekend. [46] Wat men zou verwachten, gebeurde toen niet: de vacature heeft men niet vervuld, er is geen opvolger voor **Couwenhoven** gekomen. Het zou zelfs tot 1684 duren vóór er weer sprake was van een Latijnse rector!

Wat gebeurde er met de Latijnse school? Deze werd omgezet in een zogenaamde Franse school, waarbij tevens de mogelijkheid werd geschapen om kinderen in de kost te nemen.

De situatie was gunstig voor een dergelijke verandering. Gedurende bepaalde tijden was van stadswege behalve de Latijnse rector en zijn ondermeester een Franse schoolmeester aangesteld. Nu, in 1654, bestond sedert 1646 een dergelijke school niet meer. De laatste Franse schoolmeester was eene Mr. **Cornelis van Ram** geweest, die in 1642 was aangesteld, in 1645 vertrok en niet meer was vervangen. Een indruk van het lesprogramma krijgen we bij diens aanstelling, waar staat, dat hij moet onderwijzen in 'lezen, schrijven, duijtsch (= nederlands), franchois, cijfferen, bouckhouden ende anders'. Het programma zal niet veel hebben verschild met dat van de Latijnse school, zodat de benoeming van een Franse schoolmeester als hoofd, nauwelijks een verandering kan worden genoemd. [47]

De omzetting verliep als volgt. Op 29 mei 1654 staat bij de Vroedschap genoteerd, dat eene **Le Beau**, 'schoolmeester tot Sprang' schriftelijk heeft gesolliciteerd naar de functie van 'stads schoolmeester'. Een bespreking met hem vindt plaats, waarvan we het onderwerp en resultaat vernemen in de vroedschapsresoluties van 15 juni daaraanvolgende: '... is goedgevonden ende verstaen, dat Burgemeesteren ende gecommiteerde vroedschappen sullen inspecteren de gelegenthey van het huys ende het School, mitsgaders een overslach maecken (= begroting) met wat costen men de selve huysinge soude kunnen prepreparen (= prepareren?) om cost kinderen te Logeren'. Op 22 juni wordt hij aangesteld met de bepaling, dat 'het Groote School' slechts voorlopig in gereedheid zou worden gebracht voor de opneming van kostkinderen. Bijtoeneming van hun aantal zou men verdere maatregelen nemen. Kennelijk had **Le Beau**, de Franse schoolmeester, succes, want reeds op 25 augustus 1655 was het zover! In margine staat bij de vroedschapsresolutie van die dag aangetekend: 'Rapport nopende de gelegenthey van het Groot School', en de resolutie zelf zegt, dat men inspectie heeft genomen van de woning van **Cornelis Hendricksz. Blaes** en heeft bevonden, dat dit huis

kon worden gekocht, daar het 'dienstich' was 'om de huysinge van het Fransche school te vergrooten'. De aankoop vindt plaats op 11 september daaraanvolgende. In de akte van koop lezen we, dat het huis staat 'aen het kerckhof' en is belend 'aen de zijtsijde dese Stedes Grootte School'. [48]

Met de school ging het voorspoedig en zelfs zo goed, dat de Vroedschap in 1659 de burgemeesters verzocht om aan **Le Beau** voor te houden 'de groote ende excessive costen die de stad hadde moeten dragen tot repareren ende bequaem maken van desselfs huijs tot logeren van cost kinderen, daer door oock het voorsz. School seer was toenemende ende hij seer veel costkinderen hadde bekomen, sulx dat men oordeelde dat hij wel varende was, ende vervolgens wel behoorde afstand te doen van het Jaerlijcs tractament t'welck hem bij de heeren tot lasten van de Stad was geconsenteert'. De schoolmeester antwoordde, dat het wel waar was, dat hij een 'menichte van costkinderen was hebbende', maar dat zijn inkomen toch niet zó groot was, als wel werd gezegd. Op zijn verzoek stemde men in met de handhaving van zijn tractement. [49] Was men toch verheugd een goede, florerende school te hebben?

In 1665 overleed **André Le Beau**. Het werd het begin van een heel moeilijke tijd voor het onderwijs. De oorzaak was, dat het stadsbestuur niet veel geld aan deze materie wenste te spenderen en alles zo goedkoop wilde hebben.

Het begon, toen op 22 maart 1665 de Vroedschap beraadslaagde over de vervulling van de vacature en men zich afvroeg 'of men mits het overlijden van **Andreas Le Beau** Fransche schoolmeester wederom een Fransche Schoolmeester dan of men een Latijnsche Rector sal aennemen'. Het besluit viel: het zou wederom een Franse schoolmeester worden. De vraagstelling op zich geeft toch aan, dat er sommigen waren, die met de toestand geen vrede hadden. Voorlopig zou het herstel van de Latijnse school echter nog op zich laten wachten. De nieuwe schoolmeester, **Adriaen van Blijenburg** geheten, was geen succes. Op 30 december 1666 wordt hij betiteld als 'non vigilant (= lui) ofte onbequaem'. Het gevolg was, dat de school zich in een slechte toestand bevond en men zich wederom afvroeg, of het toch niet beter was opnieuw een Latijnse schoolmeester aan te stellen. [50] De kwestie wordt dan aan de hervormde predikanten voorgelegd. Niet zo erg verwonderlijk, omdat zij zeker belang hadden bij onderricht in het Latijn, dat immers voor die jongelui uit de Schiedamse burgerij, die theologie wilden gaan studeren, een noodzakelijk vak was. Op 18 april 1667 komt hun advies in de Vroedschap aan de orde. Hun voorstel is, dat de stad een Franse schoolmeester zal benoemen, maar tevens zal bevorderen, dat een vierde predikant wordt beroepen, 'bequaem ende genegen om de Jonckheyt in de Latijnsche tale te instrueren'. Zo poogden de predikanten twee vliegen in één klap te vangen. De Vroedschap nam het advies over en zegde de predikanten haar steun toe, wanneer deze zouden trachten bij de Staten een vierde predikantsplaats te verkrijgen, zij het onder voorbehoud, dat zij - de Vroedschap - zoals te doen gebruikelijk de goedkeuring voor de benoeming moest geven, en dat de eventuele nieuwe predikant geen enkel tractement 'tot lasten van de stad sal genieten, maer sal moeten te vreden sijn met het tractament de predicanten bij het

land goed gedaen werdende'. [51] Het resultaat was, dat er een nieuwe Franse schoolmeester kwam, maar geen vierde predikant noch onderwijs in het Latijn.

De benoeming van **Adriaen van der Wiel** in 1672 was een goede keus. [52] Deze, eveneens eerder schoolmeester te Sprang en een neef-oomzegger van **Le Beau**, wist de school weer tot bloei te brengen. Twee jaar later, op 3 september, behandelde de Vroedschap zijn verzoek tot vergroting van de school, die door de toeneming van het aantal kostkinderen te klein was geworden. We vernemen nu voor het eerst iets over het gebouw zelf, want burgemeesters hebben ter plaatse gezien of het mogelijk is, 'dat men het achterste koochhuys van't school soude kunnen vergrooten ende boven het selve met een Camer kunnen optrecken om aldaer 15 a 16 slaeplaetsen te stellen'. De aanvraag is van belang, omdat we nu vernemen, dat er behalve de eigenlijke school, de woning van de voormalige rector en het in 1655 verworven belendende pand, ook nog een achtergebouw was, dienend tot verblijfplaats van de in de kost of internaat verblijvende kinderen. [53]

Het herstel van de Latijnse school vond zonder veel uiterlijk vertoon plaats. In 1675 stelde men **Willem Brent** als stadsschoolmeester aan. [54] In 1685 echter lezen we in de stadsrekening behalve de betaling aan deze nog de post: 'Betaelt den Rector **Adrianus Gagius**, ingaende den 15 Januarij 1685 100 pond'. [55] Merkwaardig was de gang van zaken, want terwijl Mr. **Adrianus Gagius** reeds in 1683 voorkomt als 'Advocaet van den hove van Hollant ende Rector van de Latijnsche Schole alhier' is zijn aanstelling nergens te vinden. [56] Wel vinden reeds in 1682 besprekingen plaats over zijn aanstelling. [57]

We mogen wel vaststellen, dat sedert 15 januari 1685 weer Latijns onderwijs te Schiedam is gegeven. Intussen zat de Franse schoolmeester nog in de school en de woning aan het Oude Kerkhof. Heeft Gagius de Latijnse lessen thuis gegeven? Eind 1692 verzocht de rector om een vrije woning. De Vroedschappen besloten om 'bij opkomende bequame gelegenheit van hujsinge' een gunstige regeling te treffen. [58] Veel initiatief ontplooidde het stadsbestuur niet, zodat begin 1694 de rector maar weer een verzoekschrift indiende, waarbij hij herinnerde aan de toezegging. Daarop besluit men eens na te laten gaan, op welke voorwaarden de Franse schoolmeester **Willem Brent** was aangesteld. Ruim twee weken later reeds, op de 19e februari 1694, kon de Vroedschap op gedaan onderzoek door de burgemeesters besluiten, dat 'den voornoemden Brent het voorsz. huis ende school sal hebben te verlaten tegens mej aenstaende, mits behoudende alleen sijn ordinaris jaerlyx tractement, ende dat het selve school sal worden vergunt ende toegestaen gelyck gedaen wordt by desen aen den voornoemde rector **Gagius** om het Latynse school aldaer te exerceeren'. [59] Men had gevonden, dat **Le Beau** elke twee jaar had moeten verzoeken om voortzetting van zijn aanstelling, en op grond daarvan wordt nu **Brent** ontheven van zijn functie als hoofd van de stadsschool. In zijn plaats komt de Latijnse rector, die behalve de school en het woonhuis waarschijnlijk ook de aanwezige leerlingen overnam. Zeker is het laatste echter niet, want tot en met het jaar 1700 ontvangt **Willem Brent**, de 'stadts School-

meester' zijn salaris van zestig gulden, en in 1701 zijn erfgenamen, een kwartaal jaars ad vijftien gulden. Sedertdien komt alleen de rector **Gagius** voor met zijn salaris van honderd gulden. [60]

De heroprichting van de Latijnse school leidde een rustige periode in. Rectoren kwamen en gingen. Belangrijk was elk jaar weer de bevordering der leerlingen. Deze vond plaats in een openbare bijeenkomst van school en curatoren. De plaats was het koor van de Grote Kerk. Vanaf het gestoelte hield de rector een redevoering, meest van opvoedkundige strekking, en deelde vervolgens met een enkel woord de prijzen uit aan de leerlingen, die zich het afgelopen jaar bijzonder hadden onderscheiden. Deze dankten dan, soms in dichtvorm, soms in proza, maar steeds in het Latijn voor de aan hen verleende onderscheiding. [61]

Het schoolgebouw was in 1734 zo bouwvallig en vervallen, dat de Vroedschap besloot tot reparatie en verbetering. [62] De ingreep was niet voldoende, zodat in 1783 deze kwestie opnieuw aan de orde was. Burgemeesters brengen in de Vroedschap, dat de rector heeft geklaagd over de onhoudbare toestand 'van het eigenlijk Schoolvertrek, gedestineerd tot het dagelijks onderwijs, uit hoofde van gebrek van genoegzaam daglicht'. Hij heeft verzocht om vernieuwing van het vertrek, 'mitsgaders boven het selve te doen construeren eenige kleijne apartementen tot verblijf en logement voor Kost discipulen'. De burgemeesters vinden klacht en voorstel redelijk en adviseren de Vroedschap de vernieuwing volgens overgelegde tekening te doen uitvoeren. Een conform besluit wordt dan genomen. [63] Uit deze passage vernemen we, dat de gehele school uit één vertrek bestaat. Alle onderwijs, zowel aan de eerste klassers als aan de eind-examencandidaten vond hier plaats. 'Het aantal leerlingen, dat in de regel de twintig niet te boven ging, zal gemakkelijk in dit vertrek zijn geplaatst. Ook nu nog was er de mogelijkheid om kostschool te houden, waarschijnlijk wel benut voor de kinderen van buiten de stad.. Het bestek is bewaard gebleven en toont aan, dat op de fundamenten van het oude gebouw een nieuw pand is geconstrueerd. Wat nog goed was, liet men staan of gebruikte men bij de vernieuwing. Als onderdelen worden genoemd: de gangmuur tegen het woonhuis, de muur tegen de buitengang, een verdieping met kamertjes, en een zolder. In het schoolvertrek was een schoorsteen. De kamertjes lagen bezijden een gang, waren voorzien van afsluitbare deuren en gemeubeld met bedsteden en kasten. [64]

Tot aan. 1869 is de school aan het Kerkhof gevestigd gebleven. Na het overlijden van rector Mr. **G. C. Brillenburg** bracht men de school onder in een lokaal van de hogere burgerschool, waar zij een kwijnend bestaan leidde. [65] De verschijning van de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 had ten gevolge, dat de Latijnse School werd opgeheven en bij Raadsbesluit van 13 februari 1879 omgezet in een Gymnasium. Voor de oude stadsschool betekende dit een nieuwe - en voorlopig laatste - fase in haar zo lange bestaan.

Het oude schoolgebouw werd in 1870 uitgebreid met een gebouw, geschikt voor 120 leerlingen en neergezet in de tuin achter de voormalige rectorswoning. [66]

Sedertdien doet de school dienst als openbare school voor lager onderwijs. Het voorgebouw, in 1930 vernieuwd, deed een aantal jaren dienst als B.L.O.-school, het achtergebouw van 1870 werd in 1970 gesloopt.

Het gymnasium bleef niet lang in de H.B.S. gehuisvest. Bij raadsbesluit van 21 maart 1879 werd zij per 1 september van dat jaar ondergebracht in het pand van de opgeheven Bank van Lening, staande bezijden de voormalige Latijnse school. Aan de verhuizingen van de oudste Schiedamse onderwijsinrichting was hiermede nog geen einde gekomen. In 1897 verhuisde zij naar het voormalige Blauwhuis aan de Lange Nieuwstraat, in 1967 tenslotte naar het nieuwe schoolgebouw aan de Hugo de Grootstraat. [67]

XIII. De politieke gebeurtenissen

De gebeurtenissen van 1572 en volgende jaren hadden geen verandering in de bestaande machtsverhoudingen gebracht. De zelfde kleine groep van welgestelde burgers bleef aan het bewind. Haar feitelijke macht was zelfs vergroot door het wegvallen van de landsheer en diens vertegenwoordiger, de baljuw. De laatste immers was niet meer de tegenspeler van de stadsregering, maar de dienaar van deze geworden. De permanente zetel in de Staten van Holland droeg verder bij tot de versterking van de positie van de stedelijke regeerders. Misschien hadden de gereformeerde predikanten met hun theocratisch ideaal, mits maar verder doorgevoerd, een tegengewicht kunnen vormen, maar zij stelden zich vrij spoedig tevreden met de 'Christelijcke Overheden', aan wie zij verschuldigd waren 'gehoorsaemhey, liefde ende eerbiedinge'. [1] Doordat zij niet konden worden benoemd zonder de uitdrukkelijke goedkeuring van de stedelijke regering waren zij in feite veel meer afhankelijk van deze dan hun voorganger, de oude pastoor van de Grote Kerk, die - evenals de andere geestelijken - door de bisschop van Utrecht werd benoemd, zo nodig tegen de wil van de stedelijke regenten in.

En zo stond in de mensengemeenschap Schiedam de stadsregering op eenzame hoogte. Twee aspecten zijn het, die ons hier interesseren, de houding tot en het aandeel in de landszaken, en de houding tegenover de burgerij. Beide aspecten zijn niet geheel te scheiden, zoals we dadelijk zullen zien.

Lezing van de resoluties van de Staten van Holland en Westfriesland, en die van de Vroedschap maken duidelijk, dat de rol van Schiedam in de landspolitiek niet groot is geweest, maar verwonderlijk is dit niet, gezien de grootte van de stad. Toch, hoewel een zeer kleine, de stad speelde haar rol in het politieke en staatkundige gebeuren en kende binnen haar wallen de weerklank van de onrust en spanningen in de grote wereld. Om deze rol te leren kennen, is het zaak om enige belangrijke jaren uit te kiezen, jaren waarin iets gebeurde, dat buiten de gewone gang van zaken lag. Ik heb hiertoe gekozen de jaren 1650, 1672, 1748, 1787 en 1795. Tezamen geven zij een mooi beeld van Schiedams verwevenheid met de gebeurtenissen in den lande.

1. HET JAAR 1650

De vrede met Spanje in 1648 gesloten, bracht moeilijkheden in de Republiek met zich. Holland, dat de zwaarste last van de oorlog heeft gedragen, wenste een sterke inkrumping van het leger. De andere provincies (de Staten-Generaal), noch de stadhouder, **prins Willem II**, voelden voor zo'n maatregel. Er volgden lange besprekingen, die tenslotte uitliepen op een besluit van de Staten van Holland, genomen op 4 juni 1650, om de betaling van een aantal door haar bekostigde compagnieën te staken, wat gelijk stond aan de afdanking van deze soldaten, iets dat alleen de Staten-Generaal konden doen. Met het besluit van Holland was een zeer ernstige crisis van het staatsbestel een feit.

Schiedam heeft vanaf het begin der controverse gestemd voor de troepenvermindering,

wat gezien het geldgebrek hier ter stede niet vreemd was. In het algemeen, wanneer geen zaken van direct belang voor de stad aan de orde waren, kregen de gedeputeerden ter statenvergadering volmacht om 'gehoort hebbende de motieven ende Redenen van de ander Leden haer met de meeste ende den Staet gediensstelyckste Advysen te confirmeren'. [2] In belangrijke zaken moest de gedeputeerde echter steeds overleg plegen met de Vroedschap (men noemde dit ruggespraak houden), en was hij gebonden aan haar beslissing. De onderhavige kwestie was zo'n belangrijke aangelegenheid en daarom treffen we de gedeputeerde, een burgemeester, en de pensionaris van de stad, geregeld aan in de vergaderingen van de Vroedschap om rapport uit te brengen over het gepasseerde in de Staten. Het blijkt, dat de Vroedschap van geen wijken wilde weten. Op 13 april 1650 besloot men zelfs vol te houden 'ten uijterste toe', dat is zo nodig tegen de prijs van een burgeroorlog. [3]

De Staten-Generaal en de Stadhouder, die inzagen dat door het besluit van de Staten van Holland het bestaan van de Unie op het spel stond, reageerden onmiddellijk. Reeds op 5 juni kregen de kapiteins van de betrokken compagnieën bericht, dat zij in functie moesten blijven. Bovendien besloot men tot een zogenaamde bezending, dat is een bezoek aan de weerspannige steden om te pogen de magistraat tot andere gedachten te brengen. Met deze delicate taak belastte zich de stadhouder. Het onthaal, dat deze kreeg, was met uitzondering van Leiden, nergens welwillend.

Schiedam ontving op 9 juni bericht, dat een bezoek van **Willem II** was te verwachten. De vroedschap besloot om de stadhouder slechts wanneer deze hier sterk op aandrang, in de volle vroedschap' te ontvangen. [4] Enige dagen later, op 17 juni, kreeg men het bericht, dat 'Sijne Hoochheit op wech was om binnen een uijr ofte daer ontrent met Sijn Schip aen te comen met versoeck, dat de vroedschap soude willen vergaderen'. Een ontvangstcommissie, bestaande uit de burgemeesters, de oud-burgemeesters, de pensionaris en stadssecretaris, begeven zich 'naer het hoofd deser Stede alwaer ontrent de Clocke twaelf uyren Sijne Hoochheit is aengecomen ende begroet met dese woorden: dat de heeren Burgemeesteren ende Vroedschappen deser Stede gepreadverteert sijnde van sijn Hoochheits voornemen omme gelijk in andere Steden deser provincie mede in dese Stad te comen, de heren aldaer present hadden gelast sijn hoochheits compste binnen dese Stad te feliciteren ende de selve Burgemeesteren ende vroedschappen sijne Hoochheit volkomentlijck versekerde, dat sij alle eer, respect ende getrouwicheyt ten goede van den Staedt in alle occurentien sijne hoochheit genegen waren te bewijzen; daer over Sijne hoochheit de selfde heeren beleefdlijck bejegente, seijde naerder met haer E. te sullen spreken, ende is op sijn carosse getreden sijnde daer mede voort gereden, staende twee Compagnie Burgeren ende eene Compagnie soldaten van de Brugge over de nieuwe haven tot de oude hoofd poorte deser Stede'. De stadhouder neemt zijn intrek in het 'logement wesende de doelen deser Stede' en de burgemeesters verzoeken de overige vroedschappen 'om haer mede op het Raedhuijs te laten vinden'. Burgemeesters gaan dan naar de Doelen om te verklaren, dat zij de bezending van de stadhouder (in naam van de Staten-

Generaal) onwettig achten en dat zij hem slechts toelaten tot de vergadering van de Vroedschap, wanneer dit geen inbreuk maakt op de vrijheid en souvereiniteit van de provincie, noch van de steden tot deze behorende. Na een bevredigend antwoord te hebben ontvangen zijn enige heren naar de Doelen gegaan om **Willem II** te 'geleijden, ende Sijne hoocheijt dien volgende plaets hebbende genomen in een stoel ten dien eynde gestelt aen het boven eijnde van de Tafel, ende de gemelte heren gedeputeerde van de Generaliteijt ende Rade van State aen de eene sijde, hebben Burgemeesteren ende vroedschappen haer plaatse aen de ander sijde van sijn hoogheijt genomen'. De partijen zitten dus tegenover elkander. Namens de prins neemt dan de heer **Van der Capelle van Aertsbergen**, deel uitmakend van het gevolg van de stadhouder, het woord. Hij benadrukt het belang van de Unie en dientengevolge van de doorbetaling van soldij aan 's'landts Crijchsvolck'. De toon is nogal fors met duidelijke toespelingen op een mogelijk uiteenvallen van de Unie en de daaruit voortvloeiende 'ellende ende verwoesting'. Enige ter zake doende artikelen van het Unieverdrag (Unie van Utrecht, 1579) worden nog voorgelezen door de 'sich in postuijrr stellende' heer **Van der Capelle**, waarna het woord aan de Vroedschap was. Het viel deze niet mee, want tweemaal trokken zij zich terug in beraad, maar zij bleven standvastig en gaven geen krimp: zij hadden, zo zeiden zij, uit het zojuist gehoorde begrepen, dat de kwestie van zulk een grote importantie was (alsof zij dat niet reeds wisten), 'dat daer op bij één Lid van de provincie niet separatelijck noch afsonderlijck konde werden geresolveert'. Het enige, dat zij daarom konden toezeggen, was dat hun gedeputeerde ter statenvergadering 'soodanigen Advys soude inbrengen als sij ten meesten dienste van de Lande sullen oordeelen te behooren'. Het gesprek was volkomen vastgelopen en het einde was, dat 'Sijne hoocheijt seggende noch part noch deel dan te willen hebben in de onlusten ende onheijlen, die verder soude mogen ontstaen, is opgeresen ende in sijn Carosse staende aen de trappen van het Raedthuijs alhier getreden sijnde, is afgereden met de heeren Staten Generaal ende Rade van State respectie, welcke noch op der zelve aencompste sijn verwillekomt noch op het Raedhuijs aengesproken noch op 't vertreck gevalideert (=gegroot)'. [5] In de behandeling, die het gevolg van de stadhouder moest ondergaan, hun volkomen negering vanwege de stedelijke regenten, schemert wel door in welke sfeer de bespreking is gevoerd. Intussen, de stad had niet toegegeven, maar de zaak heel slim van zich afgewezen. Het vervolg van de historie omvatte de arrestatie eind juli van zes leden der Staten, onder wie burgemeester **De Witt** van Dordrecht (de vader van **Johan en Cornelis de Witt**), die allen naar Loevestein, de staatsgevangenis tegenover Gorkum gelegen, werden gebracht, alsmede de mislukte aanslag door de stadhouder ter zelfder tijd gepleegd op Amsterdam. [6] De sfeer bleef gespannen. De plotselinge dood van **Willem II** op 6 november betekende het einde van de moeilijkheden. De anti-stadhouderlijke partij besloot van de gunstige gelegenheid gebruik te maken en geen nieuwe stadhouder aan te stellen. De stemhebbende steden konden een octrooi krijgen, dat hun het recht verleende zelf hun regering te kiezen en te benoemen. Schiedam

maakte van de mogelijkheid gebruik en verkreeg op 22 december een zodanig octrooi. [7] Er was een nieuwe stap gezet; op de weg, die leidde naar een toestand, waarin de stedelijke regeringen het domein van een beperkt aantal families waren.

We zien aldus, dat Schiedam aan de kant stond van de aanhangers van de theorie van de 'ware vrijheid', aan de kant van hen, die de gewestelijke Staten souverain achtten, die de Unie zagen als een federatie van bondgenoten, die een stadhouder beschouwden als een rudiment uit vervlogen tijden, zonder wie de zaken even goed, zo niet beter konden gaan. Kortom van hen, die de Republiek beschouwden als een Statenbond en niet als een Bondsstaat. [8]

2. HET JAAR 1672

Over de gebeurtenissen tussen de jaren 1650 en 1672 kan men in elk goed handboek over de vaderlandse geschiedenis lezen. Ik mag hier wel volstaan met de vermelding van de twee oorlogen met Engeland (1652-1654 en 1665-1667) - handelsoorlogen, die, zoals we hebben geconstateerd, ook grote schade toebrachten aan de Schiedamse visserij -, uitgevochten op zee en nauw verbonden met de admiraals **Tromp** en **De Ruijter**. In deze periode gaf op politiek terrein **Johan de Witt** de toon aan. Het is een tijd vol expansie, vol ondernemingslust. De Republiek stond op het zenith van haar macht.

In Holland vond de 'ware vrijheid' haar uitdrukking in de Akte van Seclusie uit 1654 en het Eeuwig Edict uit 1667. In beide werden de leden van het Huis van Oranje uitgesloten van het stadhouderschap. Voor de jonge Prins van Oranje, de latere **Willem III**, lag wel de weg open naar de functie van legeraanvoerder, dat is van kapitein en admiraal-generaal. Schiedam stond aan de zijde van deze staatspartij. We zien dat op 18 juli 1667, wanneer de Vroedschap de kwestie van het stadhouderschap behandelde en besloot, 'dat de heeren gedeputeerden ter hoog gemelte vergaderinge (dat is de Staten van Holland) de saecke daer heenen sullen helpen dirigeren ten eijnde het Stadhouder-schap over dese provincie wende gemortificeert (= afgeschaft), mitsgaders oock helpen arresteren alle soo danige precautien (= voorzorgen) dienende tot meerder ver-seekeringe ende vast stellinge van de jegenwoordige Regeringe ende de vrijheijt van dien als bij de leden soude mogen werden voor geslagen'.

Het jaar 1672 zou de toestand wijzigen. Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen verklaarden de Republiek de oorlog en rukten het land binnen in de maanden mei en juni. De gebeurtenissen kwamen niet onverwacht en men had al bepaalde maatregelen tegen de invasie getroffen. Een van deze was de bewapening van burgers, wat wij ook in Schiedam aantreffen. Reeds op 5 maart hadden de Staten van Holland aan de steden geschreven, dat zij personen, bekwaam om wapens te dragen, moesten oproepen en hen moesten oefenen in het gebruik van de wapenen. De Vroedschap wil geen haast maken en eerst eens zien 'wat ordre dien aengaende bij naeburige Steden werd geobserveert'. [9] In de maand april wordt echter ernst met deze zaak gemaakt en besloten krijgsvolk aan te nemen (waardgelders, huursoldaten) en geschikte burgers te bewapenen. Ook de

fortificatie van de stad werd overwogen. Men was het er echter niet mee eens, dat burgers op bevel van de Gecommitteerde Raden van Holland (ongeveer de tegenwoordige Gedeputeerde Staten) zouden kunnen worden gezonden 'in de Frontieren'. Wanneer het garnizoen van Brielle echter wegtrekt naar de grenzen en deze stad moet worden beschermd door burgers van andere steden, stemt men er in toe, dat vijftig Schiedammers derwaarts gaan. Een bijkomende moeilijkheid was om aan de nodige wapens te komen. Men bedenkt dan, dat er wapens 'alhier ter stede gebleven sijn van de gecasseerde Compagnie van den heer van **Voorschooten**', en gaat informeren in Den Haag tegen welke prijs men deze wapens kan bemachtigen en verstrekken 'aen de onvermogende Burgers ende ingesetenen'. [10]

In de maand juni ontstaat op het gerucht van de naderende Fransen een paniek in de stad. Op de 16e van die maand geven de Vroedschappen opdracht aan de gedeputeerden ter statenvergadering om te bewerken, dat de stad 'met eenich canon ende amunitie van oorloch daer toe nodich ende ten minste twee dosijn halve pijcken mocht werden voorsien'. Men vreesde duidelijk een aanval van de Fransen. De angst veroorzaakte een uittocht van mensen, die tevens hun bezittingen probeerden mee te nemen. Om deze vlucht tegen te gaan besloot men daarom, dat de poorten en bomen overdag moesten worden gesloten en alleen het 'clincket' mocht worden geopend voor de inkomenden en uitgaanden. Het is voor de eerste maal, dat wij horen van 'disordre ende oproer van volck, waer van men huijden de beginselen heeft gezien'. [11]

In die dagen, toen naar het bekende gezegde, het land reddeloos, de regering radeloos en het volk redeloos was, doken geruchten op over verraad, dat gepleegd zou zijn door de staatsgezinde regenten. Het volk begon zich te roeren en de eis te stellen, dat de Prins van Oranje benoemd zou worden tot stadhouder. [12] Deze beweging, die op de 24e juni in Dordrecht leidde tot een volslagen oproer, sloeg op de 28e naar Schiedam over. In de administratieve stukken vinden we geen vermelding of relaas van wat er toen gebeurde, maar gelukkig heeft een tijdgenoot, de Rotterdammer **J. Oudaan Jansz.** dagboek gehouden van de 'Meuyterye van Rotterdam des jaars 1672', welk geschrift dank zij twee achttiende eeuwse verzamelaars in afschrift op het gemeentearchief van Rotterdam bewaard is gebleven. Ik neem zijn notitie over Schiedam hier over: 'Woensdag den 29 Junij 1672. Na dat op gisteren zijnde Dinsdag na middag alhier tijding was gekoomen, dat het gemeene volk te Schiedam was op de been geweest, om dat zij den heer Prins van Orange tot Stadhouder wilden hebben gekooren ende daerom diverse heeren hadden aengerandt ende bij de mantel gevat, zoo als zij quaamen uit de vroedschap, zeggende te willen verneemen wat in de vroedschap was geresolveert ende vele scheldwoorden daer bij voegende, zijn eijndelijk zoo verre gekoomen dat zij de persoon van **Nieuport**, die voor desen in diverse considerabelen Ambassaden is gebruikt geweest, hebben niet alleen bij de mantel gegrepen, maer hem deerlijk geslagen ende gequetst, dat zommige meenden dat hij daer van zoude sterven, heeft hem zelve op het Stadhuis begeven, of zoo anderen zeggen, is daer op gebracht om hem zijn leven te salveeren, ende de heer **Pesser van Velsen** die niet

thuis was, werd mede van andere beschuldigt van eenige quade feijten schuldig te wesen, waer door zijn huis groot gevaer liep van geplondert te worden; dit oploep of sollen der gemeente konde niet eerder gestuijt voor dat de heeren toestonden, dat de princenvlagge van de Toorn wayde ende op andere huijsen ende toorens wierd geset'. [13]

Twee dagen later, op 30 juni, zwoer de Vroedschap 'omme pregnante redenen' het Eeuwig Edict af en verklaarde 'sijn hoocheijt den heere Prince van Orangie desen Stedes wegen tot Stadhouder'. De pensionaris, tevens vroedschap Mr. **Willem Nieuwpoort**, die door het volk was mishandeld, werd op 3 juli in zijn functies geschorst en eind oktober door de stadhouder afgezet, omdat 'onder de Burgers grote dissidentie ende murmuratie op ende jegens de persoon van Mr. **Willem Nieuwpoort** vroedschap is ontstaen, ende als noch continueert, in voegen dat hij sich een geruijmen tijd buijten dese stad heeft moeten absenteren'. [14]

Na de schorsing van **Nieuwpoort** nam de Vroedschap op 11 juli het besluit om voortaan 'in een goede harmonie, liefde ende eenicheijt' samen te werken en dusdanige regels op te stellen, dat de harmonie niet weder zou worden verbroken. [15] Nog een andere regent werd gemolesteerd, de burgemeester **Bastiaen Pesser van Velzen**. Met de pensionaris vertegenwoordigde hij de stad op de Statenvergaderingen. Op 25 juli plunderde het volk zijn huis. In het genoemde dagboek althans lezen we: 'Den 25 julij. Tegen den avond kwam hier de roep dat tot Schiedam het huis van de Burgemeester **Pesser van Velsen** was geplondert door het Grauw'. Toch werd hij niet uitgesloten van de regering, maar bleef lid van de Vroedschap. [16]

De toorn van het volk keerde zich duidelijk tegen Mr. **Willem Nieuwpoort**. De houding is gemakkelijk verklaarbaar: de pensionaris was overtuigd aanhanger van **Johan de Witt** en diens staatkundige ideeën, en had daadwerkelijk namens de Staten van Holland politieke missies vervuld, onder andere bij **Olivier Cromwell** in Engeland in 1654, waarbij aan deze de Akte van Seclusie als een onderdeel van het vredesaccord werd overhandigd. [17] Het volk was pro-Oranje en moet in **Nieuwpoort** één dier gehate regenten hebben onderkend, die de jonge Willem III zijn rechtmatig erfdeel ontielden. Hij mocht eigenlijk nog van geluk spreken, dat hem het lot van de gebroeders **De Witt**, die op 20 augustus in Den Haag door het volk werden gelynacht, is bespaard gebleven.

De mederegenten van **Nieuwpoort** laten hem vallen. Dit is minder klaar, want hij was niet de enige staatsgezinde in het college. Waarom moest hij als zondebok fungeren? De reden is waarschijnlijk van persoonlijke aard. Immers, hij lag in conflict met zijn collegae over de teruggave van een stuk stedelijke administratie, het consignatieboek. [18] Door tegenover de stadhouder de politieke zonden van Nieuwpoort te benadrukken, konden de andere regenten hun eigen zonden bedekken.

Als enige persoon werd de pensionaris in november 1672 door een ander vervangen. De andere heren konden blijven zitten, zulks in tegenstelling tot andere steden, zoals in het naburige Rotterdam, waar een groot aantal van hen is vervangen. Men was hier kennelijk er in geslaagd om tijds de bakens te verzetten en de stadhouder de in-

druk te geven, dat **Nieuwpoort** de grote tegenstander van hem in Schiedam was.

3. DE JAREN 1747 EN 1748

De gebeurtenissen van 1672 hadden geen verandering teweeg gebracht in de verhouding van overheid en burgerij. Na het overlijden van stadhouder **Willem III** in 1702 trokken de regenten de vrije verkiezing van de regeringsambten weer aan zich en brachten zij het aantal leden van de Vroedschap terug van 24 op 20. [19]

Dat er spanningen waren, bleek wel uit het gebeuren in 1723. In de nacht van 20 op 21 oktober sloegen 'eenige boosaardige, quaetaerdige schelmen en straetschenders de glazen bij leeden van de Regeeringe en particuliere Burgere' in, en in de nacht van 29 op 30 oktober is er 'gemaekt en aengeplaekt gevonden een Pasquil op eenige Leede uijt dese Regeeringe en Burgers deser Stad'. Het stadsbestuur loofde een beloning van niet minder dan het toentertijd kapitale bedrag van 300 gulden uit voor degene, die de euveldader of daders kon aanwijzen. [20] De vervaardigers werden evenwel niet achterhaald, en daar ook het schotschrift zelf niet is bewaard gebleven, blijft helaas onbekend tegen wie de kritiek was gericht en uit welke hoek de wind woei. Daar in het zelfde jaar door Holland plechtig het besluit was vernieuwd om de stadhouderloze regeringsvorm te handhaven, is het niet uitgesloten, dat de vernielingen en het smaadschrift uit de hoek der prinsgezinden kwamen.

Het bestel kwam in een crisis ten gevolge van de Oostenrijkse successie-oorlog (1740-1748), waarin de Republiek op grond van een in 1731 gesloten verdrag tussen haar, Engeland en Oostenrijk, werd verwickeld. Zoals in 1672 riep het volk om Oranje, wat leidde tot de verheffing van **Willem Karel Hendrik Friso**, de stadhouder van Friesland, Groningen en Gelderland, tot stadhouder van Holland en de overige gewesten in mei 1747. [21]

De Schiedamse Vroedschap heeft met eenparigheid van stemmen besloten om de Prins van Oranje 'voor soo veel hun aanbelangt' tot stadhouder, admiraal en kapitein-generaal te benoemen. Zij werden hierbij geleid door angst voor de 'onheijlen, die bij onstentnisse off dilay (= vertraging, uitstel) van dien daar uyt mogten komen te proflueren'. [22] Van het besluit gaf zij de burgerij op de dag daarna bij openbare publikatie kennis. [23] Nadat op 3 mei des morgens de Staten van Holland - eveneens met eenparigheid van stemmen - de Prins hadden gekozen, gaf zij wederom bij openbare publikatie aan de burgerij kennis van dit feit. Hoe alles in zijn werk ging en hoe men de verheffing vierde, lezen we in de resoluties van de Vroedschap van die dag. Er staat: 'Na 't arresteren van de voors. Publicatie, is de Klok van 't Raedthuys eenige tijd geluid, en daar na den Toorn wagner op 't Pleijn van 't Raedhuijs geblasen, onder welk geluid van de Trompet, Heeren Burgermeesteren en alle de Presente vroedschappen, nevens den Secretaris Gordon, zijn uyt de vroedschaps Camer gekomen, en haar Ed. geplaaft, Burgermeesteren en den secretaris voor de Balij van 't boven Bordes voor 't Raedhuys, en de Vroedschappen op 't selve Bordes en in de Weeskamer, en is als doen de gemelde Publicatie door den Secretaris gelese: waar na den President Burgermeester d'Heer

Mr. **Johan van der Heim**, Heer van Goudswaard, uijt naam van Burgermeesteren en Vroedschappen, een aanspraak aan de Burgerije ter materie dienende heeft gedaan, dat met een ongemeene vreugde en genoegte van de Burgerij is beantwoord, daar op drie Charges zijn gedaan door twee rotte van een Compagnie Burgers van 't Blauwe Vendell, 't welk voor Stadhuijs geposteert was, en zijn daarna alle d'Heeren onder 't blase op de walthoorns weder in de voors. Kamer bij den anderen gekomen, waarop de vergadering is gescheijden. Als doen alle de klokke in de Toorn, van 't Stadhuijs, en van andere gebouwen geluyd, 't orgel in de kerk gespeelt, den Toorn wagter op de Trompet geblasen, alles tot overgroote vreugde en Blijdschap van de Burgerij, die hunne Huysen des avonds omtrent Negen uijren hebben doen illumineeren'. [24]

Mochten de overheden gedacht hebben, dat nu alles pais en vree was, zij zouden spoedig ervaren, dat het tegendeel waar was en de moeilijkheden eerst begonnen. Men verwachtte algemeen van de nieuwe stadhouder, dat hij een einde zou maken aan wantoestanden. Reeds spoedig na zijn verheffing bereikten **Willem IV** klachten over het systeem van de belastingverpachting en de verkoop van ambten. In Amsterdam kwam het tot een grote onrust en een beweging, die bekend zou worden als de Doelisten-beweging.

Op 23 juni 1748 brachten de Schiedamse gedeputeerden ter Statenvergadering ter kennis van de Vroedschap, dat prins **Willem IV** opening had gedaan 'van de Troubles en Feijtelijkheeden, welke sig in verscheijde plaatsen van dese Provincie wegens het afschaffen der Pagten van de gemeene Lands Middelen geopenbaert hebben', alsmede van de hiertegen getroffen maatregelen. De pensionaris van Holland had aan de Staten medegedeeld, dat hij door een van de vele verspreide pasquillen met de Fiscaal waren uitgescholden voor 'Lands dieven, die veele duijssende van de Pagters hadden getrokken, en als sodanige van kant moesten geholpen worden'. De Vroedschap nam deze informatie nogal kalm op, hoewel het ook in Schiedam niet geheel rustig is geweest, gerekend de Weth op 25 juni besloot om de kermis of jaarmarkt voor dat jaar niet door te laten gaan. Men was duidelijk beducht voor een te grote toeloop van volk en de gevaren van oproer en ongeregeldheden. [25]

De volgende dag beraadslaagde de Vroedschap over het voorstel van de Stadhouder om het verpachten van de belastingen af te schaffen. De gevoelens waren, dat een afschaffing bedenkelijk was 'sonder nog andere Middelen gevonden en vast gestelt te hebben, die dat gemis kunnen goed maeken', maar desondanks worden de gedeputeerden gemachtigd om het voorstel te ondersteunen. Bij placcaat van 26 juni werden de verpachtingen van 's lands gemene middelen afgeschaft en per 26 juli een nieuw belastingstelsel ingevoerd, berustende op de 'consumtie en train, die elk Huisgezin of Familie heeft, en wijders na proportie van derzelve bestaan, vermoogen en inkomsten respective', een soort van inkomstenbelasting. [26]

Van troebelen als in andere steden, waar soms de woningen van de pachters zijn geplunderd, vernemen we hier niets. Wel is er misnoegen over de afschaffing van de

kermis, zodat men maar besluit, dat de op 30 juni beginnende kermis oogluikend zal worden toegestaan. [27] Een andere moeilijkheid was, dat veel ingezetenen weigerden de niet-afgeschafte stadsbelastingen (bijvoorbeeld de accijnsen op het malen, turf en kolen, de slacht) te betalen. Anderen weigerden hun medewerking aan de taxatie van hun vermogens en consumptie. Tenslotte is echter alles in der minne geregeld. [28]

De belasting-affaire bracht reeds de ontevredenheid van een deel van de burgerij aan het licht, een tweetal verzoekschriften en voorstellen tot verbetering van bestaande misstanden zou de onvrede nader onder woorden brengen.

De eerste was een request van de Schutterij. In augustus 1748 diende de meerderheid van de krijgsraad een verzoekschrift in, voorzien van niet minder dan 113 handtekeningen van schutters. [29] In de vergadering van de Vroedschap van 19 augustus is het stuk besproken. De voornaamste eisen waren: vier compagnieën van 150 man in plaats van de twee compagnieën van 300 man, de benoeming van de officieren door de Krijgsraad en niet langer door de 'politique regeering' (de Weth), de zonen van de vroedschappen niet langer vrijstellen van de schutterij en het wachtlopen, elk jaar een behoorlijke wapenschouw houden en een behoorlijk lokaal voor de wacht inrichten.

Er zit een duidelijke democratische teneur in het verzoekschrift. Het woord 'egaliteyt', gelijkheid, wordt gebezigd, wanneer over de vrijstellingen van de vroedschapszonen wordt gesproken, wat een opvallend woordgebruik mag worden genoemd. Zeer zeker had men ook moeite met dit punt, maar het grootste struikelblok bij de gevolgde besprekingen was de eis, dat de krijgsraad voortaan de officieren zou benoemen. Inwilliging zou immers betekenen, dat de greep van de overheid op de schutterij lossere werd dan tot dan het geval was.

Wat op het spel stond en door het verzoekschrift twijfelachtig was geworden, was de loyaliteit van de schutterij aan de overheid. Dit was een zeer ernstige zaak, daar deze organisatie was belast met de handhaving van de orde, rust en veiligheid in de stad. De opstellers waren zich van het belang van de schutterij bewust en brachten dit onder woorden in de aanhef van hun request: het doel van de voorstellen is 'omme de Burgerije deser Stad daar door aansienlijker te maaken, en onder eene behoorlijke discipline te redresseeren, opdat deselve in tijden van Comosien off andere ongeregeltheeden in staat mag zijn de stad en derselver respectie Regenten en Overheeden te conserveeren'.

De stedelijke geëerde besloten aan de eisen niet toe te geven en hun gezag te handhaven. [30] Het benoemingsrecht gaven zij niet uit handen, aangezien de voorgestelde wijziging in strijd was met 'Stads aloude usantien en herkomens, volgens welke de aanstelling van Capiteynen en Lieutenants bij het Collegie van de Weth sonder eenige intermissie off tegenspraak is gedaan geworden'. Besprekingen tussen de schutterij en de gecommiteerde vroedschappen, gehouden op 23 september en 2 oktober hadden dan ook geen resultaat. Dat er een zekere pressie tot democratisering van de kant van de

burgerij bestond, blijkt uit de verstoring van een vergadering van de krijgsraad. Deze was op 11 oktober bijeen gekomen ter bespreking van de kwestie, 'als doen een goed aantal van Burgers ten getale van vijftich off sestich bij haar leeden waren gekoomen en gesegt, dat haar de deliberatien (= besprekingen) over het meergemelde Request begonnen te verveelen, dat sij daar van een affkomst binnen agt dagen wilden hebben en wel dat de dispositie (= de beschikking, het besluit) conform het Request moeste zijn'. Verder vergaderen werd de krijgsraad onmogelijk gemaakt. Het was vooral deze ordeverstoring, die de Vroedschap op de 14e oktober - na een uitgebreid relaas van de onderhandelingen te hebben aangehoord - deed besluiten de kwestie ter oplossing voor te leggen aan de stadhouder. Men zag in, dat men de hele kwestie niet kon afdoen 'tegens de intentie van den Krijgsraad en begeerte der Schutteren', maar wenste niet toe te geven.

Een tweede verzoekschrift kwam van de kant der burgerij. [31] Op de 11e november kwam het in de Vroedschap in behandeling. Evenals in het verzoekschrift van de schutterij is er een democratische tendens in waarneembaar. Geëist werden: vrije verkiezing van de hervormde predikanten, scheiding van de functies van haven- en fabriekmeester en de benoeming van een burger als havenmeester, de vermeerdering van de vroedschap tot het oude getal van 24 personen, publikatie in druk van de stadskeuren, vrije verkiezing door de gilden van haar hoofdlieden en dekens. Daarnaast enige praktische wensen, zoals het toppen van de bomen aan de vesten ten behoeve van de windvoorziening van de molens en het aankopen van nog een brandspuit. Het request werd ondertekend door 159 personen. Het is voor ons verwonderlijk, dat het stadsbestuur niet zelf over het verzoekschrift beschikte, maar dit - evenals dat der schutterij - besloot toe te zenden aan de stadhouder ter afdoening. De reden vernemen we echter van henzelf. Omdat de lange overweging van belang is voor onze kennis van de mentaliteit der toenmalige bestuurders, volgt zij hier in haar geheel: 'Op het geproponeerde van Heeren Burgermeesteren, en Reflexie gemaakt sijnde op de dissidentie (= verdeeldheid) en Murmuratie der Burgeren en Ingesetenen, welke tegens de Regeeringen in verscheyde Steden deser Provincie ontstaan sijn, sodanig, dat niet alleen de autoriteit van de Regeeringen werd gevilipendeert (= verlaagd) en met voeten getreden, maar dat zelfs de saken hier en daar tot Tumulten, disorder en confusie (= verwarring) syn uytgebarsten, en daar bij in agting genomen zijnde, dat de voorseide onheijlen bereijds in veele steeden met goed succes sijn gestuyt, en zelfs in sommige gelukkiglijk sijn geprevineert geworden door de cordaatheijt van de Regenten, welke sig aan Sijne Hoogheijt den heere Prince van Orange en Nassau etc. etc. etc. hebben geadresseert omme uyt hare bedieningen van Magistrature gedimiteert te werden, en geconsidereert sijnde, dat hoe seer de saaken binnen dese Stad tot dat uijterste niet syn gekomen, egter de beginselen daer van, soo door de stugheijt der ingesetenen in het betalen van des gemeenen lands en stads lasten, als door de groote bijeenkomsten der Burgeren en het doen van Nieuwe en Vreemde versoeken, bespeurt worden, soo hebben alle de Present synde Leeden van dese vergadering uijt een overtuiging dat het beter is de voorseide begin-

selen door een Cordate demarche (= stap) tegen te gaan, als sig schuldig te maeken aan de gevolgen en onheijlen, die souden kunnen resulteeren, ingevalle de saken tot eenige commotie off tumulten kwamen uijt te bersten, Eenpariglijk verklaart, gelijk sij verklaaren mits desen, bereyd te syn om van hare bedieninge, soo van Burgermeesteren als vroedschappen affstand te doen, ingevalle de Rust binnen dese stad op geen andere wijze soude kunnen werden herstelt, en de voorseide bedieningen te stellen ter dispositie van Hooggemelde sijne Hoogheyd'.

De regenten wenden zich dus tot de stadhouder en stellen hun ambten ter beschikking, echter niet om aan de verlangens van de burgerij tegemoet te komen, maar om de stadhouder de gelegenheid te geven het dreigende oproer in de kiem te smoren. Zij zijn zich terdege bewust van de ontevredenheid onder de inwoners van de stad, maar niet bereid om aan de verzoeken, die zij als 'nieuw en vreemd' beschouwen, enige serieuze aandacht te besteden. Het is duidelijk, dat hun instelling zeer behoudend, conservatief was, wars van elke verandering, wars van elke aantasting van hun geprivilegeerde positie.

Het verzoek aan de stadhouder om in te grijpen, werd spoedig vervuld. Op 25 november verschenen namens de Prins in de stad twee heren, te weten **Frederik Baron van Wassenaer**, heer van Katwijk, lid van de Ridderschap van Holland, en Mr. **Willem Pauw**, raadsheer in de Hoge Raad van Holland. [32] Na plechtig ontvangen te zijn door een commissie, bestaande uit de burgemeesters en oud-burgemeesters, werden zij in de Doelen gelogeed, waar het hen aan niets zou ontbreken. Na de nodige informaties te hebben ontvangen, vertrokken beide heren reeds de volgende dag, dat is op dinsdag de 26e, naar Den Haag om aan prins **Willem IV** verslag van hun bevindingen uit te brengen. Drie dagen later, vrijdag de 29e, zijn zij weer terug in de Doelen en verzoeken dan om een snelle bijeenroeping van de Vroedschap. Deze was reeds op het stadhuis bijeen en terstond worden de beide gezanten van de stadhouder daarheen gebracht 'met twee coetsen, gaande twee bodens van staat voor uijt, en de twee stadsboden naest de eerste Coets, alwaar Heeren Commissarissen insaten, sittende derselver secretaris in de laaste'. Volgens het protocol werden zij bij het stadhuis ontvangen: 'staande de secretaris Gordon beneden aan de trappen, de pensionaris op de puij, de jongste burgermeester op het pleijn, de volgende aan de deur van burgermeesters camer, en de president voor aan in de camer'. Met de pui en het plein werden aangegeven het middelste en het bovenste bordes van het stadhuis. De hiërarchische orde werd keurig in acht genomen!

In de kamer van burgemeesteren werd beide Haagse heren medegedeeld, dat de voltallige Vroedschap was vergaderd, uitgezonderd de heer **Anthony Hodenpijl**. Men betreedt dan de Vroedschapskamer, waar aan de vergaderde heren wordt medegedeeld, dat zij allen overeenkomstig hun verzoek zijn ontslagen van hun eed en ontzet uit hun ambten, alles onder dankzegging voor de bewezen goede diensten. De commissarissen van de stadhouder verzoeken de aanwezigen vervolgens 'nog een weijnig ter deser Plaetse' te willen vertoeven en vertrekken dan naar de burgemeesterskamer, in

afwachting van vijf ontboden burgers. Wanneer deze zijn gearriveerd, komen zij terug in de vergadering van de nu demissionaire Vroedschap en maken daar bekend de herbenoeming van de 19 vergaderde heren en de benoeming van vijf nieuwe leden, te weten de ontboden vijf personen. Overeenkomstig de wens van de burgerij was het aantal vroedschappen weer gebracht op 24.

Het is tekenend voor de tijd, dat van de vijf nieuw benoemden er vier behoorden tot de groep van vermogende branders, namelijk Thomas Pigeaud, **Leendert van den Bergh**, **Abram Rijsbergen** en **Martinus Knepelhout**. De vijfde was **Jan Albert Pichot**, eigenaar van plantages aan de Kommewijnerivier in Suriname en tevens relaties onderhoudend met de Oost. [33] Zeker vijf branders zitten reeds in de Vroedschap, zodat deze groep nu goed is vertegenwoordigd. Waarom **Anthony Hodenpijl** niet is herbenoemd, is een open vraag. Was het zijn leeftijd? Hij had reeds sedert 1710 onafgebroken zitting in het college en heeft zich misschien om die reden vrijwillig teruggetrokken.

De stadhoudelijke beslissing over de ingediende verzoekschriften kwam vervolgens aan de beurt. Na de eedsaflegging door de vroedschappen begaven de beide commissarissen zich naar de Weeskamer en lieten vandaar 'wegens het ruwe saysoen in plaats van op de puije van het Raedhuijs' door hun secretaris aan het volk mededelen hoe over de verlangens van schutterij en burgerij was beslist. Wat de schutterij aangaat, er komen vier compagnieën in plaats van de twee bestaande, maar de benoeming van de officieren blijft aan het stedelijk bestuur voorbehouden.

Wat de eisen van de burgerij aangaat, van de 21 gestelde worden er 12 toegestaan, 4 overgelaten aan de regenten en 5 afgewezen. De eisen van politieke strekking zijn het belangrijkste. Toegestaan werden de scheiding van het havenmeesterschap van de fabriekmeester en de wens, dat een burger - geen lid van een regeringscollege zijnde - kon worden bekleed met de functie van havenmeester, de vermeerdering van de Vroedschap van 20 op 24 leden en de publikatie van de stadskeuren. Afgewezen werden de vrije verkiezing van predikanten en de vrije benoeming door de gilden van haar hoofdlieden en dekens. Onze conclusie is, dat ongetwijfeld tegemoet is gekomen aan verlangens van de burgerij. Opvallend is ook nog, dat deze verlangens zeer gematigd waren. Van een echte democratische beweging, die een gevaar kon opleveren voor de positie van de stedelijke aristocratie was nog geen sprake. Het is veelzeggend, dat van de twintig zitting hebbende vroedschappen er negentien worden herbenoemd, zodat de hele geschiedenis van deze 29e november 1748 een klucht, een schijnvertoning lijkt. Wat verder deze dag volgde, was van minder belang. Er volgde nog een derde beslissing, nu genomen op het verzoek van enige ingezetenen om aan het Hoofdvoorzieningen te treffen tegen de schade aan de kaden toegebracht door het gestadige spuien en het vele scheepsverkeer. De zaak wordt verwezen naar de stedelijke regering, zij het met de aanbeveling om zodanige maatregelen te nemen 'als tot meeste nut en welzijn van de Stad' strekken zullen. [34]

Na al deze vermoeiende bezigheden trekken de heren zich een ogenblik terug in de

kamer van de burgemeesteren, waarna de commissarissen 'deselve een voorspoedige regeering' toewensend, terugkeren naar de Doelen, 'uijtgeleijd sijnde gedaan door alle de Burgermeesteren en derselver ministers tot van de Trappen van het Raadhuijs'. De plichtplegingen zijn hiermede nog niet ten einde, want onmiddellijk sturen de burgemeesters de secretaris naar de Doelen om van de hoge gasten te vernemen 'off en wanneer het haar Ed. Mog. convenieeren zoude, dat de voorseide Deputatie (= het ontvangstcomité) de eere soude kunnen hebben om haar Ed. Mog. te valediceren (=vaarwel zeggen)'. De secretaris, Gordon, bracht evenwel als antwoord terug, dat de beide heren 'seer geobligeert waren van derselver attentie, dog versogten om van die visite geexcuseert te sijn, terwijl haar intentie was om na het houden van het Middagmaal terstond de reijse na den Haag aan te nemen'.

Men kon in Schiedam tevreden zijn, want de toestand was geconsolideerd. Hun loyaliteit aan de stadhouder was beloond. Enige maanden tevoren had men van deze gezindheid een treffend voorbeeld gegeven. Op 8 maart van het zelfde jaar was een prins geboren, de latere **Willem V**. Met andere steden nam Schiedam, hoewel 'sulx nooijt door dese Stad was geschiet' en het haar 'niet wel soude voegen om boven soo veele voorname, aansienlijke en magtige steden daar in uijt te munten en te excelleeren' het peetschap over de jonggeborene op zich, wat haar kwam te staan op de zogenaamde 'pillegave'. Deze bestond uit een jaarlijkse lijfrente van 800 gulden, een 'silvere doose ter waarde van twee hondert tien gulden' tot opberging van de geschonken rentebrief, en 'tot een vereeringe in de Kraam Kamer een groen fluweele Beurs met goude kanten beset sijnde, waar in waren seventig goude ducaten'. Het verslag aan de Vroedschap gedaan van de ontvangst, door prins en prinses op 23 april bereid aan de gedeputeerden, is een kostelijk stuk. Helaas is het niet mogelijk het hier in te lassen. Wij moeten volstaan met de mededeling, dat de Schiedamse gedeputeerden zich vergaapt hebben aan de luister van het prinselijk hof. [35]

Hoelang men in regeringskringen pro-stadhouder bleef, is een onduidelijke zaak. In 1757 ontving men de prinses, gouvernante van de minderjarige Willem V. De uitgaven voor dit bezoek van het stadhouderlijke gezin hebben het forse bedrag van ruim 1250 gulden bedragen, waarvan een 1000 gulden kwam voor rekening van een confiturier of banketbakker uit Den Haag, die zoete lekkernijen leverde. Aardig is nog te weten, dat op de dag van dit bezoek de klokken luiden van half twaalf 's morgens tot half vier 's middags, en de schutterij die tijd stond aangetreden. [36]

Natuurlijk behoeven dergelijke uitingen niet te wijzen op een pro-stadhouderlijke gezindheid en kan de geest van de oude statenpartij - van de jaren 1650 en volgende - nog hebben geleefd, zodat we hier alleen te maken hebben met een formele, correcte gezindheid, meer niet. In elk geval is de al of niet aanwezige pro-stadhouderlijke gezindheid spoedig omgeslagen, toen goed duidelijk werd hoeveel macht in de handen van de Oranjes was geconcentreerd, en hoe weinig in de handen der regenten was overgebleven. De Schiedamse ontwikkeling volgde de meer landelijke op de voet. Toen in 1748 het stadhouderschap in beide linies (de mannelijke en vrouwelijke) voor erfelijk werd

verklaard, had het stadhoudelijk gezag een nagenoeg monarchaal karakter gekregen, wat in wezen een dwaze situatie was, omdat de stadhouder nog immer een dienaar van de soevereine Staten was. De stedelijke regenten voelden zich in hun vrijheid aangetaast en vonden daarin een reden tot verzet. De gegoede burgerij (industriëlen, kooplieden en andere niet aan de regering deelnemende burgers) had niet minder reden tot ontevredenheid. De stadhouders **Willem IV en V** wendden hun vergrote macht niet aan tot de vernietiging van de geprivilegeerde positie der regerende families en tot de herziening van het staatkundig bestel, maar lieten alles bij het oude. De ontevredenheid groeide met de jaren. De Amerikaanse vrijheidsoorlog met zijn - door **Willem V** veroefde - Declaration of Independence van 4 juli 1776, alsmede het geschrift van **Joan Derk van der Capellen tot den Poll**, getiteld: Aan het volk van Nederland, verspreid in september 1781, brachten de idealen van de Democraten onder woorden en betekenden evenzoveel stimulansen voor de voorstanders van de volksinvloed. De vierde Engelse oorlog (1780-1784), die voor de Republiek zeer ongelukkig verliep, ontketende alle politieke hartstochten en leidde de staatkundige crisis in. Aristocraten (de regenten, de tweede partij) en Democraten (de burgerij, de derde partij) vonden elkander in een anti-stadhoudelijke gezindheid en organiseerden zich in de partij der Patriotten, der vaderlandslievenden. Positief streefden beide groepen een ander doel na: de aristocraten wensten de uitschakeling van de stadhoudelijke macht en het herstel van de 'ware vrijheid', de democraten wensten invloed van de burgerij op de regering. De partij was dus een verbond van tegenstellingen, slechts in het negatieve - hun afkeer van de stadhouder - verenigd. Hoe de crisis in Schiedam verliep, zullen we nu bezien.

4. HET JAAR 1787

Op 22 oktober 1782 brachten de burgemeesters in de Vroedschap aan de orde, dat drie leden aan hen hadden voorgesteld om ter bevordering van de onderlinge harmonie een overeenkomst of conventie te sluiten, regelende de verdeling van de diverse door de Vroedschap te verlenen en te bekleden ambten en functies. De stadhouder kon dan ontheven worden van zijn recht van recommandatie, dat is van zijn recht te benoemen wie hij wilde. Men besluit de zaak te bestuderen en in handen te geven aan een commissie uit de Vroedschap. Reeds op 29 oktober komt het voorstel weer op tafel. De commissie dient een concept-conventie in. De pensionaris van de stad Jager licht toe: '... dat dezelfde (conventie) in zig behelst een geregeld rigtsnoer, om, volgens eene na billijkheid geproportioneerde tourbeurt, aan ieder Lid der vroedschap, Staats en Stads Commissien te confereren, op welke een ieder als geimmatriculeerd (= ingeschreven) Lidmaat dezer Achtbare vergadering, een gelijk en evenredig recht, allerbillijkst kan en mag pretenderen'. Aan de stadhouder zal in de minzaamste en beleefdste termen kennis van de conventie worden gegeven. Overigens verwacht men van zijn zijde geen bezwaren, 'de observantie eener evenredige billijkheid den drijfveer der gesloten Conventie zijnde - Hun Ed. groot Achtbare zig flatteren (= vleien), dat zijne doorluchtige Hoogheid uit de

principes zijner aangeboren goedhartigheid een oordeel vellende, het oogmerk derzelve wel zal gelieven te billijken'. De tekst van de conventie wordt aan de leden ter bestudering overgelaten, waarna de commissarissen voor hun genoemde moeite worden bedankt. Op 4 november daaraanvolgende krijgt de zaak haar beslag. De conventie wordt voorgelezen, goedgekeurd, door het merendeel van de leden ondertekend, en vervolgens aan de stadssecretaris **Pielat van Bulderen**, die haar eigenhandig heeft geschreven, tot bewaring in de kamer van burgemeesteren ter hand gesteld. Van de 24 vroedschappen ondertekenen 18 er deze dag, nog één enige dagen later, tezamen dus 19 personen. Van de vijf overigen kon één niet meer ondertekenen wegens zijn overlijden (**Hendrik van Bulderen**), een tweede niet wegens zijn vertrek uit de stad naar Leiden (Arent Vinck jr.), de andere drie weigerden (**Jacob Morgan**, **Carel Jan Bosschaert** en **Daniel Pichot**, 'vice-admiraal van Holland en Westfriesland, op ordre van Zijn doorluchtige Hoogheid zig tans onthoudende te Helvoetsluys'. [37] Met deze weigering kwamen zij niet meer in aanmerking voor de vervulling van enig ambt. Twee dagen later deelde een deputatie uit de Vroedschap aan **Willem V** de gesloten conventie mede. De stadhouder nam het gebeurde voor kennisgeving aan. [38]

Krachtiger reageerden de drie weigeraars. In de vergadering van 10 februari 1783 deed **Daniel Pichot** een krachtig protest horen. Hij verklaarde de gesloten conventie 'voor onbestaanbaar en informeel, nul en van geener waarde, ontkennde wel expresselijk de magt en het regt' van de vroedschappen tot het sluiten van een dergelijke overeenkomst. De zelfde vergadering sloot **Bosschaert**, enige dagen later **Morgan** zich bij de verklaring en het protest van **Pichot** aan. [39]

Het bleef niet bij een protest in de Vroedschap, maar **Morgan** en **Bosschaert** richtten zich ook tot de Staten van Holland, zij het rijkelijk laat na de ondertekening van de conventie. Wat hun bewogen heeft om het stuk eerst nu aan de Staten voor te leggen, zal wel immer een onoplosbare vraag blijven. Het is echter mogelijk, dat zij hun verzoekschrift eerder hebben opgesteld en dit is blijven liggen door een of andere oorzaak. In elk geval staat hun request op de agenda van de Staten van 15 maart 1786. Zij vragen daarin de conventie te vernietigen. Een copie van de conventie vergezelt als bijlage het verzoekschrift. Hoewel de Statenvergaderingen geheim waren, was in feite door de indiening van verzoekschrift en conventie het zo lang bewaarde geheim aan de openbaarheid prijs gegeven. Het wekt daarom geen verwondering, dat reeds op de 26e maart daaraanvolgende de tekst van de conventie, voorzien van een stekelig commentaar, in druk verscheen. De auteur verborg zich achter het anoniem van *Semper Idem*, dat is *Steeds Dezelfde*. Wie hij geweest is, hebben wij helaas niet kunnen achterhalen. [40]

De Staten besloten advies in te winnen bij het Schiedamse stadsbestuur. Op 22 juni komt de zaak wederom in de vergadering van de Staten, wanneer het antwoord vanuit Schiedam binnen is. Het stuk wordt dan verwezen om advies naar een ander college, de 'gecommitteerden tot het groot Besoigne', waarna wij er niet meer over horen. [41]

Een interessant punt in de discussie vormde artikel 16 van de conventie, waarbij werd

bepaald, dat bij de vervulling van een vacature in de Vroedschap boven alle anderen de voorkeur zullen genieten: 'Zoonen of behuwd Zoonen van Vroedschappen, of Ministers, welke daar toe nominabel zyn'. Eerst wanneer onder hen geen geschikte personen kunnen worden gevonden, komt de particuliere burger, de buitenstaander, in aanmerking. Het verwijt van **Morgan** en **Bosschaert** is, dat door deze regel binnen de stad 'eene Famielie-Regeering' wordt geïntroduceerd, waarbij afkomst zwaarder weegt dan bekwaamheid. Het verweer van de Vroedschap is, dat de bekwaamheid het criterium is gebleven, op grond waarvan men een vacature zal vervullen, en dat er toch niets op tegen is, dat men bekwaame personen eerst zoekt onder hen, die in een nauwe relatie tot de vroedschappen stonden, en pas daarna onder vreemden. Men wijst er dan nog op, dat het met dit artikel in de praktijk niet zo'n vaart loopt, omdat van de 24 leden slechts 4 - onder wie **Bosschaert** - hun vaders zijn opgevolgd, 'zynde de overige uit particuliere Poorteren genomineerd en geëliged'. Hoezeer het verwijt dus ongegrond is, heeft men toch om zich te zuiveren van elke verdenking van eigenbaat besloten om het bewuste artikel uit de conventie te schrappen.

Na de bekendmaking van de conventie brak de vuilschrijverij - uiting van een hevige verontwaardiging - goed los. Het waren de democraten in de partij, die zich weerden en een woordvoerder vonden in een pamflettist, die zich eveneens met het anoniem van Semper Idem tooide. Uit de gebezigde taal blijkt, hoe groot de verontwaardiging wel was. Twee in het bijzonder moesten het ontgelden, **Dominicus Doom**, vroedschap, en **Bernard Johan Pielat van Bulderen**, de stadssecretaris. Waar de angel stak, komt naar mijn gevoel duidelijk naar voren, wanneer de pamflettist over **Doom** schrijft: 'Hij was een Burgerbeul, in schijn een Patriot'. [42]

De tegenstelling onder de Patriotten was aan het daglicht getreden. Was de beschuldiging en scheldpartij rechtvaardig? Van de zijde van de Democraten zeer zeker. Immers, **Dominicus Doom** en de ondertekenaars van de conventie waren wel patriotten, doch geen democraten. De strekking van de conventie was volgens hun antwoord aan de Staten 'het eens en voor al teegen gaan van Stadhouderyke Influëntien (= invloeden) in het begeeven der Ampten, tot de Regeering specteerende', of - zoals zij het ook uitdrukken - 'voor te komen de influentie van de Stadhouderyke recomandatie'. [43] Nu alles bij toerbeurt ging, was de stadhouder overbodig geworden, was de 'ware vrijheid' hersteld. Voor de regenten was daarmee de zaak verder in orde. Van een opgeven van hun geprivilegeerde positie en een toegeven aan de verlangens van de gegoede burgerij wilden zij niets weten. Het is veelzeggend, dat zij de conventie en daarmee hun oogmerken voor die zelfde burgerij geheim hielden.

De heftige verontwaardiging na de openbaarmaking van de conventie heeft iets vreemds. Heeft de burgerij werkelijk gemeend, dat de belangen van het stadsbestuur samenvielen met die van haar? Als dit zo is, moet zij nogal naïef zijn geweest. Kan het zijn, dat men door de houding van de regenten om de tuin is geleid?

Geheel overeenkomstig de brochure van **Van der Capellen**, die opriep tot burgerbewapening als het middel om het juk van de vorsten af te werpen, hadden in maart 1783

enige burgers het verzoek ingediend om te mogen overgaan tot de oprichting van een nieuwe burgerwacht. Het door 55 personen ondertekend stuk is bewaard gebleven. [44] Gecommitteerde Vroedschappen adviseerden gunstig, waarna de Vroedschap op 16 april haar toestemming had gegeven. [45] Opgericht werd een 'vrije compagnie', een organisatie onafhankelijk van de schutterij, doch staande onder twee door het stadsbestuur te benoemen hoofdofficieren. Op de 28e daaraanvolgende hadden de burgemeesters benoemd **Dominicus Doom** tot kolonel en **Bernard Johan Pielat van Bulderen** tot majoor. [46] Zoals we reeds weten, was de eerste lid van de Vroedschap, de tweede de stadssecretaris. Aan de wens van de burgerij was voldaan, terwijl men in de personen van beide hoofdofficieren een zekere waarborg had, dat deze aangelegenheid niet uit de hand zou lopen.

Het vrijkorps wekte vanaf haar oprichting de afkeer en spotlust op van het volk, dat prinsgezind was (de vierde partij). Men noemde hier en elders de vrijkorpsers 'Keezen', soms 'Weegluizen', en sprak over hun uniformen als van 'hansworste pakjes'. [47] Het corps exerceerde er desalniettemin lustig op los. In oktober 1784 vond op het exercitieveld buiten de Kethelpoort een grote wapenschouw plaats, voor de prinsgezinden een welkome aangelegenheid tot het doen verschijnen van een spotgeschriftje, voor de patriotten tot het doen publiceren van de toespraak, die de majoor Pielat namens de kolonel die zelfde dag had gehouden tot het in de exercitieschuur verzamelde corps. Volgens het eerste was de oefening een grote mislukking geweest, volgens het tweede een even zo groot succes. [48]

Het jaar 1787 zou het hoogtepunt en de (voorlopige) oplossing van de politieke crisis te zien geven. Alle spanningen - en die moeten binnen de stad heel groot zijn geweest - zouden zich ontladen. Op 22 februari hield de Vroedschap een buitengewone vergadering, die haar was afgedwongen door het Vaderlands Genootschap, de Burger-societeit en het Vrijcorps, alle patriotse organisaties. Zij besloot onder deze dwang te voldoen aan de 'heerschende verlangens en begeerte der volksstem' en haar gedeputeerde in Den Haag te gelasten om zich volledig te stellen achter het voorstel van Haarlem en accoord te gaan met de versterking van het Haagse garnizoen door de legering van huzaren en scherpschutters van het regiment van de Rijngraaf van Salm. Twee dagen daarvoor had zij zich wel uitgesproken voor de versterking van het Haagse garnizoen, doch voorkeur getoon voor andere, 'nationale reguliere troupes'. De burgerkrijgsraad sloot zich naderhand op de 24e van dezelfde maand bij de eisen van het Vrijkorps c.s. aan.' [49] Het is tekenend voor de situatie in de stad, dat de democraten het besluit zagen als een overwinning op de regenten en van hun gevoelens uiting gaven in een pamflet, getiteld 'De juichende volkstem te Schiedam'. In het stuk komen de veelzeggende woorden voor: 'Aristocraten, beeft! Geen burger als voorheen zal meer uw keet'nen dragen. Gefolterd Vaderland: thans schiet de Vryheids Zon alom heur blyde stralen; verheerlykt Vaderland, nu houd de Volkstem stand'. [50] De kloof tussen beide fracties was sedert de schok, die de openbaarmaking van de conventie teweeg had gebracht, er niet geringer op geworden!

Het is ook veelzeggend, dat in de nacht van 22 op 23 februari, de glazen van de woning van de heer **Nanning de Greeve**, burgemeester en gedeputeerde ter Statenvergadering, staande op de Tuinlaan 'op een zeer violente en baldadige wijze' werden ingeslagen. Een premie van 300 gulden werd uitgelooft aan degene, die de dader of daders kon aanwijzen. Wie deze waren, weten we niet, maar het meest waarschijnlijke is, dat zij gezocht moeten worden onder het prinsgezinde volk. Daarenboven kreeg genoemde het nog moeilijk met zijn collegae, omdat hij op de vergadering van de Staten van de 22e bij de stemming had verklaard, dat Schiedams vroedschap tot het nadere besluit 'genooddrongen' was geworden. Er werd van hem een nadere verklaring van de gebezigde woorden geëist. Zijn uitleg, dat hij niet anders had willen zeggen dan dat de Vroedschap 'tot voorkoming van onaangename gevolgen heeft geoordeeld te moeten voldoen aan de begeerte des volks' werd aanvaard. Een copie van zijn (schriftelijke) uitleg werd gezonden aan de Krijgsraad (= schutterij), het Vrijkorps, de Burgersociëteit en het Vaderlands Genootschap. Men wilde duidelijk verdere onaangenaamheden hiermede voorkomen. [51]

De zaken namen in de Republiek een snelle loop. Steunend op Gelderland, waarheen hij in 1785 was uitgeweken, ging **Willem V** tot de tegenaanval over. Holland, dat overigens in zichzelf was verdeeld, werd bedreigd. Een burgeroorlog dreigde, toen Holland ter verdediging troepen legerde langs de grens met Utrecht. Schiedam deed trouw mee. Een aantal mannen vertrok naar het Utrechtse en op 20 juni riep men vrijwilligers op door middel van een openbare oproep. We lezen daarin, dat op verzoek van de Krijgsraad en het Vrijkorps mannen mogen vertrekken naar Woerden of elders tot redding van 'het zugtend Vaderland'. De Schutterij wordt bevolen om die avond om zeven uur voorzien van wapens te verschijnen op het exercitieveld, zodat vrijwilligers zich ter plaatse kunnen opgeven. Hoevelen aan deze oproep hebben gehoor gegeven, is onbekend, maar wel is zeker, dat er gingen. [52]

Opmerkelijk is, dat ook nu het stadsbestuur niet zelf het initiatief neemt, doch handelt onder aandrang van de burgerij. Het in de Vroedschapsresolutie van 20 juni opgenomen verzoekschrift spreekt in dit opzicht een duidelijke taal: 'het zoude ons bijzonder aangenaam zijn, dat het hun Ed. Gr. Agtb. behaagde den vergaderde meenigte op eene goedkeurende en aanmoedigende wijze op te wekken om het lieve Vaderland met lijf en leeven in desen hoogst dringende nood bij te staan'. Bij de oproep en de toewijzing van een 1500 gulden tot dekking van de kosten bleef het echter bij de regenten. Het ontbreken van de gevraagde aanmoediging doet ons afvragen, in hoeverre de Schiedamse regenten reeds bezig waren - voorlopig nog in hun gedachten en overwegingen - de partij van de stadhouder te kiezen. De drijfverijen van de burgerij, in welke zij een groter vijand van hun posities moeten hebben gezien dan de bedreiging van de kant van de stadhouder, en de wending, die de hele zaak politiek en militair nam, moet hen reeds nu aan het denken hebben gezet. Het instinct van zelfbehoud moet in deze troebele jaren aanzienlijk zijn versterkt, wat in deze moeilijke maanden wel van pas zal zijn geko-

men. De toestand werd kritiek, toen op de 28e juni **prinses Wilhelmina**, de echtgenote van **Willem V**, bij de Goejanverwellesluis tussen Gouda en Oudewater, werd aangehouden en haar de toegang tot Holland werd ontzegd. Ook in de resoluties van de Schiedamse Vroedschap vinden we de reactie, die dit gebeuren opriep, terug. [53] Veel meer aandacht werd echter in de vergaderingen van de Vroedschap geschonken aan het door Holland en Utrecht uitgevaardigde verbod om gedistilleerd uit te voeren naar Gelderland en Amersfoort, naar het leger van de stadhouder. Het korenbrandersgilde richt zich, wanneer een lading terug is gekomen, tot de Vroedschap met het verzoek om alles in het werk te stellen, dat dit voor de commercie zo nadelig besluit wordt teruggenomen. Men weet, 'dat de bedoeling derselve daar heen tendeert om de vijanden dezer Provincie alle mogelijke nadeel toe te brengen en hunne Militaire magt aan het voor dezelve onontbeerlijk gebruik van sterke dranken het grootste gebrek te doen lijden', doch is van mening, dat dit doel niet wordt bereikt, daar de onontbeerlijke jenever ook kan worden betrokken uit Cleef of andere Pruisische steden. Bovendien is er het gevaar, dat men in Gelderland zelf stokerijen zal oprichten, zoals ook al is gebeurd in Friesland en de steden Zwolle en Deventer. De Vroedschap, overtuigd door de 'soliditeyt der gronden' besluit op de 6e augustus alles in het werk te stellen, dat de gedistilleerde dranken vrij en onbelemmerd konden worden uitgevoerd. De pogingen hadden succes, want reeds op de 20e kon in de Vroedschap een schrijven vanuit Woerden worden voorgelezen, dat men aldaar de dranken ongehinderd zou laten passeren. De 'Gecommitteerdens van hun Ed. Gr. Mog. tot het Defensie weesen te Woerden' bleven wel overtuigd van het nut van de genomen maatregel ('dewijl de militia voornamentlijk als deselve gecampeerd is geen sterke dranken ontbeeren kan'), doch wensten niet onaangenaam te zijn jegens onze mede Regenten'. [54]

We moeten vaststellen, dat de Schiedamse branders, onder wie wij in de eerste plaats de patriotten moeten zoeken, niet bereid waren om terwille van de door hen voorgestane zaak zich grote financiële offers te getroosten. Zodra liep niet de commercie gevaar, of alle grote woorden waren vergeten. Mogelijk is zelfs nog, dat de genomen maatregel te harder aankwam, omdat zij in het stadhouderlijke leger een mogelijkheid tot extra-verdienste zagen (vergelijk hun opmerking over legers in 1748), die hun nu dreigde te ontgaan. Het is ook duidelijk, dat de regenten, onder wie ook vele branders, niet veel zin meer in de onderneming hadden. Immers, al te gretig nemen zij het verzoek van het gilde over. Terzelfder tijd geven zij van hun (zekere) onwil blijk bij de behandeling van een nieuw verzoek om financiële uitkering aan de te Woerden gelegeerde Schiedamse mannen. Zij vinden, dat meer 'de spaarsaamheijd sal moeten worden betragt' en besluiten op de 13e augustus, dat slechts 1000 gulden zal worden uitgekeerd en het aantal manschappen 'voortaan sal moeten blijven bepaald op vijftig personen'. [55]

Nog één grote kwestie zou de Vroedschap bespreken, voordat de climax werd bereikt. Het was een verzoekschrift van een aantal burgers om in de vergadering van de Staten voor te stellen, dat haast zou worden gemaakt met de behandeling van de volksinvloed

op de regering, de vrijheid van drukpers en de bewapening der burgers. De zaak wordt in handen gegeven van Gecommitteerde Vroedschappen, waarna we er niets meer over vernemen, omdat men wel andere zaken aan het hoofd had. [56] Immers, de dag na de behandeling van het verzoekschrift, dat is op de 13e september, overschreed de **hertog van Brunswijk** met ongeveer 20.000 man Pruisen de grens. De Pruisische koning was zijn zuster en zwager te hulp gekomen.

Op de 18e september vernemen we uit de resoluties van de Vroedschap, dat het bericht van de val van Gorkum is binnengekomen en dat de burgemeesters de krijgsraad van het vrijkorps en een aantal vooraanstaande burgers op het stadhuis heeft ontboden. Zij geven aan hen opening van zaken en verzoeken aan hen om bij de nadering van de Pruisische troepen geen gewapende weerstand te bieden, maar zich integendeel gewillig te tonen bij de komende inkwartiering. Het blijkt, dat men bijzonder bevreesd is voor oproer en baldadigheden. Dit gevaar meent men te kunnen bezweren door de uitvaardiging van een publicatie, zijnde een 'Vaderlijke vermaning tot algemeene rust en eendragt'. Blijkens de discussie hierover was de Vroedschap in het bijzonder bang om de 'smalle gemeente', dat is het volk te prikkelen. Zoals we nog zullen zien, was die vrees niet ongegrond. De 20e besluit men toch de aanwezige vier kanonnen in gereedheid te brengen en zo nodig te gebruiken. Bovendien zullen bij de nadering van vreemde troepen de stadspoorten worden gesloten. Vrijdag, de 21e september, geven burgemeesters te kennen, dat het Vrijkorps zich zelf ontbonden heeft. De trommen, vaandels en geweren zullen door hen in bewaring worden genomen. [57] Dan, in de namiddag is het zover. De Vroedschap wordt om zes uur nogmaals bijeengeroepen en de burgemeesters doen mededeling van het gebeuren: om half vijf zijn Pruisische huzaren voor de stadspoorten verschenen. De commanderende officier is naar het stadhuis gegaan en heeft daar om de inkwartiering verzocht van 140 soldaten, onder welke 110 huzaren. De Stads Doelen is gevorderd, onder meer wegens de bijbehorende stallen. Toegezegd is een 'stricte militaire discipline'. Aan de burgemeesters is verzocht om door middel van de gewapende schutterij alle oproerigheid tegen te gaan. Burgemeesters hadden daarop in een publicatie aan de burgerij de inkwartiering kenbaar gemaakt, en vervolgens aan de kastelein van de Doelen de nodige orders gegeven. Men neemt deze uiteenzetting voor kennisgeving aan. Dezelfde avond besluit men de notaris **Adrianus van der Most** wegens het aanzetten tot 'seditieuse ondernemingen' (oproer) en uitstrooien van laster over vroedschappen en burgers, uit de stad te bannen. [58]

Naast deze officiële lezing is er van de gebeurtenissen nog een officieuze, bestaande in aantekeningen van een onbekende. [59] Deze persoon, die goed op de hoogte blijkt te zijn van de plaatselijke situatie en de ingezetenen bij naam en toenaam kent en de indruk geeft een ooggetuige te zijn geweest, verhaalt dat op de 20e de schutterij in de wapenen was en dat op die dag het volk al zingend en tierend langs de straten liep, schreeuwend Oranje Boven. Straten en huizen werden versierd met vlaggen, wimpels, bogen, kronen en spreuken. Zolang de Pruisen bleven, dat is tot aan begin oktober (zij vertrokken op 30 september), bleef het op een enkel incident na rustig in de stad.

Hoewel op verzoek van de stad de Pruisen werden vervangen door Zwitsers uit Hellevoetsluis, slaagde men niet in de opzet om de rust te handhaven. [60] 's Avonds braken op de 6e oktober de onlusten uit, volgens het ooggetuigenverslag reeds enige dagen eerder. [61] Het volk smeedde de glazen in van de woningen van als patriot bekend staande personen, plunderde de huizen en molesteerde de bewoners. Het garnizoen deed niets om het oproer te keren, volgens onze ooggetuige werkten soldaten zelfs mede bij de vernielingen. Tijdens de onlusten kwamen verborgen spanningen tussen ingeborenen en vreemdelingen tot een uitbarsting. Toen namelijk de woning van de Lutherse predikant werd geplunderd en diens bibliotheek naar buiten werd gesmeten, verschenen brandersknechten, ieder van een knuppel voorzien, tot ontzet van hun predikant. Hoewel zij krachtig op de menigte insloegen, moesten zij het onderspit delven, waarna een wilde jacht op brandersknechten begon. Waar men deze ook maar vond, allen werden - schuldig of onschuldig - mishandeld. De volgende dag, op zondag 7 oktober, toonden de plunders 'knuppels met lood gevuld en ijzere staven, die men zeide de Moffen ontwaardigd te hebben'. Diezelfde avond verzamelde zich een menigte vóór het stadhuis en eiste de opheffing van de schutterij. Dit verlangen was niet zo vreemd, wanneer we reeds op de 26e september uit de mond van de burgemeesters vernemen, 'dat meest alle Leeden (seer weijnig uytgesondert) van het voorzegde Corps (= het Vrijkorps) sijn Officieren of schutters van de algemene Stads Schutterij, en dat bij veele Ingeseetenen vermoedens blijven heerschen, dat onder veele Schutters tot het vernietigd vrij corps mede behoort hebbende, nog een bedekte geest zoude schuijlen om in tijd en wijlen de thans herstelde Stadhoudelijke constitutie teegen te streeven'. [62] De volgende dag voldeed de Vroedschap aan het verzoek, waarna de onrust nog meer toenam: de vaandels werden verbrand, de plaatsvervangende schout de stad uitgejaagd en tenslotte de woningen van de ontslagen schutters bezocht om daar de wapens op te halen. Tenslotte eiste het volk die dag, dat de regenten die zich niet hadden gehouden aan de verschuldigde trouw jegens het huis van Oranje zouden worden afgezet. Aangewezen werden de vroedschappen **De Beer**, **Keuchenius**, **Van der Heijm** en **Pielat van Bulderen**, de voormalige stadssecretaris, die juist dat jaar tot vroedschap was benoemd. Daar de vroedschap zelf niet tot het ontslag kon overgaan, beloofde men het verzamelde volk, dat zijn verlangens zouden worden voorgelegd aan de stadhouder. [63] Aan de onrust is na deze bewogen drie dagen (6, 7 en 8 oktober) spoedig een einde gekomen: de spanningen hadden zich ontladen, het volk had zijn woede kunnen botvieren, de storm was uitgeraasd.

Het werd hoog tijd weer orde op zaken te stellen. Op de 18e verschenen **graaf Bentinck van Rhoon**, de raadsheer **Merens** en een secretaris namens de stadhouder in de stad. Op hun verzoek nemen alle vroedschappen ontslag en stellen zij al hun functies ter beschikking van de stadhouders. [64] De 30e vindt op het stadhuis de plechtige herbenoeming plaats van 19 vroedschappen, de benoeming van vijf nieuwe leden. De door het volk aangewezenen werden niet herbenoemd, noch de heer **Penning**, vroedschap en baljuw, die zich vrijwillig terugtrok wegens bedreigingen van zijn persoon en verdere

onaangenaamheden door hem ondervonden. Het gebeuren van 1748 had zich herhaald: het merendeel van de vroedschappen blijft zitten, in dit geval zelfs de uitgesproken tegenstander van de stadhouder, **Dominicus Doom**. Op dezelfde vergadering wordt mededeling gedaan van de heroprichting der schutterij, wederom verdeeld in vier vendels (het blauwe, oranje, oranje-blanje-bleue, en het witte). Twee van deze vendels kregen als kapitein **Laurens van Erpecum** en **Hendrik Heij**. Beiden hadden zich in de afgelopen dagen zeer verdienstelijk gemaakt en bijgedragen tot het herstel van de rust en veiligheid. Beiden genoten ook het vertrouwen van het volk en hadden op de avond van de 7e oktober aan de burgemeesters de eisen van het voor het stadhuis verzamelde volk overgebracht. [65]

Een woelige periode was nu afgesloten. Het jaar 1788 en volgende werden de jaren van restauratie, van het herstel van het stadhouderlijke gezag. [66] Nauw met de stadhouder verbonden zich de regenten, die tot het inzicht waren gekomen, dat hun politieke lot met dat van de stadhouder was verweven. Teleurgesteld werd het volk, dat zich in zijn verwachtingen van **Willem V** bedrogen zag en de gehate regenten op de kussens zag blijven zitten. Verbitterd waren de democraten - sedert dan wel met uitsluiting van de andere groeperingen te betitelen als patriotten - omdat aan hun eisen in het geheel geen aandacht meer werd besteed. Beide, volk en patriotten, zouden zich echter spoedig weer kunnen doen gelden. Dat gebeurde slechts een achttal jaren later.

5. HET JAAR 1795

De algemene gebeurtenissen behoeven niet uitvoerig verhaald te worden. In Frankrijk brak in 1789 een revolutie uit, die leidde tot de omverwerping van de monarchie en de instelling van een meer democratisch bestuur. Het vuur sloeg spoedig naar de omliggende landen over, omdat de Fransen de naburige volken ook wilden bevrijden van hun onderdrukkers en tyrannen (zoals het in de gebezigde terminologie heette). In 1795 trokken de Fransen zegevierend de Republiek binnen. **Willem V** week uit naar Engeland. In de steden vormden zich revolutionaire comités, die de regerende regenten naar huis stuurden. Het oude was voorbijgegaan, de tijd van de Bataafse vrijheid was aangebroken. Tenslotte hadden toch de democratische patriotten van de jaren 1780 en volgende de strijd gewonnen.

Hoe verliep de omwenteling in Schiedam? Op de 20e januari formeerden enige burgers, onder wie **Gozewyn Jan Loncq**, **Jacobus en Cornelis Nolet** en **Jacobus van Waterschoot** een revolutionair comité. Die dag verzamelden zij in de morgen een aantal burgers aan het Hoofd en voorzagen hen van wapens. Het comité ging naar het stadhuis, waar de Vroedschap was vergaderd. Daar stelde het bij monde van **Loncq** de eis, dat de schutterij moest worden ontbonden en de geweren in bewaring genomen. De Vroedschap gaf toe 'uit hoofde van den omstandigheden' en in vertrouwen, dat de rust en veiligheid zou worden bewaard. We merken op, dat slechts 15 leden in vergadering aanwezig waren. Het comité keerde terug naar het Hoofd, waar het nieuws met het geroep van Leve de Vrijheid en Leve de Republiek werd ontvangen. Na een passende

toespraak tot de verzamelde burgers, trok men nu naar het stadhuis, plantte het aanwezige en meegevoerde geschut in stelling en zette de gewapende burgers in slagorde. Het comité vervoegde zich wederom bij de Vroedschap en stelde nu de eis, dat de Vroedschap zou aftreden, omdat het college het vertrouwen van de burgerij had verloren. Ook nu gaf men toe. De secretaris heeft deze toch historische gebeurtenis sober genotuleerd: 'is goedgevonden en verstaan, op het gedeclareerde van de voorgemelde gecommiteerden, namens den gewapende Burgerije, dat de Vroedschappen hunnen Raadsplaatsen zullen verlaten en aan de Burgerij, vertrouwende op hun gegeven woord en verzeeking, de zorg en veiligheid van deeze Stad en Ingezeetenen aanbeveelen en overlaten'. Ook in Schiedam was het oude bestel, het ancien régime voorbij.

De Vroedschap verliet onmiddellijk het stadhuis, waarbij men ongehinderd de gewapende burgers en toegestroomde menigte kon passeren. De klok werd geluid en de burgerij van het gebeuren op de hoogte gesteld. Het comité nam voorlopig de functies van de voormalige Vroedschap over.

Op de 21e januari was om 10 uur in de Grote Kerk het volk bijeengeroepen. **G. J. Loncq** hield een vurige toespraak, beginnende met de woorden: Het tydperk der verdrukking is geeindigt, en dat der Vryheid is gekomen. Hij legde een nieuwe regeling voor de stadsregering ter goedkeuring aan de aanwezigen voor. In plaats van de Vroedschap kwam nu een vertegenwoordiging van het volk, bestaande uit 22 personen. Op voorstel van **Loncq** werden allen door de aanwezigen bij acclamatie gekozen. Vervolgens begaven de nieuw gekozenen zich naar het stadhuis, waar hun door het Comité de eed werd afgenomen. Het comité gaf de burgers kennis van dit gebeuren en verklaarde vervolgens, dat zijn taak nu was beëindigd. Klokgelui en het uitsteken van de nationale vlag van de toren van de Grote Kerk besloten de omwenteling. Ook Schiedam was de nieuwe tijd binnengetreden. [67]

NOTEN

HOOFDSTUK I

- 1 A. W. E. Dek, *Genealogie der graven van Holland, Zaltbommel* 1969.
- 2 J. H. W. Unger, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*, 4 dln., Rotterdam 1892-1907. Deel 4, regist. nr. 81 (5 september 1276).
- 3 F. W. N. Hugenholtz, *Floris V*, Bussum 1966.
- 4 Unger nr. 60 (24 oktober 1268). Het kasteel dateert uit c. 1260. J. G. N. Renaud, *Het Huis te Riviere*. In: *Zuid-Hollandse Studiën*, deel 4, 1954.
- 5 Zie noot 4.
- 6 Unger nr. 65 (29 mei 1270).
- 7 Unger nr. 75 (24 november 1273).
- 8 Unger nr. 79. OAA 315b, p. 23-24, de Latijnse tekst. De paasstijl is gevolgd, zie J. G. Kruisheer, *Oorkonden en Kanselarij van de graven van Holland, Haarlem* 1971, deel II, pp. 242 en 327 (regist. nr. 501).
- 9 A. W. E. Dek, a.w., p. 37.
- 10 Unger nr. 80 (5 september 1276) en het stadsrecht (de aanwezigheid van een kapel en een kok op het kasteel). Unger nr. 98 (24 december 1282). J. G. Kruisheer, a.w. vermeldt slechts één door Floris V te Schiedam uitgevaardigde oorkonde, regist. nr. 418 (26 december 1268), van Aleid geen enkele.
- 11 Unger nr. 488 (21 november 1399).
- 12 J. H. W. Unger, a.w., deel 2, p. 19. De voorstelling van zaken is onzeker, want men kan ook lezen, dat de graaf het kasteel versterkte tegen een mogelijke aanval van Hoekse zijde. Unger nr. 628 (31 maart 1351), 659 (12 november 1352) en 706 (20 mei 1355).
- 13 Unger nr. 711 (2 juli 1355). Van wederopbouw is geen sprake, terwijl de stad in dezelfde tijd is versterkt door de aanleg van vesten en wallen.
- 14 ORA 572, p. 198 (18 december 1587) en p. 235 (6 juli 1588).
- 15 De plattegrond van Jacques de Gheyn.
- 16 Verzameling charters, nr. 83 (15 januari 1688). Zie hoofdstuk VII.
- 17 Unger nr. 53 (28 april 1264). De Lanersloot is de scheiding tussen de parochies van Oud Sciedamme, dat is Overschie, en Nieuw Sciedamme, dat is Schiedam. Unger nr. 135 (29 november 1294) en 621 (20 september 1350) duiden de parochiële grens aan met de Ryviersloet, gelegen tussen het kasteel en de stad. Deze sloot strekt zich uit van de Schie tot aan de buitendijk, dat is de Rotterdamse dijk. Volgens de Informatie van 1514 wonen er mensen aan de Kreupelstraat, die behoren tot de parochie van Overschie. Het is daarom zeer aannemelijk, dat de oude Laner- of Riviersloot identiek is geweest met de latere gracht van de Kreupelstraat.
- 18 Unger nr. 111 (7 januari 1286).
- 19 Zie noot 18.
- 20 Unger nr. 182 (22 november 1306).
- 21 P. Th. J. Kuyser, *De zegels, het wapen en de vlag van Schiedam*. In: *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland, 's-Gravenhage* 1966.
- 22 K. Heeringa, *Rechtsbronnen der stad Schiedam*. In: *Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen, 's-Gravenhage* 1904, p. 273.
- 23 Unger nr. 154 (21 juli 1299).
- 24 Unger nr. 205 (21 december 1310).
- 25 Unger nr. 368 (18 mei 1328).
- 26 Unger nr. 171 (2 juni 1304).
- 27 Unger nr. 237 (17 januari 1316).
- 28 Zie noot 18. C. Hoek, *Het St. Anna convent te Schiedam*, september 1973 (opgravingsrapport), leest 'nieuwe port' en baseert op deze lezing de theorie van een dubbel-stad. Paleografisch laat

- het origineel echter uitsluitend de lezing van 'mene port', dat is de algemene poort of de ganse poortेरिज, toe. Hoek onderstelt, dat het stadsrecht van 1275 betrekking heeft gehad op het gebied ten noorden van de Schie, de Nieuwe Poort, en ten zuiden van de Schie, de Oude Poort, en dat er voor het laatste een ouder stadsrecht is geweest. De uitbreiding van het stadsgebied in 1316 met het gebied ten noorden van de Schie, de Nieuwe Poort, laat m.i. beide onderstellingen evenwel niet toe.
- 29 Unger nr. 452 (10 april 1336).
30 Unger nr. 486 (15 mei 1339).
31 Unger nr. 1396 (26 september 1397).
32 Unger nr. 586 (14 december 1347).
33 Unger nr. 500 (9 juni 1340).
34 Unger nr. 528 (31 augustus 1343).
35 Unger nr. 557 (2 augustus 1346).
36 Unger nr. 643 (rond 28 oktober 1351).
37 Unger nr. 701 (12 mei 1355).
38 Unger nr. 1973 (24 september 1417).
39 Unger nr. 701 (12 mei 1355).
40 Unger nr. 705 (13 mei 1355).
41 Unger nr. 813 (8 november 1359).
42 Zie noot 38. De Corte Veste en Thoornevest, zie noot 46, waren andere benamingen voor de Broersvest, de Lange Vest, zie Heeringa a.w., p. 336, een andere naam voor de Noord- en Vellevest.
43 Verzameling charters van Mathenesse, aanwinsten nr. 5 (9 mei 1432). Zie verder hoofdstuk V, noot 6.
44 OAA 62, fol. 20. OAA 82b, fol. 7 (1446 en 1514).
45 OAA 82b, fol. 50 (1503). De huurder van de Noordvest moet 'alle die scutten ende heyningen open doen op syne coste tot allen tyden als men mit die processie gaen sal an die voorsz. veste'. 46 Unger nr. XXIII (27 maart 1383).
47 Zie noot 43. Heeringa a.w., p. 405 (1425/26). OAA 81, fol. 8 (6 september 1446).
48 OAA 82b, fol. 5v (1511), verhuur van 'die Rotterdamsche poorte, die vrouwe poorte ende den boom'; fol. 4 (1508), verhuur van 'die kade beginnende van sinte cristoffelspoorte tot dat uuterste heck op dese zyde den steenplaetse'; fol. 156 (1543), verkoop van 'die willigen staende boven op die kaede buiten die vrouwe poort vant heck off ter steenplaetse waert'. De steenplaats lag aan het Hoofdwestzijde.
49 Res. Vroedschap, 24 juni 1590. De reparaties moeten worden uitgevoerd aan de 'hoichbregge'. Men besluit dan tevens om schotdeuren onder de brug aan te brengen, 'opgaende deuren om den vloed ende opwater van buiten intomende daer mede te schutten'. Tot dan kon het vloed water dus ongehinderd de havens binnenstromen en de kaden onder water zetten.
50 OAA 82b. Zie noot 48.
51 Heeringa a.w., p. 119.
52 ORA 35, akte nr. 425 (3 november 1489). Heeringa a.w., p. 129 (29 juni 1573). ORA 35, akte nr. 101 (6 augustus 1445), 'bij nachte ende mans slape buten wete van den hooftmans ende den wakers die poirte gesloten, in der stede geclommen ende gecomen'.
53 Heeringa a.w., pp. 404 en 405.
54 ORA 89, losliggend vel.
55 OAA 82b, fol. 74 (21 oktober 1517).
56 Unger nr. 1151 (8 september 1389).
57 Unger nr. 1171 (12 maart 1390).
58 Heeringa a.w., p. 400. OAA 293, 11 april 1622, bestek van de te maken doorbraak in de dijk nabij de nieuwe sluis.
59 Heeringa a.w., p. 400.
60 Unger nr. 1390 (24 juli 1397) en 1433 (2 oktober 1398).
61 OAA 62, fol. 51 en 52v. OAA 63, fol. 142 en 147. OAA 315b, fol. 48.
62 Unger nr. 1303 (23 september 1394).
63 Melis Stoke, Rijmkroniek, boek 6, r. 760 e.v.; boek 8, r. 260 e.v.; boek 9, r. 276 e.v.
64 Unger nr. 486 (15 mei 1339).
65 Heeringa a.w., p. 60, 'van der ellen'.
66 Idem, p. 60, 'van der wichte'.
67 ORA 89, OAA 284 e.v.

- 68 ORA 35, akte nr. 151 (16 december 1458).
- 69 Unger nr. 65 (29 mei 1269). Heeringa a.w., p. 411, men verzet in 1468 de jaarmarkt na de 1e oktober, die tot dan blijkt te vallen binnen de periode van de jaarmarkt, 'als van outs gewoonlic is'. Tussen 1270 en 1468 moet de markt een tweetal weken zijn opgeschoven.
- 70 Heeringa a.w., p. 48-86.
- 71 J. F. Niermeijer, Economische Geschiedenis van het Beneden Maasgebied. In: RGP nr. 127, 's-Gravenhage 1968.
- 72 Unger nr. 251 (22 februari 1317).
- 73 Unger nr. 290 (21 april 1322).
- 74 Werken Historisch Genootschap, 1904, p. 197.
- 75 D. P. Oosterbaan, Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft, Haarlem 1958, p. 217, noot 151.
- 76 Unger nr. 645 (23 december 1351).
- 77 Zie noot 71.
- 78 H. J. Smit, Bronnen tot de geschiedenis van de handel met Engeland, Schotland en Ierland 1150-1485. In: RGP nrs. 65 en 66, 's-Gravenhage 1928.
- 79 Register van de renten van Noirholland 1363, ARA, archief Leen- en registerkamer van Holland, inv. nr. 8.
- 80 Unger nr. 419 (7 februari 1332).
- 81 H. J. Smit a.w., deel 1, pp. 359, 362 en 380.
- 82 Unger nr. 69 (18 maart 1272).
- 83 F. Stokhuysen, Molens, Bussum 1961.
- 84 Unger nr. 705 (13 mei 1355).
- 85 Zie noot 79.
- 86 Zie noot 44.
- 87 ORA 35, akte nr. 445 (3 november 1489).
- 88 OAA 3568c, 22 februari 1541 (verzameling charters nr. 9).
- 89 ORA 325, 5 mei 1548.
- 90 Zie noot 46.
- 91 Heeringa a.w., p. 352.
- 92 ORA 35, akte nr. 445 (3 november 1489).
- 93 ORA 327, 16 maart en 22 mei 1568, 5 november 1569.
- 94 Heeringa a.w., p. 91. Schout en schepenen gaan voor het poortding 'op die Cruysstraet ende aen de Laeghe Brugge'. OAA 293, 27 april 1688, tot dan staat op de sluis een huis, omschreven als 'een out steene huijs ende wulfsel over de sluijs op den dam'.
- 95 Heeringa a.w., p. 171.
- 96 OAA 82b, fol. 46v.
- 97 ORA 328, 1, 9 en 18 juni 1580.
- 98 Oud-Archief Bergen op Zoom, inv. nr. 651, 'Ghesonden Geerde Claussone timmerman, tot Schiedam om aldaer te syen de ordinantie ende 'tgestel van der watermoelen ende Waelraven zijnen brueder gesonden tot Middelborch, Vere, Vlissingen ende aldaer omtrent om gelijken saken wille'.
- 99 Res. Vroedschap, 17 februari 1596. In de conditiën wordt gesproken over het doen maken van 'een steene zijl ofte verlaet door den dijck', duidelijk een nieuw stuk werk.

HOOFDSTUK II

- 1 Heeringa a.w., pp. XII-XIV.
- 2 Unger nr. 645 (23 december 1351)
- 3 Heeringa a.w., pp. 9-11 (8 augustus 1463).
- 4 Idem, pp. 23-27. De verkiezingsdag wordt verschoven naar 1 mei.
- 5 Unger nr. 135 (29 november 1294).
- 6 Unger nr. 1171 (12 maart 1390).
- 7 ORA 35, akte nr. 66 (7 maart 1434).
- 8 Idem, akte nr. 121 (5 augustus 1451).
- 9 Res. Vroedschap, 12 april 1578.
- 10 Unger nr. 260 (28 december 1317).
- 11 Zie noot 7.
- 12 Heeringa a.w., pp. 53-56.

- 13 Idem, p. 340 e.v.
- 14 Unger nr. 111 (7 januari 1286).
- 15 Charter van Maria van Bourgondië, 23 maart 1477. Heeringa a.w., pp. 12-14.
- 16 Heeringa a.w., p. 84.
- 17 ORA 35, akte nr. 425 (3 november 1489).
- 18 OAA 81 (1524). Heeringa a.w., p. 350.
- 19 Zie noot 3.
- 20 Zie noot 4.
- 21 Heeringa a.w., p. 350.
- 22 ORA 35, akte nr. 36 (20 november 1420). Het is de oudste vermelding van het 'stede huys'.
- 23 Unger nr. 557 (2 augustus 1346).
- 24 ORA 35, akte nr. 88 (1 februari 1440): eene Badelogh Heynric tsmide wijf moet 'den steen op nemen van den stede huys ende dragen an haren hals tot ketel poirthuys toe ende van dane weder tot die cruysstraet toe'. Nog in 1556 wordt gekeurd, dat het poortding, de rechtshandeling tot verkrijging van onroerend goed, plaats vindt 'op de Cruysstraete', waar schout en schepenen samenkomen, en de 'Laeghe brugge, daer men over de haven gaet', een overblijfsel uit oude tijden, Heeringa a.w., p. 91. Een juiste localisatie van de Kruisstraat is het stuk straat, gelegen tussen de huidige Korte Dam en de Grote Markt. Vgl. de verkoop van een huis, staande 'upten dam upten hoeck van de cruysstraet', ORA 325, 6 mei 1549, belend ten oosten met 's Heerenstraet, ten westen met een ander pand. De situatie komt overeen met een huis, staande op de hoek van de Korte Dam-noordzijde en de tegenwoordige Hoogstraat. Verwordt in 1501 bepaald, dat de Hoogstraat vanaf de Rotterdamse poort tot aan 'die Cruisstrate toe' zal moeten worden bestraat, Heeringa a.w., p. 167. Meerdere aanwijzingen zijn voorhanden, maar hoeven hier niet vermeld te worden. Het dragen van een steen langs de straten van de stad verder nog in ORA 35, akte nr. 64 (12 januari 1433) en nr. 630 (3 november 1526).
- 25 ORA 35, akte nr. 504 (31 oktober 1499: 'staen op die trappen voir dstede huys tusschen die twee leuwen'), en nr. 571 (19 september 1508 'staen bloets hoofd sonder caproen of heuycke op hair hoofd hebbende optie trappen van der stede huys tusschen den twee leeroen'). Naast het stadhuis was het schavot, vgl. idem, akte nr. 677 (22 maart 1539: 'dezelfde gebrocht te worden opt scavot hier bezijden tstadthuys ende aldair gerecht te worden mitten zwaerde').
- 26 ORA 35, akte nr. 696 (1 april 1547).
- 27 Heeringa a.w., p. 285.
- 28 ORA 325, 11 en 19 mei 1548. Het ene huis staat 'an die zuijdtzijde vant stadthuys', doch is ten oosten en westen door huizen belend. Het ander staat 'an die noirtzijde van der stede huys', en is eveneens ten oosten en westen door huizen belend.
- 29 R. Fruin, Informatie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere 1514, Leiden 1866.
- 30 OAA 82b, fol. 157 (9 januari 1538).
- 31 Heeringa a.w., p. 184.
- 32 Voor reparatie pleit misschien nog, dat de rechtbank onafgebroken op het stadhuis is tesamengekomen, zie ORA 35. Arend Vinck Jr., Beschrijving der stad Schiedam, ms. uit c.1770, OAA 3793-3794, boek III, hoofdstuk 1, onderstelt, dat het gebouw op 4 mei 1537 is afgebrand, maar bewijzen hiervoor zijn niet gevonden. Het is mogelijk, dat hij het jaartal 1637 boven in de gevel verkeerd heeft gelezen.
- 33 ORA 35, akte nr. 111 (15 juni 1448), nr. 425 (3 november 1489). Zie Heeringa a.w., pp. 413, 89 e.a.
- 34 Heeringa a.w., p. 196.
- 35 Res. Vroedschap, 19 september 1579.
- 36 Heeringa a.w., pp. 193-208, ordonnantie op de draperie.
- 37 Idem, p. 74, 'opten rechten marctdach'.
- 38 Idem, pp. 296-298, 'van die lakenhalle'.
- 39 Idem, p. 286.
- 40 Idem, pp. 292-296, 'van den vleijsche ende van den vleijschbanken'.
- 41 Res. Vroedschap, 16 maart 1727.
- 42 ORA 35, akte nr. 101 (6 augustus 1445).
- 43 Idem, akte nr. 102 (6 augustus 1445).
- 44 Idem, akte nr. 369 en 370 (8 augustus 1483).
- 45 Zie noten 3 en 4.
- 46 Unger nr. 1239 (26 december 1392).
- 47 Unger nr. 1303 (23 september 1394).
- 48 Heeringa a.w., p. 75.
- 49 Idem, pp. 48-86 en 89-116.
- 50 Idem, p. 166 (12 juli 1499).

- 51 Idem, p. 188.
- 52 Idem, p. 94, 'van daeghen ende arresteeren'.
- 53 ORA 35, akte nr. 109 (10 maart 1448), 'Ende want hi omboden, versmaet heeft tomen om sine sentencie te horen, Soe sel een van der stede bode mit twee poirteren gaen tot sinen huse ende gebieden hem dese sentencie voirsz. te houden op sijn lijf ende op sijn goed. Dese executie wert gedaen van beide den boden opten dach voirsz. goeds tijds voir hoomisse (= hoogmis), dair bij waren Jacob Mouwerijnsz., Jan Dirksz. ende Matthijs de metselaer alse poirters ende tuge, etc.'
- 54 Heeringa a.w., p. 103.
- 55 Idem, p. 57: 'Item soe sell der stede boode des Sonnendages ropen in der kercken, hoe ende wairop dat die backers backen zullen in die weke dairnae'. Zo'n aankondiging in de kerk is begrijpelijk, daar op zondagen nagenoeg de gehele bevolking dan bijeen was.
- 56 Zie noot 51.
- 57 De electieboeken, ORA 89 en OAA 284. Voor de eed, Heeringa a.w., p. 66.
- 58 OAA 82 b, fol. 5v (11 maart 1511).
- 59 Idem, fol. 6 (24 november 1511).
- 60 ORA 325, 9 juni 1548, 'Upten IX-en dach in Junio die burgemeesters mit die van den gerechte be-steedt twee dammen te leggen, eenen binnen der spoije ende d'ander buijten in die haven'.
- 61 Idem, 17 november 1546, het huis van eene Marrijtgen Stevensdochter, staande 'opt eijnde bij die vrouwepoort' wordt ten noorden belend door 'die stede timmerwerff'.
- 62 OAA 82b, fol. 54v (19 januari 1508).
- 63 Idem, fol. 160v. ('in profesto michaelis', dat is op 7 mei 1524).
- 64 OAA 82b, verhuurboek 1493-1568. Heeringa a.w., pp. 275-336, heeft wel de diverse keuren, doch niet de verhuringen en verpachtingen overgenomen.
- 65 Heeringa a.w., p. 81, 'van den excijse'.
- 66 Idem, pp. 275-281 en 315-323.
- 67 Idem, pp. 6-9. Het octrooi is van 18 juni 1460.
- 68 ORA 35, diverse akten, bijv. nrs. 156 (9 april 1459) en 163 (12 mei 1460), 'als soe sij bevonden sijn bier gedronken te hebben binnen 1 vierendeel mijl hende (= nabij) der stede, dair sy an gebruect hebben jegen den heere 3 pont heeren gelds te betalen'. Evenzo nrs. 164, 165 en 166. De overtredingen zijn duidelijk begaan buiten de stad. Reeds vóór 1460 mag er binnen een bepaalde afstand van de stadswallen geen bier worden gedronken. Het vonnis van 9 april 1459 spreekt van de 'ordinantie dairmen den exsijs bij verhuuyert'. Hoe deze ordonnantie kon gelden buiten de stadsvrijheid, is een onopgehelderde zaak.
- 69 ORA 35, akte nr. 149 (22 januari 1458).

HOOFDSTUK III

- 1 Unger nrs. 81 (5 september 1276) en 220 (16 juli 1314).
- 2 Zie noot 1.
- 3 Doos charters SJG, nr. 5 (9 februari 1468).
- 4 D. P. Oosterbaan, Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft, Delft 1954. A. Querido, Godshuizen en Gasthuizen, Amsterdam 1960.
- 5 ORA 35, akte nr. 166 (12 mei 1460).
- 6 Heeringa a.w., p. 412 (25 juni 1470).
- 7 Idem, p. 81. 'van dengenen, die van den heyligen Geest of van tGasthuys leven'.
- 8 ORA 325, 24 juli 1548: de vroedschap beveelt de gasthuismeesters de betrokkenen te aanvaarden 'omme hem te onderhouden, die cost te geven ende huysvestinge'. De Heilige Geestmeesters moeten in de kosten bijdragen.
- 9 ORA 327, 18 juli 1569.
- 10 Idem, 12 maart 1572.
- 11 ORA 35, akte nr. 153 (2 januari 1459).
- 12 Idem, akte nr. 559 (12 maart 1507).
- 13 Idem, akte nr. 687 (4 december 1552), 'omme dat hij den burgemeester Cornelis Mathijsz. leelicken ende scandelicken tuesgesproecken ende beroepen heeft, seggende: bent ghij een burgemeester, wilt ghij die stede regieren, loopt achter t'cruijs, leeft daer van den witten bluede, sceldende den selven een geck ende dwaes, ende hem uijt den huijs dagende ende dreijgende, indien hij hem buijten hadde een mes in zijn ribben te steecken, verwijtende hem zijn ouders int gasthuys gestorven te zijn'.
- 14 Zie noot 12.
- 15 Unger nr. 224 (2 januari 1315).

- 16 Rekening van de officiaal van de aartsdiaken van de Dom te Utrecht, RA Utrecht, archief Domkapitel, inv. nrs. 2463 en 2464. C. P. M. Holtkamp en P. M. Grijpink, Register op de parochieën, altaren, vicarieën en de bedienaars, deel 6 Schielandia, Haarlem 1935.
- 17 OAA 315 b, p. 29-30 (31 oktober 1430).
- 18 Unger nr. 291 (21 april 1322), Jandie Keyser, rentmeester van de graaf in Zeeland, ruilt zijn woning geheten Vrederixhuis, staande tegenover de Lombarden, voor het huis Wildenberch, zijnde het gasthuis van Schiedam; 348 (29 augustus 1326), en 368 (18 mei 1328), de weduwe van Jan die Keyser wordt beleend door de graaf met Weeldenburg op de zelfde voorwaarden als vroeger golden ten aanzien van Frederixhuis, dat nu het gasthuis is.
- 19 ORA 325, 26 februari 1547, verkoop van een huis aan de Hoogstraat, belend aan de noordzijde met 'tGasthuijs'. Verder, ORA 325, 7 en 8 juni 1548.
- 20 Zie noot 18.
- 21 Heeringa a.w., p. 411.
- 22 Unger nr. 111 (7 januari 1286).
- 23 OAA 2813, 7 juni 1798. OAA 3171, 23 februari 1804. In 1798 vernietigd, omdat het recht was ingesteld door 'willekeurig gezag en door overheersching', werd het vernieuwd in 1804, omdat de vernietiging in 1798 was geschied door een 'gansch onbevoegde macht'. De laatste inkomsten zijn ontvangen in 1842, Register van ontvangst van het recht op het beste kleed, archief SJG, inv nr. 107.
- 24 ORA 89.
- 25 Idem.
- 26 OAA 31, fol. lv.
- 27 De plattegrond van De Gheyn. ORA 329, 6 november 1589, een huis, staande aan de Raam, belend met de 'ganck van den heylige Geest'.
- 28 W. Nolet en P. C. Boeren, Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen, Amsterdam 1951, pp. 347-349.
- 29 ORA 35, akten nr. 222 en 223 (27 juli 1468).
- 30 OAA 315b, p. 70.
- 31 Unger nr. 1027 (12 januari 1380). Het geschil werd in die zin opgelost, dat Mathenesse en Schiedam de jurisdictie deelden.
- 32 H. Schmitz, Het Proveniershuis, Schiedam 1966, pp. 10-14.
- 33 Res. Vroedschap, 17 december 1566, 'die van de Nieuwe religie op 't believe van den Prince van Oranje gegunt een schuur om hunne Predicatie te doen'. Idem, 26 december 1566.
- 34 ORA 330, 22 januari 1594. Verkocht worden drie huizen 'staende int St. Anna susterhuijs genaempt het oude Leprooshuijs', respectievelijk voor 880, 500 en 700 gulden het stuk. ORA 333, 4 april 1609, verkocht wordt 'seecker huijs ende erve gelegen in St. Annen susterhuijs genaemt het oude leprooshuijs, streckende voor van de straet totten houck van de achtergevel toe, belent aen de oostzijde seecker gang toecomende de stede, aen de westzijde tselve leprooshuijs' voor 500 gulden. Zie verder hoofdstuk IX, de loodwitmolen. In 1620 nog wordt een huis verkocht 'staende ende gelegen in St. Annen susterhuijs - aen de gemene ganck van 't oude Leprooshuijs', ORA 336, 16 maart 1620. Op 7 november van het zelfde jaar de verkoop van een boerderij, staande 'aen de Noortmolestraet, belent aen de oostzijde 't Groene weechgen, ende aen de westzijde 't erve ende berch van Jacob Jacobsz., streckende voor van der zelve straet tot d'oude Leprooshuijspoort', ORA 336, 7 november 1620.
- 35 Res. Vroedschap, 13 november 1591. Het jaar daarop gaf de Weth een nieuwe keur uit, regeland de opname van leprozen, OAA 317, fol. 178 (1 oktober 1592).
- 36 ORA 551, fol. 200 (27 mei 1595). Arend Vinck jr. a.w., boek II, hoofdstuk 5, vermeldt, dat één gedeelte van het terrein door de stad werd gebruikt voor het storten van haar 'asch ende vulnis', het andere was verhuurd als 'houttuin'.
- 37 Res. Vroedschap, 9 augustus en 29 december 1635. De 'misstael' moet echter ter plaatse blijven en de leproosmeesters moeten deze met een heining of muur omgeven. Zie verder: Res. Vroedschap, 3 maart 1636.
- 38 ORA 89, de betreffende jaren.
- 39 Heeringa a.w., p. 177.
- 40 Idem, p. 173.
- 41 Idem, p. 174. Huisgenoten van een pestlijder moesten, wanneer zij het besmette huis verlieten, een witte stok in de hand houden van minstens een el lang, zodat zij goed herkenbaar waren.
- 42 Idem, p. 185.
- 43 Idem, p. 186-187.

- 44 Idem, p. 173.
- 45 ORA 327,15 januari 1571. OAA 3571.
- 46 Res. Vroedschap, 12 februari 1594, de 'aenneminge van Cors Cornelisz. alias duijvel ende Agnies Pouwelsdr. syn huysvrouw omme te wezen vader ende moeder int huys geordonneert tot receptie (= opneming) diergenen, die mette heete zyeckte bevangen lijn, staende int convent van St. Anna alhyer ter steede'.
- 47 Zie hoofdstuk X, het pesthuis.
- 48 OAA 315b, p. 37. OAA 62, fol. 44v. OAA 63, fol. 123. ORA 35, akte nr. 328 (oktober 1477), 'den bewairders van den manhuijs'.
- 49 Heeringa a.w., p. 77.
- 50 J. H. W. Unger a.w., deel 2, p. 481.
- 51 P. M. Grijpink a.w., p. 47, geïnstitueerd tot vicarius van het altaar van SS. Christophor en Erasmus in de parochiekerk, 1544. ORA 325, 19 mei 1548, 'Meester Servaes Pietersz. priester'. Zie verder: P. Th. J. Kuyer, Een portret van Meester Servaes Pietersz. Fabri. In: Verslag Stedelijk Museum over 1959.
- 52 Kohieren van de Xe penning over 1553 en 1557, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv.nrs. 777 en 1100: een 'schuyer', een 'plaets' en een 'thaenhuijs' in de Hoogstraat en 'Over de Haven', d.i.- aan de westzijde van de Lange Haven. ORA 325, 16 april 1547, een huis in de Nieuwstraat. Idem, 5 juli 1547, een huis in de 'Meester Servaes Pietersstege'. Idem, 19 mei 1548, een tuin en huis tegenover het Convent van Sint Anna. Gemeentearchief Delft, OudArchief van Delft, inv. nr. 439, 10 december 1558 ('meester Servaes Pietersz. Fabri van sciedam'). Beide executeurs van het testament verkopen 28 november 1564 het Wapen van Savoyen, Gem.archief Delft, als boven. Zijn grafzerk in de Grote Kerk: 'Hier leyt begrave Mr. Servaes Pietersz. Fabri van de Hoghewerff, fondator van 't oude manhuys binnen Schiedam, ende starf den IX februarij anno MV C LXIII. Hier leyt begrave Cornelis Jacobs Fabri ende starf den VII Octobris anno MV C LXXXIII. Hier leyt begraven Arent Danckertsz. van Smalevelt, burgemeester, starf den 18 May anno 1605. Hier leyt begrave Goeltge Cornelis Fabrij huisvrouw van burgemeester Maerten Coy, starf den 17 april anno 1658'.
- 53 Testament van Servaes Pietersz. Fabri, 1564, Archief Oude Manhuis, inv.nr. 1 Heeringa a.w., pp. 375-383.
- 54 ORA 327, 11 september 1566, 5 mei 1567, 17 mei 1568, 7 mei 1569.
- 55 OAA 89, 1566. De 'gasthuysmeesters van 't ouwe manhuijs' komen hier voor de eerste maal voor.
- 56 OAA 317, fol. 140 (28 juli 1597). De contracten in het Archief Oude Manhuis, inv.nrs. 17-19. 57 Notulen Gemeenteraad, 13 februari en 20 februari 1843.

HOOFDSTUK IV

- 1 Unger nr. 52 (5 december 1262).
- 2 Idem, nr. 67 (17 juni 1271). Bij de restauratie in de jaren 1945-1948 zijn de resten in de bodem te voorschijn gekomen, zie J. G. Jansen, De Grote of St. Janskerk van Schiedam, Schiedam 1962, pp. 12 en 21.
- 3 Johannes Gerlacus, Dat leven der maghet te Schiedam, Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, cat. nr. MS 71 H 9, fol. 30v., 'Doemen streef M CCCC ende XXVIII verbrande dat meeste deel van sciedam bi nacht na sinte frederijcus hoechtijt met die kercke ende des susterhuys', d.i. in de nacht van 18 op 19 juli 1428. Zie verder St. Ursulaklooster, de vergunning tot herbouw, OAA 62, fol. 18 (22 april 1429).
- 4 Na 1433, want Lidwina wordt buiten de kerk aan de zuidmuur begraven, joh. Gerlacus, a.w., fol. 41v. Het graf is bij de restauratie teruggevonden en nu met stenen in het plaveisel van de zuiderzijbeuk aangegeven. Zie verder: A. van der Poest Clement, Het Graf van St. Liduina, Schiedam 1955.
- 5 J. G. Jansen, a.w., p. 19 e.v.
- 6 De plattegrond van De Gheyn geeft merkwaardigerwijs niet de huidige consistoriekamer. De bouwstijl is echter uit de 16e eeuw, zodat we beslist met een nalatigheid van de kaartmaker van doen hebben. Oudere auteurs zagen in de consistoriekamer de voormalige Lidwinakapel, vgl. G. A. Meijer, Het leven der Heilige Liduina, Nijmegen 1895, p. 139.
- 7 Rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken van de Dom te Utrecht, RA Utrecht, archief Domkapittel, inv.nrs. 2463 en 2464.
- 8 OAA 81, een drietal stichtingsbrieven, resp. op de altaren van St. Jacobus (1401), St. Elisabeth (in de Jeruzalemskapel, 1466) en St. Joris (1474).
- 9 Joh. Gerlacus, a.w., fol. 1v.

- 10 D. P. Oosterbaan, *Kroniek Nieuwe Kerk*, pp. 80-81.
- 11 Heeringa a.w., pp. 410 (22 juni 1465) en 178, 'de gilde van de Noot Goods altair'.
- 12 ORA 35, akte nr. 198 (17 november 1465).
- 13 Idem, akte nr. 387 (8 mei 1484). De plaats van het huisje is niet geheel zeker. Het vonnis betreft een man, die diverse personen thuis lastig valt. De ook aanwezige mogelijkheid van zo'n huisje in een particuliere woning of op de openbare straat, leek mij minder aannemelijk dan de aanwezigheid in de parochiekerk.
- 14 Idem, akte nr. 570 (17 juli 1507), 'darentenden sal katrijn ewouts geven Gode ten eeren ende tot beteringe van Aechgen voirsz. dat heylige sacrament twe toertsen, elck wegende drie pondt wasch, dat hoge altair twe kaerssen, elck wegende twe pondt wasch, ende dat altair van onser liever vrouwe een kaersse van een pondt wasch, ende onse lieve vrouwe in der zonne een kaersse van een pondt wasch'.
- 15 D. P. Oosterbaan, *Kroniek Nieuwe Kerk*, p. 252, noot 300.
- 16 ORA 35, akte nr. 642 (4 april 1530). In de sacristie zijn 'misdadigen' gevlucht en de timmerman moet assisteren bij het openbreken van de deur. De aard van de misdaad en de reden voor de weigering worden niet vermeld.
- 17 Idem, akte nr. 659 (27 februari 1534).
- 18 J. G. Jansen, a.w., p. 34.
- 19 Heeringa a.w., p. 165.
- 20 M. A. Vente, *Die Brabanter Orgel*, Amsterdam 1958, p. 89.
- 21 Zie de zgn. transportregisters of giftboeken, ORA 325, 16 mei 1547; ORA 327, 12 januari 1569 en 18 februari 1570. Heeringa a.w., p. 77.
- 22 Heeringa a.w., p. 320. Het koor bestond voor een deel uit de kinderen van de school, vandaar de bepaling: 'ende die scoolkinderen te Vastenavondt een kinnnetgen' (bier).
- 23 OAA 315b, p. 47 (4 juni 1470). W. Nolet en P. C. Boeren, a-w., p. 342 e.v.
- 24 Unger nr. 80 (5 september 1276).
- 25 ORA 331, 14 september 1596, de kerkmeesters verkopen erven, liggende 'besijden aent kerckhoff aen den thuijn van het pastoorshuys'. Een oudere woning, Unger nr. 348 (29 augustus 1326). Reeds in 1549 aan het Oude Kerkhof, ORA 325, 12 mei 1549.
- 26 ORA 341, 10 mei 1642.
- 27 ORA 340,8 mei 1638.
- 28 De electieboeken, ORA 89, OAA 284 e.v.
- 29 ORA 35, akte nr. 182 en 183 (28 oktober 1463).
- 30 Idem, akte nr. 143 (24 augustus 1456).
- 31 Heeringa a.w., p. 201, 'van der weverie'.
- 32 Zie hoofdstuk I, noten 44 en 45.
- 33 Heeringa a.w., p. 409 (22 juni 1465).
- 34 Voor een uitvoerige beschrijving van een processie, zie D. P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft*, Den Haag 1973, pp. 243-248. Helaas is weinig bekend over de Schiedamse processie. Zie verder de schut-terijen.
- 35 Unger nr. 68 (18 oktober 1271).
- 36 Heeringa a.w., p. 279.
- 37 ORA 35, akte nr. 268 (9 december 1471).
- 38 Zie hoofdstuk X, de bank van lening.
- 39 OAA 248, 26 augustus 1600. De poort, ORA 340, 22 mei 1638. In 1974 zijn opgravingen ter plaatse van het oude Bagijnhof verricht. Voor de uitkomsten, zie het opgravingsrapport van C. Hoek.
- 40 Unger nr. 1626 (17 september 1405).
- 41 Idem, nr. 2202 (13 december 1424: sinte Katrinenhuis), nr. 2205 (17 maart 1425: de zusters der derde orde van S. Franciscus). Eerst in 1439 St. Ursula, ARA, archief van het St. Ursulaklooster, inv.nr. 6, 19 oktober 1439.
- 42 Unger nr. 2202 (13 december 1424).
- 43 Idem, nr. 2205 (17 maart 1425).
- 44 ARA, archief St. Ursulaklooster, inv.nr. 1, 10 oktober 1425.
- 45 Idem, inv.nr. 24, 22 april 1429. OAA 62, fol. 18. OAA 63, fol. 45.
- 46 In de Breestraat: ORA 327, 7 december 1566, de 'mennepoort'; 10 februari 1567; 15 februari 1567, een huis belend ten noorden met 'tvoorsz. convent'; 3 juni 1570. Tegen de vest aan, zie de huur van 'die veste leggende after an den voirs. convente' in 1446, 1514 e.a., hoofdstuk I, noot 44. Voor de plaatsbepaling nog van belang een oorkonde, waaruit blijkt, dat het convent in erfpacht heeft de weg

- beneden de stadswal, strekkende voor van de straat bij de Kethelpoort tot aan de boomgaard van het klooster, ARA, archief St. Ursula, inv.nr. 70, 15 april 1546. Deze boomgaard kocht het klooster van de Memoriemeester der Oude Kerk te Delft, Idem, inv.nr. 64, 9 mei 1464. Zij lag aan de vest naast het klooster. Minder duidelijk is ORA 327, 5 november 1575, de verkoop van een boerderij staande 'beneden de Heul over tsusterhuijs van Overdam'. Blijkens de vergroting van het terrein in 1438, zie noot 50, is 'beneden de Heul' een weg, niet onwaarschijnlijk identiek met de huidige Zijlstraat. De nieuwe kapel moet zijn gebouwd ten noorden van deze weg.
- 47 ARA, archief St. Ursula, inv.nr. 4, 11 februari 1429, en ibidem, 20 februari 1429.
- 48 Idem, inv.nr. 12, 21 mei 1429. Het klooster lag over de dam ('Overdam') d.i. BINNEN de stad Schiedam, maar kerkelijk in de parochie van Kethel. De parochiegrens lag volgens S. Muller (in: A. A. Beekman, *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, tekst bij kaart IV, 's-Gravenhage 1921, p. 251) langs de oude dijk, gevormd door de Vlaardingse-, Breed- en Noordmolenstraat. Beoosten deze lijn lag de parochie Schiedam, bewesten de parochie Kethel. Deze situatie was ontstaan, toen bij de inpoldering van de aanwas in de rivier, gelegen buiten de hier geschetste dijk, het nieuwe gebied kwam te vallen onder de parochie van Overschie. Na de stichting van een eigen kerk door vrouwe Aleid is de parochie Schiedam in 1264 van de parochie Overschie afgescheiden. Eerst na de reformatie van 1572 werd het gehele stadsgebied binnen de vesten ook kerkelijk één. Zie verder hoofdstuk I, noot 17.
- 49 Idem, inv.nr. 12, 8 augustus 1429, en nr. 5, 19 juli 1430.
- 50 Idem, inv.nr. 13, 17 april 1438.
- 51 Idem, inv.nr. 6, 19 oktober 1439.
- 52 Idem, inv.nr. 7, 20 december 1447.
- 53 Een aantal gegevens in het archief van St. Ursula. In 1434 bedroeg het aantal zusters slechts 11, idem, invnr. 15, 27 juli 1434. Het klooster was in 1572 niet ongegoed, zie de Rekeningen van de Rentmeester of ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen binnen Schiedam, ARA, archief Rekenkamer ter auditie, inv.nrs. 4581-4584 (1573-1578).
- 54 Idem, inv.nr. 17, 25 augustus 1507.
- 55 Idem, inv.nr. 10, 12 april 1521.
- 56 Rekening van de rentmeester of ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen binnen Schiedam, ARA, archief Rekenkamer ter auditie, inv.nr. 4581, fol. 85: betaald wordt voor haver, geleverd 'ten behouwe van de peerden van Bartel Entis gestalt in den conventie voornoemt. Ende dat omme te preserven t'gewas doen ter tyt in de bergen des convents staende, ten eynde tzelve nyet vernyelt en zoude werden'.
- 57 Zie de plattegrond van De Gheyn, die het klooster niet intekent.
- 58 ORA 330, 18 augustus 1590. De juiste plaats was op de hoek van de Noordmolen- en St. Anna-zusterstraat, die is vastgesteld bij de opgraving zomer 1973. Zie C. Hoek, *Het Sint Anna convent te Schiedam* (opgravingsrapport). Het hoofdgebouw stond aan de Noordmolenstraat. Zie verder hoofdstuk I, noten 88 en 89, en hoofdstuk X, het pesthuis.
- 59 OAA 3568b, 27 juli 1540, verkoop van land aan het 'convent van Sinte Anna van Sinte Augustijns oerde te Sciedam'.
- 60 ORA 327, 15 januari 1571.
- 61 Zie hoofdstuk III, noot 34. Misschien zijn de huisjes een verbouwing van het kloostergebouw.
- 62 OAA 248, 26 juli en 2 augustus 1603. In het convent zijn reparaties uitgevoerd in 1584 'aen het huys van den Convente van St. Anna genaempt den Reventer'. Bedoeld is wel de refter of eetzaal. Meerdere kosten wil het stadsbestuur niet maken en daarom wordt de bewoner, eene Stoffel van Ree, verzocht het gebouw te verlaten.
- 63 De Gheyn tekent wel een groot gebouw aan het einde van de Noordmolenstraat. Ik acht het wel zeker, dat dit pand de dan nog bestaande refter is. Bij de opgraving in 1973 zijn de fundamenten gevonden.
- 64 A. J. van de Ven, *Het Kruisbroeder-Convent te Schiedam*. In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 1921, pp. 368-422. Het jaartal is uit een pauselijk stuk, gedateerd 4 mei 1443, waarin gesproken wordt over het klooster als 'noviter', d.i. nieuw, gebouwd.
- 65 De begrenzing is duidelijk aangegeven op de plattegrond van Van Deventer, c. 1560. Vanaf de Lange Kerkstraat liep een pad, genaamd 'de kerckpadt vant broerhuijs', naar het klooster, ORA 327, 3 december 1575. Verder: ORA 325, 3 februari en 5 juni 1548, de verkoop van een huis met lijnbaan, 'staende in die lange kerckstraet bij dat convent der crucebroeders'. Het convent wordt in 1571 voor de eerste keer omschreven als 'tBroerhuijs op t'lant van beloften', ORA 327, 25 juni 1571.
- 66 Baljuw van 1420-1423. Er was nog een tweede schenker, Goeswijn Michielszoen, baljuw van 1418-1420 en van 1423-1424, ORA 35, diverse akten. Goeswijn was een vermogend man blijkens de fun-

- datie van de vicarie op het S. Jacobusaltaar in 1401, OAA 81, fol. 3.
- 67 A. J. van de Ven, a.w., p. 403.
- 68 ORA 325, 3 februari en 6 juni 1548, de verkoop van een huis, staande in de Lange Kerkstraat tussen een ander huis en 'des voirsz. convents waschhuijsken'.
- 69 OAA 82b, fol. 91, 1539, de verhuring van stedelijke lijnbanen, waaronder één 'van die Rotterdamsche poert off nae dat broerhuys tue: die baen van den vervallen toern an die Rotterdamsche poert tot die broertgens laen tue', een 'van daen off zotten blauewe toern tue', en één 'van couwenhoven tot die ondersciense pert tue', alle drie banen gelegen op de stadswal, de huidige Broersvest. De genoemde Broertgens laen moet het tegenwoordige Herenpad zijn, die de zuidelijke begrenzing van het kloostergebied vormde, vgl. de verhuring uit 1586. Mogelijk heeft de laan via een kort stuk in noordelijke richting, zich westwaarts voortgezet in de huidige Laan, welke straat dan de oude naam heeft bewaard.
- 70 ORA 325, 5 mei en 6 juni 1548. ORA 327, 15 november 1568.
- 71 A. J. van de Ven, a.w., pp. 406-412 en 413-418.
- 72 Res. Staten van Holland, 23 mei 1577.
- 73 Res. Vroedschap, 26 juli 1582.
- 74 Idem, 23 april 1584. De reden is wel geweest de compensatie van voor het gasthuis verloren gronden, gelegen buiten de Rotterdamse poort en aangewend voor de verdediging van de stad. Rekening van de rentmeester of ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen binnen Schiedam, ARA, archief Rekenkamer ter auditie, inv.nr. 4581, fol. 28: twee en een halve morgen lands, gelegen binnen de stad en toebehoord hebbende de Kruisbroeders, worden met toestemming van de Staten toegewezen aan 't'gasthuys tot Schiedam in regard van heure uitgedolven Landen ten behouwe van de fortificatie van de Stede buyten de Rotterdamsche poort'.
- 75 ORA 559, fol. 185v. De begrenzing aan de zuidzijde is de 'Leen', aan de west- en noordzijde een 'muere'.
- 76 ORA 330, 10 en 27 februari 1593. Res. Vroedschap, 24 juni, 23 september en 27 december 1590.
- 77 Nog tot in de 18e eeuw zo genoemd, vgl. de verpondingskohieren. Zie verder noot 65. De gevelsteen, waarnaar wellicht dit stuk straat is vernoemd, geeft weer de twee verspieters, terugkerend met een druiventros, Num. XIII, 23. De steen bevindt zich in het Stedelijk Museum en draagt het onderschrift 'Het Land van Belofte(n)'.
- 78 Zie noot 3.
- 79 12e Memoriale A.D. XXI In Beijeren Cas N, ARA, archief Leen en registerkamer, inv.nr. 314, 5 augustus 1421.
- 80 A. de Meyer, *Johannis Brugman OFM vita alme virginis Lidwine*, Groningen 1963.
- 81 Aldous Huxley, *The Devils of Loudun*, London 1952.
- 82 OAA 62, fol. 24. OAA 63, fol. 63 en 321.
- 83 Gedrukt bij Otgier Pietersz. Nagtegaal. De Oud-Katholieke Gemeente van Schiedam bezit een exemplaar, dat momenteel in bruikleen berust in het Stedelijk Museum.
- 84 Na de reformatie heeft men in 1615 het gebeente trachten op te graven. Wat men vond, is naar de zuidelijke Nederlanden (België) vervoerd. Voor de hiermee samenhangende kwestie, A. van der Poest Clement, *Het Graf van St. Liduina*, Schiedam 1955.
- 85 Rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken van de Dom te Utrecht, RA Utrecht, archief Domkapittel, inv.nrs. 2463 en 2464. Volgens deze waren er een 'Capella Virginis Lydewye', een kapel van de Maagd Lidwina, en een 'altare S. Liduinae in ecclesia Conventus Lelydale'. De eerste zal de grafkapel in de Grote Kerk zijn geweest, de tweede was het altaar in de kerk van het klooster Leliendaal. P. M. Grijpink, a.w. haalt beide altaren dooreen.
- 86 Zie hoofdstuk X, het weeshuis.

HOOFDSTUK V

- 1 Heeringa a.w., p. 201.
- 2 Idem, p. 414.
- 3 Vóór 1428, zie hoofdstuk IV, noot 3. R. Fruin, *Enquete ende Informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Holland ende Vrieslant, gedaen in den jaere 1494*, Leiden 1876. Het octrooi van Philips van Bourgondië, 18 juni 1460, Heeringa a.w., pp. 6-9.
- 4 Heeringa a.w., p. 120. Op 29 april 1576 is het voorschrift herhaald, idem p. 121.

- 5 OAA 248, 7 mei 1603, de moeder van de rector van de Latijnse school heeft een met riet bedekte woning. Verdere lijsten van personen in OAA 248, rond 1600.
- 6 OAA 82b, fol. 6v, 7 december 1523. In ORA 35 vele malen de straf van de levering van stenen, meest 'dairt hem die burghemeysters wisen sullen'. Bij de verhuring uit 1523 staat, dat de huurder 'in tyden van vrede' geld mag betalen. Blijkbaar diende de steen tot de fortificatie van de stad. ORA 35, akte nr. 44 (9 juni 1428), het eerste geval van verplicht leveren van steen. Met de stadsbrand heeft deze straf nog niets van doen, daar deze eerst een maand later plaatsvond. Van muren is sprake in ORA 35, akte nr. 76 (6 juni 1437), 'als dat hy 4 roede muysers sel doen maken an der stede, dairt hem die burghemeysters wisen sullen'. Verder: OAA 81, fol. 13, 2 juni 1483, waarbij besloten wordt, dat ter versterking van de stad worden vergraven 'twee boomgaerden vast an die muynen van der voerscreven stede geleghen, toebehoorende Wouter van Mathenesse'. Tegen deze grafelijke beslissing komen later Adriaen en Joost van Mathenesse in verzet, OAA 89, fol. 4, 29 juli 1483. Hoe de genoemde muren te rijmen met de geconstateerde aarden wallen? Een mogelijkheid is, dat aan de buitenzijden en bovenkant van de wallen muren waren gemetseld, zoals nog is te zien in stadjes als Woudrichem, Heusden en Buren.
- 7 De Enquete, zie noot 3. De Informatie, zie hoofdstuk II, noot 29.
- 8 Kohier van de Xe penning over 1557, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1100.
- 9 Zie noot 3.
- 10 Heeringa a.w., p. 413.
- 11 Idem, pp. 232-250.
- 12 OAA 82b, fol. 91 (1539). Zie hoofdstuk IV, noot 69.
- 13 Res. Vroedschap, 23 mei 1577. De aanleg van het sluisje hangt samen met het graven van de Korte Haven, die de verbreding van een bestaande sloot moet zijn geweest. Zie hoofdstuk VIII, noot 1.
- 14 OAA 82b, fol. 99v.
- 15 Idem, fol. 102v.
- 16 Idem, fol. 154 en losliggend vel, niet compleet.
- 17 Heeringa a.w., p. 248, 'van den harincktonnen'.
- 18 Idem, pp. 326-329.
- 19 OAA 82b, fol. 4. Zie verder Heeringa a.w., p. 167, een werf gelegen 'over die havene', 2 maart 1501.
- 20 Heeringa a.w., pp. 317, 14 augustus 1532, en 322, waarschijnlijk 1540.
- 21 J. F. Niermeijer a.w., RGP 127, p. 172.
- 22 Heeringa a.w., p. 68, 'van den dragers'
- 23 Idem, pp. 141-145, 23 juli 1577. Daar de gildebroeders zich niet aan deze ordonnantie wensten te houden, hief de Weth op 17 juli 1581 het gilde op en stond een iegelijk burger toe om goederen tegen betaling te dragen. Heeringa a.w., p. 150. Blijkens een aanvulling op de ordonnantie werd de kas van het gilde, de zogenaamde bos, 'boven' gebracht, d.i. op het stadhuis. Heroprichting vond plaats bij resolutie van de Vroedschap, 1 augustus 1594.
- 24 In het bijzonder ORA 35. Topografische gegevens eveneens in OAA 82b.
- 25 Heeringa a.w., p. 332, de voorwaarden voor de verhuur van de kraan.
- 26 De plattegrond van De Gheyn.
- 27 Res. Vroedschap, 30 oktober 1713.
- 28 Kohier van de Xe penning over 1553, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 777. Zie hoofdstuk III, noot 52.
- 29 Res. Vroedschap, 10 april 1598.
- 30 De Enquete van 1494 en de Informatie van 1514. Zie noot 3 en hoofdstuk II, noot 29.
- 31 Heeringa a.w., pp. 193-208 en 217-227.
- 32 Idem, p. 163. De wol soms te Rotterdam gekocht, ORA 35, akte nr. 26 (3 februari 1418).
- 33 ORA 325, 22 december 1548. Aan de Breestraat, ORA 327, 24 januari 1570, ORA 325, 20 juli 1547. Bij St. Annazusterhuis, ORA 327, 2 april 1569. In de Koninckstraat (de Schie-noordzijde tussen Zakendragershuisje en Doelen), ORA 327, 27 maart 1568. ORA 328, 22 juni 1579. Over de Schie, ORA 327, 4 februari 1566. ORA 328, 4 mei 1579. E.a.
- 34 Kohier van de Xe penning over 1553, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 777. Er bevinden zich o.a. vijf bij de Noordmolen.
- 35 OAA 82b, fol. 47 (15 december 1501).
- 36 Idem, fol. 54v (12 januari 1512).
- 37 Heeringa a.w., pp. 172, 279, e.a.
- 38 Idem, p. 281

- 39 Idem, pp. 172, 279, 281, 319, e.a.
- 40 Idem, p. 172.
- 41 Idem, p. 172. Het bedrag is twintig stuivers jaarlijks.
- 42 Zie noot 12.
- 43 Zie noot 16.
- 44 ORA 327, 24 januari 1568 en 21 maart 1569. ORA 343, 18 april 1648.
- 45 ORA 325, 23 juni en 19 december 1548, de verkoop van een huis 'in de lange Kerckstraet by den crucebroedersconvente', belend ten oosten met 'Sinte Sebastiaensduellen'.
- 46 ORA 329, 7 mei 1588.
- 47 Heeringa a.w., pp. 124 en 128, augustus 1572 en 29 juni 1573.
- 48 Idem, p. 183.
- 49 Voor middeleeuws wapentuig, zie R. B. F. van der Sloot, *Middeleeuws wapentuig*, Bussum 1964.
- 50 Zie hoofdstuk I, noten 54 en 55.
- 51 OAA 82b, fol. 156, 158, e.a., 11 juni 1543 en 4 juni 1538.
- 52 Heeringa a.w., p. 335, 6 juni 1523.
- 53 Idem, pp. 319, 322 en 280.
- 54 Idem, p. 318.
- 55 Idem, p. 355, 25 juni 1551. ORA 325, 6 januari 1547, de 'coninck mit den hooftmans van Sint Joris-gilde binnen der parrochije kercke van Sciedamme' kopen een losrentebrief.
- 56 ORA 177, fol. 65 (6 juli 1549).
- 57 D. P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft*, p. 246.
- 58 Heeringa a.w., p. 186, 16 oktober 1548. Verboden wordt het maken van rumoer en lawaai op de straten. Uitgezonderd zijn de schutterijen, die mogen trommelen.
- 59 Heeringa a.w., pp. 319 en 320.
- 60 Groot-Placcaetboek, deel I, kolom 463.
- 61 Nicolaas Zas, *Beschrijving en kroniek van Schieland en Rotterdam, 1658*. In: Unger, a.w., deel 2, p. 484.
- 62 De plattegrond van De Gheyn. OAA 81, fol. 5v, 14 juli 1401, een rente, staande op een huis 'opten dam an die selve (= zijt) zyde opten westhoeck van den vischmarct'. Sedert 1601 genaamd de Oude Vismarkt, zie hoofdstuk XI, noot 39. OAA 265, 24 juni 1722, de vernieuwing van de bestrating van 'den dam, te reekene van de Oude Vismarck tot de kruysstraet, en de Hoogstraat te weten van de Kruijstraet tot de Overmaesse steegh'.
- 63 Heeringa a.w., pp. 287-292, 'van den visch mit der stallen opter vischmarct'.
- 64 OAA 319, fol. 164 (21 januari 1678).
- 65 Heeringa a.w., pp. 90 en 140, 1556 en 1575.
- 66 Idem, p. 140. Zij zullen staan 'van de Cruijstraet innewaerts in de Goijstraet'.
- 67 Zie Hoofdstuk II, het Stadhuis.
- 68 Heeringa a.w., p. 286.
- 69 Unger nr. 759 (2 oktober 1357).
- 70 ORA 35, akte nr. 700 (11 februari 1549).
- 71 Heeringa a.w., p. 114.
- 72 ORA 35, akte nr. 93 (15 juni 1442: iemand heeft met valse dobbelstenen gespeeld en geld op valse wijze gewonnen, wat wordt bestraft met 'optie kaeck staen' en levenslange verbanning uit de stad), en meerdere plaatsen. Idem, akte nr. 677 (22 maart 1539: geweldplegers worden veroordeeld 'gebracht te worden opt scavot hier bezijden tstadthuijs ende aldair gerecht te worden mitten zwaerde, ende daer nae hoir lijven op raden ende hoir hoefden op staecken gestelt te worden').
- 73 ORA 89, de betreffende jaren.
- 74 ORA 327, 11 september 1566. Hier de vermelding van een testament uit 1562.
- 75 Zie hoofdstuk III, noten 51 en 52.
- 76 ORA 89, de betreffende jaren.
- 77 Idem. De vermelding van zijn overlijden staat aangetekend bij de verkiezing van nieuwe schepenen in 1582. Zijn grafsteen, zie hoofdstuk III; noot 52.
- 78 Idem. De vermelding van zijn overlijden staat aangetekend bij de lijst van vroedschappen uit 1563, OAA 31, fol. 1.
- 79 ORA 327, 15 februari 1573, hij staat het schoutambt af. Zijn benoeming is niet gevonden.
- 80 Kohieren van de Xe penning over 1553 en 1557, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv-nrs. 777 en 1100. ORA 327 en 328, de jaren 1566-1581.

- 81 Archief van de Oud-Katholieke Kerk te Schiedam, inv.nr. 2, 15 november 1549, de koop van 'dat hujs ende erve genaemt die poort, staende upten dam tusschen sinte pieters stege an die oostzijde ende die weduwe van Gherijt Jacobsz. smidt saliger gedachten hujs ende erve an die westzijde'. De verkoper is eene Pieter van Beveren Willemsz. uit Dordrecht. De familie Oem was eveneens uit Dordrecht afkomstig.
- 82 ORA 328, 15 juni 1580, de voogd van ene Catharina Aelbrechtsz. draagt over aan Thielman als voogd van 'pieter oom van der Burch pietersz., weeskint van Maria Thielman oomsdr.' een losrente van 12 gulden jaarlijks. Maria moet vóór die datum zijn overleden. Idem, 8 februari 1581, Catrijn Aelbrecht-dochter verkoopt aan Thielman Oom danielsz. 'als grootevaeder ende voocht van Pieter Oom van der Burch pietersz. weeskint van Maria Thielmans dochter' een rentebrief van 6 gulden jaarlijks.
- 83 OAA 249, 20 maart 1622, een verklaring van Dirck Pansser over een priester, wonend bij 'sijen moeder (= schoonmoeder) Anna van Smalevelt weduwe van za. Pieter Pietersz. van der Burch, in sijn leven burgemeester deser stede'.
- 84 ORA 89, de betreffende jaren. Grafboek Grote Kerk, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, inv.nr. 322, in dato 21 november 1610. Verder zijn overlijden opgetekend in OAA 285, fol. 101.
- 85 ORA 89, de betreffende jaren. Zijn overlijden staat aangetekend bij de lijst van vroedschappen uit 1563, OAA 31, fol. 1. Zijn grafsteen, zie hoofdstuk III, noot 52.
- 86 OAA 794.
- 87 Unger nr. 161 (25 juli 1301).
- 88 Idem, nr. 1418 (7 mei 1398).
- 89 Idem, nr. 1625 (5 september 1405).
- 90 Idem, nrs. 1709 (8 december 1407), 1710 (13 december 1407), 1715 (1407) en 1716 (6 januari 1408).
- 91 ORA 35, akten nrs. 354-358 (31 oktober 1481).
- 92 Heeringa a.w., p. 403.
- 93 ORA 35, akten nrs. 425-430 en 432-435 (3 november 1489).
- 94 Idem, akte nr. 436 (3 november 1489).
- 95 Idem, akte nr. 437 (3 november 1489).
- 96 Idem, akten nrs. 440 en 441 (3 november 1489).
- 97 Heeringa a.w., p. 159.
- 98 ORA 35, akten nrs. 444 en 445 (3 november 1489).
- 99 Idem, akte nr. 431, 3 november 1489, 'geseit dat die heeren van der stede dat gelt op scootvelt deden, dat men uter gemeente vergaderde'.
- 100 Idem, akte nr. 438, 3 november 1489. Een bedevaart naar Rome óf tienduizend stenen aan de stad geven óf 10 rijnsgulden betalen.
- 101 Idem, akte nr. 442, 3 november 1489. Hij had daarenboven gezegd, 'wairt datten vianden van d'stede quamen, hy en soude dair niet tegen wesen'.
- 102 Unger, a.w., deel 2, pp. 53-173. De jonker Fransenoerlog was een nasleep van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Frans van Brederode was een Hoek, die meende op grond van afstamming van de oude Hollandse graven recht te hebben op het graafschap. Zie A. W. E. Dek, a.w., pp. 12 en 28, noot 17.
- 103 De tekst luidt: 'Int jaer ons Heren M CCCC ende LXXXIX op sinte valentyns dach wart doot ghescoeten wybrant jacobs van amsteldam. bit voor die siel'.
- 104 ORA 35, akte nr. 448 (12 augustus 1489). Hij deed dienst 'in een waechuyse staende an den vesten van sciedamme, in welcken dienste Engebrecht zaliger gedachten mit snoder fortune ende aventure van boscruyt ende gevollende cameran van bossen gequest ende verbrant is geweest'. Het kanon was uit elkander gesprongen, een toentertijd meer voorkomend euvel.
- 105 Idem, akte nr. 620 (24 september 1520).
- 106 Idem, akte nr. 637 (9 september 1528).
- 107 Idem, akte nr. 632 (12 maart 1527).
- 108 Idem, akte nr. 646 (5 december 1530). De dobbelstenen speelden een rol bij de strafbepaling, zie de akten nrs. 192 (22 mei 1464), Valc Jansz. 'warp mit twe taerninghen 11 ogen om also menich fair uter stede te wesen'; 290 (30 juni 1473), Reyner Jansz. 'warp mit 2 tarninghen hem zelven 4 jair uter stede'; 291 (9 juli 1473), Pieter Claesz. van der goude moet 'mit 2 taeringen hem zelven uter stede werpen'. De stenen vervulden ook een rol bij het verkrijgen van werk, bijv. bij de leden van het St. Anthonis- of dragersgilde. Idem, akte nr. 557 (18 januari 1507), Neel Molenaers wordt veroordeeld 'omme dat zy die bryeten (= een soort van grove turf) uut die scuyten gedrogen heeft mit Backen ende dat zy niet gedobbelt en heeft na uutwisinge die kuere van der stede'. Idem, akte nr. 558 (eodem die),

- Jacob Yewynsz. wordt veroordeeld 'omme dat zij turff getelt heeft sonder dobbelen'. Het uit recente tijd nog zo bekende smakken is aldus van zeer oude datum.
- 109 Het kroniekje, getiteld Een cort verhaal. In: Unger, a.w., deel 2, p. 202 e.v.
- 110 ORA 35, akten nrs. 656 en 657 (8 augustus 1534), 659 en 660 (27 februari en 15 maart 1534).
- 111 Idem, akten nrs. 662 en 663 (15 en 20 mei 1535), 666 (11 juni 1537).
- 112 Idem, akte nr. 665 (1 oktober 1537).
- 113 Heeringa a.w., p. 183.
- 114 Idem, p. 182 (16 januari 1535).
- 115 K. Vos, De doopsgezinden te Schiedam, Leiden 1909.
- 116 Zie hoofdstuk III, het leprooshuis.
- 117 ORA 35, akte nr. 727 (15 oktober 1556).
- 118 Res. Vroedschap, 20 januari, 11 februari, 28 maart 1591, 3 maart en 29 november 1592. Het vonnis staat bij Simon van Leeuwen, Batavia Illustrata, Den Haag 1685, deel I, p. 306 e.v.
- 119 Res. Vroedschap, 4 december 1592. Rekening Kerkmeesters, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, inv.nr. 8.
- 120 Constantijn Huygens, Zedeprenten, boek III. Geciteerd door Arend Vinck jr., a.w., boek IX, hoofdstuk 8. Zie verder het artikel getiteld, Haar ooge spreekt Schiedams. In: Maandblad van de Schiedamse Gemeenschap, oktober/november 1971.

HOOFDSTUK VI

- 1 Korte Beschryving der Stad Schiedam, opgesteld door d'Heer Willem Nieupoort, Stads Geheym-schryjver, vermeerderd door K. van Alkemade en P. van der Schelling, MS in de Bibliotheek Liduina-Comité, nr. 15, p. 64 (midden 17e eeuw). Delft heeft 26 augustus zijn beeldenstorm gehad en Schiedam zal wel omstreeks dezelfde datum zijn beeldenbrekerij gekend hebben. R. Boitet, Beschryving der stad Delft, Delft 1729, p. 438-439.
- 2 OAA 3769, 31 augustus en 7 september 1572.
- 3 Arend Vinck jr., a.w., boek II, hoofdstuk 6. Zie J. de Riemer, Beschryving van 's-GravenHage, 2 dln., 's-Gravenhage 1739, dl. 2, p. 45.
- 4 J. G. Jansen, a.w., pp. 24, 26 en 28.
- 5 Res. Vroedschap, 17 en 26 december 1566.
- 6 Idem, 21 maart en 25 april 1567.
- 7 ORA 327, 21 november 1569.
- 8 ORA 35, akten nrs. 762 (2 augustus 1568), 769 en 770 (30 augustus 1569).
- 9 OAA 285, 'in den iersten, dat ick ben in die gemeynsaemheyte der Heijliger Catholijcxscher Apostolijcke ende Roemsche kercke, geen paert oft deel hebbende met eeneghe secten oft heresiën, dewelcke ick wedersteen sal voor soe vele in mij is. Ten tweeden dat ick den coninck mijnen enigsten heere ende natuerlycken prinse altijt ghehoorsaem ende getrouwe sal zijn'.
- 10 Heeringa a.w., p. 122.
- 11 ibidem.
- 12 ibidem.
- 13 Idem, p. 123.
- 14 Unger a.w., deel 2, p. 419.
- 15 OAA 285, vermeldt onder het jaar 1573, dat drie anderen benoemd zijn 'in den plaetsche van Sebastiaen Anthoniszoen, Eelant Dammiszoen ende Claes van Beveren, latitanten ofte uuijtgewecken'. Zie verder de Rekening van de rentmeester of ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen binnen Schiedam, ARA, archief Rekenkamer ter auditie, inv.nr. 4581.
- 16 Arend Vinck jr., a.w., boek II, hoofdstuk 6.
- 17 R. C. Bakhuizen van den Brink, Eerste vergadering der Staten van Holland in 1572. In: Het Nederlandsche Rijks-Archief, 's-Gravenhage 1857, deel 1, p. 43 e.v. Is Heeringa a.w., p. 124.
- 18 Idem, p. 125-127.
- 19 J. G. Jansen, a.w., p. 94.
- 21 Heeringa a.w., p. 127. Reeds in de afkondiging van 23 augustus wordt gewaarschuwd tegen het aanrichten van vernielingen in de aan de katholieken toegewezen kapellen en kloosters.
- 22 J. G. Jansen, a.w., p. 95. De kerk was arm, vgl. de Rekening van de rentmeester of ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen binnen Schiedam, ARA, archief Rekenkamer ter auditie, inv. nr. 4581, fol. 24: 'Noch op de parochie kercke van Schiedam een jairlicxe Renthe van 12

- pont, verscheynende den eersten mey, daer van resteren de jaeren 72, 73, 74 ende 75. Maer alzoo de kercke sunderlinge gheen Incommen en heeft dan alleenlick een weynich Renthen op de Stadt, daer van zij nyet betaelt en wordt ...
- 23 De Resoluties van de Staten van Holland ontbreken van begin 1572 tot 25 augustus 1574. R. Fruin onderstelt, dat de Roomse religie officieel in de zomer van 1573 moet zijn verboden. In 1575 droegen de Staten aan de Prins officieel de hoge overheid over, waarbij zij van hem eisten, dat hij de gereformeerde religie zou bevorderen en de roomse beletten. R. Fruin, Tien jaenr 1588-1598, 's-Gravenhage 1899, p. 242-243. Bij de Unie, gesloten 15 april 1576 tussen Holland en Zeeland, was ook alleen de gereformeerde religie toegestaan. Groot Placcaetboek, deel II, kolom 2123-2136, artikel XV.
 - 24 Geciteerd door H. A. Enno van Gelder, Van opstand via vrede naar oorlog, 1576-1578. In: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Utrecht-Antwerpen 1952, deel V, p. 42.
 - 25 J. H. van Eeghen, Dagboek van broeder Wouter Jacobsz., Groningen 1959, pp. 331, 336, 340, 341, 347.
 - 26 Idem, p. 343. De schans is afgebeeld op het Lanckaert tapijt in de Lakenhal te Leiden. Evenzo op een kopergravure, getiteld *Liberatio Urbis*, c. 1580, aanwezig in de Atlas van Stolck, Rotterdam.
 - 27 J. H. van Eeghen, a.w., p. 363.
 - 28 Idem, p. 347.
 - 29 Arend Vinck jr., a.w., boek IX, het 'Algemeen Tijd Register' onder 1574.
 - 30 Res. Vroedschap, 25 juni 1583, 11 juli 1586, 31 mei 1597, e.a.
 - 31 OAA 248, 16 mei 1607. Maatregelen werden getroffen tegen de baldadigheden, die de soldaten begingen jegens de stedelingen en de rondom de stad wonende boeren.
 - 32 Res. Vroedschap, 6 december 1599, 21 februari 1600, 19 april en 7 augustus 1600, 1 september 1603, e.a.
 - 33 Rekening van de ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen, ARA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 4581, fol. 1.
 - 34 Res. Staten van Holland, 23 mei 1577. Zie verder voor deze problematiek: J. F. van Beeck Calkoen, Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie, Amsterdam 1910.
 - 35 Res. Vroedschap, 14 juni 1603 (i.p.v. de overleden Job Jobsz. Fabri wordt tot rentmeester benoemd Heyndrick Lenertsz.), 24 april 1604, 29 december 1606, 29 december 1608.
 - 36 Res. Vroedschap, 26 juli 1582.
 - 37 Idem, 15 oktober 1609 (naast gronden ook de verkoop van 'eenige huysen in de Conventen'), 19 april 1611, 6 juni 1611 ('vercopinge van de erven int susterhuijs Overdam, by de ketelpoirt', d.i. het St. Ursulaklooster).
 - 38 Rekening van de rentmeester of ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen binnen Schiedam, ARA, archief Rekenkamer ter auditie, inv.nr. 4581. Res. Vroedschap, 2 september 1589, 28 februari 1590, 2 januari 1603, 3 november 1608, e.a.
 - 39 Idem, 12 januari 1614.

HOOFDSTUK VII

- 1 OAA 71 (19 maart 1704). Res. Vroedschap, 21 april en 29 november 1748.
- 2 OAA 66 (22 december 1650).
- 3 ORA 35, akte nr. 425 (3 november 1489).
- 4 Res. Vroedschap, 31 januari 1596. Zie verder, Res. Vroedschap, 3 juni 1602 (de taak) en 12 mei 1603 (de samenstelling).
- 5 Res. Vroedschap, 16 januari 1576.
- 6 Idem, 12 april 1578 en 5 september 1598.
- 7 Idem, 10 mei 1599 en 1 oktober 1618.
- 8 Idem, 12 februari 1629.
- 9 Idem, 20 februari 1673.
- 10 Idem, 22 maart 1688.
- 11 Zie noot 2
- 12 Res. Vroedschap, 22 december 1717, 21 april 1718 en 2 juli 1724.
- 13 Idem, 27 juli 1671.
- 14 Ordonnantie van de Wees-Camer der stede Schiedam, Rotterdam 1598, verzameling keuren nr. 1. De ordonnantie komt in hoofdstuk X, de Armeenzorg, uitvoerig ter sprake.

- 15 OAA 1178. Res. Vroedschap, 8 maart 1660.
- 16 Res. Vroedschap, 2 september 1771, 21 januari 1772.
- 17 Idem, 24 november 1772.
- 18 ORA 1054, p. 98.
- 19 Res. Vroedschap, 29 mei 1616.
- 20 Idem, 28 december 1596.
- 21 Idem, 7 april 1618.
- 22 Idem, 1 oktober 1618.
- 23 Idem, 20 oktober 1625.
- 24 Idem, 7 januari 1629.
- 25 Idem, 5 september 1642
- 26 De rekeningen van de thesaurier-extraordinaris, de betreffende jaren. Res. Vroedschap, 13 september 1734, 23 augustus en 6 november 1758, 15 oktober 1781, 4 februari 1782, e.a.
- 27 OAA 299, fol. 6 (6 september 1734).
- 28 Res. Vroedschap, 17 juni 1648. Het bestaat dan reeds.
- 29 Idem, 16 augustus 1785.
- 30 Idem, 14 januari 1771.
- 31 Idem, 19 juli ,21 september, 11 oktober 1693.
- 32 Idem, 1 oktober 1795.
- 33 Zie hoofdstuk I, noot 61.
- 34 Heeringa a.w., p. 350.
- 35 Verzameling charters, nrs. 83 en 84. Res. Vroedschap, 27 december 1687, 23 januari en 4 febr. 1688.
- 36 Idem, nr. 85 (14 januari 1689).
- 37 N. J. M. Dresch, De archieven der colleges, die over het tegenwoordig gebied der Gemeente Schiedam rechtspraak hebben uitgeoefend, Schiedam 1918, p. 115 e.v. Te onderscheiden zijn de baljuw van Riviere (het slot binnen zijn grachten), de schout van Oud-Mathenesse, en de schout van Nieuw-Mathenesse. De hele periode door is een proces gaande van splitsing en vereniging der diverse functies.
- 38 Zie Hoofdstuk XII, de St. Jorisdoelen.
- 39 Res. Vroedschap, 3 mei 1697.
- 40 N. J. M. Dresch, a.w., p. 128 e.v.
- 41 ie noot 38.
- 42 Res. Vroedschap, 9 en 20 augustus 1731.
- 43 Idem, 4 januari 1735.
- 44 OAA 2733.
- 45 Res. Vroedschap, 9 maart 1733.
- 46 OAA 3772.
- 47 Res. Vroedschap, 14 juni 1604.
- 48 Idem, 28 december 1605.
- 49 Voor de problematiek, zie verder A. van der Poest Clement, Stedelijke archiefzorg en stads-geschiedschrijving, Schiedam 1954.
- 50 OAA 248, 14 april 1605.
- 51 Res. Vroedschap, 11 mei en 12 augustus 1604, 13 mei 1606.
- 52 OAA 294, fol. 29 (22 april 1718). OAA 295, 8 maart 1717. OAA 296, 22 april 1718. OAA 294, fol. 31 (8 maart 1717).
- 53 Zie noot 55.
- 54 Res. Vroedschap, 6 februari 1747. OAA 299, fol. 22v. (27 februari 1747).
- 56 Arend Vinck sr., Schiedamse Oudheden, dat is Beschryvinge van de Poorte Nieuwendam nu Schiedam, MS. In: Bibliotheek Liduina-Comité, cat. nr. 6, p. 75. 08 Verzameling prenten en tekeningen, nrs. L. 1-4 en L 1-5.
- 57 OAA 242,14 mei 1782.
- 58 Res. Vroedschap, 14 mei 1782.
- 59 OAA 242, 21 juni 1782. Res. Vroedschap, 1 juli 1782.
- 60 OAA 299, fol. 201v (21 juni 1782) en fol. 209 (zelfde datum).
- 61 Zie Res. Vroedschap, 19 september 1579, 20 juni 1597 en 19 mei 1647.
- 62 Res. Vroedschap, 20 juni 1597.

- 63 ORA 632, 3 mei 1647.
- 64 Res. Vroedschap, 7 juli en 30 oktober 1647.
- 65 Idem, 24 januari 1695.
- 66 Idem, 13 juli 1733.
- 67 Arend Vinck sr., a.w., p. 76.
- 68 Zie noot 65.
- 69 Arend Vinck jr., a.w., boek III, hoofdstuk 1.
- 70 Verzameling bouwtekeningen, nrs. 1128 en 1135. Uit het einde van de 18e of begin 19e eeuw is nog een plattegrond voorhanden, idem, nr. 1178.
- 71 Arend Vinck jr., a.w., boek III, hoofdstuk 1. Verder beschreven in een handschrift zonder naam, verzameling handschriften, nr. 41/9.
- 72 Gemeente Verslag, 1893, p. 54.
- 73 Idem, 1923, p. 129.
- 74 J. G. Jansen, a.w., p. 39.
- 75 Res. Vroedschap, 29 december 1585, 30 mei 1586.
- 76 Idem, 29 december 1614.
- 77 L. van Ollefen, De Nederlandsche Stad- en Dorpsbescrijver, Amsterdam 1797, De Stad Schiedam, p. 10.
- 78 Res. Vroedschap, 16 maart 1727. Zie ook 12 november 1725.
- 79 Idem, 2 juni 1727.
- 80 OAA 240, 3 april 1727. Een afbeelding van de voorgevel komt voor op de gravure van de Grote Markt door J. Bulthuis, eind 18e eeuw, verzameling prenten en tekeningen, nr. L. 1-6.
- 81 Verzameling handschriften, nr. 41/9
- 82 Res. Vroedschap, 17 mei 1756.
- 83 NAA, Repertorium van akten, nr. 713 (10 april 1841). Notulen Gemeenteraad, 4 april 1841. De ruimte wordt omschreven met 'het loocaal boven de groote Stads Vleeschhal'.
- 84 Notulen Gemeenteraad, 13 januari 1871: twintig jaar geleden is de vleeshal buiten gebruik gesteld (burgemeester). Laatste vaststelling van de tarieven van de banken van de Vleeshal, NAA, ingekomen stukken B. en W., 1846, nr. 240.
- 85 NAA, Repertorium van akten, nr. 135 (9 april 1853). De hal wordt gratis voor drie jaar afgestaan. Plattegronden oude en nieuwe situatie, NAA, ingekomen stukken B. en W. 1853 nr. 241. Hernieuwing in 1856, NAA, Repertorium van akten, nr. 530 (13 juni 1856), wederom kosteloos voor drie jaren. De bouw van de R.K. kerk aan de Nieuwe Haven maakte het verdere gebruik van de Vleeshal door de Rooms Katholieken overbodig.
- 68 NAA, Repertorium van akten, nr. 93 (28 mei 1859), eveneens kosteloos en voor zes jaren. In 1871 maken de Afscheidenen nog gebruik van de vleeshal, Notulen Gemeenteraad, 13 januari 1871.
- 87 Notulen Gemeenteraad, 13 januari 1871.
- 88 Idem, 24 maart 1871. Veiling door de notarissen Mr. K. A. Poortman en H. M. Bremmer vond plaats op 15 maart.
- 89 ORA 353, 3 februari 1697. Res. Vroedschap, 28 mei 1685.
- 90 Kadastrale kaarten uit de tweede helft 19e eeuw, plattegrond van Bol'Es uit c. 1770. OAA, verpondingskohieren, bijv. nr. 872: 'De Stad voort boterhuys' (aan de westzijde van de Goijstraat). In 1840 onder Wijk E, nr. 321 genoteerd, zie noot 93. Kadastraal nummer C 163, zie noot 97.
- 91 OAA 357, 29 augustus 1711. Willem 't Hart, zie electieboeken.
- 92 Res. Vroedschap, 25 november 1771, 21 april 1772.
- 93 NNA, nr. 288, p. 305. Notulen Burgemeester en Wethouders, 11 maart 1840, 22 september 1841. In de notariële akte omschreven met Wijk E, nr. 321.
- 94 Zie noot 83.
- 95 NAA, Repertorium van akten, nr. 768 (26 februari 1842). Met een tekening voorzien.
- 96 Idem, nr. 838 (6 augustus 1842).
- 97 NAA, Register van eigendommen c. 1856.
- 98 Notulen Gemeenteraad, 31 januari 1890.
- 99 Res. Vroedschap, 27 december 1581.
- 100 OAA 285, electies 1587.
- 101 Idem, anno 1614.
- 102 Res. Vroedschap, 8 oktober 1725.
- 103 Idem, 25 maart en 1 april 1675. Met een instructie.

- 104 Idem, 9 februari 1693.
- 105 Idem, 20 februari 1747. Een nieuwe instructie.
- 106 Idem, 27 december 1581.
- 107 Idem, 30 december 1581.
- 108 Idem, 19 januari 1582.
- 109 Idem, 24 november 1576.

HOOFDSTUK VIII

- 1 ORA 328, 1580. Achter de erven komt een 'bequaemen heerwech ofte straete', de latere Westmolenstraat, zo genoemd naar de daar in het zelfde jaar gebouwde Westmolen, ORA 328, 1, 9 en 18 juni 1580. De Korte Haven, hier nog de Nieuwe Haven genoemd, kwam gereed in 1577, Res. Vroedschap, 23 mei 1577. Zie noot 20 en hoofdstuk V, noot 13.
- 2 ORA 328, 10 juni 1581.
- 3 ORA 329,3 maart 1590.
- 4 ORA 330, 27 februari 1593, de uitgifte door de gasthuismeesters. Idem, 20 februari 1593, de uitgifte door de stad. Het gasthuis moest voor de afwatering zorgen en 'een bequame waterloosinge onderhouden door des Stedes vesten int Ambachte van out mathenes', dat is: een spui maken onder de stadswal door naar de Broersvestgracht, die deel uitmaakte van het ambacht Oud-Mathenesse, idem, fol. 455/456.
- 5 ORA 330,6 maart 1595.
- 6 Idem, 6 maart 1595.
- 7 Idem, 6 maart 1595.
- 8 ORA 331, 6 april 1596.
- 9 Idem, 4 mei 1596.
- 10 Idem, 14 september 1596.
- 11 Idem, 20 september 1597. Achter de erven ligt 'het Oudewijfkens hoff', het hofje van Belois.
- 12 Idem, 30 mei 1598.
- 13 ORA 332, 22 juni 1602. Eén erf ligt 'over de haven int westnieuwelant tegen over de roode Brugge'.
- 14 Idem, 13 oktober 1599. De erven liggen 'buyten de hooftpoort bezuyden de steenplaatsen', of wel 'buyten de hooftpoorte ontrent het hoofd'.
- 15 OAA 794.
- 16 Res. Vroedschap, 25 juni 1597.
- 17 Zie de kaart.
- 18 Res. Vroedschap, 22 maart 1595.
- 19 OAA 292, fol. 46v (4 april 1595).
- 20 Res. Vroedschap, 23 mei 1577 (OAA 3769).
- 21 Idem, 3 mei 1580.
- 22 Idem, 24 juni 1590.
- 23 OAA 293, fol. 58v (11 april 1622).
- 24 OAA 292, fol. 37 (11 mei 1594).
- 25 Res. Vroedschap, 4 november 1594. De nieuwe boezem of spuiwater wordt gemaakt 'tot onderhoud van de diepte van de haven'.
- 26 Res. Vroedschap, 8 december 1603.
- 27 Idem, 29 januari 1607.
- 28 Res. Vroedschap, 13 november 1611.
- 29 Idem, 13 november 1611, 6 juli 1612, 11 februari 1613.
- 30 OAA 478 en 479.
- 31 Res. Vroedschap, 25 april en 30 november 1620.
- 32 OAA 293, fol. 50v (18 juni 1621).
- 33 OAA 293, fol. 55v (23 juni 1621).
- 34 OAA 478, rekening van de thesaurier-ordinaris over 1613, fol. 82v: 'vant slechten van de Walle', totaal 189 gulden 9 stuivers.
- 35 Res. Vroedschap, 9 april, 12 mei, 30 juni 1614.
- 36 Idem, 30 december 1613.
- 37 OAA 479.
- 38 OAA 813.

- 39 OAA 873.
- 40 OAA 813, 821 en 873.
- 41 Will Breton, *Travels in Holland, the United Provinces, England, Scotland and Ireland, 1634-1635*. Edited by Edw. Hawkins. Printed for the Chetham Society, 1844.
- 42 Res. Vroedschap, 3 april 1585.
- 43 Idem, 20 januari 1590.
- 44 ORA 614-622, Registers van certificatiën van de aangebrachte haring, 1597-1788.
- 45 John Nortleigh, *Topographical descriptions with historico-political and medicophysical observations, made in two several voyages through most parts of Europe, London 1702*.
- 46 ORA 321, fol- 1 (8 januari 1712).
- 47 Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle volkeren, Amsterdam 1744 (bij Isaak Tiron), deel XV, p. 299.
- 48 ORA 801, p. 233 (22 maart 1707).
- 49 Idem 815, p. 490 (10 december 1716).
- 50 Idem 802, p. 709 (5 oktober 1708).
- 51 Idem 835, p. 499 (13 oktober 1740).
- 52 Idem 799, p. 739 (24 september 1704), 462, (30 juli en 10 december 1729), 803, p. 281 (16 maart 1709).
- 53 ORA 805a, p. 474 (16 juli 1711), 817, p. 445 (11 september 1720), 826, p. 221 (april 1731).
- 54 ORA 355, fol. 186 (18 oktober 1710).
- 55 Zie de notariële akten en de verklaringen voor schepenen afgelegd, ORA 584 en 585, over deze periode.
- 56 ORA 806, p. 749.
- 57 Idem 801, p. 843 (20 april 1707).
- 58 Idem 814, p. 179 (15 juli 1714).
- 59 Idem 436, fol. 153v (4 april 1716).
- 60 Idem 818, fol. 445 (24 september 1722).
- 61 Res. Vroedschap, 8 augustus 1731: op verzoek van de reders van haringschepen wordt het lastgeld afgeschaft, dat is 'de twaelf stuijvers ten laste van de stad en magistraatsarme, de twee guldens van de dienaars van de justitie van yder buys'.
- 62 Zie H. A. H. Kranenburg, *De Zeevisscherij van Holland in den tijd der Republiek, Amsterdam 1946*. Hij toont aan, dat in heel Holland de zeevisserij in de loop van de 18e eeuw terugliep, Vlaardingen uitgezonderd. Zie verder J. P. van de Voort, *De Nederlandse Noordzeevisserij, Vlaardingen 1973* (publicatie van het Visserijmuseum te Vlaardingen). De achteruit- en tenslotte ondergang van de visserij en de opkomst van de moutwijn-industrie lijkt derhalve meer op een samenloop van omstandigheden dan een zaak van oorzaak en gevolg.
- 63 ORA 788, p. 57 (30 april 1715).
- 64 Voor deze problematiek, zie hoofdstuk X, de Armenscholen, en XI, de Rooms-Katholieke gemeente.
- 65 Zie P. A. N. S. van Meurs, *De archieven der Groote Visserij*. In: *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven, XXXVIII, 1915, p. 272 e.v.*
- 66 Res. Vroedschap, 19 februari 1597.
- 67 ORA 572-598 (1585-1812).
- 68 ORA 572,16 april 1591.
- 69 Idem, 20 juni 1591.
- 70 Idem, 21 juli 1592.
- 71 Idem, 30 oktober 1592.
- 72 Idem, 15 en 25 februari 1591.
- 73 ORA 579, 23 juni 1647.
- 74 Idem, 15 januari 1646.
- 75 ORA 584, 4 mei 1697.
- 76 Res. Vroedschap, 11 november 1748.
- 77 OAA 472 en 473.
- 78 Res. Vroedschap, 12 oktober 1784.
- 79 J. van Beylen, *Schepenen van de Nederlanden, Amsterdam 1970*.
- 80 Res. Vroedschap, 2 februari 1642, 21 februari 1650, 22 mei 1651. ORA 755, p. 440 (12 maart 1639). ORA 577, 19 september 1622, e.a.
- 81 De journalen van vier reizen zijn bewaard en in kopie aanwezig op het Gemeente-archief.

- 82 Res. Vroedschap, 3 juli 1651.
- 83 ORA 582, 8 februari 1670. ORA 583, 11 oktober 1684. ORA 577, 19 september 1622. ORA 748, 7 april 1636.
- 84 ORA 327 en 328.
- 85 J. van Beylen, a.w
- 86 Res. Vroedschap, 31 augustus 1597, 26 januari, 20 februari, 10 april en 13 juni 1598. Op 10 april besluit men ook om een brug tegenover de Vismarkt te maken, dat is, tegenover de oude Vismarkt, in de bocht van de Lange Haven bij de Beurs. Zie verder hoofdstuk V, noot 62.
- 87 Res. Vroedschap, 22 november 1599.
- 88 Idem, 21 maart en 3 juli 1598.
- 89 ORA 332, 13 oktober 1599.
- 90 Res. Vroedschap, 22 januari 1601.
- 91 Idem, 16 juli 1607.
- 92 Idem, 19 april 1611.
- 93 ORA 343, 24 februari 1648.
- 94 Res. Vroedschap, 23 december 1623.
- 95 ORA 341, 11 januari 1642.
- 96 ORA 479. -
- 97 Het verloop is aantoonbaar aan de hand van het archief van het Noach'- of Scheepmakersgilde, in het bijzonder de ledenregisters en de rekeningen, OAA 3083-3086.
- 98 OAA 474-645.
- 99 OAA 506 (1642)
- 100 Res. Vroedschap, 16 december 1657.
- 101 ORA 327 en 328.
- 102 ORA 329, 7 mei 1588.
- 103 Res. Vroedschap, 6 februari 1591.
- 104 OAA 646, fol. 13.
- 105 ORA 325, 3 februari, 5 mei, 6 en 7 juni 1548.
- 106 ORA 341, 18 juli 1643. ORA 358, 24 oktober 1721.
- 107 OAA 472 en 473.
- 108 Zie de plattegrond van Bol'Es. Evenzo: OAA 242, 22 juni 1782. Een tekening van de bebouwing t bij deze resolutie. Twee andere tekeningen in de Verzameling bouwtekeningen, ars. I.F. 3 en 4. Zie verder hoofdstuk IX, noot 27.
- 109 Zie hoofdstuk X, de armenscholen. De verkoop van de baantjes, ORA 371.
- 110 OAA 873 en 921.
- 111 OAA 472 en 473.
- 112 ORA 478 en 479, onder nr. 833/3. Nr. 831 is het Zakkendragershuisje. Verkopingen van de stoof o.a. op 1 december 1631, 19 november 1661, 10 juli 1762 en 12 april 1766. Hoe lang de stoof ter plaatse heeft gestaan en wanneer zij is verdwenen, was niet te achterhalen.

HOOFDSTUK IX

- 1 Res. Vroedschap, 16 september, 14 november en 16 december 1776.
- 2 Idem, 4 maart 1777.
- 3 Tekeningenarchief Dienst Gemeente-Werken, rubriek A.I. Res. Vroedschap 8 december 1777.
- 4 Idem, 16 maart 1778. OAA 299, fol. 93v (6 maart 1778). OAA 301. OAA 242, 4 april 1780, de sluis is gereed.
- 5 OAA 242, 30 november 1779, 29 april 1780.
- 6 Verzameling handschriften, nr. 41/9.
- 7 Verzameling charters, nr. 80 (20 mei 1684).
- 8 OAA 241, 1 juni 1734.
- 9 ORA 362, 10 juli 1734.
- 10 NNA 187, p. 1210 (13 augustus 1811).
- 11 ORA 367, 5 mei 1753.
- 12 Bol'Es heeft de buitenplaatsen in zijn kaart ingetekend.
- 13 Res. Vroedschap, 10 november 1766, 2 maart 1767. Verzameling bouwtekeningen, nr. I.B. 14.
- 14 OAA 276, 20 maart 1777. Res. Vroedschap, 19 maart 1777, 9 en 23 oktober 1780.
- 15 OAA 242, 16 februari 1781.

- 16 Notulen Gemeenteraad, 14 oktober 1826.
- 17 Res. Vroedschap, 26 oktober 1767, 12 juli 1768, 22 april 1769. OAA 299 fol. 44v (21 april 1769). OAA 300.
- 18 Res. Vroedschap, 31 januari 1757. Idem, 27 december 1757 en 10 april 1758, de aanstelling van een waarnemer van het uurwerk.
- 19 Verzameling gedrukte keuren, nr. 28.
- 20 L. van Ollefen, a.w., p. 10: 'de Ouwerschiesche poort, waarboven een civiele gevangenis, die voor de soldaaten tot een Provoost gebruikt wordt, met een torentjen en slaguurwerk voorzien'.
- 21 OAA 239, 29 mei en 28 juli 1703.
- 22 Idem, 26 januari, 11 september, 16 november en 23 november 1699, 27 januari 1700.
- 23 OAA 241, 26 februari 1767. L. van Ollefen, a.w., p. 10.
- 24 Zie verzameling prenten en tekeningen. De aangebrachte veranderingen komen duidelijk uit bij vergelijking met de tekeningen van J. Kortebant naar de situatie in 1598, aanwezig in het Stedelijk Museum.
- 25 Res. Vroedschap, 14 februari 1724. OAA 239, 9 april 1725.
- 26 Idem, 3 augustus 1774, 22 december 1783, 30 maart, 23 juni, 17 augustus 1784. Te zelfder tijd wordt besloten alle straten en wegen van stadswegen te onderhouden en een belasting, het straatgeld, in te voeren.
- 27 OAA 242, 22 juni 1782. Een voorstel om de erven van de Broersvest te mogen verlengen, zodat een andere rooilijn wordt verkregen. Van bebouwing is nog nauwelijks sprake. De rijweg is aan beide zijden met bomen beplant, enige glooiing van dijk of wal staat niet ingetekend. Zie verder hoofdstuk VIII, noot 108.
- 28 OAA 242, 16 april en 18 oktober 1773, 3 maart 1775.
- 29 L. van Ollefen, a.w., p. 3 zegt: 'de aarden wallen zijn ook ten eenenmaale geslecht, en nog in deeze eeuw in aangename wandelplaatsen veranderd'.
- 30 OAA 240, 9 en 10 januari 1727. Voor de molen, zie de Oostmolen.
- 31 De diverse verpondingskohieren, ORA 478/9, OAA 473. Stond aan de Noordvest, later onder nr. 761. OAA 240, 9 januari 1727. OAA 243, 5 juni 1784. Verder in Res. Vroedschap, 2 juli 1747, 30 september en 7 oktober 1748.
- 32 Zie de Keurboeken en de verzameling gedrukte Keuren.
- 33 OAA 321, fol. 87v (5 september 1726), fol. 110v (20 juni 1732).
- 34 O.a. dit woord gebezigd in ORA 478 en 479. Een mooi voorbeeld van dit soort woningen was de bebouwing van de Grofbaan.
- 35 Rapport van de Commissie tot de telling en verdeling van het Volk van Holland, Den Haag 1796. De telling had tot doel om tot een juiste verdeling van de zetels in de Nationale Vergadering te komen. Het aantal huizen is genomen uit ORA 478 en 479, Register van eigenaren van huizen. De deelsleutel van 5,5 personen per woning is ook bij de andere in dit boek voorkomende tellingen van huizen toegepast.
- 36 L. van Ollefen, a.w., p. 4: 'thans wordt het getal der huizen geschat op 1850 en der inwooneren op ruim 10.000'.
- 37 OAA 2814, 1 november 1798.
- 38 OAA 321, fol. 56v (3 december 1722).
- 39 Zie hoofdstuk X, de armscholen, en XI, de Rooms-Katholieke gemeente.
- 40 Zie hoofdstuk XIII, het jaar 1787.
- 41 Res. Vroedschap, 13 augustus 1764, 21 november 1768, 2 maart 1772. Gemaakt is een 'exacte en preciese kaart en afteekening'.
- 42 Tegenwoordige Staat, a.w., deel XV, p. 299/300.
- 43 ORA 330, 22 januari 1594
- 44 OAA 248, 1 november 1603, 6 oktober 1607. OAA 248, 4 en 13 augustus 1608. A. van der Poest Clement, artikel in Het Rotterdams Parool/De Schiedammer van 16 april 1949.
- 45 ORA 337, 13 november 1621.
- 46 P. J. Dobeblaar, De branderijen in Holland tot het begin der negentiende eeuw, Rotterdam 1930.
- 47 Res. Staten van Holland, 19 juli 1668. Groot-Placcaetboek, deel III, pp. 269-275.
- 48 Res. Staten van Holland, 15 september 1674. Res. Staten-Generaal, 9 oktober 1674.
- 49 Res. Staten van Holland, 29 maart, 6 april en 18 september 1680.
- 50 Idem, 16 oktober 1688. Res. Staten-Generaal, 18 oktober 1688. Groot-Placcaetboek, deel IV, p. 224. De maatregel gold 'geduyrende het Beslagh' van de schepen in de Franse havens.

- 51 P. J. Dobbelaar, a.w., p. 251.
- 52 OAA 259, 31 december 1689.
- 53 Idem, 8 maart 1690. De gildebrieff, OAA 3092.
- 54 Res. Staten van Holland, 15 oktober 1698. Groot-Placcaetboek, deel IV, pp. 1369 en 1370, 16 en 17 oktober 1698.
- 55 Groot-Placcaetboek, deel IV, p. 1388.
- 56 Res. Staten van Holland, 9 januari 1700. Res. Vroedschap, 13 en 20 april, 28 september en 30 november 1699.
- 57 OAA 1197, 1198 en 1199 (1697-1700).
- 58 P. J. Dobbelaar, a.w., p. 104.
- 59 OAA 3099-3100.
- 60 OAA 472 en 473.
- 61 OAA 47. Zie noot 64.
- 62 Res. Vroedschap, 29 november 1748.
- 63 Idem, 28 juni 1756.
- 64 Idem, 4 maart 1777 en 21 april 1777: verzoek van Maarten van der Schalk c.s. ingediend en afgewezen. Idem, 3 november 1777 en 19 januari 1778: verzoek ingewilligd. De nieuw te bouwen molen zal staan aan de Broersvest tegenover het Herenpad, dat is de molen de Eendragt. Beide verzoeken zijn vergezeld van een 'memorie adstructief', wat het in OAA 47 voorkomend en hier opgenomen stuk moet zijn geweest. 10 windmolens draaien bij de indiening voor de branderijen, wat overeenkomstig de bouw van de Eendragt. in 1778 is, die de 11e mout- of brandersmolen was.
- 65 OAA 2808, 26 februari 1795.
- 66 Res. Vroedschap, 10 juli 1748.
- 67 OAA 358, 19 maart 1718.
- 68 Idem, 21 maart 1718.
- 69 Res. Vroedschap, 18 juli 1718.
- 70 Idem, 18 september 1780.
- 71 Idem, 28 oktober 1783.
- 72 OAA 243, 5 en 10 november 1783, 13 januari en 30 maart 1784.
- 73 Res. Vroedschap, 20 september en 5 oktober 1784.
- 74 L. van Ollefen, a.w., p. 13.
- 75 Jan Hey, De aangroei der stad Schiedam met derzelver voornaamste Gebouwen, Schiedam 1778, p. 10. Tegenwoordige Staat, a.w., deel XV, p. 299.
- 76 K. van Alkemade en P. van der Schelling, Beschrijving van de Collegiën ter Admiraliteit, Gemeente-Archief Rotterdam, verzameling Handschriften nr. 2114, fol. 3. Een oudere vermelding door Van Bleiswijck in diens Beschrijvinge der stad Delft, 1667, p. 744, luidt: De prijsheyt van die van Delft, en de schaersheyt van die van Schiedam hebben Rotterdam groot gemaect'.
- 77 Res. Vroedschap, 29 juli 1658.
- 78 OAA 243, 15 november 1785.
- 79 Res. Vroedschap, 15 november 1785.
- 80 OAA 243, 14 februari 1786.
- 81 Res. Vroedschap, 21 februari 1786.
- 82 Idem, 13 november 1786. Diverse bestekken, OAA 303, fol. 31 (28 juli 1786), fol. 39 (3 november 1786), fol. 51v (zelfde datum), fol. 69v (zonder datum), fol. 71v (1 juni 1787), fol. 73, 76, 79, 81v (1 juni 1787), fol. 119 (4 februari 1792).
- 83 Res. Vroedschap, 20 september 1790.
- 84 Idem, 17 april 1792.
- 85 OAA 1284, Allerhande Uitgaaf, april 1792: 'Cornelis van BolEs voor een douceur wegens desselfs moeiten bij het bouwen der nieuwe beurs, f. 262.10.-'.
- 86 Res. Vroedschap, 18 december 1786.
- 87 Rotterdamsche Courant, 5 september 1840.
- 88 Notulen Gemeenteraad, 14 juni 1918. Verslag Kamer van Koophandel over 1918.
- 89 OAA 264, 2 april en 4 juni 1716. OAA 265, 2 juni 1722, e.a.
- 90 OAA 240, 8 mei 1733.
- 91 OAA 241, 27 september 1735.
- 92 OAA 276, 10 april 1777

- 93 Idem, 4 juli 1777.
- 94 P. J. Dobbelaar, a.w., p. 193, noot 3.
- 95 OAA 248, 4 en 13 augustus 1608.
- 96 OAA 320, fol. 23v (4 juni 1695).
- 97 OAA 320, fol. 134 (6 maart 1711). Verder, fol. 23v (4 juni 1695), het verbod om meer dan één varken te houden, en fol. 25v (6 juli 1695).
- 98 ORA 369, 15 maart 1769. Zie noot 8.
- 99 OAA 472 en 473.
- 100 ORA 330, 6 augustus 1590. ORA 331, 15 mei 1599. In alle gevallen is sprake van de 'Suijt-wintcorenmolen' bij de Rotterdamse poort en van de rosmolen, staande tussen het Klein Groenendaal en de Hoogstraat, nabij de Broersvest. OAA 821, in 1660 staat aan de Westmolenstraat een wind- en een rosmolen. Andere kohieren geven dezelfde informatie.
- 101 Hoofdstuk I, de noten 90 e.v. ORA 790, p. 309 (1 december 1683).
- 102 Hoofdstuk I, de noten 86 e.v. Gevelsteen: 'De noort mooie 5 M 20 dach anno 1707'. OAA 3273, 31 januari 1803, 21 februari 1803.
- 103 ORA 328, 1 en 9 juni 1580, 27 januari 1582. Verzameling handschriften nr. 41/9, 'de Westmolen vernieuwt 1709'. Schiedamsche Courant, 27 januari 1870.
- 104 Res. Vroedschap, 9 augustus 1633. Verzameling handschriften, nr. 4119, 'de Gaper gebouwt 1711'. De auteur moet dit en andere jaartallen hebben afgelezen van gevelstenen in de molens- Als bouwjaar is de datum niet juist, maar zij klopt wel, wanneer we aannemen, dat in 1711 de houten molen is omgezet in een stenen. Schiedamsche Courant, 27 januari 1864.
- 105 ORA 790, p. 309 (1 december 1683). Verzameling handschriften, nr. 4119, 'de zogenaemde Steene Molen aen de Rotterdamsche poort in den jaere 1683 vernieuwt'. Res. Vroedschap 19 april en 10 mei 1779.
- 106 OAA 356, 15 en 22 april 1709. Res. Vroedschap, 22 april 1709. OAA 240, 19 juli 1733. OAA 924, fol. 77 (1733). OAA 925, onder nr. 762 (1734).
- 107 Res. Vroedschap, 26 januari, 3 februari, 24 november 1710. OAA 357, 18 januari 1712. ORA 364, 2 maart 1743, 'de gekroonde branderskeetel'. Notulen Gemeenteraad, 7 en 28 november 1871.
- 108 OAA 239, 19 en 26 november 1710. Res. Vroedschap, 26 november en 9 december 1714. Schiedamsche Courant, 17 en 27 april 1865. Notulen Gemeenteraad, 23 oktober en 5 november 1867, 28 januari 1868.
- 109 Res. Vroedschap, 17 februari 1715. OAA 239, 1 maart 1715. ORA 815, p. 313 (24 augustus 1716). Rotterdamsche Courant, 24 juli 1823, herdrukt in de Nieuwe Schiedamsche Courant van 10 oktober 1957.
- 110 Res. Vroedschap, 15 februari en 19 april 1717. Notulen Gemeenteraad 22 juli 1835. NNA 133, akten nr. 83 en 86 (25 november 1836). Kadastrale legger, deel 15, art. 1261.
- 111 OAA 239, 9 en 28 juni 1723. Res. Vroedschap, 5 juli 1723. Schiedamsche Courant, 6 augustus 1912.
- 112 OAA 240, 21 mei 1727. Nieuwe Schiedamsche Courant, 17 mei 1898, 3 mei 1900. Notulen Gemeenteraad, 12 en 28 maart 1907. Nieuwe Schiedamsche Courant, 25 mei 1907.
- 113 OAA 240, 11 januari 1727. ORA 863, p. 301 (25 juli 1727). Nieuwe Schiedamsche Courant, 14 december 1889. Schiedamsche Courant, 12 en 13 februari 1899.
- 114 Res. Vroedschap, 26 februari 1770. ORA 142, 17 juli 1770. NNA 121, p. 388: een stenen windkoren of bakmolen, eigendom van een pel en bakkersmolenaar, 15 juli 1819.
- 115 Res. Vroedschap, 4 maart en 21 april 1777, 3 november 1777 en 19 januari 1778. OAA 242, 24 november 1777. ORA 940, p. 429 (25 september 1778). Notulen Gemeenteraad, 31 juli en 27 november 1906. Nieuwe Schiedamsche Courant, 26 januari 1907.
- 116 Res. Vroedschap, 19 april en 10 mei 1779. OAA 242, 31 mei 1779. Schiedamsche Courant, 5 april en 17 december 1860. Notulen Gemeenteraad, 26 februari en 19 maart 1906.
- 117 Res. Vroedschap, 20 en 27 december 1779, 25 januari 1780. OAA 242, 25 januari 1780. OAA 243, 7 en 21 februari 1786. OAA 3273, 26 maart 1804. ORA 1012, p. 187 (12 maart 1808). Een kopergravure uit 1782 door Sallieth vervaardigd geeft een achtkantige stellingmolen te zien, die zeer goed mogelijk De Morgenzon is. Verzameling prenten en tekeningen, L 3-16.
- 118 OAA 242, 16 februari 1781. Schiedamsche Courant, 20 juli 1901. Nieuwe Schiedamsche Courant, 11 maart 1902.
- 119 Res. Vroedschap, 4 september 1780, 7 mei 1781. OAA 242, 7 september 1780, 22 mei 1781: ORA

- 143, 7 december 1783.
- 120 OAA 242, 26 februari 1782. ORA 981, p. 1093 (14 nov. 1782). Nieuwe Schiedamsche Courant, 8 maart 1902.
- 121 Res. Vroedschap, 23 juni en 20 juli 1784. OAA 243, 12 juni, 13 juli en 23 november 1784. Gevelsteen: 'De eerste steenen syn gelegd door JanBeukers, Hendrik Meyer en Abraham Lucas Jansz. op den 30 Mey 1785'. Notulen Gemeenteraad, 4 oktober 1938.
- 122 OAA 243, 6 juni 1787. Res. Vroedschap, 11 juni 1787. Verslag Kamer van Koophandel over 1880. NNA 22, p. 172 (15 maart 1826).
- 123 Res. Vroedschap, 3 oktober 1791. ORA 479, nr. 1287, 21 juli 1792: een achter dit nummer gelegen stuk grond is verkocht aan de participanten van de nieuw gebouwd wordende molen op de Broersvest achter de stadsarmschool.
- 124 Res. Vroedschap, 18 oktober 1791, 13 februari 1792. Notulen Gemeenteraad, 4 december 1894.
- 125 Res. Vroedschap, 25 februari 1794. Gevelsteen: 'Op den 16 junij is door Anthonius Nolet de eerste steen van dezen molen gelegd'.
- 126 ORA 965, p. 674 (3 mei 1797). Schiedamsche Courant, 21 en 27 oktober, 4 november 1886, 21 augustus en 29 september 1900. Notulen Gemeenteraad, 4 september 1906. Schiedamsche Courant, 28 november 1906. Nieuwe Schiedamsche Courant, 26 januari 1907.
- 127 Verslag van de Gemeente Schiedam over 1862.
- 128 Res. Vroedschap, 27 december 1795, 17 februari 1596, 11 en 16 september 1634, 23 augustus 1706, 25 juli 1757. ORA 995, 27 augustus 1788. Was van 1706-1752 stadseigendom, zie Res. Vroedschap en OAA 1110-1112, de exploitatierekeningen, en de rekeningen van de thesaurier extra-ordinaris over deze periode. Notulen Gemeenteraad, 24 mei en 29 oktober 1872, 26 maart 1912.
- 129 Res. Vroedschap, 20 oktober en 4 november 1634. ORA 352, 6 mei 1690. Res. Vroedschap, 10 en 11 oktober, 29 november 1694. OAA 239, 25 november 1723. OAA 240, 20 juni 1730. Rekeningen van de thesaurier extra-ordinaris over 1725 en 1752, OAA 1220d en 1247: 'vermits de mole bij speuij is gedemoljeert en de mole in de vlaedingstraet in 't jaar 1752 is verkogt, daarvan geen ontfang geweest'.
- 130 ORA 330, 22 januari 1594. ORA 333, 4 april 1609. ORA 340, 1 november 1636. ORA 354, 13 februari 1700. OAA 239, 14 maart 1700, 9 maart 1705. Sedert 1734 in de verpondingskohieren onder nr. 729. ORA 1008, p. 175 (11 mei 1802). OAA 3274, 1 april 1805.
- 131 OAA 473, de nrs. 724-727.
- 132 OAA 47, augustus 1779.
- 133 Res. Vroedschap, 24 september 1779.
- 134 OAA 382, 14 mei 1781. Genoemde ondernemers richtten eveneens een katoenspinnerij op. In 1783 sloten zij een contract over de levering van spinmachines, ORA 945, p. 613 (8 mei 1783).
- 135 OAA 382, 7 juli 1781.
- 136 Idem, 19 januari en 18 februari 1782.
- 137 OAA 527, 6 juli 1785.
- 138 J. Paalman, Arent Klos, 18e eeuws plateelbakker te Schiedam. In: Antiek, oktober 1966. In dit artikel gedetailleerde gegevens over Klos en zijn onderneming.
- 139 Res. Vroedschap, 24 juni 1655.
- 140 Idem, 28 mei 1656. Idem, 30 april en 19 mei 1656, ingezetenen verzoeken om het kruithuis zo ver mogelijk van de stad neer te zetten.
- 141 Idem, 24 mei 1658. Blijkens de aankoop in 1715 stonden de magazijnen van Delft en Schiedam onder het beheer van de zelfde Commies. Een poging om deze commies in Schiedam te doen wonen, faalt wegens afwijzing door de Raad van State.
- 142 Res. Vroedschap, 9 september 1691, 2 maart en 23 mei 1693, 13 april en 16 mei 1694.
- 143 Res. Vroedschap, 5 februari en 13 mei 1715.
- 144 Idem, 26 augustus 1716.
- 145 Idem, 31 augustus 1716.
- 146 OAA 239, 17 januari en 8 februari 1717. Res. Vroedschap, 25 augustus 1717.
- 147 OAA 239, 22 en 30 januari 1725.
- 148 Idem, 27 juni 1725.
- 149 Res. Vroedschap, 25 augustus 1725.
- 150 OAA 239, 28 augustus 1725.
- 151 OAA 239, 5 september 1725.
- 152 Idem, 8 januari 1726

- 153 Zie noot 9.
 154 L. van Ollefen, a.w., p. 3/4.
 155 Citaat uit de *Laterne Magique*, zie noot 156, p. 22.
 156 *Laterne Magique* of *Toverlatern*, vertoonende zeer duidelyk de Wonderlyke zaaken die in deezen wonderlyken tijd voorvallen. In twintig vertoningen, tweede vertoning, oktober 1782, zijnde het relaas van het bezoek van de Amerikaanse ambassadeur Adams aan Schiedam.

HOOFDSTUK X

- 1 Groot-Placcaetboek, deel I, p. 477.
- 2 *Idem*, p. 482.
- 3 OAA 1653, 20 juni 1597.
- 4 Ordonnantie opt stuc van den Armen, onderhoud der zelver, ende weeringhe van den Bedelaers, Rotterdam 1598. Verzameling gedrukte keuren, nr. 3.
- 5 ORA 327,4 april 1572.
- 6 OAA 318, fol. 147 (3 januari 1625).
- 7 Notulen Regenten, 7 en 8 december 1810, archief SJG, inv.nr. 1. Bijlagen van de notulen, *idem*, inv.nr. 6.
- 8 Zie hoofdstuk XI, de Waalse en Lutherse gemeenten. De Protestantenbond, notulen Regenten, 16 april en 19 november 1894, archief SJG, inv.nr. 5.
- 9 OAA 3754a. OAA 380, 28 augustus en 4 september 1773. De geschiedenis van het museumorgel, in: *Maandblad van de Schiedamse Gemeenschap*, december 1968.
- 10 OAA 1653, 14 december 1644. De gebruikte formulering wekt de indruk, dat het hier om een nieuwe categorie van bewoners gaat, zie 7 september 1643. Res. Vroedschap, 29 december 1644.
- 11 Register van uitgaaf, archief SJG, inv.nr. 72 (13 mei 1679)
- 12 Res. Vroedschap, 30 mei 1746. De huisjes, waarin krankzinnigen worden geplaatst, moeten worden vernieuwd. Achter de huisjes moet bovendien een kamer worden gemaakt, waarin enige 'manspersoone' kunnen worden opgesloten.
- 13 OAA 1653, 29 oktober 1651. Lijsten van commensalen en bestellingen, archief SJG, inv.nr. 22 (3 november 1764).
- 14 OAA 3346, 28 maart 1808.
- 15 *Idem*, 16 januari 1809.
- 16 Notulen Gemeenteraad, 28 maart 1829. Het hier genoemde Kerkhof is de begraafplaats aan de Laan, zie hoofdstuk XII, noot 21.
- 17 Rekening Stads-Ziekenhuis 1839, archief MAK, inv.nr. 123. Voor de voorafgaande strubbelingen, zie de notulen van de Gemeenteraad, 1830-1837. Het oudste reglement, OAA 2837, 21 maart 1839.
- 18 Notulen Gemeenteraad, 30 mei, 26 juni, 28 juli 1899. Sedertdien valt het ziekenhuis onder het beheer van een commissie, bestaande uit leden van de gemeenteraad en de burgerij. Een verordening voor het stads-ziekenhuis werd vastgesteld, *Gemeentebleden* 1899, nr. 10. Nieuw was o.a. de opneming van betalende patiënten (klassen 1 en 2), naast onvermogens (klasse 3).
- 19 Notulen Regenten, 21 december 1854, 8 februari 1855, 14 januari 1856, archief SJG, inv.nr. 3. NAA, stukken ingekomen bij de Gemeenteraad, 1855, nr. 183 (26 oktober). Notulen Gemeenteraad, 30 november 1855.
- 20 OAA 287, het jaar 1673.
- 21 Res. Vroedschap, 21 maart 1740. OAA 289, het jaar 1740.
- 22 OAA 287, het jaar 1679.
- 23 Registers van uitgaaf, archief SJG, inv. nrs. 72, 74, 75, 77 en 79.
- 24 Verzameling prenten en tekeningen, nrs. L 3-15 en Hoogstraat tek. 1.
- 25 Verzameling handschriften, nr. 41/9.
- 26 Res. Vroedschap, 21 maart 1598.
- 27 *Idem*, 12 juni 1784.
- 28 *Idem*, 7 februari 1785. OAA 243, 7 februari 1785.
- 29 Ontwerpteekening voor den voorgevel van het St. Jacobs Gasthuis, archief SJG, inv.nr. 55.
- 30 Verzameling handschriften, nr. 40/5.
- 31 Bestekken en conditiën, archief SJG, inv.nr. 57.
- 32 Res. Vroedschap, 12 april 1785. Registers van uitgaaf en de kasboeken, archief SJG, inv.nrs. 79 en 87.

- 33 Register van ontvangst, archief SJG, inv.nr. 78 (25 maart 1785: 'weegens den afbraak van het Gasthuys f.4100,-'). Register van uitgaaf, idem, inv.nr. 79 (9 mei 1785: 'Hendrik van der Schalk voor 't overvlette van de Oude Lieden na de Plateelbakkerij f. 5.5.-'). ORA 945, p. 1449v (26 september 1785), huurcontract tussen de directeurs van de plateelfabriek en de regenten.
- 34 Verzameling handschriften, nr. 46/11. Zie R. Meischke, Het St. Jacobs Gasthuis te SchiedamIn: Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, februari 1960.
- 35 Zie noot 30.
- 36 Register van uitgaaf, archief SJG, inv.nr. 79, de betalingen van de huur voor de plateelfabriek. Eind 1789 de post 'draagloon uit 't pakhuis na het St. Jac: Gasthuis', wat de overbrenging van de opgeslagen inventaris kan zijn geweest.
- 37 Verzameling handschriften, nr. 46/11.
- 38 Register van uitgaaf, archief SJG, inv.nr. 79 (de betreffende jaren). Register van ontvangst, idem, inv.nr. 78 (oktober 1787).
- 39 Register van gelden opgenomen voor de bouw 1786, archief SJG, inv.nr. 58.
- 40 Schiedamsche Courant, 28 mei 1934. Notulen Gemeenteraad, 13 februari 1925. Bijlagen notulen Gemeenteraad 1925, pp. 11-13.
- 41 OAA 317, fol. 178 (31 oktober 1592).
- 42 OAA 318, fol. 18 (22 juni 1604).
- 43 OAA 318, fol. 172v (13 augustus 1629).
- 44 Res. Vroedschap, 9 augustus 1635. OAA 286 (1648 e.v.). OAA 3615, fol. 46v (juli 1761).
- 45 Res. Vroedschap, 12 april 1717. OAA 3615, fol. 2v (26 april 1731), 'besteed het verwen van dertien nieuwe huisjes van binnen, voorts alle de torens op de schoorsteenen, de groote poortlijst, en bank, al de kasijnen, vensters, gooten ende lijst over het water, de nieuwe en Oude plaats, ende leunen'. De huisjes stonden blijkbaar aan het water van de Schie.
- 46 Res. Vroedschap, 22 november 1656.
- 47 Idem, 18 december 1758.
- 48 OAA 3708, bijzonder 16 januari en 3 februari 1759, 22 januari 1761. De schoorsteen is vervaardigd door de beeldhouwer J. J. Bouwert, die er f. 55.9.- voor kreeg, 20 maart 1759. OAA 3615, fol. 44 (28 april 1760), 'besteed het behangen van de regente Camer met Goudleer'. OAA 3708, 1 september 1760, 'voor het behangen van de Regenten Kamer f. 206.15.-'. Idem, 13 januari 1761, 'aan den Architect Arij van Bol-Es, voor het maken van teekeningen, schrijven van bestekken, en nazien van het werk, f. 525.-.-'.
- 49 H. Schmitz, Het Proveniershuis, Schiedam 1966. Idem, artikel in maandblad van de Schiedamse Gemeenschap, april 1971.
- 50 Notulen Magistraats Armenkamer, 8 april 1846, Archief MAK, inv.nr. 7. Notulen Gemeenteraad, 14 april 1846.
- 51 H. Schmitz a.w., p. 56.
- 52 De plattegrond Van Bol'Es (1770) en de verkoping, ORA 369, 25 januari 1766, zie noot 85.
- 53 OAA 248, 16 december 1600.
- 54 ORA 330,6 maart 1595.
- 55 ORA 329, 3 maart 1590.
- 56 OAA 3573,13 januari 1625.
- 57 OAA 318, f. 146v (3 januari 1625).
- 58 Res. Vroedschap, 26 juni 1625.
- 59 Res. Vroedschap, 12 mei 1625.
- 60 OAA 286.
- 61 Res. Vroedschap, 12 februari 1594, 14 januari 1599, 30 december 1600, 21 juni 1604, 1 juli 1625, e.a.
- 62 Idem, 14 september 1599, 20 augustus 1602, 25 november 1624, 30 juli 1625, e.a.
- 63 OAA 248, 17 november 1599.
- 64 Res. Vroedschap, 30 december 1600.
- 65 Idem, 25 november 1624, 30 juli 1625.
- 66 Idem, 17 april 1621.
- 67 Idem, 20 februari 1640.
- 68 Idem, 18 januari 1644. OAA 319, fol. 11 (24 oktober 1644), fol. liv (27 december 1644).
- 69 OAA 319, fol. 202v (8 maart 1690), 'het blaeuw ofte beterhuijs'.
- 70 Idem, fol. 47v (21 december 1654).
- 71 OAA 272, 1 december 1763, Heijltje der Reus opgenomen 'ter saake deselve sig dagelicks aan dron-

- kenschap en veel daar uijt voortvloeiend wangedraginge schuldig maakt ... in 't vrouwen verbeterhuijs of sogenaamde blaauwhuijs'. Motiveringen van de opsluiting behalve dronkenschap: 'ontugtig en ergerlick leven (idem, 21 januari 1762), 'schandelijke wanbedrijven (31 december 1762), en 'kranksinnigheijd' (13 december 1764). Krankzinnigen soms naar St. Jorisgasthuis te Delft, idem, 27 mei 1762, e.a.
- 72 Jan Hey, a.w., p. 15.
- 73 OAA 254, 31 juli 1666.
- 74 Idem, 2 augustus 1666.
- 75 ORA 346, 7 augustus en 23 oktober 1666.
- 76 Sedert 1734 in de verpondingskohieren onder nr. 728, zie hoofdstuk IX, noten 130 en 131.
- 77 OAA 925. Het nieuwe pesthuis onder nr. 728, het oude onder nr. 656. OAA 473, nr. 656: 'Pieter van Arom binne Regent van 't Blaauwhuijs nevens Geconfineerde'. Volgens OAA 472 waren er dan 27 geconfineerden. OAA 472, nr. 728: 'dWed. Jan de Vriend, woont int pesthuijs, 4 kinderen'. Er waren blijkbaar in 1749 geen pestlijders, zodat het pand voor de huisvesting van particuliere personen werd gebruikt.
- 78 Verzameling handschriften, nr. 41/9.
- 79 Zie noot 14.
- 80 Notulen Gemeenteraad, 26 januari en 24 februari 1830.
- 81 Res. Vroedschap, 3 september en 5 december 1763, 23 januari 1764.
- 82 Verzameling handschriften, nr. 4015. J. Hey a.w., p. 15.
- 83 Res. Vroedschap, 11 november 1765.
- 84 ORA 445, 13 december 1765.
- 85 ORA 369, 25 januari 1766.
- 86 Zie noot 84. Verdere latere gegevens over de lotgevallen van het pand, ORA 478/479.
- 87 Notulen Gemeenteraad, 14 februari 1842, 30 januari en 18 februari 1843.
- 88 Idem, 23 december 1845, 6 mei 1846. Bij de koop nam men zich voor om 'het achetrste gedeelte van dat gebouw, zoodra mogelijk, te doen inrigten tot eene Stads Armschool en het voorgebouw bij vervolg van tijd tot zoodanige nuttige einden te bestemmen of inrigten, als bevonden zal worden te behooren'.
- 89 Schiedamsche Courant, 16 juni 1861 (Postkantoor). Gymnasium, zie hoofdstuk XII.
- 90 Res. Vroedschap, 17 oktober 1589 en 29 augustus 1591.
- 91 ORA 330, 1 november 1593.
- 92 ORA 328, 10 maart 1578.
- 93 ORA 327,7 februari 1575. ORA 328, 10 maart 1578.
- 94 ORA 330,24 december 1592.
- 95 ORA 330, 25 oktober 1593.
- 96 ORA 330, 2 april 1591.. Zie ook A. J. van de Ven, De Hofjes van Belois. In: Zuid-Holland, 1969, pp. 41-46.
- 97 Zie noten 91 en 94.
- 98 Res. Vroedschap, 25 maart 1701.
- 99 Zie noot 83. H. A. M. Roelants, Het Hofje van Belois, Den Haag 1888.
- 100 Verzameling handschriften, nr. 4119.
- 101 A. J. van de Ven, aangehaald artikel.
- 102 Schiedamsche Courant, 2 augustus 1926, opening van het nieuwe hofje
- 103 Testament van Huybrecht Korstenz., ambachtsheer van Belois, 1601, archief van het hofje van Belois, inv.nr. 3. Het archief bevindt zich in het hofje aan de Aleidastraat.
- 104 Res. Vroedschap, 21 maart 1598.
- 105 Idem, 2 december 1602.
- 106 Archief Weeshuis, inv.nr. 55. Het archief van het Weeshuis bevindt zich in het hoofdgebouw aan de Lange Achterweg.
- 107 Der Reden-ryckers stichtighe tsamenkomste opt t'ontsluyt der Vraghe Wat t'noodichst' is om d'arme Weesen t'onderhouden', Schiedam 1603.
- 108 Res. Vroedschap, 24 juli en 1 september 1603.
- 109 Guarnerus Soetens, Der Weezen Vader verheerlijkt, Schiedam 1783, p. 33. Zie noot 112. Res. Vroedschap, 28 december 1605.
- 110 Res. Vroedschap, 29 december 1606, 29 januari 1607.
- 111 Verzameling prenten en tekeningen, nrs. L. 1-7 en L. 3-22.

- 112 Arend Vinck jr., a.w., boek II, hoofdstuk 5. Over Patijn, G. Soetens, a.w., p. 35.
- 113 Het schilderij bevindt zich in de regentenkamer van het Weeshuis.
- 114 Notulen Regenten, 5 december 1778, archief Weeshuis, inv.nr. 60.
- 115 Idem, 9 januari 1779.
- 116 Idem, 26 januari 1779. De Schiedammer Jan Lindeman is de laagste inschrijver voor f. 12.409.
- 117 OAA 276, 25 maart 1779. Notulen Regenten, 3 april 1779, archief Weeshuis, inv.nr. 60.
- 118 Notulen Regenten, 4 december 1779, 6 januari, 2 februari en 28 februari 1780, archief Weeshuis, inv.nr. 60.
- 119 Idem, 10 november 1781, 11 januari, 16 mei en 29 augustus 1782.
- 120 Idem, 28 december 1781.
- 121 Idem, 29 augustus, 2 en 24 september 1782.
- 122 Zie noten 30 en 34.
- 123 A. van der Poest Clement, Het weeshuis der hervormden te Schiedam 1605-1955, Schiedam 1955, p. 14 e.v. Het artikel getiteld: Sursum Corda of hoe een oud gebouw zich verjongt. In: Maandblad van de Schiedamse Gemeenschap, januari 1971.
- 124 OAA 286, het betreffende jaar.
- 125 Archief Weeshuis, inv.nrs. 61, 460, 461 e.a.
- 126 Notulen Regenten, 2 november 1776: les in 'het handteijkenen ofte de teijkenkunst, maer ook in de architecture, respectie maecten en Portraitteren'. Boeken zullen 'ten minste Prijs' worden aangeschaft. Idem, 5 mei 1781. Idem, 8 september 1783, de instelling van een examen ter beoordeling van de gemaakte vorderingen 'en ten eijnde als dan aan de naerstigste en meest gevorderde naer iders verdienste Eenige Prijsen uijt te deelen'. Idem, 24 september 1783, verslag van het examen 'in 't spelden, lezen, schrijven, cijfferen, zingen en verdre wetenschappen'. Uitgereikt worden 'aan meest al de kinderen een bijbeltje ofte een testamentje, en daer en boven nog aan de meest gevorderde Een stuijvertje in gelde'.
- 127 Zijn aanstelling niet terug gevonden, daar de notulen van de Regenten tussen 10 april 1786 en 18 december 1788 ontbreken. Zijn ontslag, Notulen regenten, 8 februari 1790. Res. Vroedschap, 25 januari 1790, 8 augustus 1791, zijn aanstelling door de stad.
- 128 Notulen regenten, 12 november 1772.
- 129 Res. Vroedschap, 6 maart en 22 november 1690, onderhandelingen tussen de Armenkamers en het Weeshuis. Bestellingen zullen vanaf dit jaar zijn opgenomen. Zie verder het Archief van het Weeshuis, in het bijzonder de Kinderboeken.
- 130 Arend Vinck jr., a.w., boek II, hoofdstuk 5.
- 131 Notulen Regenten, 3 augustus 1776.
- 132 De regenten werden aangesteld door de stedelijke overheid (zie OAA 285 e.v.), men was rekenplichtig aan de overheid (zie Res. Vroedschap, 15 maart 1693, 21 mei 1721, 9 december 1725, e.a.). Notulen Gemeenteraad, 9 januari 1856, 'Is ontvangen eene missive van regenten van het Herv. weeshuis, ten geleide van de statuten dier inrigting, waaruit blijkt, dat dit gesticht thans behoort tot de insellingen van weldadigheid, bedoeld bij litt. b van art. 2 der wet van 28 Junij 1854 (Stbl. no. 100). Aangenoomen voor kennisgeving en gedeponeerd in het archief'. Sederdien komt het Weeshuis niet meer voor in de notulen van de Gemeenteraad. In de 20e eeuw herleeft de controverse, doordat het R.K. armbestuur aanspraak maakte op een deel van de gelden van het Weeshuis, zijnde fondsen van de Heilige Geest, die ten goede moesten komen 'aan de weezen en armen van alle gezindten dezer Gemeente'. C. R. Vermaas, Historisch onderzoek omtrent het Weeshuis der Hervormden, 1929 (rapport uitgebracht aan Burgemeester en Wethouders). R.K. Parochiaal Armbestuur, Schrijven aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente Schiedam, naar aanleiding van het Rapport van den Gemeente-archivaris betreffende het Weeshuis aan den Langen Achterweg, 1929. Voor een overzicht van deze problematiek, zie J. L. van der Gouw, Burgerweeshuizen. In: Historiunculæ, Amsterdam 1965, pp. 56-78.
- 133 A. van der Poest Clement, a.w., tweede gedeelte door J. Ritsema van Eck, directeur van de Lindenhof.
- 134 OAA 1, achterin. Kopieën van het contract en de voorwaarden.
- 135 ORA 346, 29 januari 1667.
- 136 Res. Vroedschap, 6 en 22 september 1755. OAA 241, 10 september 1755. OAA 373, 29 september 1755. OAA 374, 13 oktober 1755.
- 137 Res. Vroedschap, 23 oktober 1755.
- 138 ORA 479.

- 139 OAA 374, 16 februari 1756.
- 140 Res. Vroedschap, 3 november 1755. OAA 374, 16 februari 1756.
- 141 OAA 374, 29 mei 1756. OAA 1251, 9 juni 1756.
- 142 Res. Vroedschap, 22 november 1756.
- 143 Sedert 1734 in de verpondingskohieren nr. 1150.
- 144 ORA 821, nr. 174, 8 oktober 1725. ORA 370, 23 februari 1771. OAA 242, 10 juli 1781, omschreven als staande 'tusschen het huijs van Stads Bank van Leening, en het Huijs en thuijn der Latijnsche Scholen'. Wolphert de Merre komt diverse malen in de giftboeken (transportregisters) voor. ORA 371, 1 mei 1779, verkoop van grond gelegen achter het bagijnhof aan Gerardus Louron. Wolphert behoudt voor zich een vrije overgang over deze grond tot in het bagijnhof 'zoo voor hem als voor de huisjes, die hij indertijd op zijne grond zoude willen zetten'.
- 145 Res. Vroedschap, 20 maart 1775
- 146 J. Melles, Het Huys van Leeninge 1325-1950, behandelt de vraag van de functionele relatie tussen de beleenbanken en het algemene welvaartspeil van de bevolking. Onder de beleners waren ongetwijfeld de kleine ondernemers, die voor uitbetaling van de arbeidslonen der knechten moesten overgaan tot belening van goederen. De Bank van Lening fungeerde voor hen als de moderne credietbanken.
- 147 Notulen Gemeenteraad, 7 januari 1863, 29 december 1873, 26 februari en 31 maart 1874.
- 148 Notulen Gemeenteraad, 16 januari 1879.
- 149 Idem, 9 februari 1897, 10 juni 1898.
- 150 Nieuwe Schiedamsche Courant, 12, 14, 22 en 23 oktober 1907. Notulen Gemeenteraad, 14 november 1911. Adresboek 1934, p. 460, 'Banken van Leening. Raske, L., Nieuwstraat 24b'.
- 151 Res. Vroedschap, 17 februari en 15 april 1715.
- 152 Idem, 28 maart en 9 april 1725. OAA 239, 6 april 1725.
- 153 OAA 1205, 23 februari 1706, 'aan Nicolaas van der Schel over een jaar als ziekentrooster f. 60.-.-'. OAA 1221, 4 februari en 27 juli 1726, 'Nicolaes van der Schel over 4 Jaar als krankbesoeker f. 30.-.-'; 20 mei en 14 oktober 1726, 'Nicolaas van der Schel over 1 Jaar onderwijs van arme kinderen f. 25.-.-'. OAA 1220, 8 juni 1724, Pierre Marin over een jaar als Stads Schoolmeester f. 130.-.-'. OAA 1221, 26 april 1726, 'Pierre Marin over 1 Jaar tractement als Stads Schoolmeester f. 60.-.-'. OAA 1228, 11 april 1733, 'Pierre Marin over It jaar Tractement als Franse Schoolmeester f. 55.-.-'. En andere Rekeningen van de Thesaurier-extraordinaris.
- 154 Res. Vroedschap, 15 en 29 november 1762.
- 155 Idem, 13 december 1762.
- 156 Idem, 15 januari en 6 maart 1770. Art. 30 van het schoolreglement van 1762, zie noot 155. Op grond van Res. Vroedschap, 4 maart 1777, valt te concluderen, dat hij toch op zeker moment zijn school heeft verplaatst.
- 157 Res. Vroedschap, 15 juli 1771.
- 158 Notulen Kerkeraad, 8 december 1773, archief Kerkeraad Hervormde Gemeente, inv.nr. 3.
- 159 Idem, 11 januari 1775.
- 160 Res. Vroedschap, 16 januari 1775.
- 161 OAA 242, 3 maart 1775.
- 162 Res. Vroedschap, 14 augustus 1775.
- 163 Idem, 12 februari 1776.
- 164 Idem, 14 juli 1777. Blijkens het reglement spon men wol tot garen. Directeuren werden 'de Heeren Nanning de Greve, oud burgemeester, Mr. Bernard Johan Pielat van Bulderen, Secretaris dezer stad, beneevens den Heer President van de Magistraats Armenkamer in der tijd, geassisteert met den Rentmeester derzelver Kamer'. Carel Broes, rentmeeste van de MAK werd belast met het opzicht.
- 165 Zie hoofdstuk IX, noot 134.
- 166 Res. Vroedschap, 4 maart 1777. Een nieuwe schoolmeester benoemd, Res. Vroedschap, 14 juli 1777.
- 167 Res. Vroedschap, 4 maart 1777.
- 168 Idem, 12 oktober 1778.
- 169 Idem, 20 februari 1779.
- 170 ORA 371, 24 april 1779. ORA 479, nrs. 1302-1305. Jan Lindeman, zie ook het Weeshuis.
- 171 Res. Vroedschap, 23 maart 1779.
- 172 OAA 242, 16 september 1779. Res. Vroedschap, 21 september 1779. OAA 242, 30 november en 24 december 1779. OAA 299, fol. 139v en 160v (24 december 1779). Verzameling bouwtekeningen, nr. 1156.
- 173 OAA 3445, 5 Grasmaand (= april) 1810.

- 174 Notulen Gemeenteraad, 4 augustus 1818.
- 175 Idem, 20 augustus 1840.
- 176 Idem, 14 januari 1858.
- 177 Notulen Kerkeraad, 14 april en 25 juni 1777, archief Kerkeraad Hervormde Gemeente, inv.nr. 3.
- 178 OAA 242, 1 juli 1777, verslag van de gehouden besprekingen met de kerkeraad. De in de tekst opgenomen gegevens zijn hieraan ontleend.
- 179 Res. Vroedschap, 20 februari 1779. OAA 80.
- 180 Res. Vroedschap, 17 april 1782.

HOOFDSTUK XI

- 1 Heeringa a.w., p. 130 (11 oktober 1573) en 139 (18 augustus 1575).
- 2 Rekening Kerkmeesters 1631, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, inv.nr. 9. 3 OAA 2811, 13 april 1797.
- 4 J. G. Jansen a.w., p. 98 (Bijlage 5, Lijst van predikanten).
- 5 J. F. van Beeck Calkoen a.w., pp. 149-155. Het patronaatsrecht bleef bestaan, Res. Staten van Holland, 24 augustus 1589.
- 6 Res. Vroedschap, 27 december 1590.
- 7 Idem, 9 februari en 16 maart 1591.
- 8 Notulen Kerkeraad en resoluties van het college der Weth.
- 9 OAA 265, 21 augustus 1721.
- 10 Volgens dit artikel had de overheid de plicht 'uyt te roeyen alle afgoderye ende valschen godtsdienst'.
- 11 Res. Vroedschap, 30 december 1598, 23 februari 1599. OAA 248, 13 februari, 22 februari 1599.
- 12 Protocol. Dat is De gantsche handelinghe des ghesprecx ghehouden tot Leeuwarden in Vrieslandt tuschen Ruardum Acronium dienaar des Godlycken woords ter eenre, ende Peeter van Ceulen dienaar by de Mennisten ofte Wederdooperen ter ander syden: Begonnen den 16. Augusti 1596 ende voleyndighet den 17. Novembris des selvighen Jaers, Franeker 1598.
- 13 Nootwendich Vertooch, daer in naectelijck wt Godts Woordt ende de ghelooftwaerdige Historien der Kercken aen-ghewesen wort, hoe Godts Ghemeynte ... in hare regeringhe van de Politike regeringhe onderscheyden is gheweest, door Ruardum Acronium, Dienaar des Godtlijcken Woordts binnen Schiedam, Schiedam 1610.
- 14 Zie hoofdstuk VI, noot 22.
- 15 Res. Vroedschap, 18 februari 1630. Seger Maertsz., tafelhouders, ORA 335, 7 september 1615.
- 16 OAA 249, 20 maart 1622.
- 17 Res. Vroedschap, 20 februari en 13 maart 1651, 30 april 1652. De eedformules staan in laatst genoemde resolutie. OAA 66 (22 december 1650).
- 18 Res. Vroedschap, 16 januari 1662.
- 19 Rekening Kerkmeesters 1671, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, inv.nr. 10.
- 20 Idem, inv.nr. 9.
- 21 Notulen Kerkmeesters, 19 september en 19 december 1782, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, invnr. 1b.
- 22 Notulen Kerkmeesters, 28 juli 1724, 26 juni 1725, idem, nr. 1a. Rekening Kerkmeesters 1724 en 1726, idem, nr. 13.
- 23 Verzameling handschriften, nr. 4119. De gebrandschilderde ramen werden door de betreffende gilden bekostigd, Res. Vroedschap, 19 december 1740.
- 24 OAA 240, 26 februari 1733.
- 25 Notulen Kerkmeesters, 10 mei en 17 november 1773, 29 maart en 19 mei 1774, 8 oktober 1778, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, inv.nr. 1b. Boven de schoorsteen, thans het middelste raam, kwam het stadswapen, in de vier hoeken de wapens van de drie fungerende kerkmeesters, Dr. Joan Le Roy (oud-burgemeester), Mr. Arent Vinck jr. (oud-burgemeester), Mr. Martinus de Beer (oud-burgemeester) en van de rentmeester Jacob Knappert.
- 26 OAA 321, fol. 138v (25 april 1735), Reglement voor den Toornwagter. Verzameling handschriften, nr. 41/9.
- 27 Res. Vroedschap, 13 mei 1594.
- 28 OAA 303, fol. 20v (20 maart 1786).
- 29 Res. Vroedschap, 12 juni 1573.
- 30 Koninklijk decreet van 2 augustus 1808. Geen betalingen uit de publieke kassen zullen meer worden gedaan aan predikanten of andere geestelijken, noch aan objecten van eredienst. De kerkgebouwen

- zullen worden overgelaten aan de kerkelijke gemeente, die op 1 januari 1810 in het bezit er van is. OAA 3445, 18 december 1809. Reglement op het bestuur der Kerk en van de verdere goederen en inkomsten, Schiedam 1810. In: Verzameling gedrukte keuren, nr. 118. Art. 1 vermeldt, dat Burge-meester en Wethouders op 30 december 1809 'het bestuur der Groote of St. Jans-Kerk te Schiedam' hebben 'overgegeven en in administratie gelaten aan het Nederduitsch Hervormd Kerkgenootschap aldaar, mitsgaders van alle de daar toe behoorende Goederen, Effecten, Gelden en Inkomsten'.
- 31 J. G. Jansen a.w., p. 74 e.v.
- 32 K. Vos a.w., p. 3.
- 33 ORA, 8 mei 1610. Willem Gerritsz. was lakenkoper, ORA 337, 8 juni 1623. Zie ook ORA 333, 5 september 1609.
- 34 ORA 337, 19 januari 1623.
- 35 ORA 338, 16 februari 1630.
- 36 ORA 327, 9 december 1570; ORA 341, 3 november 1640; ORA 343, 17 april 1649, e.a. De brug lag over de Raam, dat is de zeer oude stadsgracht, en voerde vanuit de tegenwoordige Achter de Teerstooft (de Raambruggesteech) naar de Kinderbuurt en het Groenweegje, oudtijds waarschijnlijk een der toegangswegen naar de stad (vóór 1350). Het bruggetje is te zien op de diverse oude plattegronden.
- 37 ORA 343, 13 december 1649.
- 38 ORA 335, 15 april 1617, de koop van een taanhuis in de Taansteech.
- 39 Res. Vroedschap, 21 januari 1601. Genoemd de 'Nieuwe Vismarckt', ORA 333, 28 april 1607. Genoemd de 'Vismarckt', ORA 340, 12 juni 1636.
- 40 ORA 879, p. 1169 (6 april 1748). Ds. Seije dreef op de Dam-zuidzijde een branderij en een lakenhal, OAA 472 en 473 (onder nr. 203)
- 41 OAA 47, 17 april en 6 mei 1748 (bezwaarschriften en memorie van Amsterdam). Res. Vroedschap, april 1748. OAA 241, 5 juni en 27 augustus 1748.
- 42 Res. Vroedschap, 6 september 1756.
- 43 OAA 610, fol. 88v189. Res. Vroedschap, 25 oktober 1756.
- 44 Brief van Govert Aertsz. van Vliet aan Johannes van Heumen, dd. 1 april 1655. In: J. Bruggeman, Archieven bij het metropolitane kapittel van Utrecht van de Rooms Katholieke kerk der O.B.C., 's-Gravenhage 1928, p. 412. Afschrift in Collectie Abma, nr. 162. Zij woonde op de Dam: OAA 806, fol. 2 'Beginnende op de Cruijsstraet lancx den Dam. De weduwe van Pieter Pietersz. van der Burch met het bezijden huys van haer za. vaeder Arent Danckertsz. van Smalevelt - 18 pont' (1622). OAA 807, fol. 7, 'Beginnende op de Cruijs Straet lancx den Dam. Modo Servaes ende Cornelis van den Burch. D'erffgenamen van Annetgen Arijnsdr. van Smalevelt met het besiden huys gecomen van Arent danckersz. van Smalevelt - 18 pont' (1623).
- 45 Joannes Tibbel, Seven onderregtingen over de tegenwoordige Kerkgeschillen, 1704, Koninklijke Bibliotheek, pamflettenverzameling, cat. Knuttel nr. 15340. Afschrift in Collectie Abma, nr. 162.
- 46 Zie noot 16.
- 47 Grafboek Grote Kerk, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, inv.nr. 322, dd. 14 februari 1623.
- 48 ORA 338, 11 september 1627. Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 4.
- 49 ORA 340, 17 januari 1637. Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 5.
- 50 Grafboek Grote Kerk, archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, inv.nr. 323, dd. 6 december 1641 en 11 november 1654.
- 51 ORA 350, 13 december 1681. Archief Oud-Katholieke Kerk, inv.nr. 7.
- 52 G. A. Meijer, De Paters Dominicanen te Schiedam 1616-1916, Schiedam 1916, p. 32.
- 53 OAA 249, 6 april 1637.
- 54 G. A. Meijer a.w., p. 196.
- 55 OAA 344, 24 maart 1670.
- 56 Res. Vroedschap, 25 juli 1667. Hij was de eerste uit de Vroedschappen benoemde baljuw.
- 57 G. A. Meijer a.w., p. 196.
- 58 Ibidem.
- 59 ORA 632, 3 september 1662. ORA 633, 9 oktober 1680. Voor de plaats van De Swarte Leeuw, zie het overlijden van Jannetje Claesz., ORA 633, 30 december 1689.
- 60 OAA 260, 7, 11 en 16 maart 1693. De pastoor heeft in 1685 achter zijn tuin in de Breestraat een sloot laten aanleggen.
- 61 ORA 351, 4 november 1684, 23 juni 1685. Verder de diverse verpondingskohieren. Sedert 1734 onder de nrs. 426 en 427 (Dam), 529-538 Breestraat-oostzijde).
- 62 G. A. Meijer a.w., pp. 21, 195 en 196.

- 63 OAA 354, 30 maart 1699.
- 64 OAA 359,25 februari 1726.
- 65 Res. Vroedschap, 15 maart 1726.
- 66 Zie noot 45.
- 67 Zie noot 3.
- 68 ORA 369, 7 mei 1757. Verzameling Bouwtekeningen, nr. 1177.
- 69 Res. Vroedschap, 16 mei 1774. Verder: Res. Vroedschap, 30 augustus 1773, 12 april en 10 juli 1774. OAA 242, 9 mei en 8 juli 1774.
- 70 ORA 370, 30 juli 1774. De Rooms-Katholieke gemeente bezit sedertdien ter plaatse volgens ORA 478, de nrs. 205 (op naam van Jacques Meijer, maar per 1 mei 1807 overgezet op naam van de 'Roomsche Catholique Kerk alhier'), 206 (op naam van Reinier Holst, verder als nr. 205), 207 (sedert aankoop op 30 juli 1774 op eigen naam), alles staande aan de Dam-zuidzijde. De nrs. 240 (aankoop 30 juli 1774), 241 (op naam van Silvester Carbus, verder als nr. 205) en 242 (op naam van pastoor Wijtvlit, verder als nr. 205).
- 71 Res. Vroedschap, 21 november 1768
- 72 Idem, 30 augustus 1773 en 12 april 1774.
- 73 OAA 47, 15 januari 1782.
- 74 Res. Vroedschap, 17 april 1782. Overeenkomstig de gangbare procedure was de kwestie voorgelegd aan het college van Gecommitteerde Vroedschappen. De burgemeesters, die de zaak voordragen, zijn vóór de ondersteuning. Als laatste argument zeggen zij: 'ten eijnde de Stilstand en Werkeloosheid der Trafieccquen voor te komen, en Vreemdelingen, het zij Rhoomsche of Onroomsche, aan te lokken en uit te nodigen ter verrichtingen van dien arbeid, waar toe de handen onzer Landsaaten en Stads Ingeseetenen, of onwillig, of ongeschikt zijn'. OAA 242, 16 april 1782. We vinden hier de hypothese ondersteund, dat de ingezetenen, de vroegere vissers, niet de branderijen ingingen, maar dat voor dit werk noodzakelijkerwijs vreemdelingen moesten worden aangetrokken. Interessant is, dat als reden worden opgegeven de onwil en ongeschiktheid der bevolking.
- 75 Res. Vroedschap, 17 april 1782.
- 76 ORA 370, 1 oktober 1774. Voor de geschiedenis van het weeshuis, zie G. A. Meijer en N. J. M. Dresch, Het honderdvijftigjarig bestaan van het Roomsche-Katholiek Weeshuis te Schiedam 1774-1924, Schiedam 1924.
- 77 Feestviering bij het leggen en wijden van den eersten steen der nieuw te bouwen kerk te Schiedam den 7 Maart 1822, 's-Gravenhage 1822 brochure, 4 bladzijden. G. A. Meijer, De Paters Dominicanen te Schiedam 1616-1916, p. 97 e.v. NNA 21, p. 1056 e.v. (4 maart 1825).
- 78 Zie noot 3.
- 79 De Oud-Katholieke, 18 december 1937 (Schiedam-nummer).
- 80 OAA 349, 26 mei, 16 juni, 17 juni en 15 juli 1686. Het bewaarde bedeelboekje, OAA 3755, geeft zondag 14 juli 1686 als stichtingsdatum. Artikel in maandblad van de Schiedamse Gemeenschap, december 1968.
- 81 OAA 3754a, de jaren 1771, 1772 en 1773. OAA 380, 28 augustus en 4 september 1773.
- 82 OAA 352,4 en 26 september 1694.
- 83 ORA 353, 5 februari 1695.
- 84 ORA 354, 29 januari 1701.
- 85 OAA 472.
- 86 ORA 367, 11 mei 1756.
- 87 ORA 370, 11 november 1770.
- 88 Res. Vroedschap, 24 september 1770. Arent Vinck jr. a.w., boek VI, hoofdstuk V: 'De Appelmarkt werd gehouden op de Have ter plaatse daar eertijds de Sociteit voor Fransche vlugtelingen gestaan heeft'.
- 89 OAA 47, 7 oktober 1748.
- 90 Zie noten 42 en 43.
- 91 Arent Vinck jr. a.w., boek II, hoofdstuk 1.
- 92 J. W. Pont, Geschiedenis der Schiedamsche Luthersche Gemeente, Schiedam 1907. Hieraan zijn de gegevens over Ds. Hoop ontleend.
- 93 Eenige aantekeningen van hetgene dat in Schiedam is voorgevallen bij de omwentelingen van Staads- en Stadsbestuur. ..., 1787, U.B. Leiden, verzameling handschriften nr. 816.
- 94 OAA 3445, 5 Grasmaand (april) 1810.
- 95 Zie hoofdstuk X, de Spin- en Naaischool.

- 96 J. W. Pont a.w., p. 83. De volgende gegevens zijn evenzeer aan Pont ontleend. Schiedamsche Courant, 2 november 1892.
- 97 Res. Vroedschap, 16 mei 1786.
- 98 Idem, 16 januari 1786. OAA 385, 22 december 1787. De plaats is momenteel het stukje middenberm van de Huis te Riviereweg, tussen de hoge bomen, tegenover de brandweerkazerne.
- 99 OAA 2811, 13 april 1797.
- 100 L. van Ollefen, a.w., p. 6.
- 101 NNA 229, p. 627 (30 december 1826).
- 102 A. J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, Gorinchem 1847, deel 10, p. 190.
- 103 Gemeenteverslag over 1858, p. 37.
- 104 Notulen Gemeenteraad, 14 januari 1858.
- 105 Schiedamsche Courant, 14 maart 1859.
- 106 Gemeenteverslagen over 1911 en 1915.

HOOFDSTUK XII

- 1 Heeringa a.w., pp. 130 (11 oktober 1573) en 139 (18 augustus 1575).
- 2 OAA 248, 22 mei 1579, 17 februari 1601, 30 oktober 1610.
- 3 Heeringa a.w., pp. 114 en 146.
- 4 ORA 341, 9 juni 1640. Verdere vermeldingen in ORA 575, 21 juli 1611 en 4 juni 1612; ORA 578, 22 april 1637; ORA 631, begraven eene Abraham, wonend 'in de Caetsbaen bij de Ketelpoort', 21 september 1635.
- 5 OAA 319, fol. 126v (30 juni 1666). Deze maatregelen gebruikelijk bij dank- en feestdagen, bijv. OAA 320, fol. 14 (29 mei 1693).
- 6 OAA 321, fol. 8v (11 juli 1715).
- 7 Heeringa a.w., p. 151.
- 8 OAA 319, fol. 28v (15 november 1649).
- 9 ORA 368, 20 juni 1761. ORA 365, 24 april 1745. Adresboek 1950, p. 79.
- 10 OAA 472. Voor de naam, ORA 784, p. 137 (7 juli 1679).
- 11 Const-Thoonende juweel By de loflijkce stadt Haerlem ten versoecke van Trou moet blijcken in 't licht gebracht. . ., Zwolle 1607. Der Reden-Rijckers Stichtighe aenwijsinghe van des Werelts dwaelpaden met hare verwerringe . . ., Schiedam 1616. Schiedams Rood Roosjens Spel van David ende Goliath, Rotterdam 1619.
- 12 Inleyding van Pallasvreugd, van Rethorika..., Schiedam 1705.
- 13 Hertgrondige Uytnoding..., Schiedam 1706.
- 14 Deze grenzen waren heel nauw. In 1609 verbood men het zingen en de vuren op Sint Maartensdag, OAA 318, fol. 71v (14 december 1609). In 1622 verbood men het zingen door armen op Kerstavond en Driekoningen, OAA 318, fol. 143v (19 december 1622). De argumenten waren het voorkomen van ongeregelheden en het Roomse karakter van deze volksvermaken. Van een verbod tot het houden van de kermis is geen sprake, men poogde alleen de uitwassen te bestrijden.
- 15 OAA 319, fol. 166v (23 juni 1679).
- 16 De vermaken uitvoerig beschreven in Janter Gouw, De Volksvermaken, z.j. (eind 19e eeuw). Het vijfde gebod, zie de Heidelbergse Catechismus, zondag 40. Een gruwel, zie Lev. 19, 26 en Deut. 18, 10-12.
- 17 OAA 374, 29 maart 1756.
- 18 OAA 319, fol. 89 (2 juli 1663). OAA 1148, 12 mei 1651, 'Capitein van der Heijmen 't gene betaelt hadde aen acht tamboers opt omtreken van de Schutterrije verlede kermis - 24 pont'. En andere rekeningen van de Thesaurier-extraordinaris.
- 19 Zie de Keurboeken, OAA 317 e.v. Bijv. OAA 318, fol. 12 e.v. (24 mei en juni 1603). Een der artikelen luidt: 'dat de Schutters in de twee eerste kermisdaghen gehouden zullen zijn alle avonts met een vaendel (= vendel) op te trecken volgens d'ordre bij den Capiteijnen daer inne te stellen'. De dagwacht bestond in het 'goet regard op de uuyt ende ingaende personen nemen'. Vreemden moesten zij vragen 'van waer sy sijn, van waer sy comen ende waer se logeren sullen'. De wachters waren gewapend met 'hals en sytgeweer'.
- 20 Zie hoofdstuk XIII, noten 61 en 63.
- 21 OAA 322, fol. 25 (13 juni 1743). Verder OAA 322, fol. 49 (2 mei 1746) en Res. Vroedschap, 4 februari 1748. De drilschuur: Res. Vroedschap, 10 juli 1774. Arent Vinck jr. a.w., boek III, hoofdstuk 8,

- beschrijft deze: 'in 1774 is een fraaje drilhuis gemaakt beneffens de St. Joris Doelen (voor heen geweest stads boomkweekerije), een houtte gebouw daar de schutters en nieuw aankoomende door den voorn. Drilmeester in den wapenhandel onderweezen worden'. Later kwam er bij een terrein buiten de Kethelpoort, nog bekend onder de naam van Schuttersveld, en tot voor enige jaren het sportveld van de voetbalvereniging Hermes DVS, Res. Vroedschap, 28 oktober 1783. De banen naast het Weeshuis, zie Res. Vroedschap, 16 december 1657. Op het zelfde lege terrein is eind 1778 aan de Laan een nieuwe begraafplaats aangelegd, Res. Vroedschap, 12 oktober 1778: kerkmeesters berichten dat de begraafplaats voor de 'minvermogende' (d.i. het Oude Kerkhof achter de Grote Kerk) vol is, en verzoeken om 'zeker stuk grond, bekend onder de naam van 't Convent van Leliendael, toebehorende aan 't Burgerweeshuijs dezer Stad, en geleegeen achter de huizen van den lange Achterweg, naast en benoorden den thuijn van 't zelve Weeshuijs, ongeveer groot 300 Roeden'. De stad koopt van het Weeshuis vervolgens deze grond. In 1790 wordt de begraafplaats uitgebreid, OAA 303, fol. 115v (31 december 1790). Met ingang van 1 januari 1829 verhuisde de begraafplaats naar de burcht van Mathe- nesse, Notulen Gemeenteraad, 5 januari 1828. Zie verder hoofdstuk X, noot 16.
- 22 ORA 327, 7 maart 1576.
- 23 Res. Vroedschap, 27 januari 1700, 4 januari 1705, 4 maart 1743.
- 24 Arend Vinck jr. a.w., boek III, hoofdstuk 6.
- 25 Res. Vroedschap, 3 juli en 22 augustus 1741.
- 26 OAA 299, fol. 16 (1741).
- 27 OAA 1238, fol. 14v, Dirk van der Berg, metselaar, neemt aan het metselwerk 'den 3 november 1741'.
- 28 Arend Vinck jr., a.w., boek III, hoofdstuk 6.
- 29 C. H. A. M. van Es, Inventaris van de Schutterij, Schiedam 1971, p. 3. Bij Koninklijk Besluit van 9 juli 1907 werd zij opgeheven.
- 30 OAA 3047, Register van gildebroeders en -zusters, 1704-1779.
- 31 OAA 261, 12 maart 1696.
- 32 Idem, 23 november 1699. Over het smakken, zie Rotterdamsch Nieuwsblad, 21 januari 1939; Schiedams Parool, 25 mei 1957.
- 33 OAA 354, 3 oktober 1699.
- 34 OAA 239, 28 juni 1725.
- 35 NNA 114, p. 463 (16 september 1811).
- 36 Unger nrs. 551 (29 mei 1346) en 1303 (23 september 1394).
- 37 R. R. Post, Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen, Utrecht-Antwerpen 1954.
- 38 Heeringa a.w. p. 76.
- 39 Idem, pp. 76 en 164, 'de heyninge, staende after an die scole, streckende an die private van der scole voirscreven' zal door de stad worden onderhouden.
- 40 OAA 315b, p. 27 (1439), de verkoop van het ledige erf aan de baljuw. ORA 327, 15 maart 1572, verkoop van een huis 'aent kerckhoff', belend ten zuiden 'metter school'. ORA 328, 29 april 1581, verkoop van het voorgaande huis, belend ten zuiden 'met de stede school', aan de stad. ORA 331, 19 april 1597, verkoop van een huis 'aent kerckhoff', belend ten zuiden met 'het huijs behoorende aen des steedes schoole'. Men heeft het gekochte huis van 1581 dus bij de school gevoegd. ORA 344, 11 september 1655, verkoop van een huis, belend ten zuiden 'dese Stedes Groote School'. OAA 821, 'Om het Kerckhoff - het groote School' (1660). OAA 873, 'omme het Kerckhoff - de Stad voor 't School' (1700). OAA 921, 'Om het kerckhoff - de stad' (1730). ORA 478/479, nr. 1152 'Stads Latijnse School' (1734 e.v.). De Bank van Lening had nr. 1150, het huidige pand Oude Kerkhof 3 had nr. 1151, zie hoofdstuk X, noten 143 en 144. Zie verder de plattegrond van Bol'Es (1770).
- 41 R. R. Post a.w., p. 62 e.v.
- 42 Zie bijvoorbeeld OAA 248, 17 november 1599 en 15 januari 1600, de vergunning tot het oprichten van een avondschool voor onderricht in lezen en schrijven; OAA 472, vermelding van 'Kleine Kinder- schooltjes' (= bewaarscholen), 1749; Res. Vroedschap, 15 mei 1775, oprichting toegestaan van een Franse juffrouwen kostschool.
- 43 Res. Vroedschap, 18 januari 1580, 15 december 1583.
- 44 OAA 474, fol. 32v: betaald aan de erfgenamen van Cornelis Pietersz. voor de hypotheek 'van het huys daer den Rector deser stede in woont staende op het kerckhoff metten boomgaert daer aen'. Cornelis Pietersz. verkocht in 1581 het naast de school gelegen huis aan de stad. Thans is het ingericht tot woonhuis van de rector. Idem, fol. 45v., 50v en 51, reparaties of verbouwingen in de school.
- 45 Voor meerdere gegevens, zie A. van der Poest Clement, Uit de historie van de Latijnse school en het

- Gymnasium te Schiedam. In: Gedenkboek uitgegeven bij het vijf en zeventig-jarig bestaan van het stedelijk Gymnasium, Schiedam 1954, pp. 15-35.
- 46 Res. Vroedschap, 9 maart, 7 augustus en 7 september 1654.
- 47 Res. Vroedschap, 17 oktober 1642, benoeming van mr. Cornelis van Ram tot Frans schoolmeester. Hij komt in de stadsrekeningen voor tot en met 1645, OAA 506-509. In de jaren 1646-1654 ontbreekt een Franse schoolmeester, OAA 510-519.
- 48 ORA 344, 11 september 1655. Wederom was de school met een woning uitgebreid. Le Beau komt voor de eerste maal in de stadsrekening over 1655 voor, OAA 520. Dammasius Couwenhove wordt genoemd 'gewesene rector van de Latijnse Schoole', Le Beau 'fransche schoolmeester', OAA 521.
- 49 Res. Vroedschap, 17 februari 1659.
- 50 Idem, 22 maart 1665, 30 april 1665, 30 december 1666. Van Blijenburg komt voor in de stadsrekeningen, OAA 524 e.v.
- 51 Idem, 14 maart en 18 april 1667.
- 52 Idem, 10 en 16 mei 1672.
- 53 Idem, 7 augustus en 3 september 1674.
- 54 Res. Vroedschap, 13 oktober 1675.
- 55 OAA 542a. Brent ontvangt 60, Gagius 100 gulden.
- 56 ORA 715, 28 augustus 1683, 'Mr. Adrianus Gagius, advocaet voor den Hove van Hollant, ende Rector van de Latijnsche Schole alhier, ende Hillegonda van der Houve, weduwe, woonende tot Rotterdam' (ondertrouwakte).
- 57 Res. Vroedschap, 20 september en 23 oktober 1682.
- 58 Res. Vroedschap, 19 oktober 1692.
- 59 Idem, 31 januari en 19 februari 1694.
- 60 OAA 548-559.
- 61 Uitgebreide gegevens in OAA 3800, Aanteekeningen rakende de Latijnsche Scholen der stad Schiedam, 1739-1781.
- 62 Res. Vroedschap, 18 mei 1734.
- 63 Idem, 10 februari 1783.
- 64 Idem, 31 maart 1783, de aanbesteding heeft plaatsgehad. Bestekken, OAA 302 en 299, fol. 214v.
- 65 Notulen Gemeenteraad, 16 december 1869, 12 april 1870.
- 66 Gemeenteverslag 1870, pp. 11, 12 en 16.
- 67 Notulen Gemeenteraad, 9 februari 1897. Gemeenteverslag 1897, p. 66.

HOOFDSTUK XIII

- 1 Dordtse Kerkerde, 1618-1619, art. 28. In: Groot-Placcaetboek, deel III, kolom 464.
- 2 Res. Vroedschap, 7 april 1649.
- 3 Idem, 13 april 1650.
- 4 Idem, 9 juni 1650.
- 5 Idem, 17 juni 1650.
- 6 De weerslag is te vinden in de Res. Vroedschap, 31 juli 1650. Res. Staten van Holland, 30 juli en 1 augustus 1650.
- 7 Res. Vroedschap, 21 november, 11 en 19 december 1650, 1 januari 1651. Het octrooi, OAA 66 (22 december 1650). Voor de tekst, hoofdstuk VII.
- 8 Holland organiseerde na de dood van Willem II de zogenaamde Grote Vergadering. Op 18 januari 1651 werd deze geopend. Onderwerpen waren de religie en de militie. De Hollandse visie zegevierde. Op 21 augustus 1651 ging de vergadering uiteen.
- 9 Res. Vroedschap, 28 maart 1672.
- 10 Idem, 4, 11, 18, 20 en 27 april 1672.
- 11 Idem, 16 juni 1672.
- 12 D. J. Roorda, Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, Groningen 1961.
- 13 Gemeente-Archief Rotterdam, verzameling handschriften, nr. 1575.
- 14 Res. Vroedschap, 30 juni, 3 juli, 17 en 31 oktober 1672.
- 15 Idem, 11 juli 1672.
- 16 Zie noot 13. Pesser bleef Vroedschap tot aan 1682.
- 17 Res. Staten van Holland, 20 januari 1655, 24 januari 1658, e.a.

- 18 Zie hoofdstuk VII, noot 64.
- 19 Res. Vroedschap, 10 en 30 april 1702. OAA 71 (19 maart 1704).
- 20 Res. Vroedschap, 8 november 1723. OAA 266, 4, 5 en 18 november 1723. OAA 239, 13 november 1723. OAA 321, fol. 64v (18 november 1723).
- 21 Res. Staten van Holland, 3 mei 1747.
- 22 Res. Vroedschap, 30 april 1747.
- 23 Idem, 1 mei 1747.
- 24 Idem, 3 mei 1747.
- 25 Idem, 23 juni 1748. Groot-Placcaetboek, deel VII, kol. 832 (19 juni 1748). OAA 322, fol. 72 (25 juni 1748).
- 26 Res. Vroedschap, 26 juni 1748. Groot-Placcaetboek, deel VII, kol. 1204 (26 juni 1748) en 1206 (26 juni 1748).
- 27 Res. Vroedschap, 28 juni 1748.
- 28 Idem, 8 en 10 juli, 7 en 23 augustus, 2, 9 en 23 september 1748. Het resultaat van de taxatie is neergelegd in de Tauxatieregisters, OAA 472 en 473.
- 29 OAA 47 (19 augustus 1748).
- 30 Res. Vroedschap, 14 oktober 1748.

□□□□

- 31 OAA 47 (9 november 1748).
- 32 Res. Vroedschap, 29 november 1748. Hierin het uitvoerig verslag van de gebeurtenissen gedurende deze week.
- 33 ORA, de notaris-protocollen.
- 34 Res. Vroedschap, 11 en 29 november 1748. Zie hoofdstuk VII, de koopvaardij.
- 35 Res. Vroedschap, 10, 17 en 25 maart, 1, 8, 15, 21 en 29 april 1748.
- 36 OAA 1252.
- 37 Hendrik van Bulderen, ORA 637, 23 oktober 1782. Hij overleed 16 oktober. Mr. Arent Vinck jr., OAA 382, 19 mei 1781. Hij liet zich te Leiden als student inschrijven. Zie A. van der Poest Clement, Stedelijke archiefzorg en stadsgeschiedschrijving, Schiedam 1954, p. 26. Res. Vroedschap, 19 november 1782. De tekst van de conventie staat achter in OAA 22. In druk: Res. Staten van Holland, 15 maart 1786; het pamflet van Semper Idem, zie noot 40.
- 38 Res. Vroedschap, 9 november 1782.
- 39 Idem, 10 en 24 februari 1783.
- 40 Pamflet zonder titel, behelzend de tekst van de conventie, een commentaar en de lijst van ondertekenaars en weigeraars.
- 41 Res. Staten van Holland, 22 juni 1786.
- 42 Iets voor Schiedam, Juny 1786. Tweede Iets voor Schiedam, July 1786.
- 43 Zie noot 41.
- 44 OAA 48. Res. Vroedschap, 17 maart 1783.
- 45 OAA 243, 11 april 1783. Res. Vroedschap, 16 april 1783
- 46 OAA 383,28 april 1783.
- 47 Samenspraak tusschen Piet en Klaas over het dágelyksche nieuws, pamflet zonder plaats en datum (c. 1785).
- 48 Brief van een 'Vriend aan een' Vriend, Behelzende eenige voorgevallene byzonderheden, by gelegenheid dat het Corps Schiedamsche Vrywilligers zyne exercitiën verrichte en afvuurde, Op Donderdag den 14-den October 1784, pamflet zonder plaats en datum (c. 1784). Aanspraak van Mr. Bernard Johan Pielat van Bulderen, secretaris der Stad Schiedam en Major van het Vrij-corps aldaar, aen alles deszelys resp. meede Leeden, ten dien einde opgeroepen en vergadert in de gewoone Exercitie schuur. Op Donderdag den 18 November 1784, Rotterdam 1784.
- 49 Res. Vroedschap, 20, 22 en 24 februari 1787.
- 50 De juichende volksteen te Schiedam by het gebeurde aldaar op Donderdag den 22 February 1787, pamflet zonder plaats en datum (1787).
- 51 Res. Vroedschap, 24 en 26 februari, 5 maart 1787. OAA 324, fol. 222 (8 maart 1787).
- 52 OAA 324, fol. 224 (20 juni 1787). Res. Vroedschap, 20 juni en 29 juli 1787. Uit de stadskas wordt een bedrag van 1500.- beschikbaar gesteld tot onderhoud van de vrouwen en kinderen van de uitgetrokken manschappen. De weduwen van gesneuvelde manschappen zullen wekelijks vier gulden ontvangen, elk nagelaten kind wekelijks tien stuivers.
- 53 Res. Vroedschap, 1, 9 en 16 juli 1787.
- 54 Idem, 6, 13, 16 en 20 augustus 1787.
- 55 Idem, 13 augustus 1787.
- 56 Idem, 12 september 1787.
- 57 Res. Vroedschap, 21 september 1787. Met name worden hier genoemd de trommels en vaandels 'door de Weeskinderen zoo van het gereformeerde als Roomsche Weeshuys gebruikt.' Volgens het handschrift, getiteld Eenige Aanteekeningen, zie hoofdstuk XI, noot 93, is burgemeester Mr. Hendrik van der Heim de oprichter van een uit wezen bestaande afdeling van het Vrijcorps geweest. Wij lezen: 'We zeiden ook, hij (= Van der Helm) was Regent van 't burger weeshuis, hij wist ook al te wel, dat Jongelingen begerig zijn naar uitspanningen, liet daarom de mannelijke Jeugd den Wapenhandel leeren als een belangrijke wetenschap, als gevende aan jongelingen een Mannelijke houding, hunne gangen moedig, hunne verrichtingen gezwind en vaardig, en over 't geheel een voorkomen, dat in kolfbaanen of op biljart Tafels niet geleert word'. Hij schonk aan het 'Weezen Corps' een vaandel, idem.
- 58 Res. Vroedschap, 21 september, 'Post prandium ten 6 uren', dat is na de middagmaaltijd.
- 59 Eenige Aanteekeningen, zie hoofdstuk XI, noot 93.
- 60 Res. Vroedschap, 1 en 3 oktober 1787. Hun aantal bedroeg 110 man
- 61 Idem, 7 en 8 oktober 1787. Het volgend relaas is ontleend aan de Aanteekeningen, welke ook een lijst van gemolesteerde personen geeft, met hun beroep en waar zij woonden.

- 62 Res. Vroedschap, 26 september 1787.
- 63 Idem, 8 oktober 1787. OAA 279, 8 oktober 1787.
- 64 Idem, 20 oktober 1787.
- 65 Idem, 30 oktober 1787.
- 66 Idem, 7 oktober 1787; op voorstel van Carel Jan Bosschaert en Daniel Pichot komt de vernietiging van de conventie van 1782 aan de orde. Wegens afwezigheid van enige vroedschappen wordt de kwestie uitgesteld. Bij resolutie van 9 oktober echter vernietigd. Het handschrift getiteld Eenige Aanteekeningen, verhaalt, dat admiraal Pichot in hoog aanzien bij het volk stond: zijn verschijnen alleen was voldoende om het volk te kalmeren: 'de menigte eischte ook dat eenige Regenten afgezet zoude worde; de vice Admiraal van Holland en Westfriesland, op een Schouts bij nagts Tractement, den Heer Pichot, kwam buiten op 't bordes, ja die kon er ook 't best mee terecht komen, als ze deze maar zagen was 't genoeg'.
- 67 Relas der Revolutie binnen de stad Schiedam; Op Dinsdag den 20 January 1795. Het eerste Jaar der Bataafsche Vryheid, Schiedam 1795. Res. Vroedschap, 20 januari 1795. Gozewijn Jan Loncq maakte in de Bataafse tijd carrière. In 1810 komen wij hem tegen als plaatsvervangend Landdrost van Maasland, zie OAA 3440.

TEKST VAN HET STADSRECHT VAN 1275

- A. de tekst, zoals deze voorkomt in OAA 61 en is afgedrukt bij K. Heeringa, Rechtsbronnen der stad Schiedam, 's-Gravenhage 1904, pp. 4-6.
- B. de overzetting in hedendaagse taal, zoals deze is verzorgd door A. van der Poest Clement en is afgedrukt in Het Rotterdamsch Parool/De Schiedammer, 5 april 1949.

A.

Alijdt, suster des gloryose gedachtes heere Willems (R)oems coninx, edel wijf wyler heere Jans van Advennis, maken wy cont allen, dat (wy) onse poirteren ende inwoenlingen in die nyewe stede by thuus van Rivier ende alle die daer by lydende sin, vrede ende ruste willen(de) hanttyeren, uut allen ende sonderlinge constitu-ciën ende gewoenten der landen, als wy beste ende eerberlixste mochten ondervinden, dese tegenwoerdige constitucyën uytgecoren ende onse poirteren in den huysse te Ryvier gegeven (hebben, nae de)welcke hem ende aldaer wonende, gaende ende comende willen wy hebben geregyert, nae dat het betaemt ende by circumstanciën der personen te duen is.

1. In den eersten ende principalicken ordinerende, dat die constitu-ciën of settinge, welcke die scepenen of die raetsluyden mit horen rechter maecken, van waerden blyven sal, der tijt tue dat wy dat weder-roepen.
2. Item soe wie dat weder scepen vonnis spreckt, sal betalen den rechter x £ ende ellecken scepen xx sc.
3. Item men sal niet oerdelen, anders dan die scepen gewijst hebben.
4. Item soe wye den anderen crachtelicken wont ende dat den scepenen condich is, sal verlyesen sin hant of x £.
5. Item soe wye doodtsclach duet, sal verlyesen sin hoeft.
6. Item soe wie den anderen niet swarelicken mer tot den bloede toe quest, sel betalen den rechter xx sc. ende sel den gequesten voldoen by sentency van scepenen.
7. Item soe wie den anderen crachtelick ter aerden werpt, xx sc. sal hy den rechter geven, ende die crachtelicke werpinge sal hy by sentency van scepenen beteren dengenen, die gewoerpen is.
8. Item soe wie den anderen gijft een wangesclach, den rechter sal hy betalen vijf sc. ende den gequesten sal hy voldoen by sentency van scepenen.
9. Item soe wye een anders huys anvecht, ende dat den scepenen condich is by hen of anders by bequame poerteren, sal dat den rechter beteren, mit x £, ende die angevochten wort ende den huysman of den heere des huys by seggen der scepenen voldoen.
10. Item of enich burger den gast, of (enich) gast den burger, of een den anderen yet toesyde te betalen ende dat certyfyceerde over scepenen tot een seeker termijn, ende dat hy in denselven termijn niet en betaelde mit pande of mit gelde, soe Boude wy dwyngen denselven sculdnaer te betalen dengenen, die hy sculdich waer; ende waer daer niet te betalen, beraden wy sin persoen den sculdnaer of den burger.
11. Item nyemant en mach den anderen binnen onser vryheit (uytdaigen) om te campen.
12. Item die scepenen, alsoe wel uut sien of horen by relacie van den eerbaren, mogen den sculdigen verwinnen. Om yemant te panden, moeten daer wesen twe scepenen of meer mitten rechter of sin stedehouder.
13. Item soe wye hem van eenen burger begeerde hem recht te duen binnen derselver vryheden, ombe-waert van dyen is hy sculdich dat te duen.
14. Item wy of onse nacomelingen aldaer wesende of daer omtrent, te spysen ende drancke tot vierthyen daghen toe moet men ons dan borgen, op vaste sekerheit dan weder te hebben.
15. Item nyemant sal vytalye copen, eer onse kock of hoede gecoft heeft, alsoe verre alst tot een sekere ure bereyt is om te copen, mer die dienste, (die men) ons ende onse nacomelingen (voor dese vryheyd bewysen sal, om der nyewe plantinge wil) ende ermoede des steddes, tot onse wille setten wy in sus-pense.
16. Item of onse rechter of onse stedehouder in hulp ons steddes of ons kasteels geropen worden ende

- haestelixs niet en quame, Ix sc. hollants soude hy den rechter betalen.
17. Item soe wye tot vermanen des rechters om personen te arresteren of guede vrede te nemen of vich-tinge te benemen en traede daer niet toe, waer den rechter sculdich x sc
 18. Item of in vonnisse of in rechten te uten die scepenen twifelden, sullen sy tot den raet der scepenen binnen Dordrecht toeloep hebben; ende by horen raede sullen sy daer duen, tghen datter of te duen is.
 19. Item als sy alle discorderen, sullen die mynste in sentencie te geven volgen.
 20. Item soe sel van waerden wesen die kenninge van twe ofte drye scepenen.
 21. Item of die scepenen om raet te soeken kost dede(n), dat sal die gemeen stede betalen.
 22. Item die sal voer een poirter gehouden werden, die in sin huys of in een anders huys vryheit of woens- tal duet van ses wecken, ende by den rechter ende by scepen(en) poirter gehouden woert. (Houdende) wy (an) onse die autoriteyt (te) meerren, mynderen ofte verwalen die) constitucyën of vryheden voir-geroert, als noet ende oerbaer des stedes ende toecomelingen (is). Gegeven ende gedaen int jaer ons Heeren m. cc. vier ende seventich dages nae Sincte Geertruden. Ende is dese tegenwoerdige bryeve gevesticht mitten eede der poirteren van River ende mit indruckynge ons zegels.

B.

Aleidis, zuster van wijlen de roemruchte heer Willem, Rooms Koning, edele vrouw van wijlen heer Janvan Avennis, maken aan allen bekend, dat wij, daar onze poorters en inwoners in de nieuwe stad bij het huis te Rivier en allen, die daar in de omgeving wonen, in vrede en rust willen leven, uit alle en bijzondere rechtsoptekeningen en gewoonterechtsregels van de landen, zo wij die het beste en het zuiverste hebben bevonden, deze tegenwoordige rechtsregels hebben uitgekozen en aan onze poorters bij het huis te Rivier hebben gegeven, volgens welke wij willen, dat zij, die daar wonen, gaan en komen, bestuurd worden zoals het betaamt en in verband met de omstandigheden van de personen moet geschieden.

1. In de eerste plaats en voornamelijk stellen wij vast, dat de wetten en inzettingen, die de schepenen of de raadslieden met hun rechter maken, geldig zullen blijven tot de tijd, dat ik ze zal herroepen.
2. Evenzo dat iemand die in strijd met een schepenvonnis spreekt, aan de rechter 10 £ moet betalen en aan elke schepen 20 sc
3. Evenzo dat men geen ander oordeel zal uitspreken dan de schepenen hebben vastgesteld.
4. Evenzo dat iemand die een ander met geweld wondt - en wanneer het de schepenen bekend is - zijn hand zal verliezen of 10 £.
5. Evenzo dat iemand die een doodslag begaat, zijn hoofd zal verliezen.
6. Evenzo dat iemand die een ander wel niet ernstig maar toch tot bloedens toe wondt, aan de rechter 20 sc. zal betalen en aan de gekwetste voldoening zal geven volgens schepenvonnis.
7. Evenzo dat iemand, die een ander met geweld ter aarde werpt, 20 sc. aan de rechter zal geven, en de op-de-grond-werping-met-geweld zal hij krachtens schepenrecht goedmaken aan degene, die ter aarde is geworpen.
8. Evenzo dat iemand, die een ander een klap in het gezicht geeft, aan de rechter 5 se. zal betalen en de gekwetste zal betalen krachtens schepenvonnis.
9. Evenzo dat iemand, die een misdrijf pleegt tegen een huis van een ander, zal - wanneer het de schepenen of andere personen van aanzien bekend is - aan de rechter moeten betalen 10 £ en degene, wiens huis wordt aangevallen, en degene, die in het huis woont of de huisheer zal hij moeten betalen krachtens schepenvonnis.
10. Evenzo, dat wanneer een burger de vreemdeling of een vreemdeling de burger of een ander iets be- loofde te betalen en dat voor schepenen verklaarde te zullen doen binnen een zekere termijn, en dan binnen die termijn niet betaalde met een pand of met geld, zal ik de schuldenaar dwingen te betalen aan degene, wie hij schuldig is, en zo daar niets was om mee te betalen zorg ik, dat hij met zijn per- soon er voor in staat te zullen betalen.
11. Evenzo mag niemand binnen onze vrijheid (= stadsgebied) een ander uitdagen tot een gerechtelijk tweegevecht.
12. Evenzo mogen de schepenen, zowel op grond van zien of horen van eerlijke mensen, de schuldenaar door deugdelijke bewijzen van schuld overtuigen. Om iemand te panden (= gijzelen

of beslag leggen op goederen). Moeten twee schepenen of meer met de rechter of zijn plaatsvervanger aanwezig zijn.

13. Evenzo wanneer iemand begeert, dat een burger binnen de stadsvrijheid hem recht doet, dan zal die burger daartoe onvoorwaardelijk verplicht zijn.
14. Evenzo dat wanneer ik of mijn nakomelingen daar zijn of daar in de omgeving, men er borg voor moet zijn, dat voor veertien dagen spijs en drank beschikbaar is, met de vaste zekerheid dat men het terug zal krijgen.
15. Evenzo dat niemand etenswaar zal kopen, eer onze kok of bode gekocht heeft, voorzover het op een vastgesteld tijdstip kan gekocht worden, maar de diensten, die men mij en mijn nakomelingen zal bewijzen in verband met deze vrijheid, zetten wij ter wille van de nieuwe nederzetting en de armoede van de stad in uitstel.
16. Evenzo dat wanneer onze rechter of onze plaatsvervanger ter hulp geroepen wordt voor onze stad of ons kasteel en niet gauw komt, hij moet 60 sc. hollands aan de rechter betalen.
17. Evenzo wie op vermaan van de rechter om personen te arresteren, goede vrede te bewaren en vechten tegen te gaan, dit niet zou doen, is de rechter schuldig 10 sc.
18. Evenzo dat wanneer schepenen twijfelden bij het uitspreken van een vonnis of in een rechtskwestie, zij zullen gaan naar de raad van schepenen in Dordrecht, en naar hun advies zullen zij dan handelen.
19. Evenzo dat wanneer zij het allen oneens zijn, de minderheid de meerderheid zal volgen bij het geven van een vonnis.
20. Evenzo dat van waarde zal zijn de schriftelijke optekening van het vonnis van twee of drie schepenen.
21. Evenzo dat wanneer de schepenen om raad te zoeken kosten moeten maken, deze kosten ten laste van de stad zullen komen.
22. Evenzo zal voor een poorter gehouden worden, die in zijn huis of in het huis van een ander zijn vrijheid heeft of zijn domicilie heeft gedurende zes weken, en door de rechter en schepenen voor een poorter gehouden wordt.

Ik houd voor mij de bevoegdheid de bovengenoemde voorschriften te vermeerderen, te verminderen of te veranderen, wanneer dit nodig en nuttig is voor de stad of degenen, die daar zullen komen.

Gegeven en gedaan in het jaar onzes Heren M CC vier en zeventig de dag na St. Geertruid. En dit stuk is bevestigd met de eed van de poorters van Rivier en met het indrukken van mijn zegel.

STRAATNAMENLIJST

VERKLARENDE LIJST VAN STRATEN, VERNOEMD NAAR PERSONEN, VOORZOVER DEZE MET SCHIEDAM TE MAKEN HEBBEN GEHAD

ALEIDASTRAAT

Aleida van Holland, zuster van graaf Willem II, gehuwd met Jan van Avenues of Henegouwen. Voogdes van graaf Floris V, stichtster van het Huis te Riviere, stichtster van Schiedam.

ANTHONIE MUIJSSTRAAT

Anthonis Muijs Willemsz., vroedschap en burgemeester in het midden der 16e eeuw. In 1573 week hij uit, waarna zijn woning op de Kruisstraat werd geconfisceerd.

ARENT VINCKSTRAAT

Arend Vinck sr., advocaat en schoonzoon van Willem Nieuwpoort, schreef een geschiedenis van Schiedam. Zijn gelijknamige kleinzoon, Arend Vinck jr., herschreef deze en trachtte haar tevergeefs rond 1778 uitgegeven te krijgen.

ARIJ PRINSLAAN

Arij Prins was directeur van de stearine-kaarsenfabriek Apollo. Letterkundige, behorende tot de kring der tachtigers. Schreef vele verhalen. Leefde van 1860-1922.

VAN BERCKENRODESTRAAT

Floris Balthasars van Berckenrode, cartograaf, vervaardiger van kaarten van de hoogheemraadschappen Delfland en Schieland. Hij leefde van c. 1562-1616.

BERENDINASTRAAT

In de 19e eeuw was het niet ongebruikelijk, dat een aannemer een gehele straat bouwde en die dan maar gelijk de naam gaf van een familielid. Wanneer de gemeente dan later de straat overnam, werden ook de namen overgenomen. Andere voorbeelden van een dergelijke straatnaamgeving zijn de Jacoba- en de Mariastraat. De Dirkje Meester- en de Hendrik Gabelstraat zijn later wel omgedoopt in de Puttershoekse- en de Strijjensestraat.

BETTOWEG

Betto was de kapelaan van vrouwe Aleid. Tezamen met de pastoor van Overschie regelde hij in 1264 de grens tussen de parochies van Overschie en Schiedam.

VAN BEVERENSTRAAT

Pieter Willemsz. van Beveren, vroedschap en burgemeester in de eerste helft der 16e eeuw.

BOKELWEG

Een middeleeuws riddermatig geslacht, dat onder andere enige tijd het Huis te Riviere heeft bewoond.

DE BRAUWEG

Jacob Muys de Brauw, heer van Kethel, verkocht in 1697 aan Schiedam de gronden van Nieuwland, Kortland en 's-Graveland.

BRUGMANSTRAAT

Johannes Brugman, franciscaner pater en volksredenaar. Hij beschreef het leven van Lidwina. Leefde

van 1400-1473.

BURGEMEESTER GIJSENLAAN

A. J. Gijsen, burgemeester van 1919-1929.

BURGEMEESTER VAN HAARENLAAN

Mr. Dr. F. L. J. van Haaren, burgemeester van 1935-1945.

BURGEMEESTER HONNERLAGE GRETELAAN

M. L. Honnerlage Grete, burgemeester van 1910-1919.

BURGEMEESTER KNAPPERTLAAN

L. Knappert, burgemeester van 1854-1866.

BURGEMEESTER STULEMEYERLAAN

H. Stulemeyer, burgemeester van 1929-1935.

VAN CLEEFFSTRAAT

Abraham van Cleeff, dijkgraaf en schout van Nieuw-Mathenesse en baljuw van Riviere ten tijde van de aankoop van de heerlijkheid in 1688. Hij overleed in 1690.

COUWENHOVENSTRAAT

Maerten Couwenhoven, notaris en secretaris van de Weeskamer. Hij was tevens secretaris van Oud- en Nieuw-Mathenesse en griffier van de lenen van Mathenesse en het Huis te Riviere. Hij overleed in 1699.

VAN DEVENTERSTRAAT

Jacob van Deventer, cartograaf, tekenaar van de oudste stadsplattegrond, c. 1560.

VAN DER ELSTSTRAAT

Pieter Ariensz. van der Elst, vroedschap en burgemeester in het midden van de 17e eeuw.

FABRISTRAAT

Servaes Pietersz. Fabri, priester en haringreder, stichter van het Oude Mannenhuis. Hij overleed in 1564.

FILIPS VAN BOURGONDIASTRAAT

Filips van Bourgondië of Filips de Goede, graaf van Holland, 1433-1467. Hij stelde in 1463 uit de rijkdom van de stad een college van 21 personen samen, in beginsel een kiescollege, maar later samen- vallend met de Vroedschap.

FRANCOIS HAVERSCHMIDTLAAN

Hervormd predikant, vooral bekend als auteur onder het pseudoniem Piet Paaltjens. Hij leefde van 1835-1894.

GERRIT VERBOONSTRAAT

Gerrit Verboon, onderwijzer in 1788 aan het Weeshuis, in 1790 aan de stadsarmschool. De laatste diende hij ruim 63 jaar. Hij leefde van 1769-1854.

DE GHEYNSTRAAT

Jacques de Gheyn, cartograaf, tekenaar en graveur van een stadsplattegrond in 1598.

GORDONSTRAAT

Robbert Gordon, vroedschap en burgemeester in het eerste kwart van de 18e eeuw.

GRAAF FLORISSTRAAT

Floris V, graaf van Holland 1256-1269.

M. C. M. DE GROOTSTRAAT

Michael Coenrardus Maria de Groot, koopman, lid van de Gemeenteraad, filantroop, oprichter van diverse instellingen tot bevordering van de algemene volksontwikkeling. Hij leefde van 1860-1925.

HAGASTRAAT

Cornelis Haga, eerste gezant van de Republiek te Constantinopel van 1612-1639, president van de Hoge Raad van Holland en Zeeland van 1645 tot aan zijn overlijden. Zijn vader, Dirck Lambrechtsz. Haga, koopman en vroedschap te Schiedam, was organist in de Grote Kerk. Cornelis leefde van 1578-1654.

HORVATHWEG

József Mihály Horváth, stedenbouwkundige, ontwerper van de wijk Nieuwland. Kwam na de eerste wereldoorlog uit Hongarije naar Nederland. Hij leefde van 1912-1960.

HUYSMANSSTRAAT

Joris Karel Huysmans, Frans auteur van Vlaamse herkomst, biograaf van Lidwina. Hij leefde van 1848-1907.

JACOBASTRAAT

Zie de Berendinastraat.

JAN VAN AVENNESSTRAAT

Jan van Avennes of van Henegouwen was de echtgenoot van vrouwe Aleida. Hij leefde van 1218-1257.

JAN VAN RIEBEECKWEG

Jan van Riebeeck, de stichter van de Kaapkolonie, bracht zijn jeugd door te Schiedam, waar hij ook huwde. Hij leefde van 1619-1677

LAAN VAN BOL'ES

Eertijds stond hier de buitenplaats van de familie van Bol'Es, die gedurende vijf generaties de stad diende. Stadsarchitect waren Cornelis Harmensz. (1691-1724), Arij (1724-1774), Rutger (1754-1789) en Cornelis (1789-?). Burgemeester was Cornelis Adrianus (1852-1854).

LOURONSTRAAT

Gerrit Louron was in het laatste kwart van de 18e eeuw grondeigenaar in de binnenstad. Hij liet in het voormalige Bagijnhof het straatje met keukens bouwen, dat later zijn naam kreeg.

MAKKERSSTRAAT

Een oudere benaming is het Slop van Makkers. De naam is waarschijnlijk ontleend aan Abraham Makkers, distillateur, die ter plaatse woonde en er zijn bedrijf uitoefende. Makkers leefde van 1790-1868.

MARIASTRAAT

Zie de Berendinastraat.

NIEUWPOORTWEG

Willem Willemsz. Nieuwpoort, stadspensionaris en schrijver van een geschiedenis van Schiedam. Is in 1672 wegens staatsgezindheid afgezet. Hij leefde van 1607-1678.

DR. NOLETSTRAAT

Eduardus Johannes Maria Nolet, stadsgeneesheer en geneesheer-direkteur van het stadsziekenhuis. Hij schonk het stichtingskapitaal voor het R.K. ziekenhuis, dat naar hem is vernoemd. Hij leefde van 1845-1913.

PENNINGLAAN

Willem Levinus Penning, dichter en schrijver. Hij leefde van 1840-1924.

PHILIPPUSWEG

Philippus, pastoor van Overschie, die met Betto de parochiegrens van Schiedam in 1264 regelde.

□

SINT-LIDUINASTRAAT

Liduina of Lidwina, de maagd van Schiedam, gestorven in de geur van heiligheid in 1433.

VAN SMALEVELTSTRAAT

Arent Danckertsz. van Smalevelt, vroedschap en burgemeester in het laatste kwart van de 16e eeuw. Hij overleed in 1605.

SONDERDANCKSTRAAT

Godfried Sonderdanck, hofarts van graaf Willem VI, gezonden naar Schiedam om de ziekte van Lidwina te onderzoeken.

THOMAS A KEMPISSTRAAT

Regulier kanunnik te Windesheim nabij Zwolle, schrijver van tractaten en biografieën, onder welke een levensbeschrijving van Lidwina. Hij leefde van 1380-1471.

TIELMAN OEMSTRAAT

Thielman Oem Danielsz., vroedschap en burgemeester in de tweede helft van de 16e eeuw. Hij overleed in 1598.

VEENLANTSTRAAT

Pieter Jacobsz. Veenlant, vroedschap en burgemeester in het laatste kwart van de 15e eeuw. Hij overleed in 1515.

WILLEM BROUWERSTRAAT

Willem Brouwer was hoofdonderwijzer aan een armenschool in de Gorzen. Hij leefde van 1849-1907.

MONUMENTENLIJST

1. BOTERSTRAAT 46 pand met hoge lijstgevel, deuromlijsting met hoofdgestel op consoles, c. 1800.
2. BOTERSTRAAT 48 pakhuis met klokgevel en getoogde poort op hardstenen pilasters, tweede helft 18e eeuw
3. BROERSVEST, ONGENUMMERD ruïne van Mathenesse, midden 13e eeuw (zie tekst).
4. DAM 4 pand onder dwars zadeldak, deuromlijsting met empire consoles, eerste kwart 19e eeuw.
5. DAM 8 herenhuis met lijstgevel, deuromlijsting met pilasters, rond het verdiepingsvenster gesneden versiering in Lodewijk XVI stijl, eerste kwart 19e eeuw.
6. GROTE MARKT 1 stadhuis, midden 16e eeuw. Verbouwd in 1605 en 1782 (zie tekst).
7. GROTE MARKT 17 hoekpand Brede Marktsteeg, schilddak en kroonlijst 18e eeuw.
8. GROTE MARKT 19/21 panden met klokgevels, oorspronkelijk pakhuizen, midden 19e eeuw.
9. GROTE MARKT 23 pand met tuitgevel, eerste helft 19e eeuw
10. GROTE MARKT 25 pand met zadeldak, lijstgevel met stucdecoraties, 18e eeuw.
11. GROTE MARKT 27 pand met hoog schilddak, lijstgevel, 18e eeuw.
12. GROTE MARKT 29 pand met gepleisterde lijstgevel, 18e eeuw.
13. GROTE MARKT 31 pand met hoog schilddak en gepleisterde lijstgevel, 18e eeuw.
14. GROTE MARKT 35 pand met lijstgevel, deuromlijsting met hoofdgestel op klossen, tweede kwart 19e eeuw.
15. GROTE MARKT 37 pand met zadeldak en lijstgevel, 17e eeuw. Verbouwd in derde kwart 19e eeuw.
16. GROTE MARKT 2 hoekpand Lange Kerkstraat, hoge tuitgevel, tweede helft 18e eeuw.
17. GROTE MARKT 4 pand met zadeldak, c. 1800.
18. GROTE MARKT 6 pand met tuitgevel, eerste kwart 19e eeuw.
19. HOOGSTRAAT 44 voormalig R.K. weeshuis, thans St. Imelda internaat. Oudste gedeelte c. 1853.

20.	HOOGSTRAAT 112	voormalig St. Jacobsgasthuis, thans Stedelijk Museum, 1789 (zie tekst).
21.	HOOGSTRAAT 200	voormalig politiebureau, in 1860 gebouwd ter vervanging van de Hoofdwacht.
22.	KETHELSTRAAT, HOEK NOORDVEST, ONGENUMMERD	pand met lijstgevel, gesneden deuromlijsting, c. 1800.
23.	KORTE DAM 10	hoekpand Nieuwe Sluisstraat, in oorsprong 18e eeuw met curieuze 19e eeuwse winkelpui.
24.	KORTE HAVEN	langs de Lange Haven een dubbele ophaalbrug van ijzer, derde kwart 19e eeuw.
25.	KORTE HAVEN, HOEK ELZENSTEEG, ONGENUMMERD	pakhuis met klokgevel, tweede helft 18e eeuw.
26.	KORTE HAVEN 15/17	herenhuis met lijstgevel, rijke omlijsting van de deuren met consoles en op de sluitsteen van de boog een vrouwenhoofd, eerste kwart 19e eeuw.
27.	KORTE HAVEN 29	koopmanshuis met zadeldak, versierd met consoles en guirlandes in Lodewijk XVI stijl, inrijpoort, eerste kwart 19e eeuw.
28.	KORTE HAVEN 31/33	twee koopmanshuizen onder één dak, getoogde inrijpoort, eerste kwart 19e eeuw.
29.	KORTE HAVEN 35	stadstimmerwerf, langgerekt gebouw met eenvoudige poort, 18e eeuw.
30.	KORTE HAVENS	pand met schilddak, lijstgevel, tweede kwart 19e eeuw.
31.	KORTE HAVEN 10	pand met schilddak, lijstgevel, eerste helft 19e eeuw.
32.	KORTE HAVEN 18	pakhuis met twee evenwijdige schilddaken, getoogde poort, eerste helft 19e eeuw.
33.	KORTE HAVEN 20	dwarshuis met zadeldak tussen puntgevels, vroeg 19e eeuw.
34.	KORTE HAVEN 44	dwarshuis met hoog schilddak, lijstgevel, vroeg 19e eeuw.
35.	LANGE ACHTERWEG 14	voormalig Hervormd weeshuis, 1779-1782 (zie tekst).
36.	LANGE EN KORTE HAVEN, NIEUWE SLUISSTRAAT	langs de walkanten een reeks decoratieve ijzeren gaslantaarns, thans ingericht voor natriumverlichting zonder aantasting van het oude aspect.
37.	LANGE HAVEN, TEGENOVER APPELMARKT	dubbele ijzeren ophaalbrug, derde kwart 19e eeuw.
38.	LANGE HAVENS	pand met tuitgevel, eerste kwart 19e eeuw.
39.	LANGE HAVEN 9	pand met lijstgevel, twee getoogde deuren, midden 19e eeuw.
40.	LANGE HAVEN 11	pand met lijstgevel, gesneden deuromlijsting en getoogde poort, eerste kwart 19e eeuw.
41.	LANGE HAVEN 25	pakhuis met klokgevel, getoogde inrijpoort, tweede

42. LANGE HAVEN 27 helft 18e eeuw.
pand met 19e eeuwse lijstgevel, deuromlijsting, het pand zelf dateert uit de 17de eeuw.
43. LANGE HAVEN 29 pand met lijstgevel, deuromlijsting, midden 19e eeuw.
44. LANGE HAVEN 33 pand met lijstgevel, midden 19e eeuw
45. LANGE HAVEN 37 pakhuis met lijstgevel, getoogde poort, midden 19e eeuw.
46. LANGE HAVEN 39 pand met lijstgevel, midden 19e eeuw.
47. LANGE HAVEN 49 pand met lijstgevel, hardstenen bordes en smeedijzeren stoephek, kroonlijst en consoles in Lodewijk XIV stijl, midden 18e eeuw.
48. LANGE HAVEN 55 pand met lijstgevel, deuromlijstingen en authentieke gesneden deuren, stoep en stoeppalen, Lodewijk XVI stijl, vierde kwart 18e eeuw.
49. LANGE HAVEN 57 pand met dwars zadeldak, lijstgevel, bordes met stoephek, gesneden deur, poort c. 1800.
50. LANGE HAVEN 59 pand met gevel, waarvan de lijst wordt gedragen door klossen, gesneden deuromlijsting en getoogde poorten, stoeppalen, vierde kwart 18e eeuw.
51. LANGE HAVEN 61 pakhuis van ijsselsteen, 18e eeuw, vensteromlijstingen, 19e eeuw.
52. LANGE HAVEN 65 patriciërshuis, gebouwd 1803-1804 voor de fabrikant C. Nolet, naar ontwerp van Giudici. Lijstgevel met hoog bordes, getorste hoekpalen en smeedijzeren lantaarns. Inwendig een marmeren gang, gesneden trapleuning, stucplafonds en marmeren schouwen, grote achterzaal, het geheel gedecoreerd in Lodewijk XVI en empire stijl. Thans in gebruik als kantongerecht.
53. LANGE HAVEN 67 patriciërshuis met stoeppalen, inwendig een gesneden trapleuning, Lodewijk XIV. Midden 18e eeuw.
54. LANGE HAVEN 71 patriciërshuis met getoogde deuromlijsting en authentieke deur, stoeppalen, vierde kwart 18e eeuw.
55. LANGE HAVEN 73 herenhuis met lijstgevel, gesneden deuromlijsting, authentieke deur, stoeppalen, vierde kwart 18e eeuw.
56. LANGE HAVEN 77 hoekpand Branderssteeg, lijstgevel, vierde kwart 18e eeuw.
57. LANGE HAVEN 79 pand met lijstgevel, authentieke deur in pilasteromlijsting, stoeppalen, vierde kwart 18e eeuw.
58. LANGE HAVEN 81 pand met lijstgevel, authentieke deur, stoeppalen en -hekken, tweede helft 18e eeuw.
59. LANGE HAVEN, NAAST NR. 81, ONGENUMMERD pandje met lijstgevel en stucdecoratie, stoephek, eerste helft 19e eeuw.
60. LANGE HAVEN 83 pand met lijstgevel, stoeppalen, tweede helft 18e

61. LANGE HAVEN 85
62. LANGE HAVEN 87
63. LANGE HAVEN 89
64. LANGE HAVEN 95
65. LANGE HAVEN 97, HOEK VISMARKT
66. LANGE HAVEN 99
67. LANGE HAVEN 101
68. LANGE HAVEN 103
69. LANGE HAVEN 107
70. LANGE HAVEN 109
71. LANGE HAVEN 111
72. LANGE HAVEN 113
73. LANGEHAVEN117/119
74. LANGE HAVEN 121
75. LANGE HAVEN 123
76. LANGE HAVEN 125
77. LANGE HAVEN 127
78. LANGE HAVEN 129
79. LANGE HAVEN 131
80. LANGEHAVEN133/135
- eeuw
geerend pand met lijstgevel, gesneden deur in Lodewijk XVI-stijl, vierde kwart 18e eeuw.
pand met lijstgevel, stoeppalen en -hekken, waarschijnlijk derde kwart 19e eeuw.
herenhuis met lijstgevel, Betoogde deur, rijk smeedijzeren stoephek met stoeppalen, koetshuis, eerste kwart 19e eeuw.
pand met zadeldak en lijstgevel, gesneden deur in LodewijkXVI-stijl, stoeppalen, derde kwart 18e eeuw.
vormt één geheel met nr. 95. Tot dit pand behoort een rijk betimmerde vergaderzaal van de Brandersbond, met in de vorm van gezichten gesneden korbelen en een enkelvoudige balkenlaag, eerste kwart 20e eeuw.
hoekpand Walvisstraat, deur en stoep met stoeppalen 18e eeuws, gevel midden 19e eeuw.
pand met tuitgevel, eerste helft 19e eeuw.
patriciërshuis met hoog bordes, stoep en stoeppalen, gesneden deur in Lodewijk XVI-stijl, vierde kwart 18e eeuw.
patriciërshuis met authentieke gesneden deuren, stoeppalen en hekken, derde kwart 18e eeuw.
pand met lijstgevel, stoephek, vierde kwart 18e eeuw.
patriciërshuis, in oorsprong 17e eeuw, deuroplijsting met consoles in Lodewijk XV-stijl, schuiframes in empire stijl, vierde kwart 18e eeuw.
pand met laat empire snijwerk aan de lijstgevel, midden 19e eeuw. Als zalencomplex-feestgebouw gesticht (Musis Sacrum).
herenhuis met lijstgevel, deuroplijsting, inrijpoort en stoeppalen, vierde kwart 18e eeuw.
pand met lijstgevel, 18e eeuw.
pand met lijstgevel, derde kwart 19e eeuw, deur in Lodewijk XVI-stijl.
hoekpand Westmolenstraat, lijstgevel, deuroplijsting met Lodewijk XIV-consoles, stoephek en stoeppalen, tweede kwart 18e eeuw.
hoekpand Westmolenstraat, lijstgevel, getoogde vensters, derde kwart 19e eeuw.
pand met lijstgevel, stoeppalen, tweede helft 18e eeuw.
herenhuis met lijstgevel, gesneden deur in Lodewijk XIVstijl, stoephek en stoeppalen, tweede kwart 18e eeuw.
pand met lijstgevel, stoeppalen, vierde kwart 18e

81. LANGE HAVEN 137
pand met Dordtse togen boven de verdiepingsvensters, stoeppalen, eerste helft 17e eeuw, kroonlijst en fries, tweede helft 18e eeuw.
82. LANGE HAVEN 141
hoekpand Korte Haven, koopmanshuis met curieuze winkel- en binnenpui, stoeppalen, pand vierde kwart 18e eeuw, pui derde kwart 19e eeuw. voormalige Koopmansbeurs, 1792 (zie tekst).
83. LANGE HAVEN 145
84. LANGE HAVEN 10
hoekpand Havensteeg, lijstgevel en winkelpui, derde kwart 19e eeuw.
85. LANGE HAVEN 20
pakhuis met afgeknotte puntgevel, getoogde inrijpoort, eerste kwart 19e eeuw, genaamd 'Windau'.
86. LANGE HAVEN 22
87. LANGE HAVEN 24
88. LANGE HAVEN 26
89. LANGE HAVEN 28
pakhuis, midden 19e eeuw.
pakhuis, zie nr. 20, genaamd 'Libau'.
pakhuis met klokgevel en getoogde poort, 1714.
pakhuis met getoogde poort, empire-ramen, eerste kwart 19e eeuw.
90. LANGE HAVEN 46
wijnpakhuis met klokgevel van ijsselsteen, getoogde inrijpoort en hijsluiken, gevelsteen met wapen van Gelderland, 18e eeuw.
91. LANGE HAVEN 48
wijnpakhuis met twee klokgevels van ijsselsteen, getoogde inrijpoort en hijsluiken, gevelsteen met het wapen van Zeeland, 18e eeuw.
92. LANGE HAVEN 50
wijnpakhuis met twee klokgevels, getoogde inrijpoort, gevelsteen met wapen, 18e eeuw. 'Rilland'.
93. LANGE HAVEN 54
wijnpakhuis hoek Taansteeg, puntgevel met geprofileerde houten lijsten, inrijpoort, eerste helft 19e eeuw.
94. LANGE HAVEN 56
wijnpakhuis met twee klokgevels, getoogde poort, gesneden bovenlicht in Lodewijk XVI-stijl met allegorische vrouwenfiguur 'de Hoop' met duif en anker, vierde kwart 19e eeuw.
95. LANGE HAVEN 58
96. LANGE HAVEN 68
pand met lijstgevel, eerste helft 19e eeuw.
pand met tuitgevel, tweede helft 18e eeuw, moderne onderpui.
97. LANGE HAVEN 72
voormalige Rooms Katholieke Kerk, H. Johannes de Doper, neoclassicistische stijl, 1822-1824 (zie tekst).
98. LANGE HAVEN 76
99. LANGE HAVEN 80
pakhuis met houten kroonlijst, inrijpoort, 1794
koopmanshuis met schilddak, gesneden deuren, gebeeldhouwde Hermeskop, zwaar fronton met beelden van Nep-

tunus

		en Mercurius, stoepalen met kettingen, inwendig gang met stucplafond en gesneden trapleuning, vierde kwart 18e eeuw.
100.	LANGE HAVEN 82	pand met tuitgevel, 19e eeuw.
101.	LANGE HAVEN 88	herenhuis met lijstgevel, gesneden deuroplijsting, stoepalen, vierde kwart 18e eeuw.
102.	LANGE HAVEN 92	herenhuis met lijstgevel, inwendig gang met stucplafond, derde kwart 19e eeuw.
103.	LANGE HAVEN 98	pand met dwars zadeldak, oorspronkelijk twee huizen, Betoogde poort, 18e eeuw.
104.	LANGE HAVEN 104	herenhuis met lijstgevel, deur met gesneden omlijsting, c. 1800.
105.	LANGE HAVEN 106	pand met lijstgevel, deur met bovenlicht in Lodewijk XIVstijl, tweede kwart 18e eeuw.
106.	LANGE HAVEN 108	pand met lijstgevel, eerste helft 19e eeuw.
107.	LANGE HAVEN 116	pakhuis hoek Bokkensteeg, twee gekoppelde klokgevels, getoogde poort, tweede helft 18e eeuw.
108.	LANGE HAVEN 122	pand met lijstgevel, getoogde inrijpoort, bovenlicht met gietijzeren levensboom, tweede kwart 19e eeuw.
109.	LANGE HAVEN 124	herenhuis met lijstgevel, deur met gesneden omlijsting in Lodewijk XVI-stijl, vierde kwart 18e eeuw.
110.	LANGE HAVEN 126	pand met dwars zadeldak, stoep met hoekpaal, 18e eeuw, gemoderniseerd midden 19e eeuw.
111.	LANGE HAVEN 128	pand met lijstgevel, dubbele deur met pilasteromlijsting, stoepaal, tweede helft 18e eeuw.
112.	LANGE HAVEN 130	pand met tuitgevel, hardstenen stoepalen, eerste helft 19e eeuw.
113.	LANGE HAVEN 134	geerend pand met lijstgevel, dubbele deur met pilasteromlijsting, stoep, stoepalen en -hekken, midden 19e eeuw, voormalige pastorie van Ds. François HaverSchmidt.
114.	LANGE KERKSTRAAT, ONGENUMMERD	Grote of St. Janskerk, driebeukige hallenkerk (zie tekst).
115.	LANGE KERKSTRAAT 56	pand met rood gesausde gevel met rechte kroonlijst en zadeldak, deur met pilasteromlijsting, eerste kwart 19e eeuw.
116.	LANGE NIEUWSTRAAT 51	herenhuis met dwars zadeldak, dubbele deur, c. 1860
117.	LANGE NIEUWSTRAAT 53	herenhuis met kroonlijst, c. 1860.
118.	LANGE NIEUWSTRAAT 55	politiebureau, herenhuis met liggend Mercuriusbeeld in de gevel, kroonlijst met balustrade, c. 1860.
119.	LANGE NIEUWSTRAAT 57	herenhuis met kroonlijst en deuroplijsting, c.

- 1860.
120. LANGE NIEUWSTRAAT 59 koopmanshuis met houten kroonlijst, zadeldak tussen puntgevels, hardstenen poortomlijsting en gebeeldhouwd opschrift Noord-Holland, 1855.
121. LANGE NIEUWSTRAAT 101 koopmanshuis met empire lijstgevel, deur met pilasteromlijsting, gietijzeren balconhekjes, midden 19e eeuw.
122. LANGE NIEUWSTRAAT 117 - 119 -121 etagewoningen met twee schilddaken, lijstgevel, kroonlijst, midden 19e eeuw.
123. LANGE NIEUWSTRAAT 167 herenhuis met lijstgevel en empire deuromlijsting, midden 19e eeuw.
124. LANGE NIEUWSTRAAT 169 herenhuis met lijstgevel en schilddak, deur in Lodewijk XVI-stijl, stoeppalen met smeedijzeren hekken, eerste kwart 19e eeuw.
125. LANGE NIEUWSTRAAT 183 voormalig Blauwhuis, thans Stedelijke Muziekschool, 1765 (zie tekst).
126. LANGE NIEUWSTRAAT 219 pand met drie evenwijdig lopende schilddaken, voorgevel met fronton en rondbogige vensters, derde kwart 19e eeuw, torentje en klok uit 1949, Evangelisch Lutherse Kerk.
127. NIEUWSTRAAT, ONGENUMMERD voormalige Waag, 1748 (zie tekst).
128. NIEUWSTRAAT 12/14 voormalige Diaconiehuis, herenhuis met gesneden consoles als deuromlijsting, vroeg 18e eeuw met vroeg 19e-eeuwse wijzigingen.
129. NIEUWSTRAAT 26 patriciërshuis met gesneden deuromlijsting, inwendig gang met Lodewijk XV-stucwerkplafond, vierde kwart 18e eeuw.
130. NIEUWSTRAAT 28 pand met lijstgevel, deur met gesneden kalf, eerste kwart 19e eeuw.
131. NIEUWSTRAAT 30 hoekpand Oude Kerkhof, zadeldak, deur met gietijzeren levensboom in bovenlicht, eerste kwart 19e eeuw.
132. NIEUWSTRAAT 32 pand tegen de zuiderzijbeuk van de Grote Kerk, 1733, in gebruik als klokkeluiderswoning (zie tekst).
133. NIEUWE SLUISSTRAAT de Grote- of Nieuwe sluis, twee hardstenen opschriftplaten in Lodewijk XVI omlijsting, 1779 (zie tekst).
134. NIEUWE SLUISSTRAAT 6 dwarshuis met zadeldak, gootlijst op gesneden consoles in Lodewijk XIV-stijl, midden 18e eeuw.
135. NIEUWE SLUISSTRAAT 8 pand met tuitgevel, tweede helft 18e eeuw.
136. NIEUWE SLUISSTRAAT 10 hoekpand Brede Marktsteeg, mansardedak, geprofileerde gootlijst, 18e eeuw.
137. NOORDVEST, ONGENUMMERD de Noordmolen, 1707 (zie tekst).
138. NOORDVEST 103, HOEK ZIJLSTRAAT pand naar ontwerp van Giudici, lijstgevel, gesne-

- 6
139. NOORDVEST 40 de molen De Vrijheid, gevelsteen met Pallas Athene, 1785 (zie tekst).
140. ORANJESTRAAT 16-24 pakhuizen met zadeldaken en klokgevels, vroeg 19e eeuw.
141. OUDE KERKHOF 5 pand met lijstgevel en zadeldak, deuromlijsting met levensboom in het bovenlicht, 1756, thans Gemeentearchief (zie tekst bij Bank van Lening).
142. OUDE SLUIS 19 voormalig gildehuis van het Zakkendragersgilde, tentdak met klokkentorentje, gevelsteen met opschrift en jaartal 1725 (zie tekst).
143. OVERSCHIESESTRAAT voormalig Proveniershuis, 1759-1761 (zie tekst).
144. SCHIE 84, HOEK VIJGENSTEEG pand met lijstgevel en houten pui met gesneden festoensversieringen, misschien 17e eeuws.
145. SCHIE 98, HOEK RAAM pakhuis met schilddak, wapenstein boven de ingangspoort, 18e eeuw.
146. TUINLAAN 10c herenhuis met lijstgevel, deuromlijsting en hardstenen stoepalen, eerste kwart 19e eeuw.
147. TUINLAAN 12 herenhuis met deuromlijsting, authentieke dubbele deur, gesneden bovenlicht, hardstenen stoepalen en smeedijzeren hekjes, c. 1800.
148. TUINLAAN 20 herenhuis met lijstgevel, hardstenen stoepalen en smeedijzeren hekjes, midden 19e eeuw.
149. TUINLAAN 20a herenhuis met lijstgevel, deuromlijsting, midden 19e eeuw.
150. TUINLAAN 24 herenhuis met lijstgevel, authentieke gesneden deur met omlijsting, beeldhouwde consoles, stoepalen en -hek, inwendig stucplafonds en beeldhouwde trap, waarschijnlijk naar ontwerp van Giudici in Lodewijk XVI-stijl, begin 19e eeuw.
151. TUINLAAN 46, HOEK
MAKKERSSTRAAT herenhuis met dwars zadeldak, authentieke deur met gesneden bovenlicht, oorspronkelijke getoogde raamomlijstingen, tweede kwart 19e eeuw.
152. TUINLAAN 50 herenhuis met lijstgevel, deuromlijsting en gesneden deurkalf, fronton met Lodewijk XVI-festoenen, stoep en stoepalen, begin 19e eeuw.
153. TUINLAAN 52 herenhuis met lijstgevel, midden 19e eeuw.
154. TUINLAAN 58/60 herenhuis met dwars schilddak, lijstgevel, fronton en deuromlijsting, authentieke dubbele deur met gesneden kalf, laat 18e eeuw.
155. TUINLAAN 80 herenhuis met schilddak, stoepalen en smeedijzeren hekken, ca. 1860.
156. VELLEVEST 3 molen 'De drie Koornbloemen', 1770 (zie tekst).

157. WESTVEST 29 molen 'De Walvisch', 1794 (zie tekst).
158. VLAARDINGERDIJK, KOP NIEUWE grenspaal tussen de hoogheemraadschappen Delfland
HAVEN en Schieland, 18e eeuw.

AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijks Archief.
MAK	Magistraats Armen Kamer.
NAA	Nieuw Administratief Archief.
NNA	Nieuw Notarieel Archief.
OAA	Oud Administratief Archief. Inventaris: K. Heeringa, Het Oud Archief der Gemeente Schiedam, Schiedam 1908.
ORA	Oud Rechterlijk Archief. Inventaris: N. J. M. Dresch, De Archieven der colleges, die over het tegenwoordig gebied der Gemeente Schiedam rechtspraak hebben uitgeoefend, en van de Notarissen, die er hebben gefungeerd, 1344-1811, Schiedam 1918.
RA	Rijks Archief.
SJG	Sint Jacobs Gasthuis.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

1. Zegel van vrouwe Aleida van Henegouwen, 1283. R.A. Brussel.
2. De ontwikkeling van de stad tot c. 1360.
3. Het Huis te Riviere of wel de Burcht van Mathenesse, c. 1574. Olieverf op hout. Stedelijk Museum Schiedam.
4. a. Zegel van Floris van Henegouwen, 1286. G.A. Schiedam.
b. Het oudst bekende stadszegel, 1351. G.A. Utrecht.
c. Het stadszegel ten zaken, 1574-1617. Stedelijk Museum Schiedam.
d. Het grootzegel, 17e eeuw. A.R.A. 's-Gravenhage.
5. De poort van de stadstimmerwerf aan de Korte Haven, 1953.
6. De standaardmolen De Noord aan de Lange- of Noordvest, 1620. Kaartboek van het college van studenten te Delft. Archief Hoogheemraadschap Delfland.
7. Het Oudemanhuis aan de Lange Kerkstraat, c. 1840. Steendruk.
8. Plattegrond van St. Annaconvent naar gegevens uit het archeologisch onderzoek zomer 1973 verkregen.
9. Pagina uit pater Brugmans leven van Lidwina, met afbeelding van de heilige, 1498. Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage.
10. Kaart van Jacob van Deventer, c. 1560. Getekende copie naar het zich te Madrid bevindende origineel.
11. Portret van Pieter Veenlant, 1489. Olieverf op hout. John G. Johnson Collection Philadelphia.
12. Portret van meester Servaes Pietersz. Fabri, 1552. Olieverf op hout. Stedelijk Museum Schiedam.
13. De voorzijde van het stadhuis, c. 1770. Gekleurde tekening.
14. De achterzijde van het stadhuis, c. 1770. Gekleurde tekening.
15. Het stadhuis met de vleeshal op de achtergrond, 1751. Gewassen pentekening door Pieter van Liender. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel.
16. Kaart van Jacques de Gheijn, 1598. Kopergravure.
17. De Kethelse poort, 1598. Gewassen pentekening door I. Kortebrant, 1755. Stedelijk Museum Schiedam.
18. De Overschiese poort, 1598. Gewassen pentekening door I. Kortebrant, 1755. Stedelijk Museum Schiedam.
19. De Hoofd- en Rotterdamse poorten, 1598. Gewassen pentekening door I. Kortebrant, 1755. Stedelijk Museum Schiedam.
20. De Vlaardingse poort, 1598. Gewassen pentekening door I. Kortebrant, 1755. Stedelijk Museum Schiedam.
21. Kaart van Boxhorn, 1632. Kopergravure.
22. De Broersvest gezien vanaf de Overschiese poort, 1647. Gewassen pentekening door Roelant Roghman. Teijlers Museum Haarlem.
23. Gezicht op de stad vanaf de Vlaardingse dijk, 1674. Pentekening door Valentijn Clots. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel.
24. Een haringbuis, begin 17e eeuw. Gevelsteen in het raadhuis van De Rijp, Noord-Holland.
25. Haringcertificaat, 1793.
26. Een lijnbaan, 18e eeuw. Olieverf door J. Herst. Museum St. Catharinagasthuis Gouda.
27. Rustenburg gezien richting stad, tweede helft 18e eeuw. Gewassen pentekening door een 'tuinman'. Backerstichting Amsterdam.
28. De Overschiese poort met de molen De Kameel, 1779. Gewassen pentekening door H. Tavernier.
29. De Hoofdpoort, c. 1850. Gekleurde tekening door P. J. Lutgers. 30. Kaart van Rutger van Bol-
Es, 1770. Kopergravure.
31. Interieur van een branderij. Maquette Stedelijk Museum Schiedam.
32. Gezicht op de stad vanaf de Maas, 1665. Kopergravure door Joost van Geel in opdracht van de postmeester Jacob Quack.
Gezicht op de stad vanaf de Schie, 1848. Steendruk naar een tekening door W. Troost.

33. Kaart aangevend de plaats van de molens.
34. Slabakken uit de plateelbakkerij van Arent Klos, eind 18e eeuw. Stedelijk Museum Schiedam.
35. Het kruithuis van de Staten van Holland aan de Nieuwe Haven, c. 1700. Gewassen pentekening.
36. Het oude St. Jacobsgasthuis, c. 1785. Gekleurde tekening.
37. Interieur van de gasthuiskerk, thans aula van het Stedelijk Museum, c. 1930.
38. Ruïne van de burcht van Mathenesse met het oude Proveniershuis, c. 1740. Gewassen pentekening door Cornelis Pronk. G.A. Rotterdam.
39. Regenten van het Blauwhuis, c. 1750. Olieverf. Stedelijk Museum Schiedam.
40. Toegangshek van het Hofje van Belois aan de Noordmolenstraat, 1949. Potloodtekening door Jaap de Raat.
41. Regenten van het Weeshuis, c. 1700. Olieverf door Jan Patijn. Regentenkamer van het voormalige Weeshuis.
42. Het oude Weeshuis aan de tuinzijde, c. 1770. Gekleurde tekening.
43. Portret van Gerrit Verboon, c. 1850. Steendruk naar een tekening door W. Troost. Stedelijk Museum Schiedam.
44. Portret van Mr. Bernard Johan Pielat van Bulderen, 1793. Gekleurde pastel krijttekening door H. A. Baur, 1793. Stedelijk Museum Schiedam.
45. Interieur van de Grote Kerk, begin 19e eeuw. Aquarel. Stedelijk Museum Schiedam.
46. Opstand van de voormalige Rooms-Katholieke Kerk aan de Dam, 1774.
47. De oude Oud-Katholieke Kerk aan de Dam, c. 1850. Gewassen pentekening. Oud-Katholieke pastorie Schiedam.

48. De hoofdwacht aan de Grote Markt hoek Hoogstraat, 1859. Gekleurde tekening door L. van der Tas.
49. De Vrijdagse markt, 1777. Kopergravure door D. Kok.
50. Visafslag met stadskraan, c. 1770. Gekleurde tekening.
51. Blazoen van de rederijderskamer De Roo Roosen, 18e eeuw. Gemeentehuis Vlaardingen. 52. Schiedamse schutters, 1789. Rijksprentenkabinet (Rijksmuseum) Amsterdam.
53. Begraafschild St. Anthonis- of zakkendragersgilde, 18e eeuw. Verguld zilver. Stedelijk Museum Schiedam.
54. Kist van het St. Chrispijn- of schoenmakersgilde, 1772. Stedelijk Museum Schiedam.
55. Portret van mr. Martinus den Beer, 1776. Gekleurde krijttekening. Stedelijk Museum Schiedam.
56. Portret van Daniel Pichot als vlootvoogd met de Vesuvius op de achtergrond, 1787. Olieverf. Stedelijk Museum Schiedam.

Index op persoons-, plaats- en zaaknamen

A.	
Aa, A. J. van der	211
Aa, C. C. H. van der, predikant	208
aalmoezeniers	153
aardewerkfabriek	146, 147, 157, 181
accijns z i e belastingen	
Achter de Teerstoof	117, 183, 208, 211
Achterweg	65
Acronius, Ruardus, predikant	188
Adam, John	278
admissieregisters	126
Aertsz, Willem jan	82
afscheiding 1834	96, 196, 271
Albrecht, graaf van Holland	17, 20, 21, 34, 222
Aleida van Holland	13-15, 22, 38-40, 46, 50
Aleidastraat	167
Alewijnsz, Cornelis, burgemeester	113
Alkemade, K. van	267, 275
Alkmaar	81
Alva z i e Ferdinand, hertog van Alva	
Amersfoort	78, 249
Amsterdam	74, 75, 81, 97, 127, 195, 197, 209, 234, 238
Andries, pastoor	56
d'Angeau, markiezin	207
Anthoniszoen, Sebastiaen	79
Antwerpen	187, 198, 202
Appelmarkt	40
armbestuur R.K.	282
armbezorgers	153, 203
armenkamers	125, 154, 173, 176
armenwet	160, 174
armenzorg	40, 116, 152, 210, 217
armmeesters R.K.	153, 203-205
artilleriehuis	95
Avesnes, geslacht van	13
avondklok	79
B.	
Baan	116
Baansloot	15
Baansteeg	116
Baanstraat	116
bagijnen	37, 50
Bagijnhof	50, 61, 176, 282
Bakkershaven	17, 20, 21, 145
baljuw	15, 27-29, 31, 40, 75, 76, 83, 84, 88, 231
bank van lening	174, 175, 177, 189, 282
Bassecour, Nicolaas de la, predikant	186, 201

Beau, A. le	226-228
bedelaars, plakkaat tegen vagebonden en b.	152-153
bedevaart, algemeen	49, 74
-- naar Aken	34
-- naar Einsiedeln	41
-- naar Galissien	34
-- naar Rome	35, 37, 39, 266
-- naar Schiedam	58
beeldenstorm	80
Beer, Mr Martinus den	89, 251, 284
begraafplaatsen z i e kerkhoven	
Beieren, gravin Jacoba van	54
Beieren, hertog Jan van	54, 56
bejaardenhuis	38, 154, 155
belastingen en accijnzen	36, 97, 104, 153, 169, 239
-- ballastgelden	112, 136
-- op bier	22, 36, 37, 48, 50, 67, 69, 207, 225
-- op brandewijn	126
-- op brood	36
-- op dranken	36, 62
-- op gedistilleerd en wijnen	119
-- op graan, kolen en gedistilleerd	109, 128
-- op kolen	149
-- ladder of emmergeld	97
-- lantaarngeld	97
-- lastgeld	63, 109, 272
-- leg- en havengeld	112, 136
-- op mout en gerst	127
-- recht van het opperste kleed	40
-- sluisgelden	22
-- straatgeld	274
-- op zout	36, 64
belastingkantoor	93
belastingverpachting	37, 238
Bell Telephoon Maatschappij	97
Bentinck van Rhoon, graaf	251
Bergen op Zoom	26
Bergh, Leendert van den	242
Beurs	112, 124, 133-139, 157, 273
Beveren, Nicolaas van	79
Beveren, Pieter Willemsz van	72
bewapening	20, 68, 75, 76, 79, 93, 96, 97, 234, 235, 250
Beyersbergen, hotel	215
Blauwhuis (zie ook Pesthuis)	124, 143, 157, 160-166, 172, 177, 230
Bleijswijck, Dirck van	88
Bleijswijck, Mr Theodorus van	207
Blijenburg, Adriaen van	227
bodenkamer	94
boekdrukker	188
boerderijen	60

Bogaardstraat z i e Lange Achterweg	
Bokel, Dirk	13
Bokkensteeg	96
Bol'Es, Arij van	159, 176, 219
Bol'Es, Rutger van	135, 137-139, 157, 159, 164, 171, 192
Bom, Cornelis Cornelisz.	196
boomgaarden	60, 66, 67, 88
Boshuizen, Daniel van	107
Bosschaert, Hillegonda	120
Bosschaert, Carel Jan	120, 206, 245, 246, 291
boterhuis	93, 96, 97
Boterstraat	13, 15, 31, 36, 42, 44, 60, 64-66, 95, 96, 99, 130, 131
Bouwert, J. J.	279
brand (gevaar)	32, 139, 148
brand van 1428	46, 51, 56, 264
-- van 1494	60, 61
-- van 1604 (stadhuis)	89, 90, 218, 257
branders	242, 249
brandersknechten	116, 208, 209
Branderssteeg	143
branderijen z i e moutwijnindustrie	
brandspuit	240
brandspuithuisje	139, 194
Brasser, Willem Jacobsz	113
Brauw, Jacob Muys de	88
Brederode, jonker Frans van	73-74, 84, 267
Breestraat	17, 51, 65, 66, 200
Brent, Willem	228, 229
Brereton, Will	103
Brest, Pieter	170
Brielle	78, 79, 84, 102, 107, 235
Brillenburg, Mr G. C.	229
broederschappen	47, 50
Broersveld	52, 54, 99, 116, 182, 183, 211
Broersvest	14, 18, 25, 52, 54, 63, 115, 116, 123, 144, 145, 182, 255, 263, 276
Broes, Carel	283
Brouwer, predikant	201
brouwers	131
brouwerijen	24, 64, 65, 108, 130, 132, 140, 149, 221
brug, Blauwe	134
-- Groene	134
-- Hoge	25, 101, 113
-- Hoofd	120, 130, 157
-- Lage	25
-- Varkens	147
Brugman, pater Johannes -	58
Brunswijk, hertog van	250
Buduane, Mathias van, wjibisschop van Utrecht	51

Buitenhaven	101, 102, 114, 121
Buitenhavenweg	144-146
Buitensluis	144, 146
Bulderen, Hendrik van	245, 290
Bulderen z i e Pielat van Bulderen	
Burch, Annetgen van der	189, 198, 199
Burch, Cornelis Pietersz van der	99
Burch, Maria van der	198
Burch, Pieter van der	73
Burch, Pieter Oem Pietersz van der	72
Burch, Pieter Pietersz van der	72, 198
burcht van Mathenesse z i e Huis te Riviere	
burgemeesters	28-30, 36, 43, 83, 84, 88
Burgemeester Knapperlaan	158
burgerlijk armbestuur	155, 160, 174
burgerwacht	154, 155, 220, 234, 235, 238, 247
Butendic, Steven	46
bijstandswet	160
C.	
(zie ook onder de K)	
charterkamer	93, 94
chirurgijn pesthuis	161
chirurgijn gasthuis	156
Christelijk Gereformeerden	196
D.	
Dam	13, 16, 17, 24, 25, 31, 60, 65, 72, 100, 108, 117, 126, 129, 135-137, 197, 198, 203, 205
Dammiszoen, Eelant	79
Dampierre, geslacht van	13
Danckertsz, Arent	73, 113
dansscholen	212
Deken, Aagje	150
Delfland	27, 84
Delfshaven	20, 127, 128, 132, 133, 187
Delft	14, 18-21, 41, 43, 44, 47-49, 15, 65, 66, 74, 78-80, 86, 87, 109, 122, 127, 128, 135, 142, 146-148, 155, 198, 220.
deurwaarders	35
diaconie (zie ook armenzorg)	153, 180, 183, 184, 205
Diaconiehuis	172
Diefhoek	65, 145, 196
Dircksz, Allart, priester-organist	48
distilleerderijen z i e moutwijnindustrie	
dobbelstenen	75, 217, 220, 221, 266, 267
dobbelschool	70

Doelen (als logement e.d.)	68, 71, 89, 90, 157, 207, 215, 217-219, 233, 241, 250
Doelen St. Jorisgilde	60, 88, 124
Doelen St. Sebastiaansgilde	60, 100, 116, 218
Doeleplein	219
Doelistenbeweging	238
dolerenden 1886	196
Doom, Dominicus	157, 164, 172, 246, 247, 252
Doopsgezinde gemeente	75, 76, 78, 98, 109, 188, 196, 197
Dordrecht	62, 127, 233
draperie	65, 66
Duijst van Santen, Adriaen Cornelisz.	99
dijkgraaf Frankeland	88
E.	
Edward III, koning van Engeland	24
eedsformulie	79
eedsformulieren	190
electie	83
Elias, Nicolaas	120, 121, 149
Emmaplein	145
Engeland, prinses Anna van	243
Enkhuizen	48, 81
Enqueste 1494	61, 62
Erkel, M. van	206
Erpecum, Laurens van	252
exercitieschuur	155, 163, 218, 247
exercitieveld	247
F.	
Fabri, Cornelis Jacobsz	44, 72
Fabri, job Jobsz	268
Fabri van de Hoogewerff, Mr Servaes Pietersz.	44, 65, 71, 72, 166
Fabrifonds	45, 158
fabriekmeester	87, 96, 98, 118, 137, 183, 240, 242
Fabriekstraat	145
Ferdinand, hertog van Alva	78, 79
Philips II, koning	60, 79
Philips de Goede, hertog	28, 30, 56, 62
Philips de Schone, hertog	73
Floris IV, graaf van Holland	13
Floris V, graaf van Holland	13, 14, 22
Floris van Avesnes	14, 15
Frankeland	16, 17, 21, 87-89, 145
Frankeland, huize	160
Franse gemeente z i e Waalse gemeente	
Fransz, Arent, predikant	78
fruitteelt	66

fundaties	48-49
G.	
Gagius, Adrianus	228, 229
Galant, predikant	207
galgeveld	76, 112
garnizoen	81
gasthuis, St. Jacobs	13, 15, 38-40, 42, 43, 45, 51, 53, 99, 100, 124, 153-161, 176, 183, 210, 271
gasthuis, St. Joris (Delft)	280
gasthuisdokter	36, 156
gasthuimseesters (zie ook regenten gasthuis)	40, 152, 154, 161
Gedempte Baansloot	116
Gein, A. J. van	158
gemeentearchief	50, 177
gerechtsbode	131
gereformeerden zie hervormde gemeente	
Gerlacus, Johannes	47, 54, 57, 58
Gerritsz, Willem	196
Geuzen	78, 80, 98
gevangenis	93, 122
geweerkamer	93, 96, 97
Gheyn, van den	195
Ghysen, Simon	107
gilden	50, 67, 68, 78, 193, 194, 220, 240
gild, branders-	127, 128, 133, 134, 139, 249
-- chirurgijns	95
-- H. Sacraments	67
-- scheepmakers	273
-- St. Lucas	220
-- O.L. Vrouwe	67
-- wevers	66
-- zakkendragers	64, 67, 220-222, 264, 267
gildenborden	193, 220
Giudici, Giovanni	136-139, 157, 172
glazen, gebrandschilderde	193, 196, 214, 220
Goens, Mr Volkert van	206
Gordon, Robert	238, 241
Gorinchem	85, 86, 233, 250
Gouda	154, 168, 207
Goijstraat zie Hoogstraat	
Grave, Jan Alber de	195
's Gravenhage	48, 78, 85, 86, 114, 122, 135, 137, 168, 210, 241
's Gravenzande	74
Greeve, Nanning de	248, 283
Groenendal	65
Groenweegje	52, 65-67, 71, 99, 129, 155, 160, 163, 218, 259, 284

grofbanen zie lijnbanen	
Grote Markt	31, 65, 92, 94, 95, 103, 104, 211, 214, 238, 257
Guido, bisschop	39
Gunckel, van	135, 137, 138
gymnasium	165, 177, 229, 230
gijzelkamers	93, 158
H.	
Haarlem	57, 58, 74, 81, 122, 168, 215, 247
Haastrecht	215
Haerlem, Jan Willemsz van	187
Haes, Johannes de	200
hagelgieterij	146, 163
Hagestein, belegering kasteel	73
hal	33, 34, 67
-- laken	33, 36, 66, 284
-- vlees	33, 36, 43, 70, 93, 95-97, 124, 182, 218
Hannover	126
haringplaatsen	44, 72, 73, 165
Harmense, Mr Cornelis	128
't Hart, Willem	96, 107, 170, 201
havenmeester	240, 242
HaverSchmidt, Francois, predikant	196
heerlijkheid, ambachts	
-- Belois	166
-- Deyffelsbroek	89
-- 's Graveland	88
-- Hoogvliet	89
-- Kethel	88
-- Kortland	88
-- Langebakkersoord	89
-- Nieuwland	82, 218
-- Oud- en Nieuw Engeland	89
-- Oud- en Nieuw Mathenesse	14, 88, 218, 269, 271
-- Pernis	89
-- Poortugaal	89
heerlijkheid, hoge: Huis te Riviere	88
heervaart	73
Heilige Geest	40, 41, 43, 51, 58, 64, 75, 153, 167, 168, 223, 282
Heilige Geesthuis	37, 161, 170
Heilige Geestmeesters	40, 41, 57-59, 71, 152, 161, 167, 168, 172
Heim, Mr Hendrik van der	171, 251
Heim, Johan van der	238
hekserijen	75-77
Hellevoetsluis	245, 251
Hendrik, bisschop	46
herbergen en logementen (zie ook: Doelen)	38, 90, 125, 133, 153, 212-215, 218, 219

Herenpad	52-54, 144, 275
Herenstraat	95, 99
Hervormde gemeente	41, 71, 76, 78, 80, 81 96, 98, 154, 172, 184-195, 200, 201, 207, 212, 217
Hess, Henricus Hermanus	207
Hess, Joachim	154
Heij, Hendrik	252
Hey, Jan	135, 162, 164
Heykamp, pastoor	206
Heijliigers, W. J.	206
Hodenpijl, Anthonie	241-242
Hodenpijl, Johanna	108
hofje van Belois	164-167, 271
-- buitenhofje van Belois	167
Hollandse missie	198, 202
Holy, Jacob	35
Hoofd	19, 21, 61, 88, 99, 103, 112, 114, 130, 150, 213, 232, 242, 252, 253, 255
Hoogstraat	13, 15, 17, 23, 25, 31, 36, 40, 53, 60, 64, 65, 70, 73, 96, 97, 100, 115, 116, 129-131, 140, 142-145, 157, 158, 165, 205, 207, 211, 257, 260, 276
Hoop J., predikant	209
Houven, Rogier van der, baljuw	49
Houven, Salomon van der, baljuw	78
Hueckenhorst, Clemens Jacobsz	78, 197
Hugo de Grootstraat	230
Huis te Poort	17, 72, 198-200, 202, 206
Huis te Riviere	13, 14, 19, 41, 81, 94, 96, 100, 119, 155, 211
huizen, aantal	61, 99, 103, 125, 275
Hulshout, Simon	170
huursoldaten	235
Huygens, Constantijn	77
I.	
immigratie	125, 126
impost z i e belastingen	
Informacie 1514	61, 66, 71, 254
inwoners, aantal	21, 61, 62, 99, 103, 125
Israëlitische gemeente	183, 210, 211
J.	
jachthuis	87
Jager, pensionaris	244
Jacobsz, Gerrit, priester	81
Jan I van Avesnes	13
Jan II, graaf van Holland	14, 16, 27
Jan van Egmond, stadhouder	73, 74

Jansenisme	202
Jansz, Mr Lucas	223-226
Jasper, Wilhelmus	46
Joden z i e Israelitische gemeente	
Jonker Fransen oorlog	62
Juijst, Ewout	108
K.	
kaak	71, 93
kaart z i e plattegrond	
Caaskoper, Jacob Pieters	197
kaatsbaan	212
kaatsen	71, 212-214
Campenhout, A. van	158
Kamperdiep	101
Calvinisten	71, 76
kapellaniën	39, 47
kapel Bagijnhof	50, 100, 175
-- Huis te Poort	198
-- Huis te Riviere	254
-- Leliendaal	58
-- Oude manhuis Pouwel Pouwelsz	43-44
-- St Annaconvent	52
-- St Jacobsghasthuis	39, 154-156, 196, 207
-- St Janskerk	47, 57, 194
-- St Ursulaconvent	51-52, 262
Capelle van Aertsbergen, van der	233
Capellen tot den Poll, Joan Derk van der	244, 247
kapers, Duinkerkse	108, 111, 168
Karel V, keizer	32, 91
Karel de Stoute, hertog	61, 62
carillon	195
Carpentier, Pieter Willemsz, predikant	186, 187
kasteel z i e Huis te Riviere	
katoendrukkerij	147, 149
katoenspinnerij	278
Keetsteeg	117, 143
keezen	247
kerkgebouwen	
-- armenkerk	154
-- Dominicanen	200, 201, 203, 206
-- Doopsgezinden	183, 196, 197, 208
-- Gasthuis z i e kapel St. Jac. gasthuis	
-- Grote- of St. Janskerk	13, 38, 43, 46-49, 51, 56, 57, 67, 74, 78-80, 90, 99, 103, 104, 139, 172, 186, 191, 193-197, 214, 220, 222, 229, 231, 253, 284
-- Haven (St Jan de Doper)	205
-- O.L. Vr. Visitatie of Liduïna	271
-- Luthersen	183
-- Oud-Katholieken, zie Huis ter Poort	

-- R.K. noodkerk	96
-- Weeshuis	171
kerkeraad, Hervormd	152, 180, 184, 187, 188
-- Luthers	209
kerkhoven	49, 53, 57, 96, 155, 163, 211, 214, 279, 287
kerkklokken	46, 195
kerkmeesters Grote Kerk	47, 49, 57, 71, 80, 186, 190
-- Gasthuiskerk	155
kermis	67, 70, 216, 217, 238, 239
Kethel	16, 19, 37, 81, 168, 198, 200, 215
Kethelstraat	51, 129, 145
ketterij	75, 79, 202
Keuchenius, Dr. W. M.	251
keukens	116, 124
keuren (algemeen)	29, 36, 63, 84, 85, 88, 242
keur: ordonnantie op 't stuck der armen	152
-- op 't bier	38
-- op brandbeveiliging	139
-- oprichting brandewijnbrandersgilde	127
-- op dakbedekking	60
-- op de draperie	65, 67
-- op haringnetten	16
-- tegen kaatsspelen	212-214
-- op de kermis	216
-- opname leprozen	259
-- Magistraats Armen kamer	152, 153, 168
-- voor de poortwachters	124
-- op de schutterij	68
-- op het sluiten der poorten	19
-- op de veren	122
-- op de visbanken	70
-- op de vrachtlonen	64
-- op de waag	22
-- op de wacht	217
-- op het wijkmeesterschap	125
keurmeesters van de haring	109
kiescollege zie vroedschap	
Kinderbuurt	284
klapwakershuisje	139
Klein Groenendal	65, 276
Klein Watertje	129
klerk z i e stadssecretaris	
klokkengieter	195
klokkenluider	36, 195
klokkenluiderswoning	139, 194
kloosters (alg)	37, 60, 61, 80, 82, 100, 115
-- Koningsveld Delft	15, 39, 49, 51
-- Kruisheren of broeders	52-54, 64, 66, 80, 99
-- Leliendaal	54, 57, 59, 99, 100, 167, 169, 170

-- St. Anna	25, 42, 43, 52, 66, 80, 81, 100, 142, 156, 162, 163
-- St. Katrinen	51
-- St. Ursula	19, 25, 49, 51, 52, 56, 58, 80, 169, 260, 269
klootschieten	213-214
Klos, Arend	147, 157, 181
Cloterdiec, Willem van	46
Knappert, Jacob	284
Kneppelhout, Martinus	242
Cock, Theodorus de	202
Codde, Petrus	202
Koemarkt	25, 101
college van de Grote Visserij	109-110
college van XXI, XXIV en XL zie vroedschap	
kolfbaan	214
kolven	212, 214
commissarissen opt stuck van de trouwe	98
committ� van fabrikage	125
Compagnie, Groenlandse	112, 149
-- Nieuwe Groenlandse	112
-- Noordse	112
-- Oost Indische	174
-- West Indische	111
Coninckstraat z i e Schie	
Koning, Abraham	108
consistoriekamer Grote kerk	89, 90, 172, 194, 261
controleurs op het laken	66
conventie 1782	244, 246, 291
convooijschepen	109
koopvaardij	23, 62, 107-112, 135
korenmeters	22
Cornelisz, Pieter, predikant	187
Corssen, Hubrecht	165, 166
Korte Dam	39, 60, 70, 257
Korte Haven	26, 63, 99-102, 126, 128, 129, 134, 135, 137, 141, 201, 203
Korte Kerkstraat	65, 175
koten	71
Coucillon, jvr Charlotte de	207
Couwenhoven, Damasius	226
kraankinderen	65
kraanmeester	65
Kraton, stoombranderij de	145
Kreupelstraat	15, 41, 60, 65, 68, 130, 167, 254
kruihuis, -magazijn	120, 147- 149, 278
Cruysstraet z i e Boterstraat	
kuipers	64, 222

L.	
Laan	15, 154, 155, 263, 279
lakennijverheid	24, 65, 66
landjuweel	215, 216
Land van Beloften	54, 116
Lange Achterweg	58, 60, 99, 170, 282
Lange Haven	17, 19, 24, 25, 60, 64, 65, 70, 99, 100, 102, 104, 112-114, 117, 118, 124, 129, 130, 134, 136, 138, 140, 197, 200, 205-207, 273
Lange Kerkstraat	44, 52-54, 60, 64, 65, 68, 99, 100, 115, 116, 140, 144, 263
Lange Nieuwstraat	103, 117, 120, 121, 140, 143, 164, 165, 172, 177, 210, 230
Laveren, P. van	192
Leiden	62, 66, 74, 81, 127, 146, 199, 232
Lenertsz, Heyndrick	268
Leprooshuis	39, 41, 42, 52, 100, 146, 153, 158-160
-- zie ook Proveniershuis	
leproosmeesters	42, 52, 72, 146, 158, 159
leprozen	37
Lichtenbergh, F. van	158
Lidwina (Liedwij)	47, 54-58, 260
Lier, de	168
Lindeman, jan	171, 183
Lindenhof z i e Weeshuis der Hervormden	
Loevestein	233
logement in den Haag	85-86
Lombarden	22, 23, 174, 176, 259
Lombardsteeg	23, 40
Loncq, Gozewijn Jan	252, 253, 291
Lumey, graaf Willem van	80
loodwitmolen	52, 146, 163, 259
loterij	168, 169, 216, 217
luiklokken z i e kerkklokken	
Lutherse gemeente	75, 98, 109, 154, 186, 197, 208-210
Luypaert, Caspar	198-199
lijnbanen	19, 24, 43, 52, 53, 60, 63, 64, 67, 68, 99, 100, 109, 115-117, 122, 124, 132, 141, 165, 169, 182-184
M.	
Maas	17, 20, 110, 111, 128, 140
Maasland	168, 198
Maassluis	81
Maertsz, Seger	189-190
Magistraatsarmenkamer	41, 152-155, 160, 167, 168, 174, 176-178, 183, 204, 210, 283
Margaretha, gravin	18, 31
Maria van Bourgondië	30

markten (alg)	15
-- appelen	208
-- beesten	95
-- jaar	14, 22, 70, 238, 256
-- Overmaasse	70, 89
-- varkens	216
-- vis	43, 70, 134, 138
-- week	14, 22, 33
Mathenesse, geslacht van	14, 21, 37
-- Adriaan van	264
-- Daniel van	14, 17
-- Daniel Jansz van	18, 52
-- Dirk van	14, 41
-- Joost van	264
-- Pieter van	20
-- Wouter van	264
Matthisus, Johannes, predikant	187
Meer, N. van der	126
Meischke, Ir R.	172
Melijn, pastoor	199, 201
memoriemeesters	48
mennisten z i e doopsgezinden	
Meijer, J.J., predikant	209
Middelburg	26
missieverslagen	200
molens	24-26. 100, 107, 117, 122, 123, 131, 132, 140- 142, 150, 240
-- de Batavier	132, 145
-- Brandersmolen	143
-- de Eendracht	132, 144, 275
-- de Gaper	117, 120, 142
-- de gekroonde Brandersketel z i e Brandersmolen	
-- de Hoop	144
-- de Kameel	143
-- de Clop	141
-- de Drie Koornbloemen	141, 144
-- de Kopermolen	145
-- de Meiboom	141, 143, 144
-- de Morgenzon	144, 277
-- de Noord	18, 19, 25, 52, 66, 74, 132. 142, 143, 144, 265
-- de Oost	123, 139, 144, 145
-- de Oude Stenenmolen	141-144
-- de Oud Burgemeester Knappert	146
-- de Palmboom	144
-- de Ploeg	145
-- de Star	143
-- de Vlijt	145
-- de Vrijheid	145
-- de Nieuwe volmolen	146, 214

-- de Oude volmolen	146
-- de Walvisch	145
-- de Washington	145
-- de Watermolen	128
-- de West	26, 117, 132, 141, 142
-- de Wilhelmina	145
-- de Wip- of Beukmolen	143
-- de Witte	145
-- Wijk den Toorn	143, 146, 149
-- de Zuid	25, 74, 117, 120, 141-143, 149
Montfoort	62
moraliteiten	69
Morgan, Jacob	245-246
Most, Adrianus van der	250
moutwijnindustrie	96, 107-109, 117, 121, 122, 126, 127-129, 132, 133, 139-141, 148-150, 179, 182, 203-205, 220
Mutsaert, Adrianus	199, 200
N.	
Naarden	81
nachtwakers	33, 217
Nationale Militie	220
Nederlandse Protestantenbond	154
Neercassel, J.B. van, apost. vicaris	200
Niehoff, Hendrik	48
Niesen, Arendt	170
Niesen, Arent Dircksz	197
Niesen, Jacob	108
Niesen, Pieter	169, 170
Nieuwe Haven	102, 114, 120, 121, 123, 140, 147, 160, 270
Nieuwe Werk, het	88, 102, 103, 119-121, 140, 150, 164, 179, 213, 216
Nieuwpoort	17
Nieuwpoort, Mr Willem	92, 236, 237, 267
Nieuwstraat	60, 61, 65, 99, 172, 177
Nimwegen, Dionys van	167
Noertich, Jan Hugensz van	41
Nolet, Jacobus	252
Nolet, Cornelis	252
Noorden, Claes	195
Noordmolenstraat	25, 52, 167
Noordvest	18, 25, 115, 124, 130, 141-144, 214, 255
Noort, Cornelis	179
Noort, zandplaat de	20
Nortleigh, John	106
O.	
Oem, Thiedman Danielsz	72, 198
Oem, Maria Thielmandr	72

Oldenbarnevelt, Johan van	135
Olfen, Willem van	123, 125, 135, 147, 150
Ollefen, van	211
onderwijs z i e scholen	
Oosterbaen, Anthonis	199
Oosterhoofd	112
opperste kleed, recht van het	40
Oranjestraat	210
orde der Augustijnen	52
-- Dominicanen	56, 198, 199, 201-203, 206
-- Jezuïten	198
-- Franciscanen	51, 52, 56-58
-- Kruisheren	52
-- Norbertijnen	49
-- Predikheren, zie Dominicanen ordonnanties z i e keuren	
orgel Blauwhuis	164
-- Gasthuis	154, 158, 207
-- Grote kerk	48, 192
-- Huis te Poort	206
orgelbouwers	48, 154, 206, 207
Oudaen, J. Jansz.	235
Oude Kerkhof	49-51, 60, 65. 99, 176, 177, 223, 225, 227-229
Oude Manhuis (Fabri)	44-45, 64, 100, 153, 166, 172
-- -- (Pouwel Pouwelsz)	43-44
Oude Sluis	17, 118
Oude Sluisstraat	100
Oud-Katholieke gemeente	202, 205
Overmaassesteeg	65, 70, 89
Overschie	41
overtoom	16, 17
P.	
Paaldinck, Lambregt Lambregtse	196
pandhuishouder z i e tafelhouders	
Pannekoekstraat	130
Pansser, Cornelia	199
Pansser, Dirck	189, 190, 198
Pansser, Dirck Claesz	198
parochie Kethel	61
parochie Schiedam	61
parochiële grenzen	15, 254
pastoor Grote kerk	37, 49, 51, 53, 56, 58, 61, 69, 78, 231
pastoor van Overschie	41
patriotten	244, 246-247, 251-252
Pauw, Mr Willem	241
Peltius, Johannes, predikant	186
Penning, Mr Eduard	119, 252

pensionaris z i e stadsadvocaat	
Pesser van Velsen, Bastiaan	236
pesthuis	39, 42, 43, 52, 99, 100, 146, 160-163, 166
Pichot, Daniël	245, 291
Pichot, Jan Albert	242
Pichot, Jan David	89
Pielat van Bulderen, Mr Bernard Johan	112, 119, 147, 245-247, 251, 283
Pielat, Mr Diederik Christiaan	121
Pielat, Hendrik	119
Pigeaud, Thomas	242
Plantage	103, 119-122, 140, 144, 150
plattegrond Blaeu	103
-- Bol-Es	43, 116, 117, 120, 121, 126, 176, 218, 274
-- Boxhorn	103, 114
-- van Deventer	21, 25, 40, 50-52, 60, 65, 99, 100, 263
-- de Gheyn	14, 26, 31, 42, 44, 50, 52, 59, 70, 100, 115, 116, 141, 142, 176, 261
polder Nieuw Mathenesse	17, 20
Poldervaart	81
poorten (alg)	15, 16, 18-20, 122, 235, 250
-- Delftse z i e Overschiese	
-- Hoofd	19, 25, 36, 102, 113, 114, 123, 179, 233
-- Kethelse	19, 66, 74, 99, 115, 123, 143, 144, 160
-- Overschiese	19, 20, 41, 42, 63, 78, 87, 88, 122, 138, 140, 143, 145, 150, 158, 215, 218
-- Rotterdamse	19, 20, 25, 63, 99, 114, 122, 123, 141-145, 263
-- St. Christoffel z i e Hoofdpoort	
-- Vlaardingse	19, 20, 25, 100-102, 123, 126, 141, 142, 144, 146, 212, 214
-- Vrouwe zie Hoofdpoort	
poortwachters	19, 20, 33, 36, 124
postkantoor	165
pothuizen	124
Pouwelsz, Pouwel	43
predikanten (Herv.)	78, 172, 175, 180, 191, 227, 228, 231, 240, 242, 284
predikant (Luth)	251
priesters	39, 48, 71, 80
priester van Leliendaal	58
-- van St. Ursula	51
prinsgezinden	237, 248
processies	18, 49, 50, 64, 69
Procurator, Wilhelmus	23
Proveniershuis	42, 124, 158-160, 167
-- het Nieuwe	160
provoost	274
R.	
Raadhuis z i e Stadhuis	

Raam	17, 40, 65, 66, 99, 129, 165, 166, 284
Raamsloot	160
Ram, Mr Cornelius van	226
Ramp, Andries	198-200
Ramp, Dirck	199
rechtbank	27-29, 32, 33, 38, 48, 75, 88, 93, 94, 218
rederijkers	69, 168, 215, 216
reformatie	41, 50, 52
regenten Blauw- en Pesthuis	161, 164
-- hofje van Belois	164, 166
-- Leprooshuis	42
-- Magistraatsarmenkamer	203, 205
Oude Manhuis	45, 72
-- Proveniershuis	159
-- St. Jacobsgasthuis	40, 72, 155, 209
-- Weeshuis	161, 170, 172, 282
reglement armenschool	179, 181
-- Bank van Lening	175
-- Blauwhuis	162
-- Leproosmeesteren	158-159
-- Spin- en Naaischool	180
-- stadsschoolpersoneel	222
-- weeshuis	172, 173
rekenkamer van Holland	82, 97
rekenkamer (stad)	93, 94, 97
rector Latijnse school	61, 222-228, 230
Richard II koning van Engeland	23
Rooms Katholieke gemeente	79, 81, 96, 98, 109, 126, 185, 186, 189-191, 197-205
Roosbeek	20, 65
Rotte	87
Rotterdam	17, 19, 20, 51, 62, 70, 73-75, 78-80, 86, 103, 108, 110, 120, 127, 128, 132, 135-138, 167, 171, 192, 208, 235, 237
Rotterdamsedijk	17, 254
Rotteveen, predikant	201
Roy, Dr Joan le	284
ruïne van Mathenesse z i e Huis te Riviere	
Rustenburg	120, 121, 150
Rijnbout, J.	206
Rijsbergen, Abraham	242
S.	
Sallieth	277
Sam, Gerrit	108
Schalk, Maarten van der	131, 141, 275
Schans Poldervaart	81, 268
schavot	71, 94, 257
scheepsnamen	23-24

scheepstypen: botschepen	112-113
-- buizen	62, 106, 108, 110, 112, 113
-- damlopers	112-113
-- hoekers	112-113
-- karveels	112-113
-- koggeschepen	17, 73, 112-113
-- crabbeschuit	112-113
pinas	111
-- vlietboot	110-111
scheepswerven	24, 37, 60, 64, 100, 112-114
scheepvaart	179
Schel, Nicolaas van der	177
Schelling, P. van der	267, 275
schepenen	15, 28-30, 83, 84, 88
schepenbank	84
schepenkamer	94
Scherp, Wouter Jacobsz	187
Schie	13, 15, 19, 24, 40, 60, 64, 68, 81, 87, 117-119, 130, 147, 196, 219, 220
Schie, Delfshavense	21
Schie, Rotterdamse	17, 20, 21
Schie (straat)	65, 66
Schiedamsche Volksblad	221
Schieland	27, 84
scholen, stads-armen-	109, 124, 132, 145, 163, 172, 177-185, 204, 223, 280
-- bewaarschool	288
-- Franse	226
-- H.B.S.	230
-- kost-	226, 227, 229
-- Latijnse-	61, 124, 176, 223-230
-- L.E.A.O.	49
-- Muziek-	165
-- stads-	222-224, 226, 229
schoolmeester	177-181, 184, 223, 226-228
-- Weeshuis	172
Schoonhoven	84-86
schout	27, 28, 31, 49, 84, 88
Schuttersveld	287
schutterij	33, 50, 67, 69, 76, 78, 79, 95-97, 217, 218, 220, 239-242, 247-252, 265
schutterij St Joris	68
-- St Sebastiaan	68
secretarie	35, 92-94
serviesgelden	97
Seije, Hendrik	197
Singel	13, 155
St. Annazusterstraat	25, 52, 54, 115, 117, 129, 146, 163
St. Annazusterhuis zie klooster St. Anna	
St. Janshofje	223

St. Liduïnagesticht	160
St. Pieterssteeg	206
Slotemaker de Bruïne, Prof Dr J. R.	158
sluizen	16, 22, 25, 61
sluis, Buiten-	122
-- Dam	17, 100, 118, 119, 122, 135, 256
-- Koemarkt	123
-- Lange Haven	200
-- Varkens-	140, 143, 146-148
sluiswachter	123
Sluijs, Willem van der, pastoor	74
slijterijen	129, 130
Smalevelt, Annetgen Ariensdr van	72, 198
Smalevelt, Arent Danckertsz van	44, 65, 72, 99, 189, 198
soepkokerij	117
Soetens, Guarnerus, predikant	171
sociale zaken	183
Sociëteit, Burger-	247, 248
Sociëteit, Franse-	207, 208
Spieringshoek	101
spinbanen z i e lijnbanen	
Spinhuispad	145, 160, 163, 164
Spin- en naaischool	124, 180-183, 204
Spin- of tuchthuis	162
Spin- en weefinstituut	210, 211
spui (Westvest)	101, 128, 141, 146
stadhouder	83, 84
stadhuis	15, 31-34, 43, 46, 61, 67, 71, 76, 79, 89-96, 98, 124, 237, 241
stadsadvocaat	35, 97, 98
-- archief	90
-- architect	91, 98, 118, 128, 135-138, 157, 159, 164, 171, 176, 183, 219
-- beschrijver	156, 166, 170, 173, 192, 194, 208, 218, 219
-- boden	35, 76, 92
-- chirurgijn	36
-- dokter	39
-- gebied	13, 15-18, 21, 51, 61, 88, 89
-- gedeputeerde	232
-- herberg	215
-- jacht	86, 87
-- klerk	36
-- kraan	65
-- kwekerij	218
-- ladderhuisje	139
-- metselaar	113
-- metselwerf	36
-- omroeper	20, 35
-- pensionaris	85
-- recht	14, 27, 255, 292-294

-- rekeningen	90, 102, 115
-- secretaris	34, 35, 90, 92, 93, 97, 98, 119
-- timmerman	36, 98, 113
-- timmerwerf	36, 146
-- voerman	86
-- vroedvrouw	36
-- vrijheid z i e stadsgebied	
-- wacht	33, 34
-- wagen	86
-- wapen	16, 94
-- werf	179
-- zegel	15, 16
Staveren, van, pensionaris	85
Stedelijk Museum	95, 158, 207
Steenhoven, Cornelis van, bisschop	202
steenplaats	61, 114, 255, 271
sterfman	88, 89
Stoke, Melis	21
stoombranderij	144
synagoge	183, 211
T.	
taanhuizen	65, 117, 260
taanshuur	44
Taansteeg	65, 113, 117
tafelhouders	174, 176, 177, 189, 190
Taurijn, Peter Jacobsz, predikant	186, 187
tauxatieregisters	129, 140
teerstooft	116, 117
tehuis voor schipperskinderen z i e R.K. weeshuis	
Terwesten, Augustus	94
textielnijverheid	181
Thonisz, Sebastiaen	98
Tibbel, Johannes	202
Tirion, Isaak	107
Tollus, A.	205
tolvrijheid	14, 15
toren Grote Kerk	194-196
torenwachter	47, 194, 237
touwslagerijen z i e lijnbanen	
tovenarijen z i e hekserijen	
traankokerij	112
Tresoriers	28, 30, 34, 85, 92, 97
Tuinlaan	121, 248
turfmeters	22
U.	
Utrecht	56, 62, 73, 79, 198, 206

Utrecht (provincie)	248, 249
V.	
Vaderlands Genootschap	247, 248
varkensmesterijen	140, 150
veehouderij	66
Veenlant, Jacob Pietersz	71
Veenlant, Pieter Jacobsz	71
veerschippers	131
veerschuiten	122
veilingen	218
Vellevest	18, 129, 144, 214, 255
verbeterhuis	162
Verboon, Gerrit	172
Verbrande Erven	115
Verbrugge, J. R.	158
Vere	26
vermaken	212-217
vermaning zie kerkgebouw doopsgezinden	
verwers	66
vesten	18, 19, 61, 71, 85, 88, 123, 150, 212, 213, 254
Vettenoord	145
vierschaar z i e rechtbank	
Vignon, Du, predikant	201
vicarieën	47, 53
Vinck jr., Arent	78, 79, 94, 170, 173, 208, 218, 245, 284, 290
Vinck sr., Arent	91, 93
visbanken	36, 70
Visch, geslacht	165
Vismarkt	65, 197, 208, 214, 273
vissersbevolking	116, 204
visserij (haring)	16, 23, 44, 62-64, 73, 79, 104-110, 115, 117, 125, 126, 131-133, 178, 179, 182, 234, 286
Vlaardingen	19, 81, 101, 107, 142, 168, 198, 200
Vlaardingerdijk	17, 101
Vlaardingerstraat	26, 65, 117, 141, 146, 214
vleesbanken	70
vleeshouwers	33
Vliet, Govaert van	198, 200, 202
Vlissingen	26
Vollenhove, Anthony van	109, 116
Vollenhoven, de jonge, Anthony van	170
Vollenhoven, Lubbert Wolphaertsz van,	196, 197
vollers	66
vonnissen	28, 31, 37-39, 41, 48, 49, 70, 73, 75, 76, 94
Voorhaven	112
Vormer, J.	206
Vosmeer, Sasbout	198

Vrederixhuys	39, 40
vroedschap	28-31, 67, 83, 84, 90, 97, 244-246, 251, 253
vroedschap (gecommitteerde)	84, 85
vroedschapskamer	94
Vrij, Johan de, predikant	175
vrijkorps	247, 248, 250
Vrijzinnig Hervormden	196
vuilnisstortplaats	42
Vullinc, Johannes	39
Vijfsluizen	81
W.	
waag	15, 22, 33, 36, 47, 68, 93, 95
waagmeester	95
Waalse gemeente	154, 191, 206, 207, 210
waardgelders	235
Wacht	93, 97
wachtlokaal	211, 239
wallen	15-21, 25, 49, 51, 54, 63, 68, 74, 100, 116, 122-124, 254, 263, 264, 272
Walse, Johannes de	200
waltorens	20, 61, 75
Walvischsteeg	145
walvischvaart	112, 149
wapenarsenaal	95
wapenschouw	239, 247
Warbout, pater	56
Wassenaar, geslacht van	16, 21
Wassenaar, Dirk van	18
Wassenaer, Frederik baron van,	241
Waterschoot, Jacobus van	252
waterstaatskerken	206
wederdopers zie Doopsgezinde gemeente	
Weeldenburch	39
Weeraad, schoolmeester	180
Weerhaan, Bernardus	200
weeshuis (stads)	41, 59, 90, 115, 124, 155, 157, 160, 161, 167-171, 174, 194, 215, 218, 282
weeshuis (R.K.)	204, 205
weeskamer	29, 33, 85, 89, 94, 238, 242
weesmeesters	29, 72, 85, 89, 90
Weesp	127
weesvaders	172
weezenfonds (Luthers)	210
Welhoek, Melchior Willemsz	84
Westfalen	126
Westmolenstraat	99, 129, 134, 142
Westvest	18, 25, 63, 64, 101, 102, 115, 117, 123,

	141-143, 196
wet op Hoger Onderwijs	229
Weth, college van de	29, 187, 188
Wiel, Adriaen van der	228
Wilhelmina van Pruisen, prinses	249
Willem II, roomskoning	13
Willem III, graaf	17, 18, 22, 29
Willem IV, graaf	22
Willem V, graaf	14, 17, 28, 70
Willem I, stadhouder	79-81
Willem II, stadhouder	231-233
Willem III, stadhouder	94, 234-237
Willem IV, stadhouder	237, 238, 240-244
Willem V, stadhouder	209, 243, 244, 248, 249, 252
windas	17
wisselbank	23
Witt, gebroeders de	236
Witt, Jacob de	233
Witte. C. G. F.	206
Woerden	248, 249
Wolf, Betje	150
wolspinnerij z i e spin- en naaischool	
wijkmeesters	85, 125
Wijnesteijn, kasteel	198
wijnhuizen	214
Wijtvliet, pastoor	203
IJ.	
ijk	94
Z.	
zakkendragershuisje	117, 119, 124, 221, 222
Zas, Dr. Nicolaas	44
Zéland, Godefridus van	207
zevengetijdemeesters	48, 72
ziekenhuis	38, 41, 42, 154, 155, 158, 160
ziekenmeesters	42
ziekenrooster	177
Ziekenveld	42
Zocher	122
Zouteveen	198
zoutketen	64, 73, 100, 102, 107, 113, 117
Zweder, bisschop	51, 52
Zijlstraat	51, 116, 129, 262

Colophon

Dit werk verscheen ter gelegenheid van het zevenhonderdjarig bestaan van Schiedam, met subsidie van het Wetenschappelijk Fonds voor Zuid-Holland en financiële steun der gemeente.

De technische uitvoering berustte bij Van Berk b.v. te Schiedam, die in samenwerking met de uitgever de grafische vormgeving, layout en druk verzorgde.

De afbeeldingen 2, 8 en 33 werden getekend door B. de Haas, foto 26 is van B. de Wit te Gouda, foto 52 van het Rijksmuseum te Amsterdam. De overige opnamen werden vervaardigd door fotobureau Roovers te Rotterdam naar originelen in het gemeente-archief en het stedelijk museum te Schiedam.